Λουί Άλτουσέρ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

Τίτλος πρωτοτύπου· *Sur la philosophie*, Gallimard 1994

Διόρθωση δοκιμίων Γιάννα Κατσιαμπούρα
Σελιδοποίηση-μοντάζ. Εὐγενία Καπτανῆ

ISBN 960-7349-08-3

Ὁ Πολίτης, Κέκροπος 2, Ἀθήνα 10558, τηλ. 3239 645

Λουί 'Αλτουσέρ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ

Μετάφραση
Άγγελος Ελεφάντης

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
1994

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Όπως πληροφορούν οί έκδόσεις Gallimard, όπου δημοσιεύθηκαν οί «Συζητήσεις» τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ μέ τή Μεξικάνα φιλόσοφο Φερνάντα Ναβάρρο, γιά τή σύνταξή τους χρησιμοποιήθηκαν τά ἀκόλουθα κείμενα τοῦ 'Αλτουσέρ:

— Ένα ἀνέκδοτο καί ἄτιτλο κείμενο 142 σελίδων, γραμμένο τό 1982, μέ ἀφιέρωση «στήν Έλέν χωρίς τήν όποία...» καί τό όποῖο ἀρχίζει μέ τή φράση: «Έγραψα αὐτό τό βιβλίο τόν Όκτώβριο τοῦ 1982, ἔχοντας μόλις βγεῖ ἀπό μιά ἀπαίσια δοκιμασία τριῶν ἐτῶν...». *Τό ἐν λόγω κείμενο δημοσιεύτηκε ἤδη στόν πρῶτο τόμο τῶν* Écrits philosophiques et politiques *τοῦ 'Αλτουσέρ, ἀπό τίς ἐκδόσεις Stock (1994), ὅπου συγκεντρώνονται ὅλα τά μεταθανάτια ἔργα τοῦ φιλοσόφου καθώς καί παλιότερα ἀδημοσίευτα.*

— Μετάφραση-προσαρμογή μιᾶς πρώτης μορφῆς τῶν «Συζητήσεων», γραμμένη ἀπό τόν ἴδιο τό 1986.

— Ένα σχέδιο προλόγου τιτλοφορούμενο «Στόν Λατινοαμερικάνο ἀναγνώστη».

— Τή διάλεξη γιά τόν «Μετασχηματισμό τῆς φιλοσοφίας» (1976), πού δημοσιεύεται καί στόν παρόντα τόμο ἀμέσως μετά τίς «Συζητήσεις».

Οί «Συζητήσεις τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ μέ τήν Φερνάντα Ναβάρρο», δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά τό 1988 στό Μεξικό μέ τόν τίτλο Filosofía y marxismo (ἐκδ. Siglo XXI), ζῶντος ἀκόμη τοῦ 'Αλτουσέρ. Έδῶ μεταφράζονται ἀπό τή γαλλική ἔκδοση τῶν ἐκδόσεων Gallimard μέ τίτλο Sur la philosophie (Παρίσι 1994).

Γιά τήν ἔκδοση στά ἑλληνικά στόν παρόντα τόμο προτιμήσαμε τόν τίτλο Φιλοσοφικά. *Έκτός ἀπό τίς «Συζητήσεις», πού καταχωρίζονται στό πρῶτο μέρος τῆς παρούσας ἔκδοσης μέ τίτλο «Φιλοσοφία καί μαρξισμός, συζητήσεις μέ τή Φερνάντα Ναβάρρο (1984-1987)» παρατίθενται ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀπό ὁρισμένες ἐπιστολές τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ στή Μεξικάνα συγγραφέα πού προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες πάνω στούς δισταγμούς, τά ἐρωτηματικά καί τήν ἐξέλιξη τῶν προβληματισμῶν τοῦ φιλοσόφου αὐτή τήν περίοδο. Είναι ἡ περίοδος ἄλλωστε πού συντάσσει τήν αὐτοβιογραφία του, ἡ όποία ἐν τέλει δημοσιεύτηκε μετά τό θάνατό του (βλ. ἑλληνική ἔκδοση 'Ο Πολίτης,* Τό μέλλον διαρκεῖ πολύ – Τά γεγονότα, *1993).*

Στίς «Συζητήσεις» αὐτές, ὅπως καί στήν ἀλληλογραφία μέ τή Φερνάντα Ναβάρρο, καταγράφεται ἡ ἐξέλιξη τῆς σκέψης τοῦ Αλτουσέρ πού, ἄν καί ἔχει τίς ρίζες της στίς παλαιότερες, τίς πρό τοῦ 1980, ἐπεξεργασίες του, ὡστόσο, κρυσταλλώνεται σέ νέες καί ἀνέκδοτες ἀναπτύξεις φιλοσοφικῶν θεμάτων, ἰδιαίτερα γιά τόν «ὑλισμό τοῦ ἀστάθμητου» ἤ «ὑλισμό τῆς συνάντησης». Παράλληλα, συγκεκριμενοποιεῖ τίς ἀπόψεις του γιά τή σχέση μαρξισμοῦ καί φιλοσοφίας, γιά τό παράδοξο τῆς «μαρξιστικῆς φιλοσοφίς», τήν ἀπόρριψη τοῦ «διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ», γιά τή σχέση φιλοσοφίας-ἰδεολογίας-πολιτικῆς.

Στό μεταξύ, κι ἐνῶ προετοιμαζόταν ἡ μετάφραση τῶν «Συζητήσεων» στά ἑλληνικά, κυκλοφόρησε στή Γαλλία (ἐκδ. Stock/ IMEC) ἡ δεύτερη ἔκδοση τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ, στήν ὁποία ἐκτός ἀπό τά ἀρχικά δύο κείμενα τῆς α΄ ἔκδοσης τοῦ 1992 —Τό μέλλον διαρκεῖ πολύ καί Τά γεγονότα— *οἱ Γάλλοι ἐκδότες καί διαχειριστές τῶν χειρογράφων τοῦ Ἀλτουσέρ προσέθεσαν ὁρισμένα ἀνέκδοτα κείμενα πού συμπληρώνουν τούς φιλοσοφικούς καί πολιτικούς προβληματισμούς του τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς του. Θεώρησα, λοιπόν, ἀναγκαῖο στήν παρούσα ἔκδοση νά συμπεριλάβω ὁρισμένα ἀπ' αὐτά τά ἀνέκδοτα κείμενα, κρίσιμης σημασίας γιά τήν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ στό σύνολό της. Κατά τή γνώμη μου, ἀκόμη καί τά παλαιότερα ἔργα του τῆς περιόδου ἀπό τό 1960 ὥς τό 1980* —Γιά τόν Μάρξ, Διαβάζοντας τό Κεφάλαιο, Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία, Ἀπάντηση στόν Τζών Λιούις, Αὐθόρμητη φιλοσοφία τῶν ἐπιστημόνων— *πρέπει πιά νά διαβαστοῦν κάτω ἀπό τό φῶς αὐτῶν τῶν τελευταίων του ἐπεξεργασιῶν. Χωρίς αὐτές, τό παλιότερο ἔργο τοῦ Ἀλτουσέρ εἶναι «μισό». Ἔχουμε τώρα τό πανόραμα τῆς σκέψης του ὅπως ἐξελίσσεται, διορθώνεται, ἀναπροσανατολίζεται, χωρίς ὅμως ποτέ νά αὐτοαναιρεῖται. Δέν ἦταν ἀπό ἐκείνους πού θεώρησαν ὅτι ὁ μαρξισμός δέν ἦταν παρά μιά ξοφλημένη «μεγάλη ἀφήγηση», κατάλληλη μόνο γιά τούς ἱστορικούς τῶν ἰδεῶν. Βέβαια, πέθανε λίγο πρίν ἀπό τήν κατάρρευση τῶν καθεστώτων τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ. Τό ἔργο του ὡστόσο, δημιουργημένο στή διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ «Ὑπαρκτοῦ», ἦταν ὄχι μόνο μιά ἔγκαιρη κριτική τῶν ἰδεῶν καί τῶν πρακτικῶν πού χρησίμευσαν ὡς ἰδεολογική νομιμοποίηση σέ ἕνα δεσποτικό καί «ἀνή-*

κουστο» καθεστώς, ἀλλά ταυτόχρονα ἀποτελεῖ τή σημαντικότερη προσπάθεια νά καταστεῖ ὁ μαρξισμός ἀναγνώσιμος,νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς στρεβλώσεις πού τοῦ φόρτωσαν οἱ πολιτικές σκοπιμότητες, νά σταθεῖ αὐτοκριτικά ἀπέναντι στίς δικές του ἀντιφάσεις, τά κενά καί τίς ἐλλείψεις του. Εἶναι ἕνα ἔργο ἀπαραίτητο γιά τήν ἐννόηση τοῦ καπιταλιστικοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας του ἀκόμη καί σήμερα. Ἰδίως σήμερα.

Τό πρῶτο μέρος, λοιπόν, τοῦ παρόντος τόμου περιλαμβάνει τά κείμενα:

- *Φιλοσοφία καί μαρξισμός. Συζητήσεις μέ τή Φερνάντα Ναβάρρο.*
- *Ἐπιστολές τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ στή Φερνάντα Ναβάρρο.*
- *Μιά ἐπιστολή τοῦ Λ. Ἀλτουσέρ στόν Μεξικάνο φιλόσοφο Μαουρίτσιο Μαλαμούντ.*

Ἡ ἑνότητα αὐτή προέρχεται ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ Gallimard τοῦ 1994 Sur la philosophie.

Στό δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται τά ἀκόλουθα κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ:

• *«Ὁ μετασχηματισμός τῆς φιλοσοφίας», διάλεξη τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ στό University of Granada τόν Μάρτιο τοῦ 1976.*

• *«Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι», διάλεξη στή Fondation Nationale des Sciences Politiques (1978), πού δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στό περιοδικό* Futur Anterieur *(1992). Τώρα περιέχεται καί στήν ἔκδοση Gallimard.*

• *Δύο κεφάλαια, τιτλοφορούμενα τό ἕνα «Σπινόζα» καί τό ἄλλο «Μακιαβέλι», πού ὁ Ἀλτουσέρ σκόπευε νά τά ἐντάξει στήν αὐτοβιογραφία του, ἀλλά τελικά τά ξεχώρισε καί ἁπλῶς χρησιμοποίησε ἀπό αὐτά ὁρισμένα τμήματά τους, ὅσο τοῦ χρειαζόταν γιά νά δείξει τήν πνευματική του πορεία καί τίς ὀφειλές του στόν Σπινόζα καί τόν Μακιαβέλι. Καί τά δύο αὐτά κείμενα προστέθηκαν στά «Ὑλικά», τῆς γαλλικῆς β' ἔκδοσης τῆς αὐτοβιογρφίας. Φαίνεται δέ, ὅπως ἐπισημαίνουν οἱ Γάλλοι ἐκδότες του, ὅτι ὁ Ἀλτουσέρ σκόπευε νά χρησιμοποιήσει αὐτά τά δύο κείμενα γιά ἕνα ἀνεξάρτητο καί πιό ὁλοκληρωμένο ἔργο στό ὁποῖο εἶχε δώσει τόν τίτλο* Ἡ μοναδική ὑλιστική παράδοση. *Τό σχέδιο αὐτό δέν ὁλοκληρώθηκε ποτέ.*

• *«Πολιτική κατάσταση: συγκεκριμένη ἀνάλυση;» Πρόκειται γιά ἀνέκδοτο κείμενο, καταχωρημένο ἐπίσης στή β' ἔκδοση τῆς*

αὐτοβιογραφίας, στό τμῆμα «Ὑλικά», στό ὁποῖο ἐκτίθενται πολιτικοί προβληματισμοί τοῦ φιλοσόφου πάνω στή συγκυρία τῶν ἐτῶν 1985-88.

• *«Γιά τή μαρξιστική σκέψη», ἀνέκδοτο κείμενο κι αὐτό, γραμμένο τό 1982· δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στόν συλλογικό τόμο τοῦ περιοδικοῦ* Futur Anterieur, *μαζί μέ μελέτες διαφόρων ἐρευνητῶν γιά τόν Ἀλτουσέρ, μέ τίτλο* Sur Althusser, passages, *ἐκδ. L' Harmattan, 1983.*

Ὑπάρχουν ἐξάλλου κι ἄλλα μεταθανάτια κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ, ὅπως ὁ πρῶτος τόμος τῶν Φιλοσοφικῶν καί πολιτικῶν γραπτῶν, *πού ἤδη κυκλοφόρησε στά γαλλικά (ἕπονται ἄλλοι δύο),* Τά γραπτά γιά τήν ψυχανάλυση *(1994),* Τό ἡμερολόγιο τῆς αἰχμαλωσίας, Stalag XA 1940-1945 *(Stock/IMEC 1992). Ὑπάρχουν ἐπίσης μερικά ἀπό τά σημαντικότερα ἔργα τοῦ Ἀλτουσέρ, ὅπως ὁ* Montesquieu *(1962), τό* Lire le Capital, Philosophie spontané des savants *(1973), πού δέν ἔχουν μεταφρασθεῖ στά ἑλληνικά. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι κάποιοι ἐκδότες θά ἐνδιαφερθοῦν κάποτε καί γι' αὐτά. Μέ τήν παροῦσα ἔκδοση τῶν* Φιλοσοφικῶν, *ὡστόσο, πιστεύω ὅτι ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης θά ἔχει στή διάθεσή του ἕνα σοβαρό μέρος τῶν ἐπεξεργασιῶν καί προβληματισμῶν τοῦ Ἀλτουσέρ, τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς του.*

Στό τέλος ὁ ἀναγνώστης θά βρεῖ ὁρισμένες σημειώσεις, πληροφοριακοῦ χαρακτῆρα, τίς ὁποῖες θεώρησα χρήσιμες γιά τήν καλύτερη κατανόηση τοῦ κειμένου.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

ΜΕΡΟΣ Ι

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Συζητήσεις μέ τήν Φερνάντα Ναβάρρο (1984-1987)

Στόν Μαουρίτσιο Μαλαμούντ[1]

Στόν όποῖο ὀφείλω τήν «ἐπικούρεια» καί συμπτωματική συνάντηση μέ τό πρόσωπο, τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ.

Φερνάντα Ναβάρρο

---

1. Καθηγητής τῆς φιλοσοφίας, ἀργεντινῆς καταγωγῆς, κομμουνιστής. Διώχθηκε, φυλακίστηκε ἐπί 18 μῆνες ἀπό τό δικτατορικό καθεστώς τῆς 'Αργεντινῆς, τό 1975, καί στή συνέχεια ἀναγκάστηκε νά ἐξορισθεῖ στό Μεξικό ὅπου δίδαξε στό Τμῆμα Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μιτσοαχάνα ντέ Σάν Νικόλας ντέ Χιλντάο. Μετά ἀπό μιά μακρά κατάθλιψη, ἐπέστρεψε στήν 'Αργεντινή τό 1987. Πέθανε στό Μεξικό τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1989. Φίλος τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ, ὑπῆρξε ἕνας ἐκ τῶν πλέον ἐνθουσιωδῶν εἰσαγωγέων τοῦ ἔργου του στήν 'Αργεντινή. 'Εκτός ἀπό μερικά ἄρθρα δέν ἄφησε γραπτό ἔργο (σημ. τῆς Φερνάντα Ναβάρρο).

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΦΕΡΝΑΝΤΑ ΝΑΒΑΡΡΟ

Τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ βγαίνει ἀπό τήν τύχη, ἀπό τήν εὔνοια τοῦ ἀστάθμητου: δέν σκόπευα νά γράψω ἕνα βιβλίο γιά τόν Λουί 'Αλτουσέρ. Φεύγοντας, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1984, ἀπό τό Μεξικό, σχεδίαζα νά ἀφιερώσω τήν ἐτήσια ἐκπαιδευτική μου ἄδεια στά μαθήματα τοῦ Collège International de philosophie.

'Εδῶ λοιπόν παρεμβαίνει τό ἀστάθμητο. Μιά ἁπλή παρέκκλιση —ὅπως ἡ παρέγκλιση τῶν ἀτόμων τοῦ 'Επίκουρου—, ἡ ἐπίδοση μιᾶς ἐπιστολῆς (τοῦ Μαουρίτσιο Μαλαμούντ στόν Λουί 'Αλτουσέρ), ἄρχισε γιά νά προκαλέσει τή στροφή. 'Έδωσε τήν εὐκαιρία γιά μιά συζήτηση μέ τόν «δάσκαλο-στοχαστή» πού τέλειωσε ἕξι μῆνες ἀργότερα, γιά νά συνεχισθεῖ δι' ἀλληλογραφίας πάνω ἀπό δύο χρόνια, μέχρι μιά τελευταία συνάντηση, πού εἶχα μαζί του, στό Παρίσι, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1987. Πρέπει νά σημειώσω ὅτι εἶχα μιά πρώτη, ἐντελῶς τυχαία καί σύντομη συζήτηση μέ τόν Λουί 'Αλτουσέρ τόν Φεβρουάριο τοῦ 1978. Περαστική τότε ἀπό τό Παρίσι, τοῦ εἶχα φέρει μιά ἐπιστολή —ἤδη!— τοῦ Μαουρίτσιο Μαλαμούντ. Τέλη τοῦ 1979 τοῦ πρότεινα νά ἔλθει στό Μεξικό καί τό εἶχε δεχθεῖ. Σχεδίαζε νά ἔλθει μέ τή γυναίκα του, τήν 'Ελέν, τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1980, γιά δύο ἤ τρεῖς ἑβδομάδες.

Θά προσπαθήσω νά περιγράψω τίς συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἐπεξεργάστηκα αὐτές ἐδῶ τίς Συζητήσεις. 'Εκδόθηκαν ἀρχικά τό 1988 στά ἰσπανικά καί ἔμελλε νά ἀποτελέσουν τό τελευταῖο κείμενο τοῦ 'Αλτουσέρ πού δημοσιεύτηκε ἐνῶ ἦταν ἀκόμη ζωντανός, ὕστερα ἀπό ἐκεῖνο τό ψυχρό πρωινό τῆς 16ης Νοεμβρίου 1980 πού ὁ ἀπόηχός του, σάν ἀπό ἑλληνική τραγωδία, μᾶς ἄφησε ἐμβρόντητους.

Πρός μεγάλη μου ἔκπληξη, ἤδη ἀπό τήν πρώτη ἑβδομάδα, οἱ συζητήσεις μας ξετυλίχτηκαν αὐθόρμητα καί φυσικά.

Ένα πράγμα ὡστόσο μέ βασάνιζε, τό γεγονός ὅτι κοιτάζοντας τόν πίνακα τῶν ἐνοίκων τοῦ κτιρίου στό 20ό Διαμέρισμα ὅπου ζοῦσε ὁ Λουί Άλτουσέρ ἀπό τό 1982 δέν ὑπῆρχε τό ὄνομά του. Στή θέση του ὑπῆρχε ἕνα «Μ. Μπερζέ» (τό ὄνομα τοῦ παπποῦ του). Μοῦ φάνηκε σάν διπλή ἐξορία: κι ἀπ' τόν τόπο του κι ἀπ' τήν ταυτότητά του.

Μιά μέρα λοιπόν, στό ἕκτο πάτωμα, ἕνας ψηλός ἄνδρας μέ μπλέ μάτια μοῦ ἄνοιξε τήν πόρτα καί εὐγενικά μέ κάλεσε νά περάσω μέσα. Θά μποροῦσε νά ἀνταλλάξουμε μόνο λίγα λόγια μ' ἀφορμή τό γράμμα πού τοῦ ἔφερνα. Κουβεντιάσαμε ἐπί δύο ὧρες. Διακινδύνευσα μιά ἐρώτηση πού μέ ἀπασχολοῦσε πρίν ἀπό λίγο καιρό: «Ἐσεῖς, μαρξιστής φιλόσοφος, γιατί στηριχθήκατε σέ μή μαρξιστές φιλοσόφους κατά τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου σας;» Σκεφτόμουν ἰδίως τόν Μπασελάρ, τόν Φουκώ, τόν Κανγκιλέμ, τόν Λακάν ἤ τόν Καβαγιές.

Ἀπάντηση: «Ὁ λόγος εἶναι σαφής: ἁπλούστατα, αὐτοί οἱ συγγραφεῖς ἐπιτρέπουν νά σκεφτεῖς ὀρθά-κοφτά. Ἀνοίγουν τόν ὁρίζοντα μιᾶς σκέψης ξένης πρός τό δόγμα. Κι ὕστερα, ὅσα γίνονται στήν ΕΣΣΔ αὐτή τή στιγμή μέ τή φιλοσοφία εἶναι παραλογισμός!»

Γιά τόν μαρξισμό γενικά καί τήν ἐπικαιρότητά του ὑποστήριζε ὅτι μόνο στόν Τρίτο Κόσμο, κι ἰδιαίτερα στή Λατινική Ἀμερική, συνέχιζε νά ἔχει πέραση καί νόημα, ἐνῶ στήν Εὐρώπη τόν θεωροῦσαν ἤδη σάν κάτι πού ἀνῆκε στό ἱστορικό παρελθόν, ἀναχρονιστικό καί φθαρμένο. «Δέν φαίνεται ἀπίθανο», ἔλεγε, «ὅτι οἱ λέξεις "ἐπανάσταση", "προλεταριάτο", "πάλη τῶν τάξεων" κλπ. θά ἐξαφανισθοῦν ἀπό τό λεξιλόγιό μας». Βρισκόμαστε στό 1984.

Αὐτός ὁ πολεμικός κι αἰχμηρός συγγραφέας, προκλητικός κι ἀμφιλεγόμενος, δέν ὑποψιαζόταν τήν ἐπιρροή πού τό ἔργο του εἶχε στή Λατινική Ἀμερική τό διάστημα 1965-1975, οὔτε τίς παθιασμένες συζητήσεις καί τίς ἐνθουσιώδεις ἀντιδράσεις, μερικές φορές περισσότερο συναισθηματικές παρά ὀρθολογικές, πού εἶχε ξεσηκώσει οὔτε τήν αἴσθηση τήν ὁποία προκάλεσε ἡ δική του ἑρμηνεία τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ πού μᾶς ὑποχρέωσε νά τό ξανασκεφτοῦμε καί νά τοῦ δώσουμε νέα πνοή, πηγαίνοντας πέρα ἀπό τά ὀνομα-

στά άλλά σκονισμένα τσιτάτα πού ἀπαγγέλλονταν σάν σέ μονότονη λιτανεία. Ὁ Ἀλτουσέρ ξαφνιάστηκε καί ταράχτηκε ὅταν. ιέ τή μεσολάβησή μου, πανεπιστημιακοί τόν προσκάλε στό Μεξικό γιά τή δέκατη ἐπέτειο ἀπό τή δημοσίευση τῶν ἔργων του Pour Marx *καί* Lire le "Capital" *στή Λατινική Ἀμερική. Ἔλεγε ὅτι δέν καταλάβαινε αὐτή τήν ἐπιτυχία, διότι γράφοντας αὐτά τά βιβλία δέν εἶχε στό νοῦ του παρά μόνο τή γαλλική πραγματικότητα καί δέν σκεφτόταν ὅτι ἡ δουλειά του θά διάβαινε τά σύνορα.*

Ἀκούγοντάς τον νά μιλᾶ μοῦ φάνηκε ὅτι θά εἶχε πολύ ἐνδιαφέρον γιά τούς φοιτητές μου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μιτσοακάνα ντέ Σάν Νικόλας ντέ Χιλντάο νά γνωρίσουν τήν ἀντίληψη τοῦ Ἀλτουσέρ γιά τή φιλοσοφία. Συμφώνησε καί ἀποφασίσαμε νά ἐπικεντρώσουμε τή συζήτησή μας πάνω στή φύση, τή λειτουργία, τήν ταυτότητα καί τή διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας. Συμφωνήσαμε νά χρησιμοποιήσουμε μιά γλώσσα βατή καί σαφή, ν' ἀποφύγουμε τό μπαρόκ καί τήν ἐπιτήδευση πού θά προκαλοῦσε πλήξη ἤ τρομοκρατία στούς μή εἰδικούς.

Μετά ἀπό πολλές ἡμέρες δουλειᾶς ὁ Ἀλτουσέρ μοῦ ἔδειξε ἕνα ἐγχειρίδιο φιλοσοφίας γιά «μή φιλοσόφους», ἕνα ἀνέκδοτο κείμενο, γραμμένο μεταξύ τοῦ 1976 καί τοῦ 1978, τό ὁποῖο θά μποροῦσα νά χρησιμοποιήσω ὡς ἀναφορά γιά τό σχέδιό μου. Γοητευμένη, ἄρχισα νά τό ἀνακαλύπτω, νά τό καταβροχθίζω καί νά ἐμπλουτίζω μιά πρώτη ἐκδοχή τῆς συνέντευξης στά ἱσπανικά, τήν ὁποία ἀργότερα θά μετέφραζε ὁ ἴδιος. Πράγμα πού μ' ἔκανε νά μάθω κατάπληκτη ὅτι μετέφραζε τόν ἑαυτό του.

Μοῦ ἦλθε λοιπόν ἡ ἰδέα νά ἀρχίσω μαζί του μιά πιό φιλόδοξη συζήτηση πάνω στό δημοσιευμένο καί τό ἀνέκδοτο ἔργο του καί πάνω στήν ἀντίληψή του γιά τή φιλοσοφία, προεκτείνοντας τό ἀρχικό μας σχέδιο.

Σέ ὅλη τή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶχα τό προνόμιο νά ἔχω ὡς συνομιλητή μου τόν ἴδιο τό συγγραφέα. Τόν ἔκανα κοινωνό τῶν ἀμφιβολιῶν μου, τῶν παρατηρήσεών μου, τῶν ἐρωτημάτων καί τῶν διαφωνιῶν μου, μιά κι ἐγώ δέν εἶχα ποτέ διατελέσει «ἀλτουσεριχή». Ὅλ' αὐτά βέβαια ἐκμεταλλευόμενη τά χρονικά διαστήματα πού ξεπερνοῦσε τίς κρίσεις

κατάθλιψης, άλιμονο πολυ συχνές. Ὑπῆρχαν μέρες πού, ἐκτός ἑαυτοῦ, δέν ἄντεχε οὔτε κάν τό φῶς. Κλεινόταν στό δωμάτιό του, κατέβαζε τίς βαριές σκοτεινές κουρτίνες ἀναζητώντας τό αἰώνιο σκότος, νά φυλαχτεῖ ἀπό τούς ἐφιάλτες τῆς ἡμέρας. Ἔτσι, μόλις ὑποψιαζόταν κανείς τή σημασία τῆς ἀναπαραγωγῆς ἑνός ἔργου τοῦ Κλίμτ, τό «Σφιχταγκάλιασμα» πού εἶχε κρεμάσει πάνω ἀπό τό κρεβάτι του.

Αὐτές ἐδῶ οἱ Συζητήσεις συγκεντρώνουν πολυάριθμες ἀναπτύξεις τοῦ Ἀλτουσέρ πού δέν βρίσκονται πουθενά στά μέχρι σήμερα δημοσιευμένα κείμενά του, καθ᾽ ὅσον εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σκέψης του αὐτά τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Πρόκειται γιά ἀναπτύξεις πού διαλέχτηκαν μέσα ἀπό ἀνέκδοτα χειρόγραφα, ἀπό ἐπιστολές καί ἀπό μερικές συνομιλίες τῶν ὁποίων ἔχω κρατήσει τή μαγνητοταινία.

Ἐδῶ ὁ Ἀλτουσέρ θά ἀναπτύξει τό συμπέρασμά του γιά τήν ἀνυπαρξία μαρξιστικῆς φιλοσοφίας καί τήν τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς θέσης «Ἄν θεωροῦμε ὅτι τό κύριο τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Μάρξ ἔχει ἐπιστημονικό χαρακτήρα, θά ἦταν πολύ δύσκολο νά μιλᾶ κανείς γιά μαρξιστική φιλοσοφία, ὅπως ἐπίσης κανείς δέν μπορεῖ νά μιλᾶ γιά μαθηματική ἤ φυσική φιλοσοφία». *Καί συνεχίζει μέ μιά αὐτοκριτική πού τόν ὁδηγεῖ νά παραδεχθεῖ τήν ἰδέα ὅτι ἡ «ἐπιστημολογική τομή» (ἕνα ἀπό τά θεμελιώδη ἀξιώματα τοῦ ἔργου του) δέν ἦταν πλήρης ἀλλά ὅτι ὑπῆρξε μόνον ὡς τάση. Πράγμα πού σημαίνει τήν ἀναγνώριση ὅτι ὁ Μάρξ ποτέ δέν ἀπαλλάχτηκε ὁλοκληρωτικά ἀπό τόν Χέγκελ. Σ᾽ αὐτή τήν ἀναγνώριση τό ἔργο τοῦ Ζάκ Μπιντέ* Τί νά κάνουμε μέ τό ''Κεφάλαιο;'' *ἔπαιξε σημαντικό ρόλο, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Ἀλτουσέρ ἔχει ἀναγνωρίσει σέ πολλές περιπτώσεις.*

Ἀπ᾽ ὅλες αὐτές τίς σκέψεις ὁ Ἀλτουσέρ συμπέρανε ὅτι τό σημερινό καθῆκον, μετά ἀπ᾽ αὐτή τήν ἀξιοσημείωτη ἐμπειρία, ἦταν νά διαγνώσουμε ποιό εἶδος φιλοσοφίας ἀντιστοιχοῦσε καλύτερα «σ᾽ αὐτά πού ὁ Μάρξ ἔγραψε στό *Κεφάλαιο*, τό ἐπιστημονικό του, κριτικό καί πολιτικό ἔργο, ὅπου ἐφήρμοσε τή φιλοσοφία πού ποτέ δέν ἔγραψε [...]. Ἡ φιλοσοφία αὐτή θά ἀνῆκε βεβαίως στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀλλά δέν θά εἶναι μιά μαρξιστική φιλοσοφία, θά εἶναι μιά φιλοσοφία *γιά τόν μαρξισμό*».

Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ὀργανώνονται οἱ τελευταῖες του ἔρευνες γιά τόν ὑλισμό τοῦ ἀστάθμητου, δηλαδή ἕναν ὑλισμό τῆς συνάντησης, τῆς συντυχίας πού φτάνει ὥς τόν Δημόκριτο, τούς κόσμους τοῦ Ἐπίκουρου μέ τήν παρέγκλιση καί τά διάκενά τους, καί στηρίζεται σέ ὅλη τήν ὑλιστική παράδοση, ἐκείνη πού ἡ ἐπίσημη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δέν ἔχει ἀναγνωρίσει, μιά παράδοση πού περιλαμβάνει τόν Μακιαβέλι, τόν Χόμπς, τόν Ρουσώ (Δεύτερος Λόγος), τόν Μάρξ, τόν Νίτσε, τόν Χάιντεγγερ, καθώς καί τίς κατηγορίες πού αὐτοί οἱ φιλόσοφοι ὑποστήριξαν, ὅπως τά ὅρια, τό περιθώριο, τό κενό, ἡ ἀπουσία κέντρου καί ἡ ἐλευθερία. Τό κείμενο αὐτό, στό δεύτερο μέρος του, ἐμπεριέχει ἐπίσης ἀναπτύξεις τοῦ Ἀλτουσέρ πιό γνωστές, ἰδίως γιά τή σχέση μεταξύ φιλοσοφίας, ἰδεολογίας καί πολιτικῆς.

Τό 1987 ταξίδεψα πάλι στό Παρίσι, γιά ἕνα τελευταῖο κοσκίνισμα τῆς συνέντευξης, τίς τελευταῖες διορθώσεις καί τό τελικό «πράσινο φῶς» τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ. Μοῦ διάβασε τότε ἕνα κείμενο ὀγδόντα σελίδων, πού μόλις εἶχε γράψει ὡς πρόλογο στίς Συζητήσεις καί τό ὁποῖο ἐπέγραφε «Στόν Λατινοαμερικανό ἀναγνώστη». Ξαναδούλεψα τό ἔργο καί τοῦ ἀπέστειλα μιά νέα ἐκδοχή τῶν Συζητήσεων στά ἱσπανικά, ἐνσωματώνοντας τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν δύο γραπτῶν. Λίγο καιρό μετά ὁ ἴδιος ὁ Ἀλτουσέρ μοῦ ζήτησε νά μήν συμπεριλάβω αὐτό τόν πρόλογο. Ἤλπιζε νά τόν ξαναδουλέψει γιά μιά μελλοντική ἔκδοση. Αὐτή ἡ εὐχή, ἀλίμονο, δέν πραγματοποιήθηκε. Νομίζω ὡστόσο ὅτι θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἀναφέρω ἐν συντομία τά κύρια θέματα πού πραγματεύεται αὐτό τό κείμενο.

1. Τά διάκενα (Ἐπίκουρος) πού ἀνοίγουν τά κοινωνικά καί τά λαϊκά κινήματα καί οἱ ἐναλλακτικές δυνατότητες πού προσφέρουν ἔναντι τῶν ἄκαμπτων δομῶν τῶν πολιτικῶν κομμάτων μᾶς ὑποχρεώνουν νά σκεφτοῦμε διαφορετικά καί νά μιλᾶμε διαφορετικά. Αὐτά τά κινήματα, συγκεκριμενοποιεῖ ὁ Ἀλτουσέρ, χωρίς νά τό ξέρουν ἴσως, συναντοῦν τήν ἀποφασιστικῆς σημασίας θέση τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ ἐνάντια στόν Λένιν. Κατ' αὐτόν, τό κίνημα τῆς «Θεολογίας τῆς Ἀπελευθέρωσης» γιά τίς μαζες τῶν καθολικῶν τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς ἔγινε μιά ὑπόσχεση πνευματικῆς ἀνα-

νέωσης. Δέν ἦταν τυχαῖο ὅτι «ἔκανε τό Βατικανό» νά τρέμει. Ἡ παρουσία του εἶναι ἀδιαφιλονίκητη στό νότο τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου, τῆς μόνης στόν κόσμο πού εἶναι ὁλοκληρωτικά καθολική. Καί περιέργως, ἕνας ἀπό τούς κύριους ἐκπροσώπους αὐτοῦ τοῦ ρεύματος, ὁ Βραζιλιάνος ἐπίσκοπος Λεονάρντο Μπόφ, αὐτόν πού τό Βατικανό ἀποδοκίμασε τόσο σκληρά, ὁμολόγησε τήν ἐπίδραση πού εἶχαν πάνω του ὁ Γκράμσι καί ὁ Ἀλτουσέρ.

2. Ἡ στρατηγική τῆς ἀστικῆς τάξης γιά τό 2000: οἱ ἀπολαύσεις καί οἱ ἀναγκαστικές διασκεδάσεις, δηλαδή «ἡ μαζική παραισθητική βασιλεία τῆς διασκέδασης», σέ ἀναφορά μέ τά σχέδια γιά τό πάρκο Ντίσνεϋλαντ καί γιά τήν κατασκευή τεράστιων «σφαιρῶν» τῶν ὁποίων τό ἐσωτερικό θά ἀναπαράγει τεχνητούς παραδείσους πού ὁ Μπωντλαίρ δέν θά μποροῦσε νά φανταστεῖ.

3. Ἡ τεχνολογική ἐποχή καί οἱ ἀπροσμέτρητες ἐπιπτώσεις της τροποποιοῦν ἤδη τή μορφή καί τή ζωή ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, τίς ἰδέες τους, τίς νοοτροπίες τους, τίς συνειδήσεις τους. Μετασχηματίζει τήν ὀργάνωση καί τόν καταμερισμό ἐργασίας καί καταφέρνει νά θέσει ὑπό ἀμφισβήτηση τίς ἀντιλήψεις τοῦ Μάρξ γιά τόν ἱστορικό ρόλο τῆς ἐργατικῆς τάξης: «Μερικές φορές» προσθέτει ὁ Ἀλτουσέρ, «ἀναρωτιέται κανείς ἄν μποροῦμε νά τήν ὀνομάζουμε "τάξη"».

Ἄν ὑπῆρχαν πολλά ἀστάθμητα στήν ἀρχή αὐτῶν τῶν συνομιλιῶν, ὑπῆρχε ἐπίσης ἕνα ἀναντίρρητο γεγονός πού ἀκυρώνει κάθε περίπτωση τυχαιότητας: ἡ συνάντηση μ' ἕναν φιλόσοφο σ' ὅλο του τό ἀνάστημα, δηλαδή μέ κάποιον πού ἀνέλαβε τό καθῆκον νά καταστήσει τόν κόσμο κατανοήσιμο· κάποιον πού παίρνει ὑπόψη του τή συνολική καί συνεκτική ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς του — μέ ὅλες τίς ἀσυνέχειες, τίς ἀντιφάσεις καί τά ἀκατανόητά της· κάποιον πού μερικές φορές καταφεύγει στή σύνθεση καί τήν προβολή παλαιότερων σκέψεων, ἀκόμη καί στήν πατροκτονία· ἕναν ἄνθρωπο, τέλος, πού, σέ εὐθεία ἤ σπειροειδή γραμμή, στοχάζεται

πάνω στή σειρά τῶν γεγονότων πού ὑφαίνουν τόν καμβά τῆς πραγματικότητάς μας, ἐπιδιώκοντας νά τή διαφωτίσει.

Δέν συναντιόμαστε κάθε μέρα μέ ἕναν φιλόσοφο πρόσωπο μέ πρόσωπο. Γιατί δέν συχνάζει οὔτε στίς βιβλιοθῆκες οὔτε στά πανεπιστήμια οὔτε στά μουσεῖα. Χάρη στή σύμπτωση πέτυχα νά τόν συναντήσω.

Φ.Ν.
Ἰανουάριος 1994

Ἐπιθυμῶ νά εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τόν Φρανσουά Μπονταέρ, καθολικό κληρονόμο τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ, πού μοῦ ἐπέτρεψε νά δημοσιεύσω αὐτή τή νέα προσαυξημένη ἔκδοχή τῶν Συζητήσεων, ὅπως ἐπίσης θέλω νά εὐχαριστήσω τό Institut Memoires de l'Édition Contemporaine (IMEC), πού μέ βοήθησε νά τελειώσω τό κείμενο αὐτό μέ βάση τά ἀρχεῖα τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ.

Ἡ Φερνάντα Ναβάρρο εἶναι καθηγήτρια τῆς φιλοσοφίας στό πανεπιστήμιο τῆς Michoacana de San Nicolas de Hidalgo τοῦ Μεξικοῦ. Δημοσίευσε μιά ἀνθολογία κειμένων τοῦ Μπέρτραντ Ράσσελ καί εἶχε ἐργασθεῖ μαζί του στό Λονδίνο, στό «δικαστήριο», πού ἔφερε τό ὄνομά του, γιά τήν καταδίκη τῶν ἐγκλημάτων πολέμου στό Βιετνάμ. Ἀρθογράφος, δοκιμιογραφος καί συγγραφέας τοῦ ἔργου *Ὁ Βαλερύ καί ἡ ταυτότητα*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ

Τό κείμενο πού θά διαβάσετε παρουσιάζεται μέ τή μορφή συνέντευξης: ή Φερνάντα Ναβάρο, μιά νέα Μεξικανα φιλόσοφος, μοῦ θέτει ἐρωτήσεις στίς ὁποῖες ἐγώ ἀπαντῶ. Δέν εἶναι μιά συνέντευξη πού ἐγώ προσανατολίζω καί ζητῶ ἀπό τή Φερνάντα Ναβάρο νά μοῦ κάνει τίς ἐρωτήσεις πού θά ἐπιθυμοῦσα ν' ἀκούσω γιά νά ἀπαντήσω κατά τό δοκοῦν εἶναι ή Φερνάντα Ναβάρο πού, μόνη της, διαμόρφωσε τίς ἐρωτήσεις, αὐτή ἐπίσης συνέταξε τίς ἀπαντήσεις

Εἶχε ἔλθει νά μέ δεῖ στό Παρίσι τόν χειμώνα τοῦ 1983-84 Μιλήσαμε πολύ, εὐχαρίστως τῆς ἐξήγησα τίς θέσεις μου. Συμβουλεύτηκε πολλά ἀπό τά ἀδημοσίευτα χειρόγραφά μου πού κάλυπταν τήν περίοδο ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60 ὡς τό 1978, φυλαγμένα στά συρτάρια μου. Μαγνητοφώνησε σέ μία ἤ δύο κασέτες μιά μακρά συνέντευξη πού εἴχαμε — κι ὕστερα ἔφυγε γιά τό Μεξικό. Πολύ ἐκτίμησα τή φιλοσοφική της ὀξυδέρκεια.

Ἡ Φερνάντα, βέβαια, εἶχε τήν πρόθεση νά καταλάβει καλύτερα τούς λόγους καί τά θέματα τῆς φιλοσοφικῆς μου παρέμβασης στή Γαλλία μεταξύ 1970 καί 1978. Ἐκτός ἀπό τό φιλοσοφικό καί πολιτικό νόημα τοῦ ἐγχειρήματός μου, ἤθελε ἐπίσης νά καταλάβει τούς λόγους τοῦ καταπληκτικοῦ ἐνδιαφέροντος (γιά ὁρισμένους) πού προκαλεσε στή Γαλλία καί σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο ή παρέμβαση αὐτή, τά ἐλατήρια τῆς ἐχθρότητας, ἐπίσης ἐντονότατης, μερικές φορές κακοήθους, πάντα ὅμως ἄγριας, πού δημιούργησε σέ πολλούς ἀναγνῶστες, τῶν κομμουνιστῶν ἐπικεφαλῆς.

Ἀλλά ή Φερνάντα ἔτρεφε ἕνα ἄλλο σχέδιο νά δημοσιεύσει μέ τή μορφή συνέντευξης ἕνα μικρό κείμενο πού τό προόριζε γιά τούς φοιτητές τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μιτσοακάνα. Ἤθελε λοιπόν ἐξηγήσεις σαφεῖς, ἁπλές καί, ἄς ποῦμε, ἕνα κείμενο ἐκλαικευτικοῦ χαρακτήρα.

Ἔλαβα πρίν ἀπό δύο μῆνες τό κείμενο μιᾶς «συνέντευξης» ἑβδομήντα σελίδων, στά ἰσπανικά, πού τό βρῆκα σωστό καί κατάλληλο στό σύνολό του. Διαβάζοντάς το σκέφτηκα ἀμέσως ὅτι ἡ ποιότητά του ἄξιζε ἄλλον προορισμό ἀπ' αὐτόν πού ἡ Φερνάντα εἶχε προβλέψει. Τῆς ἔγραψα πάραυτα γιά νά τῆς προτείνω μερικές διορθώσεις σέ λεπτομέρειες, ἐλάχιστες ἄλλωστε, καί κυρίως γιά νά τῆς ὑποβάλω τήν ἰδέα νά φτιάξει ἕνα μικρό βιβλίο πού κατά τή γνώμη μου ὁ φίλος μου Ὀρφίλα θά μποροῦσε νά δημοσιεύσει στίς ἐκδόσεις Siglo XXI στό Μεξικό στά ἰσπανικά, ὕστερα στά πορτογαλικά, γιά τούς φοιτητές φιλοσοφίας στή Λατινική Ἀμερική (ἄρα καί στή Βραζιλία), στή διάθεση ἐπίσης τῶν ἀγωνιστῶν στή Λατινική Ἀμερική ἀποκλειστικά. Καί ἐπιφυλάσσομαι νά δημοσιεύσω τό κείμενο αὐτό στή Γαλλία ὅταν ἔλθει ὁ καιρός.

Λ.Α.
Ἰούλιος 1986

I

ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

«Η ΓΡΑΜΜΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΥ»

— Σ' ὅλο τό ἔργο σας ἐπιδείξατε ἕνα ἰδιαίτερα ζωηρό ἐνδιαφέρον γιά τή φιλοσοφία καί τή σχέση της μέ τήν πολιτική. Θά συμφωνούσατε ν' ἀρχίσουμε τή συνέντευξη μ' αὐτό τό θέμα:

— Ἀπολύτως. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό ἐνδιαφέρον μου δέν ἐντοπίζεται μόνο στό θεωρητικό ἐπίπεδο, δεδομένου ὅτι ἤδη ἀπό τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '40 ἤμουν φιλόσοφος καί συνάμα ἀσχολιόμουν μέ τήν πολιτική. Αὐτό ὀφείλεται ἐν μέρει στίς ἱστορικές περιστάσεις πού ἔτυχε νά ζήσω, ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ὁ σταλινισμός, ἡ παγκόσμια ἐκστρατεία γιά τήν εἰρήνη, ἡ Ἔκκληση τῆς Στοκχόλμης. Ἦταν ἡ ἐποχή πού μόνο οἱ ΗΠΑ διέθεταν τήν ἀτομική βόμβα — ἔπρεπε πάσῃ θυσίᾳ νά ἀποφευχθεῖ ἕνας Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Τότε λοιπόν λάβαινα μέρος στίς κινητοποιήσεις ἐπί δεκάωρο κάθε μέρα.

— Τά λόγια σας φέρνουν στό νοῦ αὐτό πού σεῖς ὁ ἴδιος ἔχετε γράψει στόν πρόλογο τοῦ βιβλίου σας Γιά τόν Μάρξ, *ἀναφερόμενος στήν ἀμέσως μεταπολεμική ἐποχή. Σᾶς παραθέτω:*

> *«Ἡ ἱστορία: κατακυρίευσε τήν ἐφηβεία μας, ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου καί τόν Ἐμφύλιο τῆς Ἰσπανίας, καί μέσα στήν ἐμπόλεμη ἀτμόσφαιρα μᾶς ἀποτύπωσε τήν τρομερή παιδεία τῶν γεγονότων. Μόλις πού ἐρχόμαστε στόν κόσμο, μᾶς αἰφνιδίασε, καί ἀπό φοιτητές ἀστικῆς ἤ μικροαστικῆς καταγωγῆς πού εἴμαστε μᾶς δίδαξε τήν ὕπαρξη τῶν τάξεων, τῆς πάλης τους καί τῶν διακυβευμάτων της. Ἀπό τά προφανῆ πού μᾶς ἐπέβαλε βγάλαμε τό συμπέρασμα ὅτι πρέπει νά ἀνταμώσουμε τήν πολιτική ὀργάνωση*

τῆς ἐργατικῆς τάξης, τό κομμουνιστικό κόμμα [..]. Ὑποχρεωθήκαμε λοιπόν νά ἀναμετρηθοῦμε μέ τίς ἐπιλογές μας καί νά ἀναλάβουμε τίς συνέπειες [...].

»... Στή φιλοσοφική μας μνήμη ἡ ἐποχή ἐκείνη ἔχει καταγραφεῖ ὡς ἐποχή στρατευμένων διανοουμένων πού καταδίωκαν τήν πλάνη σέ κάθε σημεῖο, ἐποχή φιλοσόφων χωρίς φιλοσοφικό ἔργο καθώς εἴμαστε, ἀλλά πού κάναμε πολιτική γιά τά πάντα, ἀνατέμνοντας τόν κόσμο, τέχνες, λογοτεχνίες, φιλοσοφίες καί ἐπιστῆμες μέ τό ἕνα καί μοναδικό νυστέρι, μέ τήν ἀδυσώπητη ταξική τομή.

»[Ἀργότερα] διαπιστώσαμε ὅτι ἡ χρήση τοῦ ταξικοῦ κριτηρίου δέν ἦταν χωρίς ὅρια κι ὅτι μᾶς ἀνάγκαζε νά ἀντιμετωπίζουμε τήν ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ὁ τίτλος κάλυπτε ἀκόμη καί τά ἔργα τοῦ Μάρξ, σάν πρώτη τυχοῦσα ἰδεολογία. Χρειάστηκε νά κάνουμε πίσω καί μέσα σέ μιά ἡμιαμηχανία νά ξαναπιάσουμε τά πρωταρχικά στοιχεῖα».

— Ἤθελα νά παρέμβω στό Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα, τοῦ ὁποίου ἤμουν μέλος ἀπό τό 1948, γιά νά ἀγωνισθῶ ἐναντίον τοῦ θριαμβεύοντος τότε σταλινισμοῦ καί τῶν καταστροφικῶν γιά τήν πολιτική τοῦ κόμματός μου συνεπειῶν. Ὅμως, τότε, δέν εἶχα ἄλλη ἐπιλογή: ἄν ἐπενέβαινα δημόσια στήν *πολιτική* τοῦ Κόμματος, τό ὁποῖο ἀρνοῦνταν νά δημοσιεύσει ἀκόμη καί φιλοσοφικά μου κείμενα (γιά τόν Μάρξ) γιατί θεωροῦνταν αἱρετικά καί ἐπικίνδυνα, θά εἶχα πάραυτα διαγραφεῖ, τουλάχιστον ὡς τήν ἐποχή τοῦ 1970, θά εἶχα περιθωριοποιηθεῖ, χωρίς ν' ἀποκτήσω καμία ἐπιρροή μέσα στό Κόμμα. Δέν μοῦ ἔμενε λοιπόν παρά ἕνας καί μόνον τρόπος νά παρέμβω πολιτικά στό Κόμμα: διά τῆς καθαρῆς θεωρίας, δηλαδή τῆς *φιλοσοφίας*.

— Μέ φόντο, ἑπομένως, τήν ἀπειλή τοῦ αἱρετικοῦ, ἡ κριτική σας στόχευε ὁρισμένες θεμελιώδεις ἔννοιες πού τροφοδοτοῦσαν τήν ἐπίσημη θέση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Σκέφτομαι, παραδείγματος χάριν, τόν διαλεκτικό ὑλισμό.

— Πράγματι, ἤθελα νά ἐγκαταλειφθοῦν οἱ ἀδιανόητες θέσεις τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, πού βασίλευε τότε ὡς ἀπόλυτος ἄρχων σέ ὅλα τά δυτικά κομμουνιστικά κόμματα, ἐκτός —ἐν μέρει μόνο— ἀπό τήν Ἰταλία, χάρη στό γιγάντιο ἔργο κριτικῆς καί ἀνασυγκρότησης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πού πραγματοποίησε ὁ Γκράμσι.

— Πάνω σέ τί θεμελιώσατε τήν κριτική σας κατά τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ;

— Μοῦ φαινόταν ὅτι ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητο νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τόν ὑλιστικό μονισμό καί τούς οἰκουμενικούς διαλεκτικούς νόμους του: καταστροφική μεταφυσική ἀντίληψη τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ, πού στό «Πνεῦμα» ἤ τήν ἐγελιανή «Ἀπόλυτη Ἰδέα» ὑποκατέστησε τήν «Ὕλη». Ἀπό τήν πλευρά μου θεωροῦσα ὅτι ἦταν διαστρέβλωση νά πιστεύει κανείς —καί μάλιστα νά ἐπιβάλλει τή δοξασία του— πώς ἦταν δυνατόν νά συναχθεῖ *ἄμεσα* μιά ἐπιστήμη, ἡ μαρξιστική-λενινιστική πολιτική καί ἰδεολογία ἐπίσης, ἐφαρμόζοντας τούς ὑποτιθέμενους «νόμους» μιᾶς δῆθεν διαλεκτικῆς στίς ἐπιστῆμες καί τήν πολιτική. Ὑποστήριζα ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν παρεμβαίνει ποτέ ἄμεσα, παρά μόνο διά μέσου τῆς ἰδεολογίας.

— Ποιές πολιτικές συνέπειες ἦταν δυνατόν νά ἀπορρέουν ἀπ' αὐτή τή θέση;

— Θεωρῶ ὅτι ἡ ΕΣΣΔ πλήρωσε πολύ ἀκριβά αὐτή τή φιλοσοφική ἀπάτη. Δέν νομίζω ὅτι ὑπερβάλλω λέγοντας ὅτι ἡ στρατηγική πολιτική τοῦ Στάλιν καί ὁλόκληρη ἡ στρατηγική τοῦ σταλινισμοῦ ἦταν θεμελιωμένες, *ἐν μέρει*, πάνω στόν «διαλεκτικό ὑλισμό», πάνω σέ μιά φιλοσοφική κτηνωδία δηλαδή, προορισμένη νά νομιμοποιεῖ τήν ἐξουσία, νά τῆς χρησιμεύει ὡς θεωρητική ἐγγύηση — κι ἔτσι ἡ ἐξουσία νά δυναστεύει τήν ἐννόηση.

Κατά τά ἄλλα εἶναι σημαντικό νά σημειώσουμε ὅτι ὁ Μάρξ ποτέ δέν χρησιμοποιοῦσε τόν ὅρο «διαλεκτικός ὑλισμός», αὐτόν τόν «κίτρινο λογάριθμο», ὅπως ἀγαποῦσε νά ὀνομάζει τούς θεωρητικούς παραλογισμούς.

Ἦταν ὁ Ἔνγκελς πού, σέ κάποιες συγκεκριμένες συνθῆκες, βάφτισε τόν μαρξικό ὑλισμό μέ τό ὄνομα «διαλεκτι-

κός ὑλισμός». Ὁ Μάρξ λυπόταν πού δέν ἔγραψε εἴκοσι σελίδες γιά τή διαλεκτική. Ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπ' αὐτόν πάνω στό θέμα (ἐκτός ἀπό τό διαλεκτικό παιχνίδι τῶν ἐννοιῶν τῆς θεωρίας τῆς ἀξίας-ἐργασίας) περιέχεται στήν ἀκόλουθη ὄμορφη φράση: «Ἡ διαλεκτική, πού πολύ συχνά χρησίμευσε στίς κατεστημένες ἐξουσίες, εἶναι ἐπίσης κριτική καί ἐπαναστατική». Ὅταν ὡστόσο διατυπώνονται οἱ «νόμοι» της, ἡ διαλεκτική ἀποβαίνει συντηρητική (Ἔνγκελς) ἤ ἀπολογητική (Στάλιν). Ἄν, ὅμως, ἡ διαλεκτική εἶναι κριτική καί ἐπαναστατική, ἀποδεικνύεται πολύτιμη. Στήν περίπτωση αὐτή δέν εἶναι δυνατόν νά μιλᾶμε γιά «νόμους» τῆς διαλεκτικῆς, ὅπως δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά «νόμους» τῆς ἱστορίας. Καί οἱ δύο ἐκφράσεις εἶναι τό ἴδιο παράλογες. Μιά πραγματικά ὑλιστική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας συνεπάγεται ὅτι πρέπει νά ἐγκαταλείψουμε τήν ἰδέα ὅτι τήν ἱστορία κυριαρχοῦν καί διέπουν νόμοι τούς ὁποίους ἀρκεῖ νά γνωρίζουμε καί νά τούς σεβόμαστε, ὁπότε θά ὑπερνικήσουμε τήν ἀντι-ἱστορία.

— Σέ τί συνίστατο ἡ θεωρητική καί φιλοσοφική παρέμβασή σας στό ἐσωτερικό τοῦ Κόμματος;

— Ἐπεδίωξα νά ἀναζητήσω μέσα στό κείμενο τοῦ *Κεφαλαίου* ποιά θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ μαρξιστική φιλοσοφία ὥστε ὁ μαρξισμός νά γίνει ἄλλο πράγμα ἀπό τίς «ὀνομαστές φόρμουλες», ἀδιάφανες ἤ διαφανεῖς, πού τσίταραν καί ἀναμασοῦσαν ἀκατάπαυστα, χωρίς καμιά γόνιμη πρόοδο καί, ἐννοεῖται, χωρίς καμιά αὐτοκριτική.

— Καί ἦταν δυνατόν, χωρίς μεγάλους κινδύνους, νά ἑρμηνεύετε τήν «πραγματική» θεωρητική σκέψη τοῦ Μάρξ στό ἐσωτερικό ἑνός κόμματος μέ τά χαρακτηριστικά πού ἀναφέρετε;

— Μολονότι τό κομμουνιστικό κόμμα ἦταν πολύ σταλινικό, πολύ σκληροπυρηνικό, μπόρεσα νά τό κάνω γιατί γιά τό κόμμα ὁ Μάρξ ἦταν ἱερός. Προχωροῦσα κάπως σάν τόν Σπινόζα, ὁ ὁποῖος γιά νά κρίνει τήν ἰδεαλιστική φιλοσοφία τοῦ Ντεκάρτ καί τῶν σχολαστικῶν φιλοσόφων «ξεκινοῦσε *ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό*». Ἄρχισε στήν *Ἠθική* τίς απο-

δείξεις του μέ τήν ἀπόλυτη ὑπόσταση, δηλαδή τό Θεό, στήνοντας ἔτσι παγίδα στούς ἀντιπάλους του πού μ' αὐτό τόν τρόπο ἀδυνατοῦσαν ν' ἀρνηθοῦν μιά φιλοσοφική παρέμβαση. Ἐπικαλεῖτο τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ πού οἱ πάντες, τοῦ Ντεκάρτ συμπεριλαμβανομένου, τήν ἀναγνώριζαν ὡς ἄρθρον πίστεως, ὡς κάτι τό «προφανές»· ἦταν γι' αὐτούς ἡ θεμελιώδης Ἀλήθεια, φωτισμένη ἀπό τό φυσικό φῶς.

— Ἀλλά ὅπως ἔλεγε ἐπίσης ὁ Ντεκάρτ. «Κάθε φιλόσοφος προχωράει μεταμφιεσμένος».

— Ἀκριβῶς. Ἁπλούστατα ὁ Σπινόζα ἑρμήνευε αὐτόν τό Θεό ὡς «ἄθεος».

— Τί σᾶς συνέβη μ' αὐτή τή στρατηγική;

— Ἡ στρατηγική αὐτή μοῦ πέτυχε, ὅπως τό εἶχα προβλέψει: οἱ κομμουνιστές ἀντίπαλοί μου, μέσα στό Κόμμα ὅπως στούς μή κομμουνιστικούς μαρξιστικούς κύκλους, δέν φάνηκαν φειδωλοί στίς σφοδρές ἐπιθέσεις τους ἐναντίον μου, ἐπαναλαμβανόμενες μονότονα, οἱ ἴδιες καί οἱ ἴδιες, ὡστόσο στερημένες οἱασδήποτε θεωρητικῆς ἀξίας. Δέν εἶχαν καμία σημασία ὄχι μόνο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά, ἁπλούστατα, οὔτε ἀπό φιλοσοφική ἄποψη, δηλαδή ἀπό τήν ἄποψη τοῦ αὐθεντικοῦ στοχασμοῦ. Ἔτσι ἐπιστρατεύθηκα σ' αὐτόν τόν στενό ἀλλά μοναδικό δρόμο καί τό ἀποτέλεσμα ἦταν αὐτό στό ὁποῖο ἀποσκοποῦσα. Υἱοθέτησα τή μόνη, τότε, ἐφικτή στρατηγική· μιά στρατηγική πού μοῦ ἔδωσε ἀργότερα τή δυνατότητα (μετά τό XXIο καί τό XXIIο συνέδριο τοῦ ΚΚΓ, μ' ἀφορμή παραδείγματος χάριν τήν ἐγκατάλειψη τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου) *γιά παρεμβάσεις εὐθέως πολιτικές*. Ἀλλά, στό μεταξύ, τό κόμμα δέν μποροῦσε νά μέ διαγράψει, διότι αὐτές οἱ ἄμεσες πολιτικές μου παρεμβάσεις στηρίζονταν στόν Μάρξ, γιά τόν ὁποῖο προσέφερα μιά «κριτική καί ἐπαναστατική» ἑρμηνεία. Ὁ Μάρξ μέ προστάτευε μέσα στό κόμμα, ἀκριβῶς γιατί τόν θεωροῦσαν «ἀπαραβίαστο Πατέρα-στοχαστή».

— Δέν σᾶς ὑποψιάζονταν;

— Νομίζω ναί. Ἐν πάση περιπτώσει, ξέρω ὅτι «οἱ ὑπεύθυνοι» δέν μοῦ εἶχαν καμιά ἐμπιστοσύνη, μέ κρατοῦσαν στό περιθώριο, ἀκόμη καί μέ «κατασκόπευαν» μέσω φοιτητῶν τῆς Ἕνωσης Κομμουνιστῶν Φοιτητῶν τῆς Ἐκόλ Νορμάλ ὅπου δίδασκα, σκανδαλισμένοι ἀπό τόν κίνδυνο πού θά μποροῦσε νά ἀντιπροσωπεύει αὐτός ὁ περίεργος πανεπιστημιακός φιλόσοφος πού τολμοῦσε νά δώσει μιά διαφορετική ἐκδοχή γιά τή διαμόρφωση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ... κι ὅλα ὅσα αὐτό συνεπαγόταν. Ἐπιπλέον, μέ ὑποπτεύονταν ὅτι ἤμουν ὁ μυστικός, ἀλλά ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικός, ὑποκινητής τοῦ κινήματος τῆς μαοϊκῆς νεολαίας στή Γαλλία, πού πράγματι εἶχε γνωρίσει αὐτή τήν ἐποχή μιά ἀνάπτυξη πρωτότυπη καί θεαματική.

ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ Ἤ ΥΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΣΤΑΘΜΗΤΟΥ;

— *Ὅσον ἀφορᾶ τίς κριτικές σας καί τά ἐρωτήματα πού θέσατε, εἴχατε, τήν ἐποχή ἐκείνη, μιά ἐναλλακτική πρόταση;*
— Τότε ὄχι, τώρα ναί. Σκέφτομαι ὅτι ὁ «πραγματικός» ὑλισμός, ἐκεῖνος πού καλύτερα ταιριάζει στόν μαρξισμό, εἶναι ὁ *ὑλισμός τοῦ ἀστάθμητου*, ἐγγεγραμμένος στή γραμμή τοῦ Ἐπίκουρου καί τοῦ Δημόκριτου. Διευκρινίζω: αὐτός ὁ ὑλισμός δέν εἶναι μιά φιλοσοφία πού, γιά νά ἀποβεῖ ἀντάξια τοῦ ὀνόματός της, θά ἔπρεπε νά τήν ἐπεξεργαστοῦμε ὡς σύστημα. Ἀκόμη κι ἄν κάτι τέτοιο μοιάζει ἐφικτό, δέν εἶναι ὡστόσο ἀπαραίτητο νά τόν μετατρέψουμε σέ σύστημα. Στόν μαρξισμό πραγματικά ἀποφασιστικῆς σημασίας εἶναι τό γεγονός ὅτι ἀντιπροσωπεύει μιά θέση μέσα στή φιλοσοφία.

— *Ὅταν μιλᾶτε γιά σύστημα, τό ἐννοεῖτε ὡς κλειστή ὁλότητα, μέσα στήν ὁποία τά πάντα ἔχουν ὁρισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων καί ὅπου τίποτε δέν εἶναι δυνατόν νά ἀμφισβητηθεῖ χωρίς νά ἀνατραπεῖ τό ὅλον;*
— Ναί. Ἀλλά ἐπιμένω: ἐκεῖνο πού συνιστᾶ μιά φιλοσοφία

δέν είναι ό ἀποδεικτικός οὔτε ὁ νομιμοποιητικός της λόγος. Ἐκεῖνο πού τήν ὁρίζει εἶναι ἡ θέση της (*θέσις*, στά ἑλληνικά) μέσα στό πεδίο τῆς φιλοσοφικῆς μάχης (ἡ ***Kampfplatz*** τοῦ Κάντ): ὑπέρ η κατά τῆς τάδε ἤ δεῖνα ὑπάρχουσας φιλοσοφικῆς θέσης ἤ ὑποστήριξη μιᾶς νέας φιλοσοφικῆς θέσης.

— *Θά μπορούσατε νά μιλήσετε γιά τόν Δημόκριτο καί τούς κόσμους τοῦ Ἐπίκουρου γιά νά φωτίσετε τίς ἰδέες σας γιά τόν ὑλισμό τοῦ ἀστάθμητου;*

— Ναί, ἀλλά προηγουμένως θά ἤθελα νά πῶ τί τεκμηρίωσε τή σκέψη μου αὐτά τά τελευταῖα χρόνια, ἀκριβῶς πάνω στή μαρξιστική φιλοσοφία. Πραγματικά κατέληξα νά θεωρῶ ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά μιλᾶ κανείς γιά μαρξιστική φιλοσοφία, ὅπως εἶναι δύσκολο νά μιλᾶ κανείς γιά μαθηματική ἤ φυσική φιλοσοφία, ἄν βέβαια θεωροῦμε ὅτι τό οὐσιαστικό τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Μάρξ εἶναι ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα: ὅτι δηλαδή ἔφερε στό φῶς τόν τρόπο λειτουργίας τοῦ καπιταλιστικοῦ καθεστῶτος.

Γιά νά τό πετύχει ὁ Μάρξ στηρίχθηκε σέ μιά φιλοσοφία —τοῦ Χέγκελ— ἡ ὁποία ὅμως δέν ἦταν ἐκείνη πού καλύτερα θά ἀντιστοιχοῦσε στόν ἀντικειμενικό του σκοπό... οὔτε ἐκείνη πού θά ἐπέτρεπε νά στοχασθεῖ κανείς πιό πέρα. Ἀλλά, ἐν πάση περιπτώσει, δέν μποροῦμε νά προεκτείνουμε τίς ἐπιστημονικές του ἀνακαλύψεις στή φιλοσοφία του γενικεύοντας. Ὅσο γιά μᾶς, σκεφτήκαμε ὅτι στήν πραγματικότητα ὁ Μάρξ δέν ἐπαγγελλόταν ἐκείνη τή φιλοσοφία πού ἦταν παροῦσα στήν ἔρευνά του. Αὐτό προσπαθήσαμε νά κάνουμε ὅταν ἐπιδιώξαμε νά ἀποδώσουμε στόν Μάρξ μιά φιλοσοφία πού νά ἐπιτρέπει τήν κατανόησή του, ἐκείνη τοῦ *Κεφαλαίου*, τῆς οἰκονομικῆς, τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἱστορικῆς του σκέψης.

Στό σημεῖο αὐτό νομίζω οτι κατά κάποιον τρόπο χάσαμε τό στόχο, στό βαθμό πού δέν μπορέσαμε νά ἀποδώσουμε στόν Μάρξ τή φιλοσοφία πού καλύτερα ταίριαζε στό ἔργο του. Τοῦ ἀποδώσαμε μιά φιλοσοφία κυριαρχούμενη ἀπό «την ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς», στρουκτουραλιστικῆς καί μπασελαρικῆς ἔμπνευσης, ἡ ὁποία, ὅσο κι ἄν παίρνει ὑπόψη της ὁρισμένες πλευρές τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ, ὡστόσο

δέν νομίζω ότι μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ *μαρξιστική* φιλοσοφία.

Ἀντικειμενικά αὐτή ἡ φιλοσοφία ἐπέτρεπε μιά συνεκτική θεώρηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ ἀλλά ὑπάρχουν πολλά ἀπό τά κείμενά του πού τήν ἀντικρούουν ὥστε δέν μποροῦμε νά τή θεωρήσουμε δική του. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μέ βάση νεότερες ἔρευνες, τοῦ Ζάκ Μπιντέ παραδείγματος χάριν στό ἐξαίρετο βιβλίο του *Τί νά κάνουμε μέ τό "Κεφάλαιο;"*, μᾶς εἶναι πλέον δυνατόν νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι πραγματικά ὁ Μάρξ ποτέ δέν ἀπαλλάχτηκε ὁλοκληρωτικά ἀπό τόν Χέγκελ, παρ' ὅλο πού μετατοπίστηκε πρός ἕνα ἄλλο πεδίο, ἐκεῖνο τῆς ἐπιστήμης, πάνω στό ὁποῖο θεμελίωσε τόν ἱστορικό ὑλισμό.

— *Μήπως αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ «ρήξη» δέν ἦταν ὁλική;*

— Πράγματι δέν ὑπῆρξε ὁλική ρήξη. Ὑπῆρξε μόνο μιά τάση

— *Πῶς ὁδηγηθήκατε στήν ἀναγνώριση αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου σημείου;*

— Ἦταν καθοριστικές, τό εἶπα ἤδη, οἱ ἔρευνες τοῦ Μπιντέ, πού ρίχνουν ἕνα καινούργιο φῶς στό ἔργο τοῦ Μάρξ. Συμβουλεύτηκε ἕνα σύνολο ὑλικῶν πολύ διαφωτιστικῶν, ἀκόμη καί ἀνέκδοτων, πού δέν γνωρίζαμε πρίν ἀπό εἴκοσι χρόνια. Πρίν ἀπό λίγο καιρό ὁ Μπιντέ μέ ἐπισκέφθηκε καί μιλήσαμε πολύ γιά ὅλ' αὐτά.

— *Τί θά λέγατε σήμερα γιά τή διατύπωση τοῦ Ραιμόν Ἀρόν περί τοῦ «φανταστικοῦ μαρξισμοῦ» σας;*

— Θά μποροῦσα νά πῶ ὅτι κατά μιά ὁρισμένη ἔννοια ὁ Ραιμόν Ἀρόν εἶχε κάποιο δίκιο. Κατασκευάσαμε μιά φιλοσοφία τοῦ Μάρξ «φανταστική», πού δέν ὑπῆρχε μέσα στό ἔργο του — ἄν βέβαια περιοριστοῦμε αὐστηρά στό γράμμα τῶν κειμένων του.

— *Ἀλλά σ' αὐτή τήν περίπτωση πολύ λίγοι θά ἦταν οἱ συγγραφεῖς πού θά ἀπέφευγαν νά πέσουν στό «φανταστικό». Ἰδίως ὅταν πρόκειται γιά κάποιο πράγμα (ὅπως ἡ φιλοσοφία στό ἔργο τοῦ Μάρξ) πού, ἄν ὑπάρχει, βρίσκεται σέ λανθάνουσα κατάσταση.*

— Ἦταν πολύ πιθανόν, γιά ἐμᾶς πού βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μέ ἕνα καινούργιο καθῆκον μετά ἀπ' αὐτή τή διδακτική ἐμπειρία: νά ἀναζητήσουμε ποιός τύπος φιλοσοφίας ἀντιστοιχεῖ καλύτερα σ' αὐτό πού ὁ Μάρξ ἔγραψε στό *Κεφάλαιο*.

Ὅποια κι ἄν εἶναι πάντως αὐτή ἡ φιλοσοφία, δέν θά εἶναι «μαρξιστική». Ἁπλούστατα θά εἶναι μιά φιλοσοφία πού θά ἀνήκει στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Θά μπορεῖ νά παίρνει ὑπόψη της τίς ἐννοιολογικές ἀνακαλύψεις πού ὁ Μάρξ χρησιμοποιεῖ στό *Κεφάλαιο*, ἀλλά δέν θά εἶναι μαρξιστική· θά εἶναι μιά φιλοσοφία *γιά τόν μαρξισμό*.

— Ἤδη, πολύ πρίν, δέν ὡρίμαζε μέσα σας ἡ ἰδέα αὐτή; Στό ἔργο σας Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία διακηρύσσατε ὅτι ὁ μαρξισμός δέν ἦταν μιά νέα φιλοσοφία —στήν καρδιά τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὑπάρχει μιά ἐπιστήμη—, ἦταν μᾶλλον μιά νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας πού μποροῦσε νά βοηθήσει στό μετασχηματισμό τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας.

— Αὐτό ἀκριβῶς.

— Σέ μιά διάλεξή σας γιά τόν «Μετασχηματισμό τῆς φιλοσοφίας», τό 1976 στό Πανεπιστήμιο τῆς Γρανάδας, μιλούσατε ἤδη γιά τό παράδοξο τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας. Γιά σᾶς ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὅτι τό νά παραχθεῖ μιά φιλοσοφία ὡς «φιλοσοφία» ἦταν ἕνας τρόπος νά μπεῖ κανείς στό παιχνίδι τοῦ ἀντιπάλου καί νά συμβάλει —ἔστω καί μέ μορφή ἐναντίωσης— στήν ἐνδυνάμωση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ἐπικυρώνοντας τή μορφή τῆς φιλοσοφικῆς της ἔκφρασης.

— Ἀπολύτως. Κινδυνεύει κανείς νά πέσει ἀπό τή μεριά τοῦ κράτους, θεσμό γιά τόν ὁποῖο ὁ Μάρξ εἶχε μεγάλη καχυποψία. Ἡ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει μιά μορφή ἑνοποίησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Καί οἱ δύο, φιλοσοφία καί κυρίαρχη ἰδεολογία, εἶναι ἐπιστρατευμένες στόν ἴδιο μηχανισμό κυριαρχίας.

— Αὐτός δέν εἶναι ἕνας λόγος πού μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε γιατί ὁ Μάρξ ἀπέχει ἀπό κάθε καθαυτό φιλοσοφική παραγωγή, δεδομένου ὅτι κάτι τέτοιο θά ἰσοδυναμοῦ-

σε μέ τήν «ἐξύμνηση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων»:

— Ἂς θυμηθοῦμε ὅτι ὅταν ὁ Μάρξ στοχαζόταν τή μορφή τοῦ μελλοντικοῦ κράτους, μιλοῦσε γιά ἕνα κράτος πού θά ἦταν «μή κράτος», μέ δυό λόγια μιά πολιτική μορφή ὁλοκληρωτικά νέα πού θά παρήγαγε τήν ἴδια της τήν κατάργηση. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε τό ἴδιο καί γιά τή φιλοσοφία· ὁ Μάρξ ἀναζητοῦσε μιά «μή φιλοσοφία», τῆς ὁποίας ἡ θεωρητική ἡγεμονική λειτουργία θά ἔφθινε γιά νά ἀφήσει τή θέση της σέ νέες μορφές φιλοσοφικῆς ὕπαρξης.

— *Ἀλλά αὐτό δέν συμβάλλει στό νά ἀποδελτιώσουμε τό παράδοξο μιᾶς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας;*

— Τό παράδοξο συνίσταται στό ὅτι ὁ Μάρξ, πού εἶχε δεχθεῖ φιλοσοφική κατάρτιση, ἀρνιόταν νά γράψει φιλοσοφικά ἔργα. Ὡστόσο μπόλιασε ὅλη τήν παραδοσιακή φιλοσοφία γράφοντας στή 2η Θέση γιά τόν Φόυερμπαχ τή λέξη «πρακτική». Ἔτσι ἔβαλε σέ πράξη τή φιλοσοφία πού ποτέ δέν ἔγραψε, γράφοντας τό *Κεφάλαιο*, τό ἐπιστημονικό του ἔργο, ἔργο κριτικό καί πολιτικό.

Γιά νά συνοψίσουμε τά προηγούμενα, μποροῦμε νά ἐπιμείνουμε ὅτι τό σημερινό μας καθῆκον δέν συνίσταται στό νά ἐπεξεργασθοῦμε μιά μαρξιστική φιλοσοφία ἀλλά μιά *φιλοσοφία γιά τόν μαρξισμό*. Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή πηγαίνουν οἱ τελευταῖοι μου προβληματισμοί. Προσπαθῶ νά ἀνιχνεύσω μέσα στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τά στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν νά πάρουμε ὑπόψη αὐτά πού ὁ Μάρξ στοχάστηκε, καί τή μορφή μέσα ἀπό τήν ὁποία τά στοχάστηκε.

Μιά τελευταία διευκρίνιση: ὅταν λέω ὅτι εἶναι δύσκολο νά μιλάει κανείς γιά μαρξιστική φιλοσοφία, αὐτό δέν πρέπει νά ἐκληφθεῖ ἀρνητικά. Δέν ὑπάρχει κανείς λόγος νά ἔχουμε πάντοτε μιά φιλοσοφία γιά κάθε ἐποχή. Οὔτε θεωρῶ ὅτι εἶναι τό πιό ἐπεῖγον καί τό πιό οὐσιαστικό. Ἄν θέλουμε φιλοσόφους ὑπάρχει ὁ Πλάτων, ὁ Ντεκάρτ, ὁ Σπινόζα, ὁ Κάντ, ὁ Χέγκελ καί πολλοί ἄλλοι, στή σκέψη τῶν ὁποίων μποροῦμε νά ἀνατρέχουμε γιά νά σκεφτοῦμε καί νά ἀναλύσουμε τήν ἐποχή μας, μεταφράζοντας τή σκέψη τους καί καθιστώντας τους ἐπίκαιρους.

— Θεωρεῖτε τόν ὑλισμό τοῦ ἀστάθμητου ὡς μιά δυνατή φιλοσοφία γιά τόν μαρξισμό;

— Ναί, πάει κατ' αὐτή τήν ἔννοια. Μποροῦμε τώρα νά ἀναχθοῦμε ὡς τόν Δημόκριτο καί τούς κόσμους τοῦ Ἐπίκουρου. Ἄς ὑπενθυμίσουμε τήν κύρια θέση: πρίν ἀπό τή δημιουργία τοῦ κόσμου ἄπειρα ἄτομα πέφτουν στό κενό. Οἱ συνεπαγωγές αὐτοῦ τοῦ ἰσχυρισμοῦ εἶναι ἰσχυρές: α) πρίν νά δημιουργηθεῖ ὁ κόσμος δέν ὑπῆρχε ἀπολύτως τίποτε τό σχηματισμένο καί συνάμα β) ὅλα τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου προϋπῆρχαν ἀπομονωμένα, ἀπό πάντα, πρίν ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ κόσμου.

Τά προηγούμενα συνεπάγονται ὅτι πρίν ἀπό τόν σχηματισμό τοῦ κόσμου δέν ὑπῆρχε κανένα νόημα, οὔτε αἰτία, οὔτε τέλος, οὔτε λόγος, οὔτε μή-λόγος. Πρόκειται δηλαδή γιά τήν ἄρνηση κάθε τελεολογίας: ἔλλογης, ἠθικῆς, πολιτικῆς ἤ αἰσθητικῆς. Θά πρόσθετα ὅτι δέν πρόκειται γιά τόν ὑλισμό τοῦ ὑποκειμένου (εἴτε πρόκειται γιά τόν Θεό εἴτε γιά τό προλεταριάτο) ἀλλά γιά τόν ὑλισμό μιᾶς διαδικασίας —χωρίς ὑποκείμενο— πού κυριαρχεῖ πάνω στήν τάξη τῆς ἀνάπτυξής της, χωρίς προσδιορίσιμο σκοπό.

— Ἡ μή-προϋπαρξη Νοήματος εἶναι μιά θεμελιώδης θέση τοῦ Ἐπίκουρου, μέ τήν ὁποία ἀντιτίθεται στόν Πλάτωνα ὅσο καί στόν Ἀριστοτέλη.

— Πράγματι. Στή συνέχεια ἐπισυμβαίνει ἡ παρέγκλιση. Μιά ἀπόκλιση ἀπειροελάχιστη, ἡ ὁποία δέν ξέρουμε ποῦ ἔλαβε χώρα, οὔτε πότε οὔτε πῶς. Τό σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ παρέγκλιση προκαλεῖ τήν ἀπόκλιση κάποιου ἀτόμου, καθώς αὐτό πέφτει στό κενό, πού μέ τή σειρά της προκαλεῖ μιά *συνάντηση* μέ τό γειτονικό ἄτομο καί, συνάντηση τή συνάντηση — κάθε φορά καί παντοῦ ὅπου διαρκοῦν καί δέν εἶναι φευγαλέες—, γεννιέται ἕνας κόσμος.

- Ἀπ' αὐτά θά μπορούσαμε νά συναγάγουμε ὅτι ἡ ἀπαρχή κάθε κόσμου ἤ πραγματικότητας, κάθε ἀναγκαιότητας ἤ νοήματος ὀφείλεται σέ μιά τυχαία ἀπόκλιση;

— Ἀπολύτως. Ὁ Ἐπίκουρος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τυχαία ἀπόκλιση βρίσκεται στήν ἀρχή τοῦ κόσμου καί ὄχι ὁ Λόγος ἤ

ή Πρώτη Αἰτία. Πρέπει, ὅμως, νά κατανοήσουμε ὅτι ἡ συνάντηση δέν δημιουργεῖ τίποτε ἀπό τήν πραγματικότητα τοῦ κόσμου ἀλλά ὅτι παρέχει στά ἴδια τά ἄτομα τήν πραγματικότητά τους, τά ὁποῖα, χωρίς τήν παρέγκλιση καί τή συνάντηση, δέν θά ἦταν ἀπολύτως τίποτε ἄλλο ἐκτός ἀπό στοιχεῖα ἀφαίρεσης, χωρίς ὕπαρξη καί χωρίς ὑπόσταση. Μόνο ἀπό τή στιγμή πού συγκροτεῖται ὁ κόσμος ἐγκαθιδρύεται ἡ βασιλεία τοῦ λόγου, τῆς ἀναγκαιότητας καί τοῦ νοήματος.

— *Θά μπορούσαμε νά ἐντοπίσουμε μιά μεταγενέστερη φιλοσοφία πού νά ἐπανέλαβε αὐτές τίς θέσεις καί ἡ ὁποία ἀπαρνεῖται τό ζήτημα τῶν Ἀπαρχῶν;*

— Σκέπτομαι τόν Χάιντεγγερ. Μολονότι δέν εἶναι οὔτε ἐπικουρικός οὔτε «ἀτομικός», ὑπάρχει σ' αὐτόν μιά ἀνάλογη κίνηση σκέψης. Ξέρουμε ὅτι ἀπαρνεῖται κάθε ζήτημα καταγωγῆς, κάθε ἐρώτημα σχετικό μέ τήν Αἰτία καί τό Τέλος τοῦ κόσμου. Ἀλλά ὑπάρχει στόν Χάιντεγγερ μιά ὁλόκληρη σειρά ἀναπτύξεων γύρω ἀπό τήν ἔκφραση «es gibt», «ὑπάρχει», «εἶναι ἔτσι δεδομένο», οὕτως ἔχει, πού συναντοῦν τό πνεῦμα τοῦ Ἐπίκουρου. «Ὑπάρχει κόσμος, ὕλη, ἄνθρωποι» Μιά φιλοσοφία τοῦ «es gibt», τοῦ «οὕτως δίδεται», ἐξοφλεῖ τούς λογαριασμούς της μέ ὅλα τά ζητήματα Ἀπαρχῶν κλπ. Καί ἀνοίγεται σέ μιά θέαση πού ἐγκαθιδρύει ἕνα εἶδος ὑπερβατολογικῆς ἐνδεχομενικότητας τοῦ κόσμου μέσα στόν ὁποῖο ἔχουμε «ριφθεῖ», ἕνα εἶδος ἐννόησης τοῦ κόσμου πού μᾶς παραπέμπει στή φανέρωση τοῦ Εἶναι, στήν ἀρχική ἐνόρμηση τοῦ Εἶναι, στό «στάλσιμό» του ἐπέκεινα, τοῦ ὁποίου δέν ὑπάρχει τίποτε οὔτε ν' ἀναζητήσουμε οὔτε νά νοήσουμε. Ὁ κόσμος μᾶς δίδεται ὡς «δῶρο».

— *Θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε ὅτι ὁ κόσμος μᾶς ἀνοίγεται ὡς δῶρο πού οὔτε τό ζητήσαμε οὔτε τό ἐπιλέξαμε, ἀλλά πού μᾶς προσφέρεται μέ ὅλη του τήν πλαστικότητα καί ὅλη του τήν ἐνδεχομενικότητα.*

— Ναι, ἀλλα ἀντί νά νοήσει κανείς τήν ἐνδεχομενικότητα ὡς μεθόδευση ἤ ἀναίρεση τῆς ἀναγκαιότητας, πρέπει νά

τήν ἐννοήσουμε ὡς τό ἀναγκαῖο γίγνεσθαι χάρη στή συνάντηση τῶν ἐνδεχομένων.

Πρόθεσή μου εἶναι νά ἐπιμείνω στήν ὕπαρξη μιᾶς ὑλιστικῆς παράδοσης πού ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δέν ἔχει ἀναγνωρίσει. Πρόκειται γιά τή φιλοσοφική παράδοση τῶν Ἐπίκουρου, Δημόκριτου, Μαχιαβέλι, Χόμπς, Ρουσώ (τοῦ *Δεύτερου Λόγου*), Μάρξ καί Χάιντεγγερ, μέ τίς κατηγορίες πού αὐτοί ὑποστήριξαν: τοῦ κενοῦ, τοῦ ὁρίου, τοῦ περιθωρίου, τῆς ἔλλειψης κέντρου, τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου πρός τό περιθώριο (κι ἀντίθετα) καί τῆς ἐλευθερίας. Ὑλισμός τῆς συνάντησης, τῆς συντυχίας, ὑλισμός τοῦ *ἀστάθμητου ἐν ὀλίγοις*, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση ἀκόμη καί πρός ἀναγνωρισμένους ὑλισμούς, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὑλισμοῦ πού ἀποδίδεται στόν Μάρξ, τόν Ἔνγκελς, τόν Λένιν, ὁ ὁποῖος, ὅπως κάθε ὑλισμός τῆς ὀρθολογικῆς παράδοσης, εἶναι ἕνας ὑλισμός τῆς ἀναγκαιότητας καί τῆς τελεολογίας, μιά μορφή δηλαδή μεταμφιεσμένου ἰδεαλισμοῦ.

Γιά τό λόγο ἀκριβῶς ὅτι αὐτός ὁ ὑλισμός ἀντιπροσώπευε έναν κίνδυνο, ἡ φιλοσοφική παράδοση τόν διερμήνευσε καί τόν ἐξέτρεψε σέ *ἰδεαλισμό τῆς ἐλευθερίας*: ἄν τά ἄτομα τοῦ Ἐπίκουρου, πού πέφτουν στό κενό σάν μιά βροχή παράλληλων σταγόνων, συναντῶνται, αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε —μέσα στήν παρέκκλιση πού δημιούργησε ἡ παρέγκλιση— τήν ὕπαρξη τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ἀκόμη καί μέσα στόν κόσμο τῆς ἀναγκαιότητας.

— *Θά μπορούσαμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ὅτι αὐτή ἡ φιλοσοφία, ἀνασκευάζοντας κάθε ζήτημα ἀπαρχῆς, θά μποροῦσε νά ἔχει ὡς ἀφετηρία... τό μηδέν.*

— Σωστό εἶναι αὐτό. Πρόκειται γιά μιά φιλοσοφία τοῦ κενοῦ, ἡ ὁποία ὄχι μόνο *λέει* ὅτι τό κενό προϋπάρχει τῶν ἀτόμων πού πέφτουν μέσα του, ἀλλά μιά φιλοσοφία πού γιά ν' ἀποκτήσει ὑπόσταση δημιουργεῖ τό *φιλοσοφικό κενό*, μιά φιλοσοφία πού, ἀντί νά ἀφετηριάζεται ἀπό τά διαβόητα «φιλοσοφικά προβλήματα», ξεκινᾶ ἀπαλείφοντάς τα καί ἀρνούμενη νά δώσει στόν ἑαυτό της ἕνα «ἀντικείμενο» (ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει ἀντικείμενο). Ἔτσι, ξεκινᾶ ἀπό τό μηδέν. Δίδεται λοιπόν ἡ προτεραιότητα στό μηδέν ἐν σχέσει

μέ όποιαδήποτε μορφή, ή προτεραιότητα στήν άπουσία (δέν ύπάρχει Καταγωγή) έν σχέσει μέ τήν παρουσία. Ύπάρχει τάχα άλλη κριτική πιό ριζική κάθε φιλοσοφίας στήν άξίωσή της νά πεῖ τήν άλήθεια γιά τά πράγματα;

— *Πῶς, ὅμως, θά συγκεκριμενοποιήσουμε τή φιλοσοφική θέση τοῦ ύλισμοῦ τοῦ άστάθμητου;*
— Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ύλισμός τοῦ άστάθμητου θέτει τήν προτεραιότητα τῆς ύλικότητας, σέ σχέση μέ ὅλα τά ἄλλα, τοῦ διακυβεύματος περιλαμβανομένου. Ὁ ύλισμός μπορεῖ νά εἶναι άπλῶς ἡ ὕλη άλλά ὄχι άναγκαστικά ἡ γυμνή ὕλη. Αὐτή ἡ ύλικότητα εἶναι πολύ διαφορετική άπό τήν ὕλη τοῦ φυσικοῦ ἤ τοῦ χημικοῦ ἤ τοῦ έργαζομένου πού μετασχηματίζει τή γῆ ἤ τό μέταλλο. Μπορεῖ νά εἶναι ἡ ύλικότητα τοῦ πειραματικοῦ δυναμικοῦ. Πηγαίνω στά ἄκρα· μπορεῖ νά εἶναι τό άπλό ἴχνος, ἡ ύλικότητα τῆς χειρονομίας πού άφήνει ἕνα ἴχνος, άξεχώριστο άπό τό ἴχνος πού μιά χειρονομία άφήνει πάνω στήν παρειά ένός σπηλαίου ἤ σ' ἕνα φύλλο χαρτί. Τά πράγματα πᾶνε τόσο μακριά ὥστε ὁ Ντεριντά ἔδειξε ὅτι ἡ πρωταρχικότητα τοῦ ἴχνους (τῆς γραφῆς) άνιχνεύεται άκόμη καί μέσα στά φωνήματα μιᾶς φωνῆς πού μιλᾶ. Ἡ πρωταρχικότητα τῆς ύλικότητας εἶναι οἰκουμενική. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι τά πρωτεῖα τῆς ὑποδομῆς (πού έσφαλμένα θεωρήθηκε ὡς τό ἄθροισμα τῶν ύλικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν πρώτων ύλῶν) δέν εἶναι καθοριστικά σέ *τελευταία άνάλυση*. Ἡ οἰκουμενικότητα αὐτῆς τῆς τελευταίας ἔννοιας εἶναι παραλογισμός ὅταν δέν συσχετίζεται μέ τίς παραγωγικές δυνάμεις. «Ἐξαρτᾶται», ἔγραφε ὁ Μάρξ σ' ἕνα χωρίο τῆς *Συμβολῆς στήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ὅπου τό ζήτημα εἶναι ἄν οἱ μορφές πού λογικά προηγοῦνται εἶναι ἐπίσης καί ἱστορικά πρότερες. *Ἐξαρτᾶται*: λόγος διακυβεύματος κι ὄχι διαλεκτικός.

Ἄς μεταφράσουμε: τό καθετί μπορεῖ νά εἶναι καθοριστικό σέ τελευταία άνάλυση, δηλαδή τό καθετί μπορεῖ νά κυριαρχήσει. Ὁ Μάρξ τό ὑποστήριζε γιά τήν πολιτική στήν Ἀθήνα καί γιά τή θρησκεία στή Ρώμη, μέσα σέ μιά ἔμμεση θεωρητική όπτική μετατόπισης τῆς κυριαρχίας (πού ὁ Μπα-

λιμπάρ κι ἐγώ προσπαθήσαμε νά θεωρητικοποιήσουμε στό *Lire le "Capital"*). Ἀλλά καί μέσα στίς ὑπερδομές τό καθοριστικό εἶναι ἡ ὑλικότητά τους. Γι' αὐτό ἐνδιαφέρθηκα τόσο πολύ νά ἀναδείξω τήν ἐκ τῶν πραγμάτων ὑλικότητα κάθε ὑπερδομῆς καί κάθε ἰδεολογίας, ὅπως τό κατέδειξα ἄλλωστε σχετικά μέ τούς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους. Ἐδῶ πρέπει ν' ἀναζητοῦμε τήν ἀρχή τοῦ «σέ τελευταία ἀνάλυση», τή μετατόπιση τῆς ὑλικότητας, πάντοτε καθοριστικῆς σέ τελευταία ἀνάλυση, σέ κάθε συγκεκριμένη συγκυρία.

ΟΙ ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

— *Ἐάν, ἀναφερόμενοι στήν ἔννοια σας περί «ὑλισμοῦ τοῦ ἀστάθμητου», ἀναρωτηθοῦμε γιά τή φύση ἑνός ἱστορικοῦ γεγονότος, δέν θά ἔπρεπε νά τό ἀναλύσουμε ὡς μιά συνύπαρξη ἱστοριῶν πού ὑπερκαθορίζονται ἀμοιβαῖα;*

— Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὑπάρχουν δύο τύποι ἱστοριῶν, δύο ἱστορίες: κατ' ἀρχήν ἡ Ἱστορία τῶν κλασικῶν ἱστορικῶν, ἐθνολόγων, κοινωνιολόγων, ἀνθρωπολόγων, οἱ ὁποῖοι μποροῦν νά μιλοῦν γιά «νόμους» τῆς ἱστορίας, διότι δέν ἀντιμετωπίζουν καί δέν θεωροῦν παρά τό τετελεσμένο γεγονός τῆς ἱστορίας πού πέρασε. Αὐτή ἡ ἱστορία ἐμφανίζεται ὡς ἕνα καθ' ὁλοκληρίαν σταθερό ἀντικείμενο, τοῦ ὁποίου μποροῦμε νά μελετήσουμε ὅλους τούς καθορισμούς μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἀντιμετωπίζονται οἱ καθορισμοί ἑνός ἀντικειμένου τῆς φύσης, ἑνός νεκροῦ ἀντικειμένου, διότι εἶναι ἤδη συντελεσμένο. Θά μποροῦσε κανείς νά ἀναρωτηθεῖ, καί μέ ποιόν ἄλλο τρόπο θά ἦταν δυνατόν νά ἐνεργήσουν οἱ ἱστορικοί ἀπέναντι σέ μιά ἱστορία τετελεσμένη, ἀναλλοίωτη, ἀπολιθωμένη, γιά τήν ὁποία μποροῦμε νά κάνουμε προσδιοριστικές καί αἰτιοκρατικές στατιστικές; Ἐδῶ πράγματι μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε τήν πηγή τῆς αὐθόρμητης ἰδεολογίας τῶν ἱστορικῶν, τῶν κοινότοπων κοινωνιολόγων, χωρίς να μιλήσουμε γιά τούς οἰκονομολόγους

— *Ὑπάρχει, ὅμως, τρόπος νά σκεφτοῦμε ἕναν ἄλλο τύπο ἱστορίας;*
— Ναί ἡ γερμανική γλώσσα διαθέτει ἕναν ἄλλο ὅρο: τήν Geschichte, πού σημαίνει ὄχι τήν τετελεσμένη ἱστορία ἀλλά τήν ἱστορία στό *παρόν*, ἀναμφίβολα προσδιορισμένη σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τό τετελεσμένο ἤδη παρελθόν, ἀλλά μόνο ἐν μέρει, διότι ἡ παρούσα ἱστορία, ἡ ζῶσα, εἶναι ἐπίσης ἀνοιχτή σ' ἕνα ἀβέβαιο μέλλον, ἀπρόβλεπτο, μή τετελεσμένο καί ἑπομένως *ἀστάθμητο*. Ἡ ζῶσα ἱστορία δέν ὑπακούει παρά σέ μία σταθερά (ὄχι σέ ἕναν νόμο): τή σταθερά τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ὁ Μάρξ δέν ἔχει χρησιμοποιήσει τόν ὅρο «σταθερά», τόν ὁποῖο δανείζομαι ἀπό τόν Λεβί-Στρώς, ἀλλά μιά μεγαλοφυή ἔκφραση: «τό νόμο τῆς τάσης», ἱκανῆς νά κάμψει (ὄχι νά ἀναιρέσει) τόν *πρῶτο νόμο τῆς τάσης*, πράγμα πού σημαίνει ὅτι μιά τάση δέν διαθέτει τή μορφή ἑνός γραμμικοῦ νόμου ἀλλά μπορεῖ νά διχάζεται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς συνάντησης μέ μιάν ἄλλη τάση καί οὕτω καθεξῆς, ἐπ' ἄπειρον. Σέ κάθε διασταύρωση ἡ τάση μπορεῖ νά πάρει μιάν ἀπρόβλεπτη πορεία, καθ' ὅσον *ἀστάθμητη*.

— *Ἐν κατακλείδι, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ παρούσα ἱστορία εἶναι πάντα ἡ ἱστορία μιᾶς μοναδικῆς συγκυρίας, ἀστάθμητης;*
— Ναί, καί θά πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι συγκυρία σημαίνει συνδρομή, δηλαδή τυχαία συνάντηση, στοιχείων ἐν μέρει ὑπαρκτῶν καί ἐν πολλοῖς ἀπρόβλεπτων. Κάθε συγκυρία εἶναι μιά μοναδική περίπτωση, ὅπως ὅλες οἱ ἱστορικές ἀτομικότητες, ὅπως καθετί τό ὑπάρχον.

Γι' αὐτό ὁ Πόπερ, ὁ λόρδος Πόπερ, δέν κατάλαβε ποτέ τίποτε ἀπό τήν ἱστορία τοῦ μαρξισμοῦ οὔτε τῆς ψυχανάλυσης. Διότι τά ἀντικείμενά τους δέν ἀνάγονται στόν τύπο τῆς τετελεσμένης ἱστορίας ἀλλά τῆς *Geschichte*, τῆς ζῶσας ἱστορίας, πού φτιάχνεται καί ξεπηδάει ἀπό ἀστάθμητες τάσεις καί ἀπό τό ἀσυνείδητο, διότι τά ἀντικείμενα τοῦ μαρξισμοῦ καί τῆς ψυχανάλυσης ἀνάγονται σέ μιά ἱστορία τῆς ὁποίας οἱ μορφές εἶναι ξένες πρός τίς νομοτέλειες τῶν φυσικῶν νόμων.

Ἀπό τά προηγούμενα ἀπορρέει ὅτι αὐτό πού κορυφώ-

νεται στόν ὑλισμό, ἀρχαῖο ὅσο κι ὁ κόσμος —ἡ πρωτοκαθεδρία τῶν φίλων τῆς Γῆς ἐπί τῶν φίλων τῶν Ἰδεῶν κατά τόν Πλάτωνα—, εἶναι ὁ ὑλισμός τοῦ ἀστάθμητου, πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά νά στοχασθεῖ κανείς τό ἄνοιγμα τοῦ κόσμου πρός τό συμβάν, πρός μιάν ἀνήκουστη φαντασία, πρός πάσα ζῶσα πρακτική, τῆς πολιτικῆς συμπεριλαμβανομένης.

— *...πρός τό συμβάν;*

— Ὁ Βιτγκενστάιν τό λέει ὑπέροχα στό *Tractatus: "Die Welt ist alles was das Fall ist"*, φράση ἐξαίρετη ἀλλά δύσκολο νά μεταφρασθεῖ. Θά μπορούσαμε νά δοκιμάσουμε ὡς ἑξῆς «Ὁ κόσμος εἶναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν κάθε φορά», ἤ πιό κυριολεκτικά: «Ὁ κόσμος εἶναι ὅ,τι πέσει πάνω μας». Ὑπάρχει ἀκόμη μιά ἄλλη μετάφραση τῆς Σχολῆς τοῦ Ράσελ. «Ὁ κόσμος εἶναι ἡ κάθε περίπτωση» (The world is what the case is).

Αὐτή ἡ ὑπέροχη φράση *τά λέει ὅλα*, διότι στόν κόσμο δέν ὑπάρχουν παρά οἱ περιπτώσεις, οἱ καταστάσεις, τά πράγματα πού πέφτουν πάνω μας χωρίς νά μᾶς προειδοποιοῦν. Αὐτή ἡ θέση, ὅτι δέν ὑπάρχουν παρά περιπτώσεις, δηλαδή μοναδικά ἄτομα, καθ' ὁλοκληρίαν διακριτά τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, εἶναι ἡ θεμελιώδης θέση τοῦ νομιναλισμοῦ.

— *Ὁ Μάρξ δέν διακήρυξε ὅτι ὁ νομιναλισμός εἶναι ὁ προθάλαμος τοῦ ὑλισμοῦ;*

— Ἀκριβῶς, καί θά πήγαινα πιό μακριά. Θά 'λεγα ὅτι δέν εἶναι μόνο ὁ προθάλαμος ἀλλά ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὑλισμός.

Εἶναι ἐντυπωσιακό νά διαπιστώνει κανείς αὐτά πού παρατηροῦν ὁρισμένοι ἐθνολόγοι στίς πιό πρωτόγονες κοινωνίες, τῶν Ἀβοριγιανῶν τῆς Αὐστραλίας ἤ τῶν Πυγμαίων στήν Ἀφρική. Φαίνεται δηλαδή ὅτι κυριαρχεῖ σ' αὐτές ἡ αὐθεντική νομιναλιστική φιλοσοφία, κι ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τῆς σκέψης, δηλαδή τῆς γλώσσας, ἀλλά ἐπίσης στήν πρακτική, στήν πραγματικότητα. Γι' αὐτούς, σύμφωνα μέ πρόσφατες συγκλίνουσες ἔρευνες, δέν ὑπάρχουν παρά ὄντα μοναδικά, καί κάθε μοναδικότητα, κάθε ἰδιαιτερότητα σημαίνεται μέ μιά λέξη ἐπίσης ἰδιαίτερη. Ἔτσι ὁ κόσμος εἶναι φτιαγμένος ἀπό μοναδικά πράγματα, ἰδιαίτερα, πού

τό καθένα διαθέτει τό δικό του ὄνομα καί τίς ἰδιαίτερες ἰδιότητές του. «Ἐδῶ καί τώρα», κάτι δηλαδή πού ἐν τέλει, ὁριακά, δέν μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ ἀλλά ἁπλῶς νά καταδειχθεῖ μέ τό δάχτυλο, διότι ἡ λέξη εἶναι ἤδη μιά ἀφαίρεση — θά ἔπρεπε νά μιλᾶμε χωρίς λόγια, δηλαδή νά δείχνουμε, πράγμα πού σημαίνει πρωτεῖα τῆς χειρονομίας ἐπί τοῦ λόγου, τοῦ ὑλικοῦ ἴχνους ἐπί τοῦ σημείου.

— Αὐτό τό «νά δείχνεις μέ τό δάχτυλο» ἐμφανίζεται ἤδη στούς σοφιστές, στόν Κρατύλο καί τόν Πρωταγόρα...

— Βεβαίως, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ φιλοσοφικός νομιναλισμός εἶναι ἤδη παρών στόν Ὅμηρο, τόν Ἡσίοδο, τούς σοφιστές, σέ φιλοσόφους ὅπως ὁ Ἐπίκουρος καί ὁ Δημόκριτος, ὁ ὁποῖος, ὅμως, δέχτηκε οὐσιαστική ἐπεξεργασία μόνο κατά τόν Μεσαίωνα, ἀπό θεωρητικούς πού οἱ μεγαλύτεροι ἀντιπρόσωποί τους ἦταν ὁ Ντάν Σκότ καί ὁ Γουλιέλμος τοῦ Ὄκκαμ.

Μιά τελευταία λέξη πάνω στό ζήτημα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος: θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι οὔτε ὁ Μάρξ οὔτε ὁ Ἔνγκελς προσέγγισαν μιά θεωρία τῆς ἱστορίας κατά τήν ἔννοια τοῦ ἀπρόβλεπτου ἱστορικοῦ συμβάντος, τοῦ μοναδικοῦ, τοῦ ἀστάθμητου, οὔτε μιά πρακτική πολιτική θεωρία. Ἀναφέρομαι στήν πολιτικοϊδεολογικοκοινωνική πρακτική τῆς πολιτικῆς στράτευσης, τῶν μαζικῶν κινημάτων καί τῶν ἐνδεχόμενων ὀργανώσεών τους, πρακτική πού δέν διαθέτει ἔννοιες, κι ἀκόμη περισσότερο μιά συνεκτική θεωρία ὥστε νά μποροῦμε νά τή στοχασθοῦμε. Ὁ Λένιν, ὁ Γκράμσι, ὁ Μάο τή στοχάστηκαν μόνον ἐν μέρει. Ὁ μόνος πού στοχάστηκε τή θεωρία τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς *στό παρόν* εἶναι ὁ Μακιαβέλι. Ἐδῶ ὑπάρχει ἕνα ἄλλο τεράστιο κενό νά πληρωθεῖ, ἀποφασιστικῆς σημασίας πού, ἀκόμη γιά μιά φορά, μᾶς παραπέμπει στή φιλοσοφία.

II

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ -ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

— *Θά μπορούσατε νά μᾶς ἐξηγήσετε γιατί σ' ὅλο τό ἔργο σας ἐπιμείνατε ἰδιαίτερα πάνω στό φιλοσοφικό τρίπτυχο. φιλοσοφία-ἰδεολογία-πολιτική;*
— Θεωρῶ σωστό ν' ἀρχίσω τήν ἀπάντησή μου μέ τή δική μου ἀντίληψη περί «φιλοσοφίας», τῆς ἐμφάνισής της καί τῆς λειτουργίας της. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἱστορικά ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε ἀπό τή θρησκεία ἀπό τήν ὁποία κληρονόμησε ἀξιόλογα ἐρωτήματα, πού στή συνέχεια μετατράπηκαν σέ μεγάλα φιλοσοφικά θέματα, ἄν καί μέ διαφορετικές προσεγγίσεις καί διαφορετικές ἀπαντήσεις: παραδείγματος χάριν τό ζήτημα τῆς καταγωγῆς, τοῦ σκοποῦ καί τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἱστορίας καί τοῦ κόσμου.

Παρά ταῦτα, ὑποστηρίζω ὅτι ἡ φιλοσοφία συγκροτεῖται ὡς φιλοσοφία, μέ αὐστηρό τρόπο, ὅταν δημιουργεῖται ἡ πρώτη ἐπιστήμη: τά μαθηματικά. Δέν εἶναι τυχαῖο, δεδομένου ὅτι αὐτή ἡ σύσταση σημαδεύει τό πέρασμα ἀπό τήν ἐμπειρική κατάσταση στή θεωρητική. Ἀπό τή στιγμή αὐτή οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νά συλλογίζονται μέ ἄλλο τρόπο καί πάνω σέ διαφορετικά ἀντικείμενα: τά ἀφηρημένα ἀντικείμενα.

— *Θεωρεῖτε ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν θά μποροῦσε νά συγκροτηθεῖ χωρίς τήν προκαταβολική ὕπαρξη μιᾶς ἐπιστήμης;*
— Δέν θά μποροῦσε γιά τόν ἀκόλουθο λόγο: ἡ φιλοσοφία ἄντλησε ἀπό τήν ἐπιστήμη κάτι τό ἀνεκτίμητο: τό πρότυπο τῆς ὀρθολογικῆς ἀφαίρεσης πού τῆς εἶναι ἀπαραίτητο.

Πράγματι, ἡ φιλοσοφία γεννιέται τή στιγμή πού ἐγκαταλείπονται οἱ μυθολογικές καί θρησκευτικές μορφές λογισμοῦ, οἱ μορφές ἠθικῆς παραίνεσης, πολιτικῆς καί ποιητικῆς εὐγλωττίας καί υἱοθετοῦνται οἱ μορφές τοῦ θεωρητικοῦ λογισμοῦ, συστατικοῦ τῆς ἐπιστήμης. Ἐν τέλει ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά ἐμφανισθεῖ χωρίς νά ὑπάρχει προηγουμένως ὁ καθαρός ὀρθολογικός λόγος τοῦ ὁποίου τό πρότυπο βρίσκεται στίς ἐπιστῆμες.

— Ποιά άλλα χαρακτηριστικά ἀποτύπωσαν προοδευτικά στή φιλοσοφία τήν ἰδιοτυπία της;

— Ἡ παραδοσιακή φιλοσοφία ἀνέλαβε τό ἱστορικό καί ἀναντικατάστατο καθῆκον νά λέει τήν Ἀλήθεια γιά τά πάντα: πάνω στίς πρῶτες αἰτίες, τίς πρῶτες ἀρχές ἐπί παντός τοῦ ὑπαρκτοῦ, κι ἑπομένως ἐπί παντός τοῦ ἐπιστητοῦ, πάνω στό σκοπό καί τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου. Ἔτσι αὐτοσυστήθηκε σέ «Ἐπιστήμη» τῆς ὁλότητας, ἱκανή ὄχι μόνο νά παρέχει τίς πλέον ἀναντίλεκτες καί τίς ὕψιστες γνώσεις ἀλλά ἐπίσης νά κατέχει τήν ἴδια τήν Ἀλήθεια. Ἀλήθεια εἶναι ὁ *Λόγος* |ἑλληνικά στό κείμενο|, ἡ ἀρχή, τό νόημα... Καί ἀπό τή στιγμή πού ἐγκαθιδρύεται ἡ καταγωγική ταυτότητα ἀνάμεσα στό λόγο καί τό λέγειν, μεταξύ Ἀλήθειας καί Λόγου, δέν ὑπάρχει παρά ἕνα μόνο μέσον στόν κόσμο γιά νά γίνει γνωστή ἡ Ἀλήθεια: ἡ μορφή τοῦ λόγου. Γι' αὐτό ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά ἐγκαταλείψει τόν δικό της λόγο, εἶναι ἡ παρουσία τῆς ἴδιας τῆς Ἀλήθειας ὡς *Λόγου* |ἑλληνικά στό κείμενο|.

— Ὡς πρός τή σύνθεση/σύσταση ἑνός φιλοσοφικοῦ συστήματος ὑπάρχει κάποιος αὐστηρός δεσμός ἀνάμεσα σ' ὅλα αὐτά τά θεωρητικά στοιχεῖα, ὁσάκις ἀναφερόμαστε στίς θέσεις (ἤ τίς φιλοσοφικές προτάσεις) καί τίς κατηγορίες. Μπορεῖτε νά ἐξηγήσετε τί εἶναι οἱ θέσεις καί ποιά ἡ λειτουργία τους;

— «*Θέσις*», στά ἑλληνικά, σημαίνει «τοποθέτηση». Γι' αὐτό μιά θέση ἐπισείρει μιάν ἀντίθεση. Ὡς πρός τίς κατηγορίες, δηλαδή τίς πρός ἀπόδειξη πιό γενικές ἔννοιες, μοῦ ἔρχεται στό νοῦ ἡ κατηγορία τῆς «ὑπόστασης» ἤ τοῦ «ὑποκειμένου». Αὐτή ἡ τελευταία παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μεταξύ XIV καί XVIII αἰώνα, συναντᾶμε κυρίως τήν κατηγορία τοῦ «ὑποκειμένου, μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζεται ἕνας σημαντικός ἀριθμός ἰδεολογιῶν καί οἱ ἀντίστοιχες μορφές πρακτικῆς. Προέκυψε ἀπό τή νομική ἰδεολογία, ἀπό ἐμπορευματικές σχέσεις ὅπου κάθε ἄτομο εἶναι ὑποκείμενο δικαίου, ὑποκείμενο τῶν δικαιοπρακτικῶν του ἱκανοτήτων, ὡς ἰδιοκτήτης ἀγαθῶν κλπ. Αὐτή ἡ ἴδια κατηγορία εἰσβάλλει στόν φιλοσοφικό χῶρο μέ τόν Ντεκάρτ (τό «ὑποκείμε-

νο» τοῦ «σκέπτομαι») κι ἀργότερα μέ τήν ἠθική ἰδεολογία τοῦ Κάντ (τό ὑποκείμενο τῆς «ἠθικῆς συνείδησης»). Ἐπίσης εἰσέβαλε καί στόν τομέα τῆς πολιτικῆς πρίν ἀπό πολύ καιρό μέ τό «πολιτικό ὑποκείμενο» τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Αὐτά καταδεικνύουν μία ἀπό τίς θέσεις πού ὑποστηρίζουμε: ἡ φιλοσοφία «ἐργάζεται» μέ κατηγορίες ἱκανές νά ἑνοποιήσουν τή συνάντηση τῶν ἰδεολογιῶν καί τῶν ἀντίστοιχων μορφῶν πρακτικῆς.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ

— *Καί ὡς πρός τή λειτουργία τῆς φιλοσοφίας;*
— Χωρίς νά ἰσχυρίζομαι ὅτι θά εἶμαι ἐξαντλητικός, θά ἔλεγα ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀναπαράγει στούς κόλπους της, μέ τή μιά ἤ μέ τήν ἄλλη μορφή, τή σύγκρουση μέσα στήν ὁποία ἐνέχεται καί εἶναι ἀναμεμειγμένη. Κάθε φιλοσοφία ἐμπεριέχει στούς κόλπους της τό φάντασμα τοῦ ἀντιθέτου της: ὁ ἰδεαλισμός τό φάντασμα τοῦ ὑλισμοῦ καί ἀντιστρόφως.

— *Ἔχετε σημειώσει σέ πολλές περιπτώσεις ὅτι ὁ Κάντ χαρακτηρίζει τή φιλοσοφία ὡς «πεδίο μάχης» (Kampfplatz).*
— Πράγματι, ἕνας ἀπό τούς σκοπούς τῆς φιλοσοφίας εἶναι νά δώσει μιά θεωρητική μάχη. Γι' αὐτό μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι κάθε θέση συνείρει μιάν ἀντίθεση. Τίθεται μιά θέση ἐναντίον μιᾶς ἄλλης θέσης ἤ γιά τήν ὑπεράσπιση μιᾶς νέας.

— *Μιλώντας γι' αὐτή τή θεωρητική μάχη ὑποστηρίζετε ὅτι τό φιλοσοφικό ἐπίπεδο διαιρεῖται σέ δύο μεγάλα στρατόπεδα ἤ ἀνταγωνιστικές θέσεις: τόν ὑλισμό καί τόν ἰδεαλισμό;*
— Ὄχι. Νομίζω ὅτι σέ κάθε φιλοσοφία μποροῦμε νά ἀνακαλύψουμε στοιχεῖα ἰδεαλιστικά καί ὑλιστικά, ὑπό τήν κυριαρχία, σέ μιά δεδομένη φιλοσοφία, τῆς μιᾶς ἀπό τίς δύο τάσεις πάνω στήν ἄλλη. Μέ ἄλλους ὅρους, δέν ὑπάρχει ριζική καί ἀπόλυτη διχοτομία, δεδομένου ὅτι σέ μιά φιλοσο-

φία πού χαρακτηρίζεται ὡς ἰδεαλιστική συναντοῦμε στοιχεῖα ὑλιστικά καί ἀντιθέτως. Εἶναι βέβαιο ὅτι φιλοσοφία ἀπολύτως καθαρή δέν ὑπάρχει. Τάσεις ὑπάρχουν.

— *Μπορεῖτε νά ἀναφερθεῖτε σέ ἕναν φιλόσοφο γιά νά δείξετε τά προηγούμενα;*
— Ὁ Πασκάλ εἶναι ἕνα παράδειγμα ἐνδιαφέρον διότι παράδοξο. Μέσα ἀπό τά διάφορα θρησκευτικά ζητήματα πού θέτει, κάνουν τήν ἐμφάνισή τους ἐπίσης θέματα ἐπιστημολογικά, θέματα θεωρίας τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν καί μιά θεωρία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, μέ τέτοιο τρόπο πού θά μπορούσαμε νά βεβαιώσουμε ὅτι ἐμφανίζει γνωρίσματα βαθύτατα ὑλιστικά. Ἔμεινα ἔκπληκτος ξαναδιαβάζοντας τόν Πασκάλ αὐτά τά τελευταῖα χρόνια, καί εἶδα ὅτι εἶχα δανειστεῖ ἀπ' αὐτόν μερικές φιλοσοφικές ἰδέες, χωρίς νά τό ξέρω: ὅλη ἡ θεωρία τῆς ἰδεολογίας, τῆς παραγνώρισης καί τῆς ἀναγνώρισης βρίσκονται ἤδη μέσα στό ἔργο του. Ἀναρωτήθηκα ἀπό ποῦ προῆλθε αὐτή ἡ συνάντηση μέ τόν Πασκάλ ἀφοῦ γνώριζα πολύ καλά ὅτι τό μόνο δικό του ἔργο πού εἶχα διαβάσει ἦταν οἱ *Σκέψεις*, τήν ἐποχή πού πέρασα πέντε χρόνια σέ στρατόπεδο αἰχμαλωσίας στή Γερμανία. Ἐν τῷ μεταξύ λησμόνησα ὁλοσχερῶς αὐτή τήν ἀνάμνηση. Ὁ Πασκάλ ἔγραψε πράγματα ἐκπληκτικά γιά τήν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν. Ὑπῆρξε μεγάλος μαθηματικός καί μεγάλος φυσικός. Ἐφηῦρε μιά μηχανή ὑπολογισμοῦ κι ἀνέπτυξε μιά ὁλόκληρη θεωρία τῆς ἱστορίας τῶν ἐπιστημῶν.

— *Ἄς σημειώσουμε λοιπόν ἐδῶ ὅτι, ὅπως τό λέτε, κάθε φιλοσοφία ἐμπεριέχει στούς κόλπους της τόν ἴδιο τόν ἀνταγωνιστή της.*
— Βεβαίως. Κατά τά ἄλλα στή φιλοσοφία ἡ ἀντίφαση δέν ἔγκειται ἀνάμεσα στό Α καί τό μή-Α, οὔτε ἀνάμεσα στό Ναί καί τό Ὄχι. Στήν πραγματικότητα κάθε φιλοσοφία δέν εἶναι παρά ἡ πραγματοποίηση —λίγο-πολύ ὁλοκληρωμένη— τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο ἀνταγωνιστικῶν τάσεων: τῆς ἰδεαλιστικῆς καί τῆς ὑλιστικῆς. Καί στό ἐξωτερικό τῆς κάθε φιλοσοφίας πραγματώνεται ὄχι ἡ τάση ἀλλά ἡ «ἀνταγωνιστική ἀντίφαση» ἀνάμεσα στίς δύο τάσεις.

— *Πῶς ἐξηγεῖται αὐτό;*
— Αὐτό ὀφείλεται στήν ἴδια τή φύση τοῦ φιλοσοφικοῦ πολέμου. Ὅταν μιά φιλοσοφία θέλει νά κατακτήσει τίς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου της, εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν ὑπόθεσή της νά «κερδίσει», ἐν μέρει τουλάχιστον, τά ἀντίπαλα «στρατεύματα». Δηλαδή ἐπενδύει στά φιλοσοφικά ἐπιχειρήματα τοῦ ἀντιπάλου της. Ἄν θέλουμε νά νικήσουμε τόν ἀντίπαλο, πρέπει κατ' ἀρχήν νά τόν γνωρίζουμε ὥστε στή συνέχεια νά ὑπερνικήσουμε ὄχι μόνο τά ὅπλα του ἀλλά καί τά στρατεύματά του, νά καταλάβουμε τό ἔδαφός του, *πρίν ἀπ' ὅλα* ὅμως τά ἐπιχειρηματά του, διότι μόνο χάρη σ' αὐτά κερδίζονται οἱ μεγάλες νίκες.

— *Αὐτό μοῦ φέρνει στό νοῦ μιά φράση τοῦ Γκαῖτε: «Ἄν θές νά γνωρίσεις τόν ἐχθρό σου, πρέπει νά εἰσχωρήσεις στή χώρα του».*
— Εἶναι σωστό. Κάθε φιλοσοφία, γιά νά μπορέσει νά συγκροτηθεῖ ὡς νέα φιλοσοφία, ὀφείλει νά φέρει στούς κόλπους της τόν ἡττημένο ἐχθρό της. Ἔτσι μπορεῖ ἐκ τῶν προτέρων νά ἀπαντήσει σέ ὅλες τίς ἐνστάσεις καί τίς ἐπιθέσεις, διότι ἔχει ἐκ τῶν προτέρων ἐγκατασταθεῖ μέσα στό χῶρο τοῦ ἀντιπάλου της καί τόν ἐπεξεργάζεται, τόν μετασχηματίζει ἀντίστοιχα. Μ' αὐτό τόν τρόπο μπορεί νά πραγματοποιήσει τήν ἐπιχείρηση ἀπορρόφησης καί κυριαρχίας ἐπί τοῦ ἀντιπάλου της. Γι' αὐτό κάθε φιλοσοφία ἰδεαλιστικῆς τάσης ἐμπεριέχει ἐπιχειρήματα ὑλιστικά καί ἀντιθέτως. Ἐπαναλαμβάνω, δέν ὑπάρχει ὁλοκληρωτική καθαρότητα. Ἀκόμη καί ἡ μαρξιστική «ὑλιστική φιλοσοφία» δέν θά μποροῦσε νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι εἶναι ὁλοκληρωτικά ὑλιστική, διότι σ' αὐτή τήν περίπτωση θά εἶχε ἐγκαταλείψει τόν ἀγώνα, θά εἶχε ἐκ τῶν προτέρων ἀρνηθεῖ νά καταλάβει τίς θέσεις πού κατέχει ὁ ἰδεαλισμός.

— *Αὐτό θυμίζει τόν* Λεβιάθαν *τοῦ Χόμπς, τήν κατάσταση τοῦ συνεχοῦς πολέμου.*
— Παρ' ὅλο βέβαια πού ὁ «φιλοσοφικός πόλεμος» δέν εἶναι ἀκριβῶς «ὁ πόλεμος ὅλων ἐναντίον ὅλων» γιά τόν ὁποῖο ὁ Χόμπς μιλοῦσε στήν Ἀγγλία τοῦ XVII αἰώνα. Δέν πρό-

κειται γιά πόλεμο *μεταξύ ατόμων* άλλά μεταξυ φιλοσοφικών άντιλήψεων, άρα μεταξύ φιλοσοφικών στρατηγικών πού, μέσα στίς μεγάλες πολιτιστικές καί πολιτικές συγκυρίες, άλληλομάχονται γιά τή φιλοσοφική ήγεμονία στήν τάδε ή τή δείνα χώρα ή ήπειρο, καί όριακά —άπό τήν έποχή πού ό κόσμος, πρακτικά, είναι μία μόνη οικονομική ένότητα—, σ' ολόκληρη τήν οικουμένη.

— *Αυτά σχετίζονται μέ τόν τελευταίο σας ορισμό τής φιλοσοφίας «ώς πάλης τών τάξεων μέσα στή θεωρία»;*

— Ναί, ώς μορφή θεωρητική μέσα στήν πάλη τών τάξεων. Ομως ύπάρχει ένα θεμελιώδες μέρος τοΰ ορισμού πού τό άφήσατε άπ' έξω: *«σέ τελευταία άνάλυση»*.

Δέν πρέπει νά ξεχνούμε αυτό τό «σέ τελευταία άνάλυση», γιατί ποτέ δέν είπα ότι ή φιλοσοφία είναι άπλώς καί μόνο πάλη τών τάξεων μέσα στή θεωρία. Αύτή ή έπιφύλαξη, «σέ τελευταία άνάλυση», χρησιμοποιείται γιά νά δηλώσει ότι ύπάρχουν κι άλλα πράγματα μέσα στή φιλοσοφία έκτός άπό τήν πάλη τών τάξεων. Αυτό, όμως, καταδηλώνει ότι ή φιλοσοφία άντιπροσωπεύει πραγματικά ταξικές θέσεις μέσα στό χώρο τής θεωρίας, δηλαδή μέσα στίς σχέσεις πού συνάπτει μέ τίς πιό θεωρητικές άνθρώπινες πρακτικές καί, μέσω αυτών, μέ τίς πλέον συγκεκριμένες άνθρώπινες πρακτικές, τής πάλης τών τάξεων συμπεριλαμβανομένης... Καί έχω δείξει ότι στή φιλοσοφία ή πάλη τών τάξεων παίρνει τή μορφή άντιφάσεων μεταξύ θέσεων καί άντιθέσεων, μεταξύ θέσεων ίδεαλιστικών καί ύλιστικών τάσεων.

Ύπάρχει ένα παράδειγμα στήν ιστορία τής φιλοσοφίας πού άποδεικνύει ότι ή φιλοσοφία είναι «σέ τελευταία άνάλυση» πάλη τών τάξεων μέσα στή θεωρία. Άν ξεκινήσουμε άπό τούς όρους τοΰ Κάντ πού ήδη έχω άναφέρει —ή φιλοσοφία είναι πεδίο μάχης— τόν βλέπουμε νά έπιχειρεί τήν οικοδόμηση μιάς φιλοσοφίας πού δέν θά είναι πολεμική, πού δέν θά βρίσκεται σέ κατάσταση πάλης. Οταν ό Κάντ καταπιάνεται μέ τό σχέδιο μιάς «διαρκούς ειρήνης» στή φιλοσοφία, πού θά καταργούσε τόν συνεχή άγώνα άνάμεσα στίς φιλοσοφίες, δέν μιλά μέν γιά πάλη τών τάξεων άλλά ώστόσο άναγνωρίζει τόν πολεμικό καί μάχιμο χαρακτήρα

κάθε φιλοσοφίας. 'Αναλαμβάνοντας τό σκοπό νά ἱδρύσει μιά φιλοσοφία χωρίς συγκρούσεις, σέ διαρκή εἰρήνη, ἀναγνωρίζει —μέ τή μορφή τῆς ἀπάρνησης— τήν ὕπαρξη πάλης στή φιλοσοφία.

'Ακόμη μιά λέξη: μέ τήν εὐκαιρία τῶν συγκρούσεων πού ἡ φιλοσοφία ἀνέδειξε στή διάρκεια τῆς ἱστορίας, ἐμφανίζονται *περιθώρια*, ζῶνες, πού μπορεῖ νά ξεφύγουν ἀπό τόν μονοσήμαντο προσδιορισμό τῆς ταξικῆς πάλης. Παράδειγμα: μερικοί τομεῖς λογισμοῦ γιά τή γλωσσολογία, τήν ἐπιστημολογία, τήν τέχνη, τό θρησκευτικό συναίσθημα, τά ἤθη, τό φολκλόρ κλπ. Δηλαδή στό ἐσωτερικό τῆς φιλοσοφίας ὑπάρχουν νησίδες, «διάκενα».

Η «ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ» ΚΑΙ Η ΥΛΙΣΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

— Γιά νά τελειώσουμε τό κεφάλαιο αὐτό, θά μπορούσατε νά κάνετε τήν περίληψη γιά τά διακριτικά γνωρίσματα πού σφραγίζουν αὐτές τίς δύο θέσεις ἤ φιλοσοφικές τάσεις;

— 'Εντάξει. 'Αλλά ὅταν μιλᾶμε γιά φιλοσοφία, πάντα ὑπαινισσόμαστε τήν παραδοσιακή φιλοσοφία ἰδεαλιστικῶν τάσεων, ἔχουμε δηλαδή κατά νοῦ τή «φιλοσοφία τῶν φιλοσόφων». Αὐτή τή φορά θά πάρω ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τήν ὑλιστική θέση στή φιλοσοφία.

Τό νά μιλᾶ κανείς γιά «ὑλισμό» ἰσοδυναμεῖ μέ τό νά προσεγγίζει ἕνα ἀπό τά πιό νευραλγικά θέματα τῆς φιλοσοφίας. 'Η ὀνομασία τοῦ «ὑλισμοῦ» εἶναι μέρος τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας πού γεννήθηκε στήν 'Ελλάδα ὑπό τήν αἰγίδα καί τήν προβληματική τοῦ Πλάτωνα. Σ' αὐτήν βρίσκουμε τήν πρώτη καί θεμελιώδη ἀντίθεση μεταξύ τῶν «φίλων τῶν 'Ιδεῶν» καί τῶν «φίλων τῆς Γῆς». Οἱ δύο ὅροι αὐτοῦ τοῦ ζεύγους εἶναι ἀπαραίτητοι στό σύστημά του, ὅπου ἡ καθεμιά ὀνομασία ἐγκαλεῖ τήν ἄλλη. 'Υπάρχουν λοιπόν οἱ φίλοι τῆς Γῆς ἐπειδή ὑπάρχουν οἱ φίλοι τῶν 'Ιδεῶν, κι αὐτή ἡ διάκριση, αὐτή ἡ ἀντίθεση, εἶναι τό ἔργο τοῦ φιλοσόφου πού ἐγ-

καινιάζει τήν ιστορία μας τής φιλοσοφίας όπου ό ίδιος ό φιλόσοφος θέλει τόν έαυτό του «φίλο τών Ίδεών», ένάντια στούς «φίλους τής Γής», μεταξύ τών όποίων κατατάσσει τούς έμπειριστές, τούς σκεπτικούς, τούς αίσθησιοκράτες καί τούς ίστορικιστές. Πρέπει ώστόσο νά σημειώσουμε ότι ό ίδεαλισμός στό άντιθετικό ζεύγος ίδεαλισμός/ύλισμός —στό μέτρο πού είναι ή κυρίαρχη τάση όλης τής δυτικής φιλοσοφίας— έχει άποβεί ή βάση πάνω στήν όποία θεμελιώθηκε καί οικοδομήθηκε τό ίδιο τό ζεύγος.

Μέ άφετηρία αύτό πού λέει ό Χάιντεγγερ γιά τήν κυριαρχία τοῦ λογοκεντρισμοῦ πάνω σ' ολόκληρη τή δυτική φιλοσοφία, μπορούμε εύκολα νά τό έξηγήσουμε: κάθε φορά πού στήν ίστορία τής φιλοσοφίας μάς άνακύπτει ρητά ζήτημα ύλισμοῦ, πρέπει νά διακρίνουμε ότι αύτή ή όνομασία άναπαράγει, σάν σέ καθρέφτη ή σάν τό άρνητικό τής φωτογραφίας, τήν όνομασία τοῦ ίδεαλισμοῦ. Ό Χάιντεγγερ θά έλεγε ότι ό ίδεαλισμός ύπακούει, άκριβώς όπως καί ό ύλισμός, «στήν άρχή τοῦ λόγου», δηλαδή στήν άρχή σύμφωνα μέ τήν όποία καθετί τό ύπαρκτό, είτε είναι ίδεατό είτε ύλικό, ύπόκειται στό έρώτημα τοῦ *λόγου ύπαρξής του*.

Θά έλεγα λοιπόν ότι στή φιλοσοφική παράδοση ή έπίκληση τοῦ ύλισμοῦ είναι κάθε φορά σημάδι μιάς άπαίτησης, τό σημάδι ότι πρέπει ν' άρνηθοῦμε τόν ίδεαλισμό άλλά χωρίς νά βγοῦμε, χωρίς νά είναι δυνατόν νά βγοῦμε, άπό τό ζεῦγος ίδεαλισμός/ύλισμός. Ένα σημάδι λοιπόν καί ταυτόχρονα μιά παγίδα, άφοῦ παίρνοντας τόν άντίποδά του κι άποφαινόμενοι γιά τό άντίθετό του, ή «άνατρέποντάς» το, δέν βγαίνουμε έξω άπό τόν ίδεαλισμό. Άρα δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά τόν ίδεαλισμό παρά μέ καχυποψία: δέν είναι τό όνομα πού φτιάχνει τό πράγμα, κι άν παρατηρήσουμε προσεκτικά τούς περισσότερους ύλισμούς, διαπιστώνουμε ότι δέν είναι παρά άνεστραμμένοι ίδεαλισμοί. Παράδειγμα: οί ύλισμοί τής έποχής τοῦ Διαφωτισμοῦ καί μερικά χωρία τοῦ Ένγκελς.

— Ποιά άλλα γνωρίσματα χαρακτηρίζουν τόν ίδεαλισμό ώς άντίθετο καί άναγκαίο πόλο τοῦ ύλισμοῦ;

— Νομίζω ότι μποροῦμε νά άναγνωρίσουμε τόν ίδεαλισμό

ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐμμένει στό ἴδιο καί μοναδικό ἐρώτημα πού διπλασιάζεται σέ δύο, καθ' ὅσον ἡ ἀρχή τοῦ λόγου δέν ἀφορᾶ μόνο τήν 'Αρχή ἀλλά καί τό *Τέλος*, διότι τό ζήτημα τῶν 'Απαρχῶν παραπέμπει ἐντελῶς φυσιολογικά στό Τέλος. Καί μποροῦμε νά πᾶμε πιό μακριά: τό ζήτημα τῶν 'Απαρχῶν ἀνακύπτει μέ ἀφετηρία τό ζήτημα τοῦ Τέλους. Τό Τέλος (τό νόημα τοῦ κόσμου, τό νόημα τῆς ἱστορίας του, ὁ σκοπός τοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας του) προβάλλεται πάνω στό ἐρώτημα καί τό νόημα τῶν 'Απαρχῶν, αὐτοπροεξοφλούμενο. Ποτέ δέν τίθεται τό ζήτημα τῶν 'Απαρχῶν, ὁτιδήποτε καί νά σημαίνει αὐτό, παρά σέ συνάρτηση μέ τήν 'Ιδέα πού σχηματίζεται γιά τούς σκοπούς τους. Ποτέ δέν τίθεται τό ἐρώτημα «γιά τίς ἔσχατες ἀπαρχές τῶν πραγμάτων» (Λάιμπνιτς) παρά σέ συνάρτηση μέ τήν ἰδέα πού σχηματίζεται γιά τόν τελικό προορισμό τους, τό Τέλος τους: εἴτε πρόκειται γιά τούς Σκοπούς τῆς Θείας Πρόνοιας εἴτε γιά τούς Σκοπούς τῆς Οὐτοπίας.

— *Ὑπάρχουν φιλοσοφίες πού ἀπέφυγαν τό ζεῦγος ἰδεαλισμός/ὑλισμός;*

— Θά ἔλεγα ὅτι *ἐάν* κάποιες φιλοσοφίες ξεφεύγουν ἀπό αὐτό τό ζεῦγος, μποροῦμε νά τίς ἀναγνωρίσουμε στό βαθμό πού ξεφεύγουν, ἤ τό προσπαθοῦν, ἀπό τά ἐρωτήματα τῶν 'Απαρχῶν καί τοῦ Τέλους, δηλαδή ἐν τέλει ἀπό τό ζήτημα τοῦ Τέλους ἤ τῶν Σκοπῶν τοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Οἱ φιλοσοφίες αὐτές εἶναι «ἐνδιαφέρουσες» διότι, ἀποφεύγοντας τήν παγίδα, ἐκφράζουν τήν ἀπαίτηση ἐξόδου ἀπ' τόν ἰδεαλισμό καί ἀνάπλευσης πρός αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε ὑλισμό, στό βαθμό βέβαια πού διαχωρίζονται, τό ἐπαναλαμβάνω, ἀπό κάθε φιλοσοφία τῶν 'Απαρχῶν —εἴτε πρόκειται γιά τίς φιλοσοφίες τοῦ Εἶναι εἴτε τοῦ 'Υποκειμένου, τοῦ Νοήματος καί τοῦ Τέλους— δεδομένου ὅτι θεωροῦν πώς τά θέματα αὐτά προσιδιάζουν στή θρησκεία καί τήν ἠθική, ἀλλά ὄχι στή φιλοσοφία.

Στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δέν ὑπάρχουν πολλές τέτοιες φιλοσοφίες, μή ἀπολογητικές, πραγματικά μή θρησκευτικές: μεταξύ τῶν μεγάλων φιλοσόφων δέν βλέπω παρά τόν 'Επίκουρο, τόν Σπινόζα, τόν Μάρξ βεβαίως, τόν Νίτσε, τόν

Χάιντεγγερ. Ἡ ἀπόρριψη τῶν ριζικῶν ἀπαρχῶν, ὡς φιλοσοφικοῦ ἐπίσης συστήματος, μᾶς ὑποχρεώνει νά ἀρνούμαστε τό νόμισμα καί να ἐπεξεργαζόμαστε ἄλλες κατηγορίες, ὅπως ἐκεῖνες τῆς διαλεκτικῆς.

— Ξέρω ὅτι ὁ Σπινόζα εἶναι ἕνας ἀπό τούς φιλοσόφους πού θαυμάζετε πολύ, κοντά στά ἄλλα γιά τή συμβολή του στήν ἐπεξεργασία τῶν ὑλιστικῶν θέσεων. Θά ἤθελα νά σᾶς ρωτήσω ἄν θεωρεῖτε ὅτι ἀπέφυγε τόν πειρασμό τῆς Ἀλήθειας.

— Ἀπολύτως. Ὁμιλεῖ ἀποκλειστικά γιά τό «ἀληθές», ὄχι γιά τήν Ἀλήθεια. Ὑποστήριζε ὅτι «τό ἀληθές αὐτοδηλώνεται» καί «καταδηλώνει τό ψευδές». Αὐτοδηλώνεται ὄχι ὡς παρουσία ἀλλά ὡς προϊόν σέ μιά διπλή παραδοχή: α) ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας μιᾶς διαδικασίας πού τό ἀποκαλύπτει, β) ὡς ἀποδεικνυόμενο στήν ἴδια τήν παραγωγή του.

— Ἄρα ὁ Σπινόζα, μέ αὐτή τήν ἐνύπαρκτη ἀντίληψη τῆς Ἀλήθειας, ἀφήνει στήν ἄκρη τό πρόβλημα τοῦ κριτηρίου τῆς Ἀλήθειας.

— Κι ἐπιπλέον ἀρνεῖται τά ἐρωτήματα τῶν Ἀπαρχῶν καί τοῦ Ὑποκειμένου πού ὑποστηρίζουν οἱ θεωρίες τῆς γνώσης.

— Ποιά ἄλλα χαρακτηριστικά θά εἶχε μιά ὑλιστική φιλοσοφία;

— Ἀπό τή μία πλευρά δέν ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι αὐτόνομη οὔτε ὅτι θεμελιώνει ἡ ἴδια τήν καταγωγή της καί τή δική της ἐξουσία. Δέν θεωρεῖ, ἐπίσης, τόν ἑαυτό της ὡς ἐπιστήμη, κι ἀκόμη περισσότερο ὡς Ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν. Ὑπ' αὐτή τήν ἔννοια ἀντιτίθεται σέ κάθε εἴδους θετικισμό. Πάνω ἀπ' ὅλα, ὅμως, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ ὑλισμός ἀρνεῖται παντελῶς ὅτι κατέχει τήν ἀλήθεια.

Ἡ φιλοσοφία ὑλιστικῶν τάσεων ἀναγνωρίζει τήν ὕπαρξη ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας, ὅπως καί τήν ἀνεξαρτησία τῆς πραγματικότητας ἀπέναντι στό ὑποκείμενο πού τήν προσλαμβάνει ἤ τή γνωρίζει. Ἀναγνωρίζει ὅτι τό ὄν, τό πραγματικό, ὑπάρχει, ὅτι ὑπάρχει πρίν ἀπό τήν ἀνακάλυψή του, ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό γεγονός ὅτι ἔχει γίνει ἀντικείμενο στοχασμοῦ ἤ γνώσης. Ἐπί τῇ εὐκαιρίᾳ ἀναρω-

τιόμαστε ἐνίοτε πῶς μπορεῖ νά εἴμαστε σίγουροι ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι τό θεωρητικό παραλήρημα μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πού ἀναζητᾶ ἐγγυήσεις καί ρητορικά στολίδια. Στή διάρκεια τῆς μακρᾶς παραγωγῆς τους πολλοί ἐρασιτέχνες θεωρητικοί διακονοῦσαν τή φιλοσοφία εἴτε τῶν ἀτομικῶν τους φαντασιώσεων εἴτε τῶν ὑποκειμενικῶν τους προτιμήσεων.... ἤ, ἁπλούστατα, τῆς ἐπιθυμίας τους νά θεωρητικολογοῦν.

— *Ἀκριβῶς. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι μέ τήν ὑλιστική θέση πραγματοποιεῖται μιά στροφή σέ σχέση μέ τίς φιλοσοφίες τῆς ἀναπαράστασης πού συνεχίζουν τήν προαιώνια παράδοση τοῦ ἰδεαλισμοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὅλα ὅσα γνωρίζουμε εἶναι οἱ ἰδέες τῶν πραγμάτων κι ὄχι τά ἴδια τά πράγματα.*

— Μιά συνέπεια ἀπορρέει ἀπό τά προηγούμενα: οἱ ὑλιστικές φιλοσοφίες δέχονται τά πρωτεῖα τῆς πρακτικῆς ἐπί τῆς θεωρίας. Ἡ πρακτική, ἡ ὁποία εἶναι πέρα ὡς πέρα ξένη πρός τό *λόγο* |ἑλληνικά στό κείμενο|, δέν εἶναι ἡ Ἀλήθεια, δέν ἀνάγεται καί δέν τελειοῦται στό λέγειν ἤ τό βλέπειν. Ἡ πρακτική εἶναι μιά διαδικασία μετασχηματισμοῦ πού ὑπόκειται στίς δικές της συνθῆκες ὕπαρξης καί ἡ ὁποία παράγει ὄχι τήν Ἀλήθεια, ἀλλά «ἀλήθειες» ἤ ἀλήθεια, ἄς ποῦμε παράγει ἀποτελέσματα ἤ γνώσεις ἐντός τοῦ πεδίου τῶν δικῶν της συνθηκῶν ὕπαρξης. Καί ἐφόσον ἡ πρακτική ἔχει φορεῖς, δέν διαθέτει κάποιο ὑποκείμενο ὡς ὑπερβατολογική ἤ ὀντολογική ἀπαρχή τῶν σκοπεύσεών της, τοῦ προτάγματός της, ὅπως δέν ἔχει ἐπίσης κάποιο Τέλος ὡς ἀλήθεια τοῦ ἐγχειρήματός της. Εἶναι μιά *διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο* καί χωρίς Τέλος (τό ὑποκείμενο ἐννοούμενο ὡς στοιχεῖο ἀνιστορικό).

Ἔτσι ἡ πρακτική ἀναταράζει τήν παραδοσιακή φιλοσοφία καί ἐπιτρέπει νά βλέπουμε καθαρά μέσα της διότι, ἐκτός τούτων, στηρίζεται πάνω στή δυνατότητα μετασχηματισμοῦ τοῦ κόσμου.

Ἡ εἰσβολή τῆς πρακτικῆς εἶναι καταγγελία τῆς φιλοσοφίας πού παράγεται ὡς «φιλοσοφία». Ἐνάντια στόν ἰσχυρισμό τῆς φιλοσοφίας ν' ἀγκαλιάσει τό σύνολο τῶν κοινω-

νικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἰδεῶν, νά «δεῖ τά πάντα» ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, γιά νά πάρει τήν ἐξουσία πάνω στίς ἴδιες τίς πρακτικές της, ἐνάντια στόν ἰσχυρισμό τῆς φιλοσοφίας ὅτι *δέν ἔχει ἔξωθεν*, ἡ πρακτική εἶναι ἡ ἀνέκκλητη βεβαίωση ὅτι ἡ *φιλοσοφία ἔχει ἕνα ἔξωθεν*· ἀκόμη καλύτερα ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν ὑπάρχει παρά μόνο δι᾽ αὐτοῦ τοῦ ἔξωθεν καί γι᾽ αὐτό τό ἔξωθεν. Αὐτό τό ἔξωθεν, τό ὁποῖο ἡ παραδοσιακή φιλοσοφία εἶχε τήν αὐταπάτη νά τό ὑπαγάγει στήν Ἀλήθεια, εἶναι ἡ πρακτική, οἱ κοινωνικές πρακτικές.

Πρέπει νά κατανοήσουμε τή ριζοσπαστικότητα αὐτῆς τῆς κριτικῆς γιά ν᾽ ἀντιληφθοῦμε τίς συνέπειες. Βρίσκονται στούς ἀντίποδες τοῦ *λόγου*, δηλαδή τῆς ἀναπαράστασης κάποιου ὑπέρτατου πράγματος πού ὀνομάζουμε «Ἀλήθεια».

Ἄν δεχθοῦμε τόν ὅρο τῆς Ἀλήθειας στή φιλοσοφική του ἔννοια, ἀπό τόν Πλάτωνα ὥς τόν Χέγκελ, καί ἄν τόν ἀντιπαραθέσουμε πρός τήν πρακτική, διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο καί χωρίς τέλος, πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι κατά τόν Μάρξ δέν ὑπάρχει ἡ Ἀλήθεια τῆς πρακτικῆς. Ἡ πρακτική δέν εἶναι ἕνα ὑποκατάστατο τῆς Ἀλήθειας στό πλαίσιο μιᾶς ἀκλόνητης φιλοσοφίας. ἀντίθετα εἶναι ἐκεῖνο τό ἄλλο πράγμα τό ὁποῖο ἡ φιλοσοφία ποτέ δέν μπόρεσε νά δαμάσει, εἴτε πρόκειται γιά τήν *περιπλανώμενη αἰτία* τῆς ὕλης εἴτε τήν πάλη τῶν τάξεων. Εἶναι αὐτό τό κάτι ἄλλο, μέ ἀφετηρία τό ὁποῖο μποροῦμε ὄχι μόνο νά κλονίσουμε τή φιλοσοφία ἀλλά, ἀκόμη, νά δοῦμε καθαρά στό ἐσωτερικό της.

— Λέγατε ὅτι ἡ πρακτική ἐπιτρέπει στή φιλοσοφία νά ἀναγνωρίζει ὅτι ἔχει ἕνα ἔξωθεν...

— Ναί. Γνωρίζουμε τά λόγια τοῦ Χέγκελ: ἡ αὐτογνωσία ἔχει μιά ράχη πού δέν τή γνωρίζει. Ρήση στήν ὁποία ἀπαντᾶ ἡ ἐκμυστήρευση τοῦ Φρανσουά Μωριάκ πού ὁμολογεῖ ὅτι ὅταν ἦταν παιδί πίστευε πώς τά σπουδαῖα πρόσωπα δέν εἶχαν πισινό. Ἡ εἰσβολή τῆς πρακτικῆς αἰφνιδιάζει ἀπό τά νῶτα τή φιλοσοφία. Θά δοῦμε πῶς. Τό νά ἔχει ἕνα ὄπισθεν ὅπως κι ἕνα ἔξωθεν θά λέγαμε ὅτι εἶναι τό ἴδιο πράγμα. Ἀλλά μέ τό νά ἔχει ἕνα «ὄπισθεν» εἶναι σάν νά ἔχει ἕνα ἔξωθεν πού δέν τό περιμένει. Καί ἡ φιλοσοφία δέν τό περιμένει.

Δέν ἦταν ἡ φιλοσοφία πού εἰσήγαγε στό χῶρο τῆς σκέψης τήν ὁλότητα τοῦ ὑπαρκτοῦ κόσμου; Ἀκόμη καί ἡ λάσπη, ἔλεγε ὁ Σωκράτης, ἀκόμη καί ὁ σκλάβος, ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκόμη καί ἡ συσσώρευση τοῦ πλούτου σέ ἕναν πόλο καί τῆς δυστυχίας στόν ἄλλον, ἔλεγε ὁ Χέγκελ.

— *Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, πραγματικά τό πᾶν περιέχεται στό ἐσωτερικό τῆς φιλοσοφίας.*

— Θά μπορούσαμε νά ἀναρωτηθοῦμε γιά τόν ἐξωτερικό χῶρο. Μήπως ὁ πραγματικός κόσμος, ὁ ὑλικός κόσμος, δέν ὑπάρχει γιά κάθε φιλοσοφία, ἀκόμη καί ἰδεαλιστική; Καί τότε ποιά εἶναι αὐτή ἡ ἄσχημη δίκη πού στήνουμε στή φιλοσοφία; Γιά νά χωρέσει ὅλες τίς πρακτικές στό χῶρο τῆς δικῆς της σκέψης καί γιά νά τούς ἐπιβληθεῖ μέ ἀντικειμενικό σκοπό νά τούς πεῖ τήν Ἀλήθεια, ἡ φιλοσοφία κάνει ζαβολιές: τίς ἀπορροφᾶ καί τίς ἐπανεπεξεργάζεται σύμφωνα μέ τή δική της φιλοσοφική μορφή, δέν σέβεται τήν πραγματικότητα, τή φύση τῆς τάδε πρακτικῆς ἤ κοινωνικῆς ἰδέας.

Ἀντίθετα, γιά νά τονίσει τήν ἐξουσία τῆς ἀλήθειας της πάνω στίς κοινωνικές πρακτικές καί ἰδέες, ἡ φιλοσοφία ὄφειλε νά τίς ὑποβάλει σέ οὐσιαστικό μετασχηματισμό. Καί πῶς θά μποροῦσε νά γίνει ἀλλιῶς γιά νά τίς συνδυάσει ὅλες μαζί καί νά τίς στοχασθεῖ ὑπό τήν ἑνότητα τῆς μίας καί μοναδικῆς Ἀλήθειας; Οἱ «φιλόσοφοι τῆς φιλοσοφίας», πού ἀνέλαβαν τό ἔργο νά κυριαρχήσουν τόν κόσμο μέ μέσο τή σκέψη τους, ἄσκησαν τή βία τῆς ἔννοιας, τοῦ «Bigriff», τῆς «χειραγώγησης». Ἐπιβεβαίωσαν τήν ἰσχύ τους ὑποβάλλοντας στό νόμο τῆς Ἀλήθειας (τῆς ἀλήθειας τους) ὅλες τίς κοινωνικές πρακτικές τῶν ἀνθρώπων πού συνέχισαν νά μοχθοῦν καί νά ζοῦν μέσα στό σκοτάδι.

— *Αὐτή ἡ προοπτική δέν εἶναι ξένη σέ μερικούς ἀπό τούς συγχρόνους μας;*

— Ἐν πάση περιπτώσει ὄχι σέ ἐκείνους πού ἐρευνοῦν καί ἐντελῶς ἄνετα βρίσκουν μέσα στή φιλοσοφία τό ἀρχέτυπο τῆς ἰσχύος, τό πρότυπο κάθε ἐξουσίας. Καί γράφουν τήν ἐξίσωση: γνώση = ἐξουσία, καί λένε, μοντέρνοι καλλιεργημένοι ἀναρχικοί αὐτοί: ἡ βία, ἡ τυραννία, ὁ δεσποτισμός

τοῦ κράτους εἶναι φταίξιμο τοῦ Πλάτωνα, ὅπως λέγανε παλιότερα γιά τήν 'Επανάσταση ὅτι «εἶναι τό φταίξιμο τοῦ Ρουσώ».

Ὁ καλύτερος τρόπος νά τούς ἀπαντήσει κανείς εἶναι νά προχωρήσει περισσότερο, πάντα κάτω ἀπό τή σκανδαλώδη τομή τῆς πρακτικῆς, μέσα στή φύση τῆς φιλοσοφίας. Διότι ἴσως ἔτσι γίνει περισσότερο αἰσθητή ἡ ἐπίδραση τοῦ Μάρξ.

Ἐπίσης πρέπει νά πάρει κανείς ὑπόψη ὅτι ἡ ἐξουσία δέν εἶναι «ἐξουσία γιά τήν ἐξουσία», ἀκόμη καί στήν πολιτική. Ἡ ἐξουσία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπ' αὐτό πού ἡ ἴδια παράγει, τό ἀποτέλεσμά της. Καί ἐάν ὁ φιλόσοφος εἶναι «ἐκεῖνος πού βλέπει τό πᾶν», δέν τό βλέπει παρά μόνο γιά νά τό βάλει σέ τάξη, γιά νά ἐπιβάλει στά στοιχεῖα τοῦ ὅλου μιά *συγκεκριμένη τάξη*.

Μιά τελευταία διαφορά μέ τόν ἰδεαλισμό εἶναι ἡ ἔννοια τῆς «ἑνότητας». Δέν μποροῦμε νά σκεφτόμαστε ὅτι ὑπάρχει μία μόνο ἑνότητα: ἡ ἑνότητα κάποιας 'Υπόστασης, κάποιας Οὐσίας ἤ μιᾶς πράξης, ἔννοιες συγκεχυμένες, παροῦσες τόσο στόν μηχανιστικό ὑλισμό ὅσο καί στόν ἰδεαλισμό τῆς συνείδησης. Δέν πρόκειται γιά ἁπλή ἑνότητα μιᾶς ὁλότητας. Ἡ ἑνότητα γιά τήν ὁποία μιλᾶ ὁ μαρξισμός δέν εἶναι τό ἁπλό ἀνάπτυγμα μιᾶς μοναδικῆς οὐσίας ἤ μιᾶς ἀρχικῆς ὑπόστασης. Εἶναι ἡ ἑνότητα τῆς ἴδιας τῆς συνθετότητας, ἡ ὁποία μέ τόν τρόπο πού ὀργανώνεται καί ἀρθρώνεται μεταλλάσσεται σέ ἑνότητα. Τό σύνθετο ὅλον διαθέτει τήν ἑνότητα μιᾶς ἀρθρωμένης δομῆς ὑπό κυριαρχίαν.

— Γιά νά συμπεράνουμε στό σημεῖο αὐτό θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω τήν προσφυέστατη εἰκονογράφηση πού κάνατε τῶν δύο τάσεων, προσφεύγοντας σέ μιά χιουμοριστική σύγκριση: τῶν ἐπιβατῶν ἑνός τρένου.

— Ναί, ἔλεγα ὅτι ἡ ἰδεαλιστική φιλοσοφία μοιάζει μ' ἕναν ἄνθρωπο πού, ὅταν παίρνει τό τρένο, ξέρει ἀπό τήν ἀρχή τό σταθμό τῆς ἀφετηρίας καί τῆς ἄφιξης, τήν ἀρχή καί τό τέλος τῆς διαδρομῆς, ἀκριβῶς ὅπως γνωρίζει τήν καταγωγή καί τόν προορισμό τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἱστορίας καί τοῦ κόσμου.

'Αντίθετα, ὁ ὑλιστής φιλόσοφος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος πού παίρνει πάντα τό τρένο «ἐν κινήσει», ὅπως οἱ ἥρωες τῶν ἀμερικανικῶν γουέστερν: ἕνα τρένο περνᾶ μπροστά του μπορεῖ νά τ' ἀφήσει νά περάσει καί τίποτε δέν θά συμβεῖ ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί τό τρένο ἤ, ἀντίθετα, πηδᾶ ἐπάνω του, στό φεύγα. Αὐτός ὁ φιλόσοφος δέν γνωρίζει οὔτε 'Αρχή οὔτε πρώτη αἰτία οὔτε προορισμό. Πηδάει στό ἐν κινήσει τρένο, πιάνει μιά θέση ἐλεύθερη ἤ περνοδιαβαίνει στά βαγόνια φλυαρώντας μέ τούς συνταξιδιῶτες του. Παρίσταται, χωρίς νά τό ἔχει προβλέψει, σέ ὅλα ὅσα συμβαίνουν, μέ τρόπο ἀπρόβλεπτο, *ἀστάθμητο*, καί συλλέγει ἔτσι ἀπειρία πληροφοριῶν καί παρατηρήσεων γιά τό τρένο, τούς ἐπιβάτες, τό τοπίο πού ξετυλίγεται ἔξω ἀπ' τό παράθυρο. Μέ δυό λόγια, καταγράφει συχνότητες ἀστάθμητων συναντήσεων καί ὄχι, ὅπως ὁ ἰδεαλιστής φιλόσοφος, συνέπειες πού ἀπορρέουν ἀπό κάποια Καταγωγή θεμελιωτική παντός Νοήματος ἤ ἀπό μιά 'Αρχή ἤ μιά Αἰτία, πρώτη καί ἀπόλυτη.

Βεβαίως ὁ φιλόσοφός μας μπορεῖ νά ἔχει *ἐμπειρίες* γιά τήν ἀλληλουχία τῶν τυχαίων συχνοτήτων πού περισυλλέγει καί μπορεῖ νά συναγάγει νόμους ἀλληλουχίας (ὅπως ὁ Χιούμ), νόμους «συνήθεις» ἤ *σταθερούς*, δηλαδή ἀρθρωμένες θεωρητικές μορφές. Οἱ ἐμπειρίες του θά τόν ὁδηγήσουν νά συναγάγει οἰκουμενικούς *νόμους* γιά κάθε εἶδος ἐμπειρίας, ἀνάλογα μέ τό εἶδος τῶν ὄντων πρός τίς ὁποῖες ἀπευθύνεται. Ἔτσι προβαίνουν οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης. 'Εδῶ ξαναβρίσκουμε τόν ὅρο καί τή χρήση τῆς *οἰκουμενικότητας*.

'Αλλά τί συμβαίνει ὅταν δέν πρόκειται γιά ἀντικείμενα πού ἐπαναλαμβάνονται ἀπεριόριστα καί ἐπί τῶν ὁποίων δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξει πειραματική ἐπανάληψη ἀπό τή μιά ἄκρη ὥς τήν ἄλλη τοῦ κόσμου τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας (βλ. Κ. Πόπερ: «κάθε ἐπιστημονική ἐμπειρία ἀξίζει τό ὄνομα αὐτό ὅταν μπορεῖ νά ἐπαναληφθεῖ ἀπεριόριστες φορές μέ τά ἴδια πειραματικά δεδομένα»); 'Εδῶ ὁ ὑλιστής ταξιδιώτης φιλόσοφος, ὄντας προσεκτικός στίς ἰδιαίτερες «περιπτώσεις», δέν μπορεῖ νά διατυπώσει «νόμους», διότι αὐτές οἱ περιπτώσεις εἶναι ἰδιαίτερες —συγκεκριμένες— γενικές, ἄρα δέν ἐπαναλαμβάνονται, καθ' ὅσον μοναδικές.

Αὐτό πού μπορεῖ νά κάνει, ὅπως ἔδειξε ὁ Λεβί-Στρώς ἀπ' ἀφορμή τούς κοσμολογικούς μύθους τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν, εἶναι νά ἐξαγάγει «γενικές σταθερές» ἀπό τίς παρατηρούμενες συναντήσεις, τῶν ὁποίων οἱ «παραλλαγές» μποροῦν νά σηματοδοτοῦν τή μοναδικότητα τῶν θεωρούμενων περιπτώσεων, ἄρα νά παράξει γνώσεις «κλινικοῦ» τύπου καί συνάμα νά ἐπισημάνει ἰδεολογικές, πολιτικές καί κοινωνικές ἐπιπτώσεις. Ἐδῶ ξαναβρίσκουμε ὄχι τήν οἰκουμενικότητα τῶν νόμων (φυσικοῦ, λογικοῦ ἤ μαθηματικοῦ τύπου) ἀλλά τή *γενικότητα τῶν σταθερῶν* πού ἐπιτρέπουν, μέσα ἀπό τίς παραλλαγές τους, νά συλλάβουμε τό ἀληθές τῆς τάδε ἤ τῆς δεῖνα περίπτωσης.

— Τίθεται ἐπίσης τό ζήτημα τῶν λειτουργιῶν τῆς φιλοσοφίας. Ποιές θεωρεῖτε ὡς τίς κυριότερες;

— Θά ἐπισημάνω ὁρισμένες: παραδείγματος χάριν, ἡ φιλοσοφία χρησιμεύει ὡς ἐγγύηση, ὡς βάση γιά τήν ὑπεράσπιση ὁρισμένων ἀναγκαίων στό φιλόσοφο θέσεων ὥστε νά στοχασθεῖ πάνω σέ ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις ἤ πάνω σέ κάποιον ἄλλο τύπο συμβάντων.

Μιά ἄλλη λειτουργία τῆς φιλοσοφίας συνίσταται στό νά χαράζει τίς «γραμμές διαχωρισμοῦ» ἀνάμεσα στό ἐπιστημονικό καί τό ἰδεολογικό γιά ν' ἀπελευθερώνει τήν ἐπιστημονική πρακτική ἀπό τήν ἰδεολογική δεσποτεία πού τῆς στέκεται ἐμπόδιο.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μποροῦμε νά συγκρίνουμε τή φιλοσοφία μέ ἕνα ἐργαστήριο στό ὁποῖο ἑνοποιοῦνται τά ἰδεολογικά στοιχεῖα. Στό παρελθόν, ἡ θρησκεία διαδραμάτιζε αὐτό τόν ἑνοποιητικό ρόλο καί πρίν ἀπ' αὐτήν οἱ μύθοι τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν. Ἡ θρησκεία περιοριζόταν στίς μεγάλες Ἰδέες (ἰδεολογικές), ὅπως ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ ἤ ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου, μέ τίς ὁποῖες ἔβαζε στή θέση τους ὅλες τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες καί τίς ἀντίστοιχες ἰδεολογίες ὥστε νά συγκροτηθεῖ μιά ἑνοποιημένη ἰδεολογία, τήν ὁποία οἱ τάξεις τῆς ἐξουσίας εἶχαν ἀνάγκη γιά νά ἐξασφαλίζουν τήν κυριαρχία τους. Ὑπάρχει, ὡστόσο, ἕνα ὅριο: ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία πάει ὅσο πιό μακριά μπορεῖ στό ρόλο της ὡς ἑνοποιητικῆς δύναμης τῶν ἰδεολογικῶν στοιχείων καί

διαφόρων ἰδεολογιῶν, ἀλλά δέν μπορεῖ νά «πηδήξει πάνω ἀπό τήν ἐποχή της», ὅπως ἔλεγε ὁ Χέγκελ, οὔτε «νά ὑπερπηδήσει τήν ταξική της συνθήκη», ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ.

Ἡ φιλοσοφία πραγματοποιεῖ μιά ἀκόμη λειτουργία στό χῶρο τῆς πολιτικῆς. Παραδοσιακά, εἶχε ἕναν ἀπολογητικό ρόλο, εἴτε ἀντιδραστικό εἴτε ἐπαναστατικό, ἀνάλογα μέ τό κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, ἕναν ρόλο πού τόν ἔπαιζε πότε ἀνοιχτά καί πότε καλυμμένα.

— *Ὁ δεσμός φιλοσοφίας καί πολιτικῆς εἶναι προφανής ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πλάτωνα, τόσο θεωρητικά, στήν* Πολιτεία, *ὅσο καί πρακτικά, ἀφοῦ ὁ Πλάτων εἶχε δεχθεῖ νά γίνει σύμβουλος τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν.*

— Καλό παράδειγμα. Μοῦ φαίνεται σημαντικό νά σημειώσουμε ὅτι ἀκόμη κι ὅταν αὐτές οἱ φιλοσοφίες υἱοθετοῦσαν μιά ἀπολογητική θέση σέ σχέση μέ τήν ἐξουσία, οἱ ἴδιες αὐτοτοποθετοῦνταν σέ δεσπόζουσα θέση, πάνω ἀπό τά πάντα, μέ τό πρόσχημα ὅτι αὐτές κατεῖχαν τά ἁρμόδια γιά τή στήριξη τῆς ἐξουσίας ἐπιχειρήματα. Ἡ συνέργια θά μποροῦσε νά εἶναι ἄμεση, ἀλλά στή φιλοσοφική παράδοση —μέχρι τόν Μάρξ, πού ἐπιτρέπει νά βάλουμε τή φιλοσοφία στήν πραγματική της θέση— ἡ φιλοσοφία ὀρθώνεται ὡς κάτοχος τῆς Ἀλήθειας, καί μ' αὐτή τήν ἰδιότητα θεωροῦσε ὅτι κατά κάποιον τρόπο κατεῖχε τήν πραγματική ἐξουσία. ἐκείνη τῆς γνώσης.

— *Ἡ φιλοσοφία ἀσκεῖ μιά ἄμεση ἐπίδραση πάνω στήν πραγματικότητα;*

— Ἡ φιλοσοφία φαινομενικά ἐνοικεῖ ἕναν κόσμο ξεχωριστό καί μακρινό. Ὡστόσο, μέ ἕναν ἀπολύτως ἰδιαίτερο τρόπο, δρᾶ *ἐξ ἀποστάσεως*. Δρᾶ, μέ διάμεσο τίς ἰδεολογίες, πάνω στίς πραγματικές καί συγκεκριμένες πρακτικές, πάνω στίς πολιτιστικές πρακτικές παραδείγματος χάριν, ὅπως ἐπίσης πάνω στίς ἐπιστῆμες, τήν πολιτική, τίς τέχνες, ἀκόμη καί πάνω στήν ψυχανάλυση. Καί στό μέτρο πού μετασχηματίζει τίς ἰδεολογίες πού ἀντικατοπτρίζουν τίς πρακτικές προσανατολίζοντάς τες, μετασχηματίζονται καί αὐτές ἀνάλογα μέ τίς παραλλαγές ἤ τίς ἐπαναστάσεις στίς κοινωνικές σχέ-

σεις. Οἱ φιλοσοφικές θέσεις παράγουν πολλά ἀποτελέσματα ἐπί τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν.

Πρέπει ἐδῶ νά ἐπιμείνουμε στό γεγονός ὅτι οἱ *ἀνταγωνισμοί* (δέν λέω οἱ «ἀντιφάσεις», θεωρῶ ἀφερέγγυα αὐτή τήν κατηγορία πού χρησιμοποιεῖται ἀπερίσκεπτα) εἶναι *ἀναπόφευκτοι*. Ἄν ὑπάρχουν φιλοσοφίες πού ἀλληλοαντιτίθενται μέ ἀνταγωνιστικό τρόπο, πάει νά πεῖ ὅτι ὑπάρχουν οἱ πρακτικές τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων. Εὐτυχῶς...

— *Αὐτές οἱ τελευταῖες ἐρωτήσεις θά μᾶς χρησιμεύσουν νά πραγματευτοῦμε τίς σχέσεις πού ἡ φιλοσοφία συνάπτει μέ τήν ἰδεολογία. Ὁ δεσμός πού ἐγκαθιδρύεται εἶναι τό ἀντίθετο πρός ἐκεῖνον τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας ὡς κλειστοῦ κόσμου, αὐτόνομου, ὑπεράνω τῆς πραγματικότητας.* ***Θά μπορούσατε νά μᾶς μιλήσετε γι' αὐτή τή σχέση φιλοσοφίας-ἰδεολογίας;***

— Εἶναι ἕνα θέμα πάνω στό ὁποῖο ἐργάζομαι ἀπό παλιά. Ἀλλά πρίν θά ἔπρεπε νά ἐξηγήσει κανείς τί ἐννοοῦμε μέ τόν ὅρο «ἰδεολογία».

— *Ἄς πάρουμε κατευθείαν ὁρισμένους ὁρισμούς πού ὑπάρχουν στά κείμενά σας:*

- *«Ἡ ἰδεολογία εἶναι ἀπαραιτήτως μιά παραμορφωτική ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας». «Εἶναι ἡ φαντασιακή ἀναπαράσταση πού οἱ ἄνθρωποι ἔχουν γιά τίς πραγματικές τους συνθῆκες ὕπαρξης».*
- *«Ἡ ἰδεολογία εἶναι ἕνα σύστημα ἑνοποιημένων ἰδεῶν πού δροῦν ἐπί τῶν συνειδήσεων».*
- *«Ἡ ἰδεολογία ἐπιτελεῖ μιά κοινωνική λειτουργία: ἐξασφαλίζει τή συνοχή τῶν μελῶν της».*

— Ὀφείλω δύο ἀποσαφηνίσεις: ἀπό τή μία πλευρά ἡ ἰδιοσυστασία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτοια ὥστε κάθε ἀνθρώπινη πράξη εἶναι ἀδύνατη χωρίς τή γλώσσα καί τή σκέψη. Ἑπομένως δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀνθρώπινη πρακτική χωρίς ἕνα σύστημα ἰδεῶν (προτιμῶ νά πῶ χωρίς ἕνα σύστημα ἰδεῶν ἐγγεγραμμένων σέ λέξεις, πού συνιστᾶ ἔτσι τήν ἰδεολογία αὐτῆς τῆς πρακτικῆς). Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἐπιμένω στό γεγονός ὅτι μιά ἰδεολογία εἶναι σύστημα μόνον στό

βαθμό πού ἀναφέρεται σ' ἕνα σύστημα *κοινωνικῶν σχέσεων*. Δέν πρόκειται γιά κάποια ἰδέα, καρπό προσωπικῆς φαντασίας, ἀλλά γιά ἕνα σύστημα ἰδεῶν προβαλλομένων κοινωνικά, προβολή πού μπορεῖ νά συγκροτήσει ἕνα σῶμα νοημάτων κοινωνικά καθιερωμένων. Ἐδῶ ἀρχίζει ἡ ἰδεολογία. Πέραν τούτου ἐκτείνεται ὁ φαντασιακός χῶρος ἤ ἡ αὐστηρῶς ἀτομική ἐμπειρία. Πρέπει πάντοτε νά ἀναφερόμαστε σέ μιά ἰδιαίτερη κοινωνική πραγματικότητα, μοναδική καί γεγονική.

— *Ἀλλά μπορεῖτε νά ἐξηγήσετε πῶς ἡ «συνείδηση» ἑνός συγκεκριμένου ἀτόμου εἶναι δυνατόν νά «κυριαρχεῖται» ἀπό μιά ἰδέα ἤ ἕνα σύστημα ἰδεολογικῶν νοημάτων;*
— Θά μποροῦσα κατ' ἀρχήν νά ἀπαντήσω ὅτι αὐτός ὁ μηχανισμός δρᾶ ὅταν ἡ συνείδηση *ἀναγνωρίζει* αὐτές τίς ἰδεολογικές ἰδέες ὡς «ὀρθές». Ἀλλά πῶς πραγματοποιεῖται αὐτή ἡ ἀναγνώριση; Γνωρίζουμε ἤδη ὅτι δέν εἶναι ἡ ἁπλή παρουσία τοῦ ἀληθοῦς πού τό κάνει γνωστό ὡς ἀληθές. Εἶναι παράξενο: ἄν πιστεύω σέ μιά ἰδέα (ἤ σύστημα ἰδεῶν), αὐτό συμβαίνει σάν νά μήν εἶμαι ἐγώ πού τήν ἀναγνωρίζω καί ἀπέναντι στήν ὁποία ἀντιδρῶ σάν νά μήν εἶμαι ἐγώ πού θά μποροῦσα νά βεβαιώσω: «αὐτή εἶναι, εἶναι ἐδωνά, καί εἶναι ἀληθής». Ἀντίθετα, ὅταν πιστεύω μιά ἰδέα, τά πάντα συμβαίνουν «ὡσάν» νά εἶναι τούτη ἡ ἰδέα πού μέ κυριαρχεῖ καί μοῦ ἐπιβάλλει τήν ἀναγνώριση τῆς ἀλήθειας της. Ἔτσι οἱ ἰδέες πού συνιστοῦν μιάν ἰδεολογία ἐπιβάλλονται στίς «ἐλεύθερες συνειδήσεις» τῶν ἀνθρώπων βίαια, βάναυσα, ἐγκαλώντας τά ἄτομα μέ τέτοιο τρόπο πού βρίσκονται ὑποχρεωμένα νά ἀναγνωρίσουν «ἐλεύθερα» ὅτι αὐτές οἱ ἰδέες εἶναι «ἀληθινές». Ὅτι δηλαδή εἶναι ὑποχρεωμένα τά ἄτομα νά συγκροτηθοῦν ὡς «ὑποκείμενα» «ἐλεύθερα», ἱκανά νά ἀναγνωρίσουν τό ἀληθές ἐκεῖ ὅπου αὐτό εἶναι παρόν, καί νά τό *ποῦν* ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά μέ τή μορφή, ἀκόμη καί μέ τό περιεχόμενο τῶν συστατικῶν τῆς ἐν λόγῳ ἰδεολογίας ἰδεῶν.

Αὐτός εἶναι, ὡς πρός τό κύριο, ὁ μηχανισμός τῆς ἰδεολογικῆς πρακτικῆς, ὁ συγκεκριμένος μηχανισμός πού μεταμορφώνει τά ἄτομα σέ ὑποκείμενα. Τά ἄτομα εἶναι ἀείπο-

τε ὑποκείμενα, δηλαδή ὑπόκεινται ἀείποτε σέ μιά ἰδεολογία.

— *'Απ' αὐτά πού λέτε συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι, ἐκ φύσεως, ἰδεολογικό ὄν.*

— 'Απολύτως, ἕνα ἰδεολογικό ζῶον. Θεωρῶ ὅτι ἡ ἰδεολογία διαθέτει χαρακτήρα ὑπεριστορικό, ὅτι ὑπῆρχε καί θά ὑπάρχει πάντα. Μπορεῖ νά ἀλλάξει τό «περιεχόμενό» της, ἀλλά *ποτέ δέν θ' ἀλλάξει λειτουργικά.* 'Αν πᾶμε στίς ἀπαρχές τῶν χρόνων θά διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζοῦσε πάντοτε κάτω ἀπό ἰδεολογικές κοινωνικές σχέσεις.

— *Αὐτά γιά τήν «ἐν γένει» ἰδεολογία, ἀλλά ἤδη, τό 1970, κάνατε μιά διάκριση καί διαπιστώνατε ὅτι οἱ ἰδιαίτερες ἰδεολογίες ἔχουν ἱστορία, ἔστω καί ἄν προσδιορίζονται —σέ τελική ἀνάλυση— ἀπό τήν πάλη τῶν τάξεων.*

— Βεβαίως, ἀλλά συνέχισα νά ὑποστηρίζω ὅτι ἡ ἐν γένει ἰδεολογία δέν ἔχει ἱστορία. Πράγματι, ἡ θεωρία τῆς ἰδεολογίας σκοπεύει κάτι πού, σέ κάθε κοινωνία, εἶναι τό πιό δύσκολο νά κατανοήσει καί νά ἐξηγήσει κανείς: τή συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της, τήν ἰδέα πού φτιάχνει γιά τόν ἑαυτό της καί τόν κόσμο. Δέν πρόκειται γιά ἕνα παιχνίδι ἰδεῶν σέ σχέση μέ τόν κόσμο ἀλλά γιά μιά σαφή ἀναπαράσταση τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν ὡς κοινωνικοῦ προϊόντος.

— *Θυμᾶμαι τίς παρατηρήσεις πού σᾶς ἔκανε στό σημεῖο αὐτό ὁ Ρομπέρ Φοσαέρ. Μετά τή διάσπαση τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος (1961-70), τήν κινεζική Πολιτιστική 'Επανάσταση καί τήν κρίση τοῦ Μάη τοῦ 1968, ἔγινε σαφές ὅτι ὑπάρχει μιά ὁρισμένη αὐτονομία καί ἰδιοτυπία τοῦ ἰδεολογικοῦ κινήματος. Αὐτά τά γεγονότα κατέστησαν ἐμφανή τήν ἀντίφαση —ἤ σύστημα ἀντιφάσεων— τοῦ ἤ τῶν μαρξισμῶν.*

— Πράγματι. 'Από τότε, ἔγινε ἀκόμη πιό δύσκολο νά θεωρεῖ κανείς ὅτι οἱ ἰδιαίτερες ἰδεολογίες, οἱ περιοχικές, δέν ἔχουν ἱστορία ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ μορφή τους: θρησκευτική, ἠθική, νομική ἤ πολιτική. Τελικά σᾶς ἐπισημαίνω ὅτι τό ζήτημα δέν εἶναι ἡ περιγραφή τῆς κοινωνίας πού ἡ ἰδεολογία παράγει ἤ ὀργανώνει, ἀλλά ποιά εἶναι ἡ κοινωνία πού

αὐτοαναπαρίσταται καί ὁ κόσμος της, πραγματικός ἤ φανταστικός.

— Τί θά μπορούσατε νά πεῖτε γιά τή μορφή μέ τήν ὁποία ὑπάρχει ἡ ἰδεολογία, τή μορφή μέ τήν ὁποία ὑλοποιεῖται;
— Ὅταν θεωροῦμε τήν κοινωνική ὕπαρξη τῶν ἰδεολογιῶν, παρατηροῦμε ὅτι εἶναι ἀξεχώριστες ἀπό τούς θεσμούς μέσω τῶν ὁποίων ἐκδηλώνονται, μέ τούς κώδικές τους, τή γλώσσα τους, τό ἦθος τους, τίς τελετουργίες τους καί τίς ἐθιμοτυπίες τους.

Μποροῦμε νά βεβαιώσουμε ὅτι οἱ πρακτικές ἰδεολογίες ἀνευρίσκουν τίς συνθῆκες καί τίς ὑλικές μορφές ὕπαρξής τους, τίς ὑλικές τους σχέσεις, μέσα σέ θεσμούς ὅπως ἡ Ἐκκλησία, τό σχολεῖο, ἡ οἰκογένεια, τά πολιτικά κόμματα, οἱ ἰατρικοί ἤ δικηγορικοί σύλλογοι κλπ., δεδομένου ὅτι αὐτό τό σῶμα ἰδεῶν εἶναι ἀξεχώριστο ἀπό τό θεσμικό σύστημα.

— Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ ἰδεολογικοί μηχανισμοί εἶναι δημιουργήματα τῆς κυρίαρχης τάξης;
— Ὄχι. Ὑπῆρχαν ἀπό πρίν. Συμβαίνει δηλαδή, ὑπό τήν κάλυψη τῶν διαφόρων κοινωνικῶν λειτουργιῶν, ἀντικειμενικά χρήσιμων στήν κοινωνική ἑνότητα, αὐτοί οἱ ἰδεολογικοί μηχανισμοί νά εἰσδύουν στό κοινωνικό σῶμα καί νά ἑνοποιοῦνται χάρη στήν κυρίαρχη ἰδεολογία.

Θά ἤθελα νά προσθέσω κάτι σχετικά μέ τόν διπλό χαρακτήρα τῆς ἰδεολογίας. Στήν πραγματικότητα καμιά ἰδεολογία δέν εἶναι αὐθαίρετη. Εἶναι πάντοτε ἔνδειξη πραγματικῶν προβλημάτων, μολονότι εἶναι ἐνδεδυμένα μέ μιά μορφή παραγνώρισης, καί, ἄρα, ἀναγκαστικά ἀπατηλά.

— Μιλήσατε γιά τό «ἰδεολογικό ὑποκείμενο». Σέ τί ἀκριβῶς ἀναφέρεσθε;
— Στό ὑποκείμενο ὡς ἀποτέλεσμα παλαιότερων ἀπό τήν ὕπαρξή του δομῶν, ἰδρυτικῶν τῆς ὕπαρξής του. Δηλαδή ὡς ὑποκείμενο ὑποταγμένο ἤ προσδιορισμένο ἀπό τίς ἰδεολογικές κοινωνικές σχέσεις.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ κοινωνική ἀναπαραγωγή δέν πραγματοποιεῖται ἀποκλειστικά μέ ἀφετηρία τήν ἀναπαραγω-

γή τῆς ἐργασίας, ἀλλά προϋποθέτει τή θεμελιώδη παρέμβαση τοῦ ἰδεολογικοῦ στοιχείου. Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα, ὅταν ὁ ἐργαζόμενος πάει στό χῶρο ἐργασίας του, ἔχει ἤδη διατρέξει ἕναν μακρύ δρόμο μέσα ἀπό κοινωνικές συνθῆκες —ἀτομικές καί συλλογικές— πού τόν ὁδηγοῦν, ἑκούσια ἤ ἀκούσια, νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του μέσω τῆς πώλησης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης κλπ. Παρ' ὅλο λοιπόν πού τό ὑλικό μέσον γιά τήν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης εἶναι ὁ μισθός, αὐτό δέν ἀρκεῖ — ὅπως τό γνωρίζουμε ἄλλωστε. Ἀπό τό σχολεῖο ὁ ἐργαζόμενος διαμορφώθηκε ἔτσι ὥστε νά πραγματοποιεῖ ὁρισμένες κοινωνικές νόρμες πού ρυθμίζουν συμπεριφορές: ὑπακοή, ἀποτελεσματικότητα, ὑπευθυνότητα, ἀκρίβεια, οἰκογενειακή ἀγάπη καί *ἀναγνώριση κάθε μορφῆς αὐθεντίας*.

Αὐτή ἡ διαμόρφωση προϋποθέτει τήν ἰδεολογική κυριαρχία. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἐργαζόμενος εἶναι ἕνα ὑποκείμενο δομικά ὑποταγμένο στήν κυρίαρχη ἰδεολογία —ἤ στή μή κυρίαρχη—, δηλαδή στούς κανόνες, τίς ἡγεμονικές ἤ τίς ὑποτελεῖς ἀξίες μιᾶς κοινωνίας.

— Καί, ἐννοεῖται, ἡ δομή τῆς ὑποταγῆς προϋπάρχει τοῦ ὑποκειμένου. Μέ τή γέννησή του, οἱ συνθῆκες, οἱ θεσμοί καί οἱ μηχανισμοί πού θά τό ὑποτάξουν βρίσκονται ἤδη ἐν δράσει.

— Ἀπολύτως. Δημιουργεῖται μιά ἰδιόμορφη σχέση μεταξύ ἀτόμου καί ἰδεολογίας. Αὐτή ἡ σχέση ἐγκαθιδρύεται μέ τόν μηχανισμό τῆς ἔγκλησης τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία ὑποτάσσει τό ὑποκείμενο στήν ἰδεολογία, ὑποβάλλοντάς του ἕναν κοινωνικό ρόλο πού τόν ἀναγνωρίζει ὡς δικό του ρόλο. Ἐπιπλέον, δέν μπορεῖ νά μήν ἀποδεχθεῖ τό ρόλο αὐτό.

Τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτῆς τῆς ἔνταξης ἐγγυᾶται ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ διαδικασία σύστασης τοῦ ὑποκειμένου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, τό ὁποῖο ἔχει ἀνάγκη —γιά τή συγκρότησή του— τόν ὅμοιό του ὥστε νά πετύχει τήν ταύτιση μέ τόν ἑαυτό του: τό ὑποκείμενο ἀναγνωρίζεται ὡς ὑπάρχον μέσω τῆς ὕπαρξης τοῦ ἄλλου καί τῆς ταύτισής του μ' αὐτόν. Ἐδῶ, ἡ ἰδεολογία λειτουργεῖ ὡς εἰκόνα τοῦ «ἄλλου», ὡς εἰκόνα συμβατή κοινωνικά καί οἰκεία, σέ συμφωνία μ' αὐτό πού ἡ κοινωνία-οἰκογένεια περιμένει ἀπό

κάθε άτομο πού έρχεται στόν κόσμο. Τό παιδί ἀποδέχεται αὐτή τήν προκατασκευασμένη εἰκόνα ὡς μοναδική δυνατότητα πού ἔχει γιά νά ὑπάρξει ὡς ὑποκείμενο. Αὐτή τοῦ ἀποδίδει τήν ἀτομικότητά του. Τό ἄτομο-ὑποκείμενο αναζητᾶ τήν αὐτοαναγνώρισή του ὡς ἀτομικότητα καί ὡς ἑνότητα, ἀναζητᾶ νά ἀναγνωρισθεῖ, ὡς «κάποιος». Ἀλλά ὁ «ἕνας» (ὑποκείμενο) ὀφείλει νά ἀναγνωρισθεῖ ἀπό τόν «ἄλλον». Ὑπάρχει μιά ψυχοκοινωνική ἀναγκαιότητα ταύτισης μέ τόν «ἄλλον» γιά νά αὐτοαναγνωρισθεῖ ὡς ὑπάρχων.

Ἔτσι τά ἄτομα ἀσκοῦν πρακτικά τούς ρόλους καί τά καθήκοντα πού τούς ἔχουν ἀπονεμηθεῖ μέ αὐτή τήν κοινωνική εἰκόνα τοῦ ὁμοίου τους, μέ τήν ὁποία ταυτίζονται καί μέ ἀφετηρία τήν ὁποία μυοῦνται στή διαδικασία συγκρότησής τους ὡς κοινωνικῶν ὑποκειμένων. Μ' αὐτό τόν τρόπο ἐξασφαλίζεται ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς.

— Ἀπ' ὅσα προηγήθηκαν προκύπτει ἕνα θεωρητικό σημαντικό προχώρημα, τόσο διότι ἀνιχνεύονται τά προβλήματα πού ἅπτονται τῶν ἀτομικῶν συμπεριφορῶν διαποτίζοντας μέ πολιτική τό ἀσυνείδητο (πού ὁ Φρόυντ ἄφησε μέσα στήν οὐδετερότητα τῆς ἰδεολογικῆς ἀμεροληψίας), ὅσο καί σέ σχέση μέ ἑρμηνεῖες τῆς ἱστορίας ἐμπνεόμενες ἀπό ψυχολογισμό ἤ ἀτομικισμό. Ἀλλά, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μήπως αὐτό δέν προϋποθέτει μιάν αὐστηρή νομοτέλεια πού θεωρεῖ τό ἄτομο ἀποτέλεσμα δομῶν πού προϋπάρχουν καί ἀποφασίζουν γιά τήν ὕπαρξή του;

— Γι' αὐτόν τό λόγο ἀκριβῶς μία ἀπό τίς ἔγνοιες τῆς θεωρίας μας εἶναι νά περιορίσουμε κάπως τό θεωρητικό χάσμα μεταξύ προσδιορίζοντος καί προσδιοριζομένου

— Μέ τό σύνολο τῶν θεωρητικῶν σας ἐργαλείων, μποροῦμε νά σκεφτοῦμε τόν μετασχηματισμό τῶν ὑποκειμένων ὄχι μόνο στό ἐπίπεδο τῆς αὐτοσυνείδησης ἀλλά καί στό ἐπίπεδο τῆς συνείδησης πού ἔχουν γιά τήν πραγματικότητα καί τῆς ἀναγκαιότητας μετασχηματισμοῦ της;

— Βεβαίως. Διαφορετικά δέν θά ὑπῆρχε οὔτε ἀλλαγή οὔτε τοποθετήσεις πού νά ἀμφισβητοῦν καί νά ἀντιτίθενται στά

καθιερωμένα καί τά κυρίαρχα. Δέν θά ὑπῆρχαν «ἐπαναστατικά ὑποκείμενα». 'Αλλά ἕνα ὑποκείμενο εἶναι πάντοτε ἕνα ὑποκείμενο ἰδεολογικό. 'Η ἰδεολογία του μπορεῖ νά ἀλλάξει, νά περάσει ἀπό τήν κυρίαρχη στήν ἐπαναστατική, ἀλλά πάντοτε θά ὑπάρχει ἰδεολογία, γιατί εἶναι ἡ συνθήκη ὕπαρξης τῶν ἀτόμων.

— Γιά ποιό λόγο οἱ ἰδεολογίες στό σύνολό τους εἶναι ἀπαραίτητο νά δέχονται ἀπό τή φιλοσοφία τήν ἑνότητά τους καί τόν προσανατολισμό τους, ὑπό τήν ἐπίδραση κατηγοριῶν ὅπως αὐτή τοῦ ὑποκειμένου;

— Γιά νά τό καταλάβουμε πρέπει, στήν προοπτική τοῦ Μάρξ, νά παρεμβάλουμε αὐτό πού θά ὀνόμαζα πολιτική μορφή τῆς ὕπαρξης τῶν ἰδεολογιῶν μέσα στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν. Πρέπει νά παρεμβάλουμε τήν ἔννοια τῆς πάλης τῶν τάξεων καί τήν ἔννοια τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας.

Γιά νά ἀντέχει ἡ ἐξουσία τῆς κυρίαρχης τάξης, τό ξέρουμε ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μακιαβέλι, πρέπει αὐτή ἡ τάξη νά μετασχηματίζει τή βίαιη ἐξουσία της σέ συναινετική. Μέσω τῆς ἐλεύθερης συναίνεσης τῶν ὑποκειμένων ὀφείλει νά ἀποσπᾶ τήν ὑπακοή τους, πού μόνο μέ τή δύναμη δέν θά μποροῦσε οὔτε νά πετύχει οὔτε νά διατηρήσει. Κρατᾶ τή βία ὡς ἔσχατο μέσον. Εἶναι ἕνας ἀπό τούς σκοπούς πού πραγματοποιεῖ τό σύστημα —ἀντιφατικό— τῶν ἰδεολογιῶν.

— Καί ἡ τάξη πού καταλαμβάνει τήν ἐξουσία δημιουργεῖ ἀμέσως τή δική της ἰδεολογία καί ἐπιτυγχάνει νά τήν ἐπιβάλει ὡς κυρίαρχη;

— Ὄχι, ἡ ἱστορική ἐμπειρία δείχνει ὅτι χρειάζεται χρόνος γιά νά τό πετύχει, μερικές φορές πολύς χρόνος. 'Αρκεῖ νά δεῖ κανείς τήν περίπτωση τῆς ἀστικῆς τάξης στήν ὁποία χρειάστηκαν πέντε αἰῶνες (ἀπό τόν XIV ἕως τόν XIX) γιά νά πετύχει. 'Αλλά ὑπάρχει κάτι πού πρέπει νά ἔχουμε κατά νοῦ: δέν ἀρκεῖ μόνο νά κατασκευάζεται μιά κυρίαρχη ἰδεολογία μέ διατάγματα ἐπειδή χρειάζεται, δέν ἀρκεῖ μόνο νά διαμορφώνεται στή διάρκεια μιᾶς μακρᾶς ἱστορίας ταξικῶν ἀγώνων. 'Η ἰδεολογία πρέπει νά διαμορφώνεται, μέ βά-

ση τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ἀπό τμήματα τῆς ὑπάρχουσας ἰδεολογίας, μέ ἀφετηρία ὅσα κληροδότησε τό παρελθόν, κληροδοτήματα ποικίλα καί ἀντιφατικά, καί ἐπίσης διά μέσου τοῦ ἀπροσδόκητου τῶν γεγονότων πού δέν σταματοῦν νά ξεπηδοῦν ξαφνικά καί στό χῶρο τῆς ἐπιστήμης καί τῆς πολιτικῆς.

Μέσα στήν ταξική πάλη καί τίς ἀντιφάσεις της τό ζήτημα εἶναι νά συγκροτηθεῖ μιά ἰδεολογία πού ὑπερβαίνει ὅλες αὐτές τίς ἀντιφάσεις, μιά ἰδεολογία ἑνοποιημένη γύρω ἀπό τά οὐσιαστικά συμφέροντα τῆς κυρίαρχης τάξης γιά νά τῆς ἐξασφαλίζεται αὐτό πού ὁ Γκράμσι ὀνόμαζε *ἡγεμονία*.

— *Ἄς ἐπιστρέψουμε στό θέμα φιλοσοφία, ἰδεολογία, πολιτική...*

— Ἄν ἀντιλαμβανόμαστε μ' αὐτό τόν τρόπο τήν πραγματικότητα τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε καί τήν ἰδιάζουσα λειτουργία τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι οὔτε μιά τυχαία ἐπιχείρηση οὔτε μιά θεωρησιαρχική δραστηριότητα. Οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι εἶχαν ἤδη μιά διαφορετική συνείδηση τῆς ἀποστολῆς τους: ἤξεραν ὅτι ἀπαντοῦσαν στά μεγάλα πρακτικά καί πολιτικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους: πῶς νά προσανατολίζεται κανείς καί στό στοχασμό καί στήν πολιτική; Τί νά κάνουμε; Πρός τά ποῦ νά κατευθυνθοῦμε; Ἤξεραν ἐπίσης ὅτι αὐτά τά πολιτικά ἐρωτήματα ἦταν ἱστορικῆς σημασίας. Ἀκόμη κι ἄν τά θεωροῦσαν αἰώνια, ἤξεραν ὅτι ὑπαγορεύονταν ἀπό τά βιοτικά συμφέροντα τῆς κοινωνίας γιά τήν ὁποία στοχάζονταν.

Μοῦ φαίνεται —κι αὐτό ὁ Μάρξ μᾶς ἔδωσε τή δυνατότητα νά τό καταλάβουμε— ὅτι δέν μποροῦμε νά κατανοήσουμε τήν καθοριστική σημασία τῆς φιλοσοφίας παρά μόνον ἄν τή συσχετίσουμε μέ τό κεντρικό ζήτημα τῆς ἡγεμονίας, μέ τή σύσταση τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας.

Ἐν περιλήψει, τό ἔργο πού ἡ ταξική ἰδεολογική πάλη ἐπιτάσσει καί κληροδοτεῖ στή φιλοσοφία συνίσταται στό νά ἑνοποιοῦνται διάφορες ἰδεολογίες σέ μία κυρίαρχη, κάτοχο τῆς Ἀλήθειας.

— Καί μέ ποιό τρόπο ἡ φιλοσοφία συμβάλλει σ' αὐτό τό ἔργο;

— Μά ἀκριβῶς ἀναλαμβάνοντας νά στοχασθεῖ ὅρους θεωρητικῆς δυνατότητας πού ὑφίστανται γιά τήν ἐπίλυση τῶν ὑπαρχουσῶν ἀντιφάσεων καί ἄρα γιά τήν ἑνοποίηση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῆς ἰδεολογίας τους. Πρόκειται γιά μιά ἀφηρημένη ἐργασία, μιά ἐργασία καθαρῆς σκέψης, καθαρῆς θεωρητικοποίησης.

Ἱκανοποιώντας τό καθῆκον ἑνοποίησης τῶν ποικίλων μορφῶν πρακτικῆς καί τῶν ἀντίστοιχων ἰδεολογιῶν τους, ἑνοποίηση πού τή βιώνει ὡς ἐσωτερική ἀπαίτηση ἀλλά πού, ὡστόσο, τῆς ἔρχεται ἀπό τίς μεγάλες ταξικές συγκρούσεις καί τά μεγάλα γεγονότα τῆς ἱστορίας, τί κάνει ἡ φιλοσοφία; Παράγει ἕνα ὁλόκληρο ὁπλοστάσιο κατηγοριῶν πού ἐπιτρέπουν τή σκέψη καί πού βάζουν σέ τάξη τίς διάφορες κοινωνικές πρακτικές. Ἡ φιλοσοφία παράγει μιά γενική προβληματική, σχήματα θεωρητικά ἐν τέλει, μορφές θεωρητικές πού χρησιμεύουν ὡς μέσον ὑπέρβασης τῶν ἀντιφάσεων καί ὡς δεσμός σύνδεσης τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς ἰδεολογίας. Ἐπιπλέον, ἐγγυᾶται τήν Ἀλήθεια αὐτῆς τῆς τάξης πού ἐκφέρεται ἔτσι ὥστε νά προσφέρει ὅλες τίς ἐγγυήσεις ἑνός ἔλλογου καί συνεκτικοῦ λογισμοῦ.

— Ἀπ' ὅλ' αὐτά προκύπτει ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι ἔξω ἀπό τόν κόσμο οὔτε ἔξω ἀπό τίς συγκρούσεις καί τά ἱστορικά γεγονότα.

— Ἀκόμη καί στήν πιό ἀφαιρετική της μορφή, ἐκείνης τῶν ἔργων τῶν μεγάλων φιλοσόφων, ἡ φιλοσοφία στέκεται κάπως ἀπό τήν πλευρά τῶν ἰδεολογιῶν σάν ἕνα εἶδος θεωρητικοῦ ἐργαστηρίου ὅπου πειραματ κά θέτει σέ δοκιμασία, μέσα στήν ἀφαίρεση, τό θεμελιακό πολιτικό πρόβλημα τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας, δηλαδή τῆς συγκρότησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ἡ δουλειά πού πραγματοποιοῦν οἱ πιό ἀφαιρετικοί φιλόσοφοι δέν μένει νεκρό γράμμα: ὅ,τι δέχθηκε ἡ φιλοσοφία ἀπό τήν πάλη τῶν τάξεων ὡς ἀπαίτηση, τῆς τό ἀνταποδίδει μέ τή μορφή στοχασμῶν πού θά ἐργασθοῦν πάνω στίς ἰδεολογίες γιά νά τίς μετασχηματίσουν καί νά τίς ἑνοποιήσουν.

Καί ὅπως ἀκριβῶς μποροῦμε ἐμπειρικά νά παρατηρήσουμε μέσα στήν ἱστορία τίς συνθῆκες τῶν ἀπαιτήσεων πού ἐπιβάλλονται στή φιλοσοφία, τό ἴδιο μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ἐμπειρικά καί τίς ἐπιπτώσεις τῆς φιλοσοφίας πάνω στίς ἰδεολογίες καί τίς κοινωνικές πρακτικές.

— *Μπορεῖτε νά ἀναφέρετε ἕνα ἱστορικό παράδειγμα;*

— Ὁ γαλλικός ὀρθολογισμός τοῦ 17ου αἰώνα καί ἡ φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅπου, ἀκριβῶς, τά ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφικῆς ἐπεξεργασίας περνοῦν μέσα στήν ἰδεολογία καί τίς κοινωνικές πρακτικές. Αὐτές οἱ δύο φάσεις τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας εἶναι συνάμα διαπλαστικές στιγμές τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας ὡς κυρίαρχης. Αὐτή ἡ συγκρότηση σμιλεύτηκε μέσα στόν ἀγώνα καί ἡ φιλοσοφία ἔπαιξε σ' αὐτόν τόν ἀγώνα τό ρόλο της ὡς θεωρητικοῦ τσιμέντου γιά τήν ἑνότητα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας.

Μιά ἄλλη περίπτωση εἶναι αὐτή πού βλέπουμε σήμερα κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Δημιουργεῖται μιά μετατόπιση τῆς κυριαρχίας. Δέν κυριαρχεῖ πλέον ἡ θεωρητική μηδαμινότητα τῶν ἰδεολογιῶν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου οὔτε κάν ἡ νομικο-ἠθική τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου οὔτε κάν ἡ νομικοηθική ἀστική ἰδεολογία, ἀλλά, ἤδη ἀπό τό 1850, ἡ νεοθετικιστιγλοσαξωνικῆς καταγωγῆς, γαρνιρισμένη μέ κοινωνικό βιολογισμό, πραγματισμό καί ἀντανακλαστικολογία. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη οἱ πραγματικά κυρίαρχες ἰδεολογίες στήν πρακτική (δέν μιλῶ γιά τόν διαλεκτικό ὑλισμό) εἶναι πολύ συγγενεῖς στήν ΕΣΣΔ καί τίς ΗΠΑ

Μέσα στή σημερινή ἰδεολογική συγκυρία, τό κύριο ἔργο μας συνίσταται στό νά συγκροτήσουμε τόν πυρήνα μιᾶς φιλοσοφίας αὐθεντικά ὑλιστικῆς καί μιᾶς ὀρθῆς[1] φιλοσοφικῆς στρατηγικῆς, σωστῆς, ὥστε νά ξεπηδήσει μιά προοδευτική ἰδεολογία.

---

1. Διάκριση ἀνάμεσα στό «ἀληθές» καί τό «ὀρθό» τό κατηγόρημα «ἀληθές» συνεπάγεται κυριαρχικά μιά σχέση πρός τή θεωρία. Παραπέμπει στήν ἐπιστημονική γνώση Ὅσο γιά τήν Ἀλή-

θεια, είναι ένας θρησκευτικός καί ἰδεολογικός μύθος πού ἔχει ὡς λειτουργία νά ἐγγυᾶται τήν καθεστηκυία τάξη. Ο,τι είναι «ὀρθό» ἤ «σωστό» παραπέμπει σέ μιά σχέση πρός τήν πρακτική. Οἱ θέσεις πού σχηματίζουν τό σῶμα τῆς φιλοσοφίας δέν παρέχουν καμιά ἀπόδειξη καί κανένα ἐπιστημονικό τεκμήριο ἀλλά ὀρθολογικές δικαιώσεις ἑνός ἰδιαίτερου τύπου. Ἐπομένως, μποροῦμε νά τίς χαρακτηρίσουμε «ὀρθές» ἤ «σωστές» (ἀλλά ὄχι μέ τήν «ἔννοια τῆς δικαιοσύνης —πού εἶναι ἠθική κατηγορία— ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς ἀκρίβειας, κατηγορία πρακτική πού καταδεικνύει τήν ἀντιστοιχία μέσων καί σκοπῶν). Ἐπομένως μποροῦμε νά ποῦμε πώς ὅ,τι εἶναι «σωστό» διότι ἀναφέρεται στή δράση, ἀναφέρεται ἐπίσης στόν ὁρισμό κάθε στρατηγικῆς καί «ὀρθῆς» γραμμῆς, στό οἱοδήποτε στρατόπεδο (σημείωση τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ).

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΣΤΗ ΦΕΡΝΑΝΤΑ ΝΑΒΑΡΡΟ

Wassy* 10 Ἰουλίου 1984

Ἀγαπητή Φοντάνα [...], μέ τόν ὑλισμό ἀνακινεῖς τό πιό δύσκολο ζήτημα... Νά τί νομίζω ὅτι μπορῶ νά πῶ περί αὐτοῦ.

Ἡ ὀνομασία «ὑλισμός» εἶναι μέρος τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας μας. Ὅπως ξέρεις γεννήθηκε στήν Ἑλλάδα ὑπό τήν αἰγίδα καί τή γενική προβληματική τοῦ Πλάτωνα. Σ' αὐτόν συναντᾶμε τήν πρώτη καί θεμελιώδη ἀντίθεση μεταξύ «φίλων τῶν Ἰδεῶν» καί τῶν «φίλων τῆς Γῆς». Οἱ δύο ὅροι τίθενται ὡς ὅροι ἀπαραίτητοι γιά τή σύσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ζεύγους, ὅπου ἡ κάθε ὀνομασία ἐγκαλεῖ τήν ἄλλη ὀνομασία. Ὑπάρχουν, λοιπόν, φίλοι τῆς Γῆς ἐπειδή ὑπάρχουν φίλοι τῶν Ἰδεῶν, κι αὐτή ἡ διάκριση, αὐτή ἡ ἀντίθεση, εἶναι ἔργο ἑνός φιλοσόφου, τοῦ πρώτου πού ἐγκαινίασε τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μας, ἑνός φιλοσόφου πού θέλει τόν ἑαυτό του «φίλο τῶν Ἰδεῶν» καί πολέμιο τῶν «φίλων τῆς Γῆς», στούς ὁποίους κατατάσσει τούς ἐμπειριστές, τούς σκεπτικούς, τούς ἱστοριοκράτες, τούς αἰσθησιοκράτες (βλέπε τό μύθο τοῦ Πρωταγόρα, ἕναν πολύ ὡραῖο μύθο, πού ἐξηγεῖ τήν καταγωγή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν. Οἱ ἄνθρωποι, σ' ἀντίθεση μέ τά ζῶα, «γεννιοῦνται γυμνοί» καί γιά νά ἐπιβιώσουν πρέπει νά ἐργάζονται, καί νά ἐπινοοῦν τίς τέχνες καί τίς τεχνικές).

Ὁ ἐσωτερικός δεσμός στό ἀντιθετικό ζεῦγος ἰδεαλισμός/ὑλισμός εἶναι πρωταρχικός τόσο σέ σχέση μέ τόν ἰδεαλισμό ὅσο καί σέ σχέση μέ τόν ὑλισμό, μέ τούτη ὡστόσο τή ση-

---

* Ὁ Λουί Ἀλτουσέρ βρίσκεται σέ διακοπες στο ἐξοχικό σπίτι τῆς Μισέλ Λουά, στήν Ὤτ-Μάρν

μαντικη διαφορα ὅτι τό ζεῦγμα ἰδεαλισμός/ὑλισμός εἶναι καί τό ἴδιο θεμελιωμένο πάνω στό ἔδαφος τοῦ ἰδεαλισμοῦ, δεδομένου ὅτι ὁ τελευταῖος εἶναι τό κυρίαρχο ρεῦμα, ἡ κυρίαρχη τάση ὅλης τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας.

Δέν ξέρω ἄν ὁ Χάιντεγγερ ἐξηγήθηκε πάνω στό σημεῖο αὐτό, ἀλλά, μέ βάση τά ὅσα λέει γιά τήν κυριαρχία τοῦ λογοκεντρισμοῦ πάνω σ' ὁλόκληρη τή δυτική φιλοσοφία εὔκολα μποροῦμε νά τό συμπεράνουμε κάθε φορά πού στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μας ὑπάρχει ζήτημα τονισμένου ὑλισμοῦ. Πρέπει νά διακρίνουμε ὅτι αὐτή ἡ ὀνομασία ἀναπαράγει, σάν σέ καθρέφτη ἤ ὅπως στό ἀρνητικό τῆς φωτογραφίας, τήν ὀνομασία τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὁ Χάιντεγγερ θά ἔλεγε ὅτι ὁ ἰδεαλισμός, ὅπως κι ὁ ὑλισμός, ὑπακούει «στήν ἀρχή τοῦ λόγου», ὅτι δηλαδή κάθε ὑπαρκτό πράγμα, ὑλικό ἤ ἰδεατό, ὑπόκειται στόν λόγο *ὕπαρξής* του. Τό ἐρώτημα αὐτό ἀνοίγει ἕναν κόσμο – ὄπισθεν – (Νίτσε), ἕνα ὄπισθεν τοῦ πράγματος, ἕναν κρυμμένο λόγο κάτω ἀπό τήν προφάνεια τοῦ ἄμεσου, τοῦ ἐμπειρικοῦ, τοῦ δεδομένου ἐδῶ καί τώρα πράγματος (στό ὅριο: γιατί ὑπάρχει κάποιο πράγμα παρά τίποτε, ποιά ἡ καταγωγή τοῦ κόσμου; Ἐρώτημα μέ τό ὁποῖο βλέπουμε ὅτι ἡ φιλοσοφία γεννιέται ὡς κληρονόμος τῆς θρησκείας). Ἄν συλλάβουμε μέ αὐτό τόν τρόπο τή βασιλεία τῆς «ἀρχῆς τοῦ λόγου», βασιλεία πού ἡ φιλοσοφία ἔχει γενικεύσει, (ὁ Λάιμπνιτς τήν ἐξέφρασε μέ τόν πιό καθαρό τρόπο φιλοδοξώντας νά δείξει γιά κάθε πράγμα καί γιά κάθε σχέση τήν ὕπαρξη μιᾶς ratio rationis) μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι οἱ φιλοσοφίες πού αὐτοδηλώθηκαν ὑλιστικές (ὅπως ἐκεῖνες τοῦ 18ου αἰώνα ἤ πολλά ἀποσπάσματα τοῦ Ἔνγκελς) καταρρίπτονται μέ βάση αὐτό τό ἰδεαλιστικό κριτήριο. Δεδομένου ὅτι ἡ ὕλη ἐπέχει θέση τελευταίας αἰτίας, αἰτίας τοῦ κάθε πράγματος, ἡ μόνη διαφορά, σύμφωνα μέ τόν Ἔνγκελς εἶναι ὅτι ἡ ὕλη, ἀντί νά νοεῖται μηχανιστικά, συλλαμβάνεται διαλεκτικά (διαλεκτική = κίνηση), καί ὅτι ἡ κίνηση εἶναι ἕνα κατηγόρημα τῆς ὕλης (ἀκριβῶς ὅπως στόν ἰδεαλισμό ὑπάρχουν τά κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ, ἡ ratio rationis).

Θά ἔλεγα, λοιπόν, ὅτι στή φιλοσοφική παράδοση ἡ ἐπίκληση τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι σημάδι μιᾶς ἀπαίτησης, τό σημά-

δι ὅτι πρέπει ν' ἀρνηθοῦμε τόν ἰδεαλισμό, ἀλλά χωρίς νά βγοῦμε ἀπ' αὐτόν, χωρίς νά μποροῦμε νά βγοῦμε ἀπό τό ζεῦγος τῶν ἀλληλοαντικατοπτριζόμενων στοιχείων τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ. Ἕνα *σημεῖο* λοιπόν ἀλλά ταυτόχρονα μιά παγίδα, δεδομένου ὅτι δέν βγαίνουμε ἀπό τόν ἰδεαλισμό παίρνοντας τήν ἀντίθετη θέση ἤ ἀντιστρέφοντάς τον. Ἄρα δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά ὑλισμό παρά μόνο ὄντας ὑποψιασμένοι: τό ὄνομα δέν κάνει τό πράγμα. Καί ὅταν κοιτάξουμε προσεκτικά θά διαπιστώσουμε ὅτι οἱ περισσότεροι ὑλισμοί δέν εἶναι παρά ἀντεστραμμένοι ἰδεαλισμοί, δηλαδή ἰδεαλισμοί.

Ἄς πᾶμε λίγο πιό μακρυά: πῶς νά χαρακτηρίσουμε τόν ὑλισμό; Προφανῶς ὄχι μόνο ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πού ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τήν συνείδηση ἤ τό πνεῦμα. Διότι τί σημαίνουν αὐτοί οἱ τρεῖς ὅροι ἔξω ἀπό τήν παραπομπή τους σέ μιά συνολική φιλοσοφική προβληματική;

Νομίζω ὅτι μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε τόν ἰδεαλισμό ἀπό τό γεγονός ὅτι πάντα τόν διακατέχει ἕνα καί τό αὐτό ἐρώτημα πού διπλασιάζεται, δεδομένου ὅτι ἡ ἀρχή τοῦ λόγου δέν ἀφορᾶ μόνον τίς *Ἀπαρχές* ἀλλά καί τό *Τέλος*. Ἡ καταγωγή, ἐντελῶς φυσιολογικά, παραπέμπει στό Τέλος. Καί μποροῦμε νά πᾶμε πιό μακρυά: τό ἐρώτημα τῶν Ἀπαρχῶν φέρνει στήν ἐπιφάνεια τό ἐρώτημα τοῦ Τέλους. Τό Τέλος (τό νόημα τοῦ κόσμου, τό νόημα τῆς ἱστορίας του, ὁ σκοπός τοῦ κόσμου καί τῆς ἱστορίας), προεξοικονομούμενο, προβάλλεται πάνω καί στό ἐρώτημα τῆς «ἔσχατης καταγωγῆς τῶν πραγμάτων» —Λάιμπνιτς— μόνο σέ συνάρτηση μέ τήν ἰδέα πού ἔχουμε γιά τόν ἔσχατο Προορισμό τους, τό Τέλος τους: εἴτε πρόκειται γιά τούς Σκοπούς τῆς Θείας Πρόνοιας εἴτε τούς Σκοπούς τῆς Οὐτοπίας.

Γι' αὐτό θά ἔλεγα ὅτι *ἐάν* ὑπάρχουν κάποιες φιλοσοφίες πού διαφεύγουν ἀπό τό ζεῦγος τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ὑλισμοῦ, μποροῦμε νά τίς ἀναγνωρίσουμε ἐφόσον ξεφεύγουν ἤ τείνουν νά ξεφύγουν ἀπό τά ζητήματα τῶν Ἀπαρχῶν καί τοῦ Τέλους, δηλαδή σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τό ζήτημα τοῦ Τέλους ἤ τῶν Σκοπῶν τοῦ κόσμου καί τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Εἶναι «ἐνδιαφέρουσες» αὐτές οἱ φιλοσοφίες διότι,

ἀποφεύοντας τήν παγίδα, ἐκφράζουν τήν ἀνάγκη ἐξόδου ἀπό τόν ἰδεαλισμό, νά πάρουν τόν δρόμο πρός αὐτό πού θά μποροῦσε νά ὀνομασθεῖ ὑλισμός. Στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας δέν ὑπάρχουν πολλές τέτοιες φιλοσοφίες, μή ἀπολογητικές, πραγματικά μή θρησκευτικές: ἀνάμεσα στούς μεγάλους δέν βλέπω παρά τόν Ἐπίκουρο, τόν (θαυμαστό) Σπινόζα, τόν Μάρξ βεβαίως, τόν Νίτσε ἐπίσης (...). Τίς καλύτερες εὐχές μου καί σέ φιλῶ.

Λουί

Νά μοῦ θυμήσεις ὅτι πρέπει νά σοῦ μιλήσω γιά τόν ἀμοιβαῖο *σφετερισμό* ἰδεαλισμοῦ καί ὑλισμοῦ. Εἶχα μιάν ἄλλη ἰδέα, τήν ξέχασα, ἀλλά θά μοῦ ξανάρθει— ἄ ναί, ΤΟ ΕΝΕΡΓΗΜΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ, πολύ σημαντικό.

Wassy 18 Ἰουλίου 1984

|...| Διαβάζω πολύ, ποτέ δέν διάβασα τόσο πολύ ἐδῶ καί χρόνια, ἀλλά δέν καταλαβαίνω πάντα τί διαβάζω. Διαβάζω καί Σάρτρ, τά |*Τετράδια*| *τοῦ ἀστείου πολέμου*. Ὅταν μιλᾶ γιά τόν ἑαυτό του καί τούς φίλους του στά στρατιωτικά παραπήγματα εἶναι πολύ συγκινητικός, ὅταν ὅμως ξανοίγεται σέ φιλοσοφικούς διαλογισμούς γίνεται πολύ ἐνοχλητικός ἐκτός κι ἄν κάνει λόγο γιά τόν Χάιντεγγερ, τόν Χοῦσερλ, καί μερικά ἀφηρημένα - συγκεκριμένα θέματα ὅπως ὁ ἔρωτας. Διάβασα ἐπίσης τίς *Λέξεις*· νόμιζα ὅτι τίς εἶχα διαβάσει κι ἄλλοτε, ἀλλά, ἀλλίμονο, δέν τίς ἀναγνώρισα. Πολύ ἀπαίσιες αὐτές οἱ ἱστορίες τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ἐνῶ νόμιζα ὅτι θά μιλοῦσε γιά τήν ἐφηβεία του καί τή ζωή του, ἀλλά ὁ Σάρτρ δέν κάνει λόγο παρά γιά τά παιδικά του χρόνια: πῶς φτιάχτηκε ὁ κόσμος του, μοναχικός, ἀλλαζονικός, ἀπογυμνωμένος ἀπό τούς δικούς του χωρίς κανένα ἤ σχεδόν κανένα φίλο, μόνη «λαβή» μέ τόν κόσμο οἱ λέξεις.

Πιάστηκε στίς λέξεις ὅπως τά πουλιά στά δίχτυα. Γιά ν' ἀλλάξω λίγο αὐτόν τόν νοσηρό ὁρίζοντα, πού ἀντιστοιχεῖ πολύ στή διάθεσή μου, θά ἀλλάξω συγγραφέα, θά διαβάσω Χάιντεγκερ, Νίτσε καί μυθιστορήματα. Διάβασα ἤδη ἕνα πολύ ὡραῖο βιβλίο, ἑνός Ἰταλοῦ ὀνόματι Φερντινάντο Καμιόν, πού ἐπιγράφεται *Ἡ ἀνθρώπινη ἀσθένεια*. Ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος τήν ἀνάλυσή του. Ἔχει ἐκπληκτικές διατυπώσεις γιά τήν ἀνάλυση, εἶναι πολύ συγκινητικό. Σοῦ τό συνιστῶ ἄν μπορεῖς νά τό βρεῖς στά ἰσπανικά, ἀλλιῶς σοῦ τό κρατάω ἐδῶ. (...)

Θά ἤθελα ὡστόσο νά προσθέσω μερικά πράγματα γιά τη φιλοσοφία καί τό ζεῦγος ἰδεαλισμός / ὑλισμός.

Τό πρῶτο εἶναι ὅτι ὁ καλός ὑλιστής δέν πρέπει νά κρίνει ἕνα ἔργο, μιά φιλοσοφία, μέ βάση τή συνείδηση πού ἡ ἴδια ἔχει γιά τόν ἑαυτό της, ἀλλά μέ βάση τήν πραγματικότητά της. Ὁ Σάρτρ λέει γιά παράδειγμα ὅτι ἐπιτέλους ἐγκατέλειψε τόν «ἰδεαλισμό» τῆς νεότητάς του, ἀφήνοντας νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἐπιτέλους ἔφτασε στόν ὑλισμό. Ὁ Φόυερμπαχ αὐτοσυστήνεται ὑλιστής, ἐνῶ προφανέστατα δέν εἶναι παρά ἕνας ἰδεαλιστής τοῦ Ἀνθρώπου κ.λπ.

Ποιό εἶναι τό κριτήριο μέ τό ὁποῖο θά κρίνουμε μιά φιλοσοφία, ὅταν μεθοδολογικά ἀρνούμαστε νά τήν κρίνουμε μέ βάση τίς διακηρυγμένες προθέσεις της; Παίρνοντας ὑπόψη τίς ἐνέργειές της, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο δρᾶ, πού δέν εἶναι ὁ οἱοσδήποτε, ἀλλά ὁ προσιδιάζων στή φιλοσοφία τρόπος δράσης: νά ἐπενεργεῖ πάνω στίς ἰδεολογίες καί μέσω αὐτῶν πάνω στίς πρακτικές. Ξέρεις, ὅτι ἐκτός ὁριακῶν περιπτώσεων, μιά φιλοσοφία δέν δρᾶ ποτέ ἄμεσα πάνω στίς πρακτικές ἀλλά σχεδόν πάντοτε διαμέσου τῶν ἰδεολογιῶν. Εἶναι αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε *ἐνέργημα - φιλοσοφία*, ἀκριβῶς γιά να γίνει αἰσθητή ἡ ἰδιοτυπία της. Γιά νά μπορέσουμε, λοιπόν, νά χαρακτηρίσουμε μιά φιλοσοφία – κάνοντας βέβαια ἀφαίρεση τῆς συνείδησης πού ἡ ἴδια ἔχει γιά τόν ἑαυτό της – πρέπει νά τήν ἐξετάσουμε ἀπό τήν ἄποψη τῶν *ἐνεργημάτων της* πάνω στίς πρακτικές. Ἄν τίς ἐκμεταλλεύεται ἤ ἄν τίς σέβεται, ἄν τίς βοηθᾶ κ.ο.χ. Κάπως σάν κι αὐτό πού προσπάθησα νά δείξω στήν *Αὐθόρμητη φιλοσοφία τῶν ἐπιστημόνων*. Ὅσο περισσότερο

ή φιλοσοφία πλησιάζει τίς πρακτικές, τόσο περισσότερο τίς σέβεται, τόσο περισσότερο τίς βοηθᾶ διαμέσου τῶν ἰδεολογιῶν, καί τότε τόσο περισσότερο μία φιλοσοφία τείνει πρός τόν ὑλισμό, ἕναν διαφορετικό ὑλισμό ἀπό ἐκεῖνον πού εἶναι ἐγγεγραμμένος στό ζεῦγμα ἰδεαλισμός/ὑλισμός, τό ὁποῖο βέβαια δέν εἶναι παρά θεωρησιαρχικό. Ὁ Ντομινίκ |Λεκούρ| προσπάθησε νά βγεῖ ἀπ' αὐτό τό ζεῦγος μιλώντας γιά *ὑπερ-ὑλισμό*, ἐνθυμούμενος ὅτι ὁ Μπασελάρ εἶχε μιλήσει γιά ὑπέρ-ὀρθολογισμό τῆς σύγχρονης φυσικῆς, καί ὁπωσδήποτε παίρνοντας ὑπόψη του τόν ὑπέρ-ρεαλισμό τοῦ Ἀντρέ Μπρετόν.

Καλά. Αἰσθάνομαι κάπως στεγνός σήμερα καί δέν θά σοῦ μιλήσω αὐτή τή φορά γιά τό πῶς μιά φιλοσοφία σφετερίζεται φιλοσοφίες πού προηγήθηκαν, ἄρα γιά τόν προσεταιρισμό μιᾶς ὑλιστικῆς φιλοσοφίας ἀπό μιά ἰδεαλιστική. Αὐτό ὀφείλεται στόν «πολεμικό» χαρακτήρα κάθε φιλοσοφίας (ὁ Kampfplatz Κάντ).

Κάνει πάντα κρύο. Ἄν σ' ἀγκάλιαζα θά μέ ζέσταινε. Σ' ἀγκαλιάζω, λοιπόν, πολύ θερμά, καλή μου Φοντάνα.

Λουί

19 Ἰουλίου 1984

|...| Σκέφτηκα ὅτι ὑπάρχει ἕνα βιβλίο πού θά μποροῦσε νά σοῦ χρησιμεύσει στή φιλοσοφία. Εἶναι τοῦ παλιοῦ μου μαθητῆ Πιέρ Ραιμόν (ἐκδ. Μασπερό): *Τό πέρασμα στόν ὑλισμό*. Μήπως ὅμως ἔχει μεταφρασθεῖ στά ἰσπανικά ἀπό τίς ἐκδόσεις Siglo XXI; Ἡ οὐσιαστική ἰδέα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι σέ κάθε μεγάλη φιλοσοφία ὑπάρχουν στοιχεῖα ἰδεαλισμοῦ καί ὑλισμοῦ, ὅτι σέ κάθε ἰδεαλιστική φιλοσοφία (στόν Πλάτωνα γιά παράδειγμα) ὑπάρχει ἕνα σημεῖο *ἀναστροφῆς* (στροφῆς πρός τά πίσω) πρός τόν ἰδεαλισμό, καί ἀντιστρόφως.

Ἐξετάζει τίς μεγάλες φιλοσοφίες ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη. Εἶναι μιά ἀξιοσημείωτη πρόοδος σέ σχέση μέ τήν ἄποψη τοῦ Ἔνγκελς καί τοῦ Λένιν σύμφωνα μέ τούς ὁποίους οἱ φιλο-

σοφίες είναι είτε ύλιστικές είτε ίδεαλιστικές, ή κάτι τό ἀνάμεσά τους τό «ἐπονείδιστο». Μέ τό βιβλίο τοῦ Ραιμόν ὅμως μπορεῖ ν' ἀρχίσει δουλειά, ν' ἀρχίσει τό ξεφλούδισμα τῶν φιλοσοφιῶν τῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη τά ἰδεαλιστικά ή τά ύλιστικά στοιχεῖα νά ἀντιμετωπισθοῦν μέ τή μορφή «τάσεων» (τάσεις ἀντί στοιχεῖα). Τούτου λεχθέντος τό βιβλίο τοῦ Ραιμόν εἶναι, βέβαια, πολύ ἐνδιαφέρον παρόλο πού κινεῖται στό ἔδαφος τοῦ ζεύγους ἰδεαλισμός / ὑλισμός. Νομίζω ὅτι ἦταν ὁ Μασερέ αὐτός πού πρῶτος ἐξέφρασε τήν ἰδέα ὅτι σέ κάθε φιλοσοφία ὑπάρχουν στοιχεῖα ὑλιστικά καί ἰδεαλιστικά. 'Αλλά κατά τήν ταπεινή μου γνώμη πρέπει νά προχωρήσουμε πιό πέρα.

Παραμένοντας πάντα μέσα στήν προοπτική τοῦ Πιέρ Ραιμόν μποροῦμε νά προχωρήσουμε. Νομίζω ὅτι μποροῦμε νά στοχασθοῦμε τή σχέση μεταξύ τῶν στοιχείων ή τήν ἰδεαλιστική τάση καί τά στοιχεῖα αὐτά καθαυτά ή τήν ὑλιστική τάση, μέ βάση τήν ἔννοια τοῦ προσεταιρισμοῦ. Καλύτερα προσεταιρισμό, παρά ἀναστροφή ὅπως προτείνει ὁ Ραιμόν, διότι ή ἔννοια τῆς ἀναστροφῆς εἶναι περιγραφική. 'Ακόμη κι ἄν εἰσάγει τήν *κίνηση* στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας καί στή ζωή κάθε φιλοσοφίας δέν λέγει γιατί βρίσκουμε σέ κάθε φιλοσοφία αὐτή τήν ἀντίφαση στοιχείων ή τάσεων. Θά τό κατανοούσαμε καλύτερα ἄν ξέραμε ὅτι κάθε φιλοσοφία εἶναι πολεμική, ὅτι δέν ὑπάρχει παρά σέ κατάσταση θεωρητικοῦ *πολέμου* ἐναντίον τῆς τάδε διαφορετικῆς φιλοσοφίας ή φιλοσοφικοῦ ρεύματος. Κάθε φιλοσοφία παίρνει ἔτσι θέση ἐναντίον μιᾶς ἄλλης φιλοσοφίας, στό ἐσωτερικό τοῦ ρεύματος στό ὁποῖο ἐγγράφεται, καί ἐναντίον τοῦ ἀντιπάλου της ρεύματος. 'Η ἄποψη αὐτή συνάγεται ἀπό τήν ἐξήγηση πού ἔδωσα γιά τίς φιλοσοφικές *θέσεις*. Θέσεις = τοποθετήσεις: ἑπομένως δέν ὑπάρχει τοποθέτηση παρά ὡς κατάληψη θέσεως, ὡς τοποθέτηση ἐνάντια σέ ἀντιπάλους, ἐναντίον ἑνός ἀντιπάλου πού κι αὐτός ἐπίσης κατέχει ἱστορικές θέσεις. Ἔτσι, κάθε θέση εἶναι ἀντίθεση ή θέση ἐνάντια. Καί κάθε φιλοσοφία προσπαθεῖ νά ἐπενδύσει πάνω στίς τοποθετήσεις τοῦ ἀντιπάλου ή τῶν ἀντιπάλων της (κάτι πού ἐπαληθεύεται πάντοτε ή σχεδόν πάντοτε). Τά πάντα διεξάγονται ὅπως σ' ἕναν πραγματικό *πόλεμο θέσεων* μέ βάση μιάν

ὁλόκληρη ἐνοιολογική στρατηγική καί τακτική. Φυσικά, οἱ εὐκαιρίες νά ἐπέμβει κανείς φιλοσοφικά ἀλλάζουν, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Πλάτωνα ὥς τίς μέρες μας ἔχουν πάρα πολύ ἀλλάξει, ἀλλά· καθώς ἡ φιλοσοφία, χονδρικά, λειτουργεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο, εἶναι φυσικό κάθε νέα φιλοσοφία νά καταπιάνεται μέ τόν στοχασμό πάνω στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας: στοχαζόμενη τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας γιά νά πάρει θέση πάνω σέ ὁλόκληρη τήν παλαιότερη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀντλώντας ἀπ' αὐτήν ἐπιχειρήματα καί φιλοσοφικές κατηγορίες. Σ' αὐτόν τόν πόλεμο θέσεων, πόλεμο *προληπτικό κατά κανόνα*, ἀνευρίσκουμε τόν λόγο αὐτοῦ πού ὁ Ραιμόν ὀνομάζει «*ἀναστροφή*», εἴτε ὑλιστική εἴτε ἰδεαλιστική. Αὐτές οἱ ἀναστροφές στήν πραγματικότητα εἶναι *προσεταιρισμοί*, δηλαδή τοποθετήσεις εἰς βάρος τῶν θέσεων τοῦ ἀντιπάλου. Γι' αὐτό τό λόγο κάθε φιλοσοφία, ὑλιστική ἤ ἰδεαλιστική, ἐμπεριέχει στόν ἑαυτό της τό ἀντίθετό της, τόν *ἐχθρό της:* μιά φιλοσοφία μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ὑπερνικᾶ τόν ἐχθρό της ἐπενδύοντας στίς θέσεις του, ἀντιποιούμενη τίς θέσεις τοῦ ἐχθροῦ. Ἐφόσον κατακτᾶ τίς τοποθεσίες τοῦ ἀντιπάλου δέν ὑπάρχει τίποτε τό ἐκπληκτικό στό ὅτι μιά φιλοσοφία περιέχει στόν ἑαυτό της τίς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου, τίς ὁποῖες, ὡστόσο, καταλαμβάνει μέ τόν δικό της τρόπο. Καθόλου παράξενο πού κάθε φιλοσοφία ὑπόκειται στήν *ἀναγκαιότητα* νά ἐπιδιώκει νά καταλάβει τίς θέσεις, τίς τοποθεσίες τοῦ ἀντιπάλου. Ἐν μέρει ἤ ἐν ὅλω.

Ὅταν καταλήξουμε σέ ἕνα τέτοιο συμπέρασμα, σ' αὐτή τήν πολεμική ἀντίληψη, ἀπό τήν περιγραφή (Ραιμόν) ἑνός παρατηρήσιμου, μέσα στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γεγονότος περνᾶμε στήν κατανόηση τῆς *ἀναγκαιότητάς* του.

Θά μπορούσαμε νά σταματήσουμε σέ αὐτή τήν ἄποψη πού τά ἀναπτύγματά της εἶναι εὔκολα καί πολύ διαφωτιστικά. Θά βλέπαμε ἔτσι τί εἶναι μιά δεδομένη φιλοσοφία, τί εἶναι μιά *πραγματική* ἱστορία τῆς φιλοσοφίας (ποιός δεσμός ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς φιλοσοφίες πού διαδέχονται ἡ μία τήν ἄλλη, σέ συνάρτηση μέ τίς διαφορετικές συγκεκριμένες συγκυρίες). Θά ἔλεγα πάντως ὅτι ἡ φιλοσοφία λειτουργεῖ πάντοτε μέ τόν ἴδιο τρόπο, εἶναι αἰώνια (ὅπως τό φροϋδικό αἰώνιο ἀσυνείδητο = πού ἐπαναλαμβάνεται κατά τή λειτουρ-

για του), ἐκτός κι ἄν, ἐδῶ καί ἑκατό χρόνια, κάτι ἄλλαξε... Νά τό δοῦμε.

Ὅλα αὐτά εἶναι πολύ καλά ἀλλά δέν μᾶς ἐξηγοῦν πάντα τί μπορεῖ νά εἶναι ὁ ὑλισμός, τοῦ ὁποίου παρατηροῦμε τήν παρουσία καί τά ἐνεργήματά του μέσα στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὅπως καί τί μπορεῖ νά εἶναι ὁ ἰδεαλισμός.

Γιά νά κάνουμε ἀκόμη ἕνα βῆμα, πολύ πιό δύσκολο αὐτό, πρέπει νά ἐπιστρέψουμε στό ζεῦγος ἰδεαλισμός-ὑλισμός καί νά σημειώσουμε, κάτι πού ἤδη ἔχω πεῖ, ὅτι τό ζεῦγος τοῦτο εἶναι θεωρησιαρχικό καί κυκλικό, ὅτι ἐπιβλήθηκε στήν πρώτη του μορφή ἀπό τόν Πλάτωνα, πού ἀντέτασσε τούς φίλους τῆς Γῆς στούς φίλους τῶν Ἰδεῶν. Ὁ ὑλισμός, λοιπόν, εἶναι ἱστορικά προσδιορισμένος ἀπό τόν πλατωνικό ἰδεαλισμό ὡς τό ἀντίθετό του. Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἔτσι, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, καί μέχρι σήμερα, κυριαρχεῖται ἀπό τόν ἰδεαλισμό.

Τί ἐννοοῦμε, λοιπόν, μέ τόν ὅρο ἰδεαλισμός; Συνήθως λέμε: ἰδεαλισμός εἶναι τά πρωτεῖα τῆς σκέψης πάνω στό Εἶναι, ἤ τοῦ Πνεύματος πάνω στήν Ὕλη.

Ὁ ἰδεαλισμός δέν εἶχε αὐτή τήν ἔννοια στόν Πλάτωνα. Γιά τόν Πλάτωνα οἱ ἰδέες δέν εἶναι τρόποι τῆς Σκέψης ἤ τοῦ Πνεύματος ἀλλά ὀντότητες καθεαυτές, ὑπεράνω τοῦ Πνεύματος καί τῆς Σκέψης καί ὡς τέτοιες ἦταν τό θεμέλιο τῶν ἰδιοτήτων τῶν συγκεκριμένων πραγματικοτήτων στίς ὁποῖες «συμμετεῖχαν» (θεωρία τῆς συμμετοχῆς). Ἐδῶ παρεμβαίνει τό «ἐνέργημα - φιλοσοφία». Διότι, κατά τό Πλάτωνα, οἱ ἰδέες ὑπῆρχαν σ' ἕναν οὐρανό πέρα ἀπό κάθε αἰσθητή πραγματικότητα κι ὄχι μόνον ἀπέδιδαν τίς ἰδιότητες τῶν συγκεκριμένων πραγμάτων ἀλλά ἀκτινοβολοῦσαν πάνω στά πράγματα καί τόν κόσμο τήν ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ πού αὐτή τά κυριαρχοῦσε Ἔτσι, ὁ Νίτσε δικαιολογημένα εἶπε ὅτι ὁ ἰδεαλισμός τοῦ Πλάτωνα ἦταν ὁ ἰδεαλισμός τοῦ *ἰδανικοῦ*, ἰδεαλισμός μιᾶς ἠθικῆς καί μιᾶς πολιτικῆς, πού ὁ φιλόσοφος ὑπερασπίζεται καί παρουσιάζει στούς συγχρόνους του. Στήν ἰδέα, λοιπόν, τοῦ Ἀγαθοῦ σύμφωνα μ' αὐτόν τόν ἀριστοκράτη, ἀντιπαραβαλλόταν ἡ ἰδέα τοῦ Κακοῦ πού βασίλευε στή δημοκρατία τοῦ Περικλῆ

Θέλω νά πῶ ὅτι στόν Πλάτωνα βλέπουμε καθαρά πῶς

θεμέλιο τοῦ ἰδεαλισμοῦ του εἶναι ὁ ἀγώνας γιά τό *ἰδανικό* καί πόλεμος ἐναντίον ἐκείνων πού δέν τό ἀποδέχονταν, εἶναι ἡ πάλη ἐναντίον τῶν σοφιστῶν, τῶν ἀτομικῶν φιλοσόφων κ.λπ. Βλέπουμε λοιπόν καθαρά ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι *πρακτική*, ἀγώνας γιά ἕνα ἠθικό ἰδανικό, κοινωνικό, πολιτικό, τοποθετούμενο ἐκτός τοῦ κόσμου τούτου.

Αὐτός ὁ πυρήνας ὁ τόσο οὐσιαστικός, σκεπάστηκε ἀργότερα (ἤδη μέ τόν Αριστοτέλη) ἀπό τόν ἰδεαλισμό τῆς *γνώσης* (τά πρωτεῖα τοῦ πνεύματος πάνω στήν ὕλη). Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ τελευταία παρατήρηση εἶναι σημαντική ἀλλά δέν εἶμαι σέ θέση νά τήν ἀναπτύξω (τά πάντα προσδιορίζονται σέ συνάρτηση μέ τή γνώση: βαθύτατα ἰδεαλιστικό μέ τήν σύγχρονη ἔννοια, ἀπό τόν Ντεκάρτ ὥς τόν Κάντ).

Συγχώρεσέ με· μιά ἄλλη φορά.

Σέ φιλῶ πολύ τρυφερά.

Λουί

30 Ιουλίου 1984

Ἀγαπητή Φερνάντα,

(...)Ὅσο προχωρεῖ τό καλοκαίρι τόσο ἡ ἰδέα νά γράψω ὁτιδήποτε ἀπομακρύνεται. Κατάλαβα πολύ καλά ὅσα οἱ καλύτεροί μου φίλοι μοῦ ἔχουν πεῖ: ὅτι δέν θά μπορούσα νά γράψω στή Γαλλία γιά ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο, μέ δύο λόγια, νά ξαναεμφανισθῶ στήν φιλοσοφικο-πολιτική σκηνή, χωρίς προηγουμένως νά ἔχω μιλήσει γιά μένα τόν ἴδιο. Χωρίς νά παρουσιάσω, χωρίς νά φωτίσω, τουλάχιστον ἕνα μέρος τῆς ζωῆς μου. Ἀλλά αὐτό τό σχέδιο, πού μοῦ φαινόταν ἀποτρόπαιο, τώρα τό αἰσθάνομαι καί πέραν τῶν δυνάμεών μου. Γιά νά πῶ τήν ἀλήθεια δέν ἔχω ὄρεξη γιά σπουδαῖα πράγματα. Εἶναι μιά στιγμή πού θά περάσει, ἀλλά οἱ βαθύτεροι λόγοι του μοῦ διαφεύγουν.

|...| Ἐν συντομία, δέν εἶμαι σπουδαῖος καί ὅπως βλέπεις αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη να παραπονιέμαι (ἐνῶ ὁ Σπινόζα ἀρνεῖται κάθε παράπονο καί κάθε δάκρυ!)

Ἄν λοιπόν, προσώρας, δέν νομίζω ὅτι θά μποροῦσα νά γράψω τό ὁτιδήποτε, οὔτε κάν νά συνεχίσω τούς διαλογι-

σμούς μου γιά τή φιλοσφία πού είχα ξεκινήσει νά σοῦ γνωστοποιῶ *γιά προσωπική σου χρήση*, ὡστόσο γραπώθηκα ἀπό τήν ἀνάγνωση κειμένων τοῦ Νίτσε πού ἔχω κουβαλήσει μαζί μου. Γνωρίζω πολύ ἄσχημα τόν Νίτσε καί φαντάσου ὅτι αὐτή ἡ ἄγνοια, ὅπως ὅλες οἱ σκανδαλώδεις ἄγνοιές μου (πού κάνουν ὥστε νά μήν «διαθέτω κουλτούρα», θυμᾶσαι αὐτά τά λόγια) *μέ βοήθησαν νά γράψω ὅσα ἔγραψα*, μέ βοήθησαν ἀκόμα καί νά ἐπιχειρήσω νά γράφω. Γνωρίζεις αὐτές τίς γραμμές τοῦ Φρόυντ, πού θά σοῦ τίς μεταφράσω ἐδῶ; Ἐγώ δέν τίς γνώριζα, μόλις τώρα τίς ἀνακάλυψα:

1. «... Ἀρνήθηκα τήν ὑπέροχη εὐχαρίστηση νά διαβάσω τά ἔργα τοῦ Νίτσε, ἔχοντας τήν στερεά πρόθεση νά μήν ἀφεθῶ στήν παρακώλυση πού θά μοῦ προξενοῦσαν οἱ ὁποιεσδήποτε ἰδέες ἄλλων στήν ἐπεξεργασία τῶν ἐμπειριῶν τίς ὁποῖες εἶχα ἀπό τήν ψυχανάλυση. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τόν λόγο ἀπέφυγα ἐπί πολύ καιρό τόν Νίτσε, αὐτόν τόν φιλόσοφο πού οἱ διαισθήσεις του καί οἱ ἐκλάμψεις του συχνά συγκλίνουν μέ ἐκπληκτικό τρόπο πρός τά ἀποτελέσματα, πού μέ τόσο κόπο συνήγαγε ἡ ψυχανάλυση...».

(καί κυρίως) 2. (σέ σχέση μέ τή θεωρία τοῦ Σοπενχάουερ γιά τήν τρέλα πού «συμπίπτει μέ τή θεωρία μου γιά τήν ἀπώθηση»): «γιά μιά ἀκόμη φορά εἶχα τήν τύχη νά κάνω μιά ἀνακάλυψη χάρη στήν πολύ μικρή βιβλιακή μου παιδεία. Ὡστόσο ἄλλοι εἶχαν διαβάσει τό κείμενο καί τό προσπέρασαν χωρίς νά κάνουν αὐτή τήν ἀνακάλυψη...»

Δέν μπορεῖς νά φαντασιασθεῖς πόσο αὐτά τά λόγια τοῦ Φρόυντ μέ παρηγόρησαν (ἐδῶ θά χρειαζόταν ἡ δικιά σας ἱσπανική εἰρωνεία), ἀλλά ὅταν ἀναλογίζομαι αὐτά πού μοῦ συνέβησαν, τίς ἐλάχιστες ἀναγνώσεις μου, (ἴσως ἕνα βιβλίο τό χρόνο, καί πάλι πολύ ἦταν), ἄρα τήν ἀπειροελάχιστη παιδεία μου (!) θεωρῶ τον ἑαυτό μου κάπως σάν τόν Φρόυντ. Εἶχα τήν τύχη νά ὀξύνω ὁρισμένα σημεῖα στή φιλοσοφία, ἀκριβῶς γιατί δέν ἤξερα πολλά πράγματα. Ἔτσι καί μέ τόν Νίτσε: ἄν τόν εἶχα πραγματικά γνωρίσει νομίζω ὅτι θά εἶχα προσπεράσει ὁρισμένα ζητήμα, πού λίγο πολύ τά «ἀνακάλυψα» μόνος μου. Θά πρέπει νά ἐμβαθύνω αὐτό τό ζήτημα

γιατί μοῦ φαίνεται ὅτι ἔχει μεγάλη σημασία, τουλάχιστον σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ.

Ἴσως στό σημεῖο αὐτό βρῆκα ἕνα πλάγιο δρόμο νά μιλήσω γιά τόν ἑαυτό μου, ἄν κάποτε μοῦ ἔλθει ἡ ὄρεξη νά το κάνω. (Φαίνεται ὅτι ὁ Ἀϊνστάιν εἶπε κάποτε μερικά πράγματα πολύ συγγενικά μ' αὐτά τοῦ Φρόυντ ἐξηγοῦσε τίς ἀνακαλύψεις του ἀπό τό γεγονός ὅτι, ὄντας πολύ κακός μαθητής στό Λύκειο, δέν συγκράτησε ἀπολύτως τίποτε ἀπό ὅσα διδασκόταν ἐκεῖ, καί κράτησε ἔτσι ἐλεύθερο τό πνεῦμα του γιά τή συνέχεια...). Μ' αὐτά τά ὡραῖα λόγια τελειώνω αὐτήν ἐδῶ τήν παρλαπίπα (= ἐπιστολή) καί σέ φιλῶ πολύ τρυφερά ἀγαπημένη μου Φ' τάνα.

Λουί

8 Σεπτ. 1984

[...] Διαβάζω προσεκτικά τόν Χάιντεγγερ ἀφοῦ στό μεταξύ διάβασα Νίτσε. Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὅλα αὐτά ἔλειπαν ἀπό τήν «κουλτούρα» μου... Μοῦ χρειάζεται πάντοτε πολύς χρόνος γιά νά ἀφομοιώσω τή σκέψη ἑνός συγγραφέα, νά καταφέρω νά τόν «χωνέψω» καί νά τόν «δεσπόσω». Φυσικά, οἱ ἀναγνώσεις αὐτές δέν περνᾶνε χωρίς νά μοῦ βάλουν προβλήματα. Ἔχω ἀνάγκη ἀπό χρόνο καί κάποια ἀπόσταση γιά νά δῶ ἄν ἡ ἐσωτερική ἰσορροπία ὅσων μπόρεσα νά σκεφθῶ (καί νά γράψω) πρέπει νά τροποποιηθεῖ μετά τίς ἀναγνώσεις μου. Μοῦ χρειάζεται χρόνος πολύς γιά τήν ὡρίμανση, ἀλλ' ὅταν γράφω τά πράγματα προχωροῦν πιό γρήγορα. Πρόσθεσε σ' αὐτά ὅτι οἱ ἐν λόγω ἀναγνώσεις μέ παραπέμπουν ἀναπόφευκτα σέ ἄλλες, πού ὡστόσο δέν ἔχω κάνει, ἤ πού ἔχω κάνει σέ ἕνα ἄλλο πλαίσιο καί τίς ὁποῖες ἄλλωστε ἔχω ὁλοσχερῶς ξεχάσει. (Π.χ. τόν Ντεριντά: πῶς γιά παράδειγμα ἔκρινε τόν Χέγκελ, ἔχοντας ἐξάλλου στηριχθεῖ πάνω σ' αὐτόν) καί δέν μιλῶ γιά τόν Χέγκελ πού παραμένει μολαταῦτα γιά ὅλους θεμελιώδης ἀναφορά. Εἶναι μόνος του μιά «ἤπειρος» πού γιά νά τόν γνωρίσει κανείς χρειάζεται σχεδόν μιά ὁλόκληρη ζωή...

Δέν ἀπεχθάνομαι αὐτή τή νέα ἐμπειρία ἐσωτερικῆς «ἐκκρεμμότητας» ἤ ἐσωτερικοῦ ἀναστοχασμοῦ (ἀντί γιά ἀνάπτυξη μιᾶς σκέψης). Αὐτό δέν ἀποκλείει ὅτι διατηρῶ στό κεφάλι μου τήν ἰδέα νά γράψω κάτι γιά τούς φίλους μας, στήν Λατινική Ἀμερική, ἀλλά ἀντί γιά φιλοσοφία μᾶλλον προτιμῶ νά γράψω κάτι γιά τό κράτος. Τί λές; Μακρυνό σχέδιο, ὅπως ὅλα μου τά σχέδια, (μᾶλλον κάτι τέτοιο, παρά αὐτή τήν «αὐτοβιογραφία» γιά τήν ὁποία πρέπει νά ξεκαθαρίσω ἄν μπορεῖ νά εἶναι πνευματική ἤ ὄχι καί πού ἡ ἰδέα της μέ ἐνοχλεῖ πολύ, παρόλο πού πολλοί κοντινοί μου φίλοι μέ παρακινοῦν νά τή γράψω. Τήν περιεργάστηκα κάπως τοῦτο τό καλοκαίρι ἀλλά τό μόνο ἀποτέλεσμα ἦταν ν' ἀπομακρυνθῶ ἀπ' αὐτήν). Διαβάζω ἐπίσης κάποιους ποιητές. (Σάρ, Μπωντλαίρ, τί τεράστιος ἄνθρωπος αὐτός ὁ τελευταῖος!). |...| Κάνω μᾶλλον κανονική ζωή, μοναχική (οἱ ἐπισκέψεις φίλων δέν ἀλλάζουν τήν κατάσταση αὐτῆς τῆς μοναξιᾶς) ὅπου δέν συμβαίνει τίποτε ἄλλο παρά αὐτές οἱ ἀναγνώσεις γιά τίς ὁποῖες σοῦ μιλῶ, ὅπως ἐπίσης ἡ παρακολούθηση τῆς πολιτικῆς καί ἄλλης ἐπικαιρότητας ἀπό τήν ἐφημερίδα *Le Monde* καί τήν τηλεόραση. Εἶδες τίς ἱστορίες μεταξύ Βατικανοῦ καί τῶν Βραζιλιάνων θεολόγων τῆς Ἀπελευθέρωσης πού λένε ὅτι ἐμπνέονται ἀπό τόν Γκράμσι καί τόν Ἀλτουσέρ;

Σέ σένα, ἀγαπητή μου Φοντάνα, ἀπ' ὅλη μου τήν καρδιά κι εὐχαριστῶ γιά τά ὄμορφα γράμματά σου.

Λουί

Παρίσι 11 Ὀκτωβρίου 1984

|...| Ναί, σκεφτόμουν ὅτι ὁ μαρξισμός εἶχε κάτι τό ἀντικειμενικό καί «σχετικά» οἰκουμενικό νά πεῖ γιά τή φιλοσοφία — τό εἶχα πεῖ ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ *ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία* καί κατά ἕνα ὁρισμένο τρόπο τό σκέπτομαι ἀκόμη. Δέν ὑπάρχει ὅμως μόνο ὁ μαρξισμός. Ὑπάρχει καί ἡ ψυχανάλυση, ἴσως κι ἄλλες θεωρίες. Θά δοῦμε. Ἔγινα προσεκτικός, τώρα πού καλλιεργοῦμαι κάπως...

Ἡ κυρίαρχη ἰδέα πού εἶχα συνοψίζεται σέ λίγες λέξεις ἡ φιλοσοφία εἶναι ὅπως ἕνα θεωρητικό ἐργαστήριο, ἀπομονωμένο καί μοναχικό παρ' ὅλους τούς δεσμούς πού τό συνδέουν μέ τόν κόσμο, ἕνα ἐργαστήρι ὅπου γίνεται ἐπεξεργασία θεωρητικῶν κατηγοριῶν, κατάλληλων γιά τόν στοχασμό καί κυρίως μέ τή φιλοσοφία πραγματοποιεῖται ἡ ἑνοποίηση-διαφοροποίηση τῶν διαφόρων ἰδεολογιῶν πού ὑπάρχουν. Ὁ Ἔνγκελς λέει κάπου μιά μεγάλη ἠλιθιότητα: εἶναι μιά «αἰώνια ἀπαίτηση τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος» νά θέλει νά «ξεπεράσει τήν ἀντίφαση», ἄρα νά σκέπτεται τό πραγματικό μέ τή μορφή ἑνότητας, σέ σύστημα μή ἀντιφατικό. Ἔτσι συμβαίνει μέ τή γλώσσα. Ἔστω. Ἀλλά πίσω ἀπ' αὐτήν ὑπάρχει μιά ἀπαίτηση ἑνοποίησης πού ἀφορᾶ ἔμμεσα τήν ἀπαίτηση *ἑνοποίησης* τῶν διαφορετικῶν ἰδεολογιῶν (καί ἀντιφατικῶν), γιά νά ὁδηγηθοῦν μέσα στή διαδικασία συγκρότησης (οὐδέποτε τελειωμένης, πάντα ἀπέραντης, βλέπε Κάντ: ἡ ρυθμιστική ἰδέα) αὐτοῦ πού μπορεῖ νά εἶναι *ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία*(σήμερα οἱ ἀντίπαλοί μας θέτουν σέ ἀμφισβήτηση τήν ἰδέα τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας...).

Αὐτή ἡ ἰδέα, πού τήν συνάντησες ἴσως στά χειρόγραφά μου, εἶναι μέχρι τώρα πολύ μυστική. Κρατεῖστε την γιά σᾶς. Νομίζω ὅτι παραμένει σωστή, *ἀλλά δέν παίζει μόνη της* (ὑπάρχει ἐπίσης τό ἀσυνείδητο, τά παιχνίδια τῆς γλώσσας, τά ἐνεργήματα τοῦ ἀσυνείδητου καί τά ἐνεργήματα τῆς γλώσσας).

Πρέπει νά δοῦμε τί μποροῦμε να πάρουμε ἀπό στόν Φρόυντ γιά τή φιλοσοφία —νά τό ψάξουμε—, νά δοῦμε τό ρόλο τῆς γλώσσας — ὁ Νίτσε ἐπιμένει πολύ, ὁ Ντερριντά ἐπίσης).

Σκεφτεῖτε ὅλα αὐτά, *κρατεῖστε τα γιά σᾶς*, προσωρινά.

Τρυφερά

Λουί

Παρίσι 27 Οκτωβρίου 1984

'Αγαπητή Φοντάνα,

[...]Περνῶ ἄνισες στιγμές. Μερικές φορές διαβάζω, ὅπως φέτος τό καλοκαίρι, πότε Νίτσε πότε Χάιντεγγερ, πότε ἄρθρα γι' αὐτούς. Μερικές φορές μέ σκοτίζουν, σταματῶ νά διαβάζω, καί πέφτω σέ μιά ἀπελπιστική ἀπραξία, δέν ξέρω τί νά κάνω. Κρεμιέμαι στήν τηλεόραση... ἀλλ' ὅπως τά φίλμ εἶναι πολύ βλακώδη σταματῶ καί βγαίνω λίγο· ἀλλ' ὅπως μέ πονοῦν τά πόδια ἐπιστρέφω σέ λίγο. Λίγοι οἱ ἐπισκέπτες μου αὐτό τόν καιρό, ἐκτός ἀπό τήν Μισέλ (Λουά), τήν πιστή (...).

Ὁ Χάιντεγγερ, προφανῶς, μοῦ θέτει προβλήματα (ὁ Νίτσε ὄχι), ἔτσι ὅπως εἶναι γοητευτικός. 'Αλλά τόν βρίσκω

1) ἕναν ἐξαίρετο ἱστορικό καί ἑρμηνευτή τῆς φιλοσοφίας

2) ἕνα εἶδος ραφινάτου ἱερέα (εἶχε ξεκινήσει ἀπό τήν καθολική ἐκκλησία, διάβασε τόν μαίτρ Ἔκκαρτ καί ἄλλους μυστικούς). Καταλαβαίνω καλά γιατί ὁ Ντερριντά τόν κατέκρινε ἐνῶ παράλληλα ἔλεγε ὅτι δέν θά μποροῦσε νά κάνει ὅσα προσπάθησε χωρίς αὐτόν. 'Αλλά δέν γνωρίζω καλά τόν Ντερριντά. 'Ακόμα ἕνα κενό τῆς «μόρφωσής» μου πρός συμπλήρωση.

Διάβασα τίς νουβέλες τοῦ Μούζιλ (ἐλλείψει τοῦ μεγάλου του βιβλίου *Ὁ ἄνθρωπος χωρίς ἰδιότητες)* καί ἐντυπωσιάστηκα*. Τόν γνωρίζεις; Ξαναδιάβασα ἐπίσης Μπωντλαίρ, μέ θαυμασμό. Ὁ Χάιντεγκερ ἔχει τους ποιητές «του», τόν Χάιλντερλιν κυρίως, ποιητές στοχαστικούς ὅπως λέει, «denke Dihter», ὄχι ὅμως τόν Μπωντλαίρ. Ἔχει πραγματική λατρεία γιά τόν Χάιλντερλιν, εἶναι ὁ θεός του.

Νά ἡ ζωή μου. Πολύ ἀποτραβηγμένη. Ψάχνω μέ μανία τούς γιατρούς ἀναζητώντας τή φύση τῶν διαταραχῶν πού ξέρεις, ἀλλά στέλνει τό μπαλάκι ὁ ἕνας στόν ἄλλον. (...)

Σέ φιλῶ πολύ τρυφερά.

Λουί

---

*Ὁ Λουί 'Αλτουσέρ γράφει *Ὁ ἄνθρωπος χωρίς χρησιμότητα.*

Παρίσι 7 Ιανουαρίου 1985

'Αγαπητή μου Φ'τάνα, δέν σοῦ γράφω πολύ, δέν εἶναι στή φύση μου νά γράφω πολύ, ἀλλά διαβάζω μέ πάθος τά γράμματά σου...

Γιά τό οὐσιαστικό, τήν οὐσία. 'Ο Νίτσε θεμελίωσε τήν κριτική του τῆς φιλοσοφίας πάνω στήν κριτική τῆς γλώσσας τῆς οὐσιοποίησης, τόν μετασχηματισμό τῶν λέξεων τῆς γλώσσας, τῶν ρημάτων σέ οὐσίες. Νομίζω ὅτι αὐτή ἡ κριτική εἶναι κάπως κοντόθωρη, διότι ὑπάρχουν πολλά ἄλλα πράγματα πού παρεμβαίνουν στήν ἔννοια τῆς οὐσίας. Εἶναι ὡστόσο ἤδη μιά ἀναφορά. Γι' αὐτό ὅπως ξέρεις ἀναζητᾶ μιάν ἄλλη μορφή γλώσσας, ποιητικῆς καί ἀφοριστικῆς, σχεδόν χωρίς συλλογισμούς ξέρεις. 'Αλλά νομίζω ὅτι ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας, πού κατακρίθηκε ἔντονα πρίν ἀπό τόν Νίτσε (π.χ. ὁ Χιούμ τόν 18ο αἰώνα καί ἄλλοι), συνδέεται μέ τή μορφή τῆς φιλοσοφίας μέσα στήν ὁποία εἶναι ἐνσωματωμένη, καί ἡ ὁποία, πάνω ἀπ' ὅλα, ἀναζητεῖ τήν ἐγγύηση σέ ὅσα ὑποστηρίζει, ἐνῶ κατά κάποιο τρόπο ἀντανακλᾶ παράλληλα κάτι ἀπό τήν κοινή πρακτική καί τήν ἐπιστημονική πρακτική τῆς ὁποίας ἡ ἄποψη προέρχεται ἀπό τήν ἰδεολογία αὐτῆς τῆς κοινῆς πρακτικῆς: ἡ οὐσία ἀντιτίθεται στό φαινόμενο, τό φαινόμενο παρέρχεται, ἐπομένως στήν τρέχουσα ζωή χρειάζονται βεβαιότητες μονιμότητας, ὥστε ἡ πρακτική νά μπορεῖ νά ἀναγνωρίζεται μέσα στήν ποικιλλομορφία τῶν παροδικῶν φαινομένων. Αὐτή ἡ αὐθόρμητη ἰδεολογία τῆς ἀναγνώρισης τοῦ σταθεροῦ, τοῦ ὑποκειμένου, ἐκείνου πού ὑπάρχει κάτω ἀπό τό σταθερό καί τό μόνιμο, πέρασε φυσιολογικά στήν ἐπιστημονική πρακτική καί στή φιλοσοφία — ἤ μᾶλλον πέρασε στήν ἐπιστημονική πρακτική ἀπό τή φιλοσοφία. 'Εδῶ ξανασυναντᾶμε τόν Νίτσε. ἡ αὐθόρμητη ἔννοια ὅτι ὑπάρχει κάτω ἀπό τά φαινόμενα ἕνας κόσμος κρυμμένος, ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ἤ τῶν οὐσιῶν.

'Ο Ντερριντά βρίσκεται ἐπίσης στή γραμμή τοῦ Νίτσε, κρίνει μέ σφοδρότητα κάθε τί πού μοιάζει, ἔστω κι ἀπό μακρυά, μέ οὐσία ἤ οὐσιοποίηση.

Βεβαίως ὑπάρχουν, ὅπως λές, «δυνατότητες» στόν κοι-

νωνικό προσδιορισμό, ἔστω ἐπειδή ὑπάρχουν πολλές σειρές κοινωνικῶν προσδιορισμῶν, ἀλλα αὐτός ὁ μή προσδιορισμός εἶναι ἕνα ἀποτέλεσμα, ἕνα ὑπο-ἐνέργημα τοῦ προσδιορισμοῦ, τῶν προσδιορισμῶν. Εἶναι αὐτό πού ὀνόμασα ὄχι μόνο ὑπερ-προσδιορισμό ἀλλά καί ὑπο-προσδιορισμό. Βλέπεις;

Σε φιλῶ μ' ὅλη μου τήν καρδιά.

Λουί

Παρίσι 8 Ἀπριλίου 1986

(...) Θά ἤθελα νά κάνω μερικές ὑποδείξεις γιά νά βελτιωθεῖ κάπως, σέ ὁρισμένα σημεῖα, τό κείμενο τῆς «Συνέντευξής» σου.

Θα ἤθελα κατ' ἀρχήν νά ἀφαιρέσεις τό ἀπόσπασμα γιά τίς «γραμμές διαχωρισμοῦ» στίς ἐπιστῆμες, ἰδιαίτερα τή διάκριση ἀνάμεσα στό ἐπιστημονικό καί τό *ἰδεολογικό* καί αὐτό πού ἀφορᾶ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἰδεολογία *καί* τό ἰδεολογικό. Τό τμῆμα αὐτό δέν εἶναι ὥριμο καί θά ἔπρεπε νά ξανακοιταχθεῖ.

Θά ἤθελα νά δώσεις κάποιες ἀποχρώσεις στήν ἔκφραση «ἄρχουσα τάξη»: δέν ὑπάρχει ποτέ *μία καί μόνον* ἄρχουσα τάξη, ἀλλά μιά ὁμάδα τάξεων ἤ τμημάτων τάξεων «στήν ἐξουσία», ὅπως πολύ σωστά εἶδε τό ζήτημα ὁ Γκράμσι μιλώντας γιά «συγκρότημα (τάξεων) στήν ἐξουσία». Ἔξοχη διατύπωση, δανεισμένη ἀπό τόν Σορέλ, περιγράφει τα πράγματα πιό συγκεκριμένα.

Ἐπίσης ἔσω πιο προσεκτική μέ τήν ἔκφραση *κυρίαρχη ἰδεολογία*. Σπάνιες εἶναι οἱ ἱστορικές περίοδοι πού ἔχουμε νά κάνουμε μέ μία πραγματικά μοναδική καί ἑνοποιημένη ἰδεολογία: εἶναι πάντα λίγο πολύ ἀντιφατική, τείνει μέν πρός τή δεσπόζουσα ἑνότητα, ἀλλά σπάνια τό καταφέρνει καί μέ μεγάλο κόπο. Εἶναι καλύτερα, ὅπως τό κάνεις ἀλλωστε, νά μιλήσει κανείς γιά τάση (ἀντιφατική) μιᾶς ἰδεολογίας πού ἐπιζητεῖ νά συγκροτηθεῖ σέ ἑνότητα (μή - ἀντιφατική), πού τείνει νά κυριαρχήσει πάνω στά κληρονομη-

μένα ἀπό τό παρελθόν ἰδεολογικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα ὡστόσο ποτέ δέν πετυχαίνει νά τά *ἑνοποιήσει* πραγματικά σέ ἰδεολογία κυρίαρχη καί μοναδική.

Μερικές ἄλλες παρατηρήσεις.

Ἡ θέση τοῦ Μάρξ: «μέχρι τώρα οἱ φιλόσοφοι ἑρμήνευαν μόνον τόν κόσμο, τό ζήτημα εἶναι νά ἀλλάξει», εἶναι ἀνακριβής στήν ἀρχή της. Ὁ Μάρξ μοιάζει νά λέει (σέ μιά μικρή φράση αὐτοσχεδιασμοῦ πού παρέμεινε σέ κατάσταση σχεδίου. Ἦταν ὁ Ἔνγκελς πού δημοσίευσε ἀργότερα τίς ὀνομαζόμενες «*Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ*») ὅτι τό νά *ἑρμηνεύεις* τόν κόσμο εἶναι σά νά ἔχεις μιά στάση *θεωρησιαρχική*, ἄρα ἀφηρημένη καί κυρίως *παθητική*, ἄρα συντηρητική. Στήν πραγματικότητα κάθε *φιλοσοφία εἶναι ἐνεργητική*, πάντα προτίθεται νά δράσει πάνω στόν κόσμο (διαμέσου τῆς ἐργασίας της πάνω στίς ἰδεολογίες) εἴτε προσανατολίζοντάς τον πρός μιά κατεύθυνση ἐπαναστατική (Μάρξ), εἴτε προσανατολίζοντάς τον πρός μία κατεύθυνση ἀντιδραστιστική (ἐπιστροφή πρός τά πίσω, π.χ. ὁ Πλάτων, στή βαθύτερη πολιτική του ἔμπνευση-παρ' ὅλο πού ὑπάρχουν ἄπειροι θησαυροί στόν Πλάτωνα, ἀκόμη καί ὑλιστικά στοιχεῖα, τό ξέρεις), εἴτε πρός μιά κατεύθυνση συντηρητική (νά διατηρηθεῖ ὁ κόσμος στήν κατάσταση πού βρίσκεται, νά καταπολεμηθοῦν οἱ φιλοσοφίες ἤ οἱ ἰδεολογίες πού θέλουν νά ἀλλάξουν τόν κόσμο). Ἑπομένως οἱ φιλοσοφίες θέλουν πάντα νά δροῦν, εἶναι δραστικές. Ὁ ἴδιος ὁ Χάιντεγγερ τό ἀναγνώρισε, δέν εἶναι δά τόσο μαλάκας.

— Σελίδα 33 τοῦ κειμένου σου: νά ἐπιμείνεις στόν πρακτικό χαρακτήρα τῆς ἰδεολογίας ὥστε νά φανεῖ ἡ ὑλικότητα τῆς κάθε ἰδεολογίας. Εἶναι ἕνα κεφαλαιῶδες σημεῖο, στό ὁποῖο ἐπέμεινα πολύ στό ἄρθρο μου γιά τούς «Ἰδεολογικούς Μηχανισμούς τοῦ Κράτους». Πρέπει νά ξαναδουλευτεῖ μέ ἰδιαίτερη προσοχή πάνω σ' αὐτή τήν ἰδέα τῆς ἰδεολογίας. Ὁ Φουκώ εἶδε πολύ καθαρά τό ζήτημα. Διαφορετικά θά μένουμε ἀθεράπευτα προσκολλημένοι σέ μιά ἰδεαλιστική ἀντίληψη γιά τίς ἰδεολογίες. Πολύ σημαντικό αὐτό, διότι διαφορετικά οἱ ἀπόψεις μου γιά τούς Ἰδεολογικούς Μηχανισμούς τοῦ Κράτους χάνουν τήν οὐσιαστική σημασία τους.

— Σελ. 3 μήν ξεχνᾶς τήν «πάλη τῶν τάξεων»!

Ἐκπλήσσομαι πού δέν ἀναφέρεσαι στούς διάφορους ὁρισμούς πού ἔχω προτείνει γιά τή φιλοσοφία. Κατ' ἀρχήν (στό *Lire le Capital*) «θεωρία τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς» διατύπωση θετικιστική (φιλοσοφία = ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν), τήν ὁποία ὅμως ἐγκατέλειψα γρήγορα γιά νά βάλω στή θέση της 1) ἐκείνη τοῦ *Λένιν καί ἡ φιλοσοφία* (ἡ φιλοσοφία ἀντιπροσωπεύει τήν πολιτική στό χῶρο τῶν ἐπιστημῶν καί τήν ἐπιστημονικότητα στό χῶρο τῶν ἐπιστημονικῶν πρακτικῶν* - διατύπωση πρός ἐπαλήθευση καί 2) τόν ὁριστικό ὁρισμό: ἡ φιλοσοφία εἶναι πάλη τῶν τάξεων μέσα στή θεωρία, διατύπωση βάναυση, προκλητική, ἀλλά μποροῦμε νά δείξουμε τήν ἐγκυρότητά της σε συναρτηση μέ τόν στρατευμένο ρόλο τῆς φιλοσοφίας, τῆς κάθε φιλοσοφίας, στόν ἰδεολογικό - θεωρητικό ἀγώνα. Εἶναι πολύ δύσκολο νά τό ἐξηγήσει κανείς μέ λίγες λέξεις (ἰδίως μέ τρεῖς λέξεις!) ἀλλά πρέπει νά τό προσπαθήσουμε, εἶναι δυνατό. Μπορεῖς νά τό προσπαθήσεις καί σύ, θά σέ βοηθήσω κι ἐγώ.

— σελ. 40 τοῦ χειρογράφου σου: μήν ξεχνᾶς τά λογια τοῦ Γκράμσι (πού δέν τά ἐγνώριζα ἄλλοτε): «ἡ ἡγεμονία ξεκινᾶ ἀπό τό ἐργοστάσιο»: ὅλη ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, οἱ μορφές ἄσκησης καί ἐργασιακῆς ὑποταγῆς τελοῦν κάτω ἀπό μιά ὁρισμένη ἰδεολογία, ἐκείνη τῆς ὑπαγωγῆς στήν ἐκμετάλλευση, τῶν αὐταπατῶν γιά τή φύση τοῦ ἡμερομισθίου κ.λπ.

— σελ. 40. «El reconocimiento a toda forma de autoridad». *Πολύ σημαντικό*. Ἡ ἔγκληση τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου, πού τό κάνει ἰδεολογικό ὑποκείμενο, δέν πραγματοποιεῖται ὑπό τό κράτος *μιᾶς καί μοναδικῆς* ἰδεολογίας ἀλλά ὑπό τό κράτος *πολλῶν* ἰδεολογιῶν ταυτόχρονα, μέ βάση τίς ὁποῖες τό ὑποκείμενο βιώνει καί ἀσκεῖ τήν πρακτική του. Πρόκοκειται γά ἰδαιολογίες εἴτε πολύ «τοπικές» ὅπως τό ὑποκείμενο μέσα στήν *οἰκογένεια* του καί στήν *ἐργασία* του, μέσα ἀπό τίς ἄμεσες σχέσεις μέ τούς συγγενεῖς του καί τούς

* Ἡ ἀκριβής διατύπωση εἶναι: «... ἡ φιλοσοφία θά μποροῦσε νά ἀντιπροσωπεύει τήν ἐπιστημονικότα στήν πολιτική...»

ὁμοίους, εἴτε «περιοχικές» ἤ «ἐθνικές», σέ μεγάλο βαθμό καί ἀρχικά πάντοτε —κληρονομημένες ἀπό τό παρελθόν, — ἡ παράδοση.

Παίζεται ἔτσι ἕνα παιχνίδι πολλαπλῶν ἐγκλήσεων καί δημιουργεῖται *ἕνας χῶρος* μέσα στόν ὁποῖο τό ὑποκείμενο εἶναι πιασμένο. Ὁ ἴδιος ὅμως χῶρος συνιστᾶ ταυτόχρονα τήν «ἐλευθερία» τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου καθώς ἐγκαλεῖται ἀπό περισσότερες ἰδεολογίες ταυτόχρονα καί πού δέν εἶναι ὅλες τῆς ἴδιας φύσης οὔτε τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου, πράγμα πού ἐξηγεῖ τήν «*ἐλεύθερη ἐξέλιξη τῶν τοποθετήσεων τοῦ ἀτόμου-ὑποκειμένου*». Τό ἄτομο διαθέτει ἔτσι τή δυνατότητα γιά «ἕνα παιχνίδι χειρισμῶν» διαμέσου πολλῶν τοποθετήσεων, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μπορεῖ νά «ἐξελιχθεῖ», ἀκόμη καί νά «διαλέξει», νά προσδιορισθεῖ, παρόλο πού αὐτός ὁ προσδιορισμός εἶναι κι ὁ ἴδιος προσδιορισμένος, ἐνταγμένος μέσα στό παιχνίδι τῆς πολλαπλότητας τῶν ἐγκλήσεων.

Αὐτό ἐξηγεῖ τή διατήρηση τάσεων στήν ἐργατική τάξη, καί τίς ἄλλες τάξεις ἐπίσης, τό πέρασμα ἑνός ἀτομικοῦ ὑποκειμένου ἀπό μία πολιτικοϊδεολογική θέση σέ μιά ἄλλη, πράγμα πού ὁ Μάρξ εἶχε σημειώσει (τό μόνο, δυστυχῶς, παράδειγμα πού δίνει ὁ Μάρξ εἶναι τῶν διανοούμενων πού «περνοῦν» στίς πολιτικοϊδεολογικές θέσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἔστω κι ἄν εἶναι ἀστικῆς καταγωγῆς — ὅπως ὁ ἴδιος καί ὁ Ἔνγκελς). Ἀλλά πρέπει νά πᾶμε πολύ πιό πέρα καί νά δοῦμε, *μέσα στήν ἐργατική τάξη τήν ἴδια* αὐτά τά *περάσματα* ἀπό μιά θέση στήν ἄλλη: ρεφορμιστική, ἀναρχική, ἐπαναστατική, ὅπως ἐπίσης νά δοῦμε τήν περίπτωση τῶν ἐργατῶν πού ψηφίζουν ὑπέρ τῶν ἀστικῶν κομμάτων, κι ἀκόμη πιό πέρα ἐκείνων, π.χ. στή Γερμανία, πού συντάχθηκαν μαζικά μέ τόν φασισμό. Ἡ θεωρία γιά τούς ἰδεολογικούς μηχανισμούς εἶναι, λοιπόν τό ἐντελῶς ἀντίθετο ἀπό μιά θεωρία ντετερμινιστική μέ τήν χυδαία ἔννοια τοῦ ὅρου.

Δέν κάνεις λόγο γιά τή διαλεκτική καί νομίζω ὅτι ἐντέλει ἔχεις δίκιο, διότι χρειάζονται πολλές ἐπεξηγήσεις γιά νά δείξει κανείς ὅτι ἡ διαλεκτική (ὄχι μόνο στή μορφή πού τήν ἀποδίδει ὁ Ἔνγκελς ὡς ἐπιστήμη τῶν νόμων πού διέπουν τήν κίνηση τῆς ὕλης) εἶναι κάτι *παραπάνω ἀπό ἀμφίβολη, κα-*

ταστρεπτική, ἀκόμη δηλαδή λίγο πολύ θεολογική. Ἂν θά 'χω τή δύναμη θά τό δείξω κάποτε.

Δεν είμαι καλά, ἀλλά σέ φιλῶ ἀπ' όλη μου τήν καρδιά.

Γράψε μου γιά νά μοῦ πεῖς τί σκέφτεσαι γι' αὐτό τό γράμμα μου καί γιά τά σχέδιά σου.

Λουί

Παρίσι 3 Νοεμβρίου 1987

(...) Τό κείμενό σου πολύ συχνά είναι ἐξαίρετο ἀλλά καθόλου *ἰσορροπημένο*. *Ἀπό λάθος μου*. Παρενέβαλα ἕνα σωρό νέες ἀναπτύξεις μέ τίς διορθώσεις μου στή συνέντευξή σου, ἀπερίσκεπτα ἐπρότεινα τόσες ἔννοιες, *λέξεις (μόνο λέξεις καί καθόλου ἀποδείξεις)* ὥστε περιέπεσα μέσα σ' ἕνα πολιτικό - βερμπαλιστικό ἴλιγγο (γιά τά διάκενα, τά περιθώρια, τά πρωτεῖα τῶν κινημάτων πάνω στίς ὀργανώσεις, κ.λπ.) καί *συνεπῶς σέ παρέσυρα* μ' αὐτό τό μπέρδεμά μου σχετικά μέ τίς αἰτίες πού είχα νά μιλήσω ὅπως μίλησα. Τίς κρατοῦσα ὅμως γιά μένα (ἐλλείψει χρόνου, ἐξηγήσεων, χωρίς ἐπίσης νά ἀναζητήσω μέσα στό βαρύ κείμενο τοῦ *Κεφαλαίου* τίς ἀποφασιστικῆς σημασίας φράσεις τίς ὁποῖες σκεφτόμουν). Ἐσύ δέ μποροῦσες νά κάνεις κάτι ἄλλο ἀπ' αὐτό πού ἔκανες. 1) Στή πραγματικότητα βρέθηκες μπροστά σέ *δύο κείμενα*, τό παλαιό καί τό νέο (χονδρικά), 2) μέ ἕνα πρόβλημα ἄλυτο (ἐξ αἰτίας μου): πῶς νά συνδέσεις τά δύο κείμενα) 3) ἐπεδίωξες νά βρεῖς τή λύση στήν «coverersado con Alt». Τό πρόγραμμα αὐτό στήν πραγματικότητα δέν ἦταν παρά γράμμα κενό, μιά ἑνότητα πλασματική καί πλαστή. Αὐτό φαίνεται διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ... διαβάζοντας τό σύνολο πού εἶναι ὁλοκληρωτικά ἀνισόρροπο καί ἀνομοιογενές, καί ὡς ἐκ τούτου *ἀδύνατο*, *καταντᾶ ἀδύνατο*. Ἀκόμη μιά φορά ἀπό λάθος μου· ἐσύ δέν ἔκανες παρά νά μέ ἀκολουθήσεις, χωρίς τίποτε νά μπορεῖς νά βάλεις σέ τάξη.

Ὑπάρχουν τρία ἐξαίρετα κείμενα στήν πρώτη «συνέντευξή» σου.

1) Τό κεφάλαιο πού θά ὀνόμαζα: «Μιά φιλοσοφία γιά

τόν μαρξισμό, ή γραμμή τοῦ Δημόκριτου» (Λένιν, Ὑλισμός καί Ἐμπειριοκριτικισμός). Τό κείμενο αὐτό είναι νέο, εἶναι ἐξαίρετο. Βασίσου σ' αὐτό. Οταν θά εἶμαι καλύτερα, καί όταν μπορέσω νά κουβεντιάσω μέ τόν πατέρα Μπρετόν (ἄρρωστος κι αὐτός), θά δῶ ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη νά διορθωθοῦν κάποιες λεπτομέρειες, *ἀλλά θά είναι ἐλάχιστα πράγματα*. Ἐδῶ, ὅπως θά τό κατάλαβες, κατάφερα νά ἐξηγηθῶ μέ σαφήνεια. Νομίζω ὡστόσο ότι καί σύ κατάλαβες πολύ καλά —διότι ἔχεις στ' ἀλήθεια φιλοσοφικό πνεῦμα— ἐνῶ δέν εἶσαι ἐξίσου προικισμένη πολιτικά (προφανῶς... συγχώρεσέ με!).

2) Ὑπάρχει, λοιπόν, τό θαυμάσιο πρῶτο κεφάλαιο (ἐκτός ἀπό τήν ἀρχή του) καί τά δύο παρατηρήματα (ἐκτός ἀπό τό τέλος τοῦ δεύτερου ὅπου προσπαθεῖς νά συνδέσεις τά βαγόνια μέ τόν Σάρτρ. Καλύτερα νά μήν μιλήσεις καθόλου γιά τόν Σάρτρ ή, ἄν ἐπιμένεις, κάνε το κάπου σέ μιά σύντομη σημείωση).

Αὐτά τά δύο, κείμενα κάνουν μαζί ἕνα θαυμάσιο μικρό βιβλίο, σαφές πυκνό, συστηματικό καί αὐστηρό: τό ἰδεῶδες.

Ἀντίθετα τά κεφάλαι II, III, IV καί V δέν εἶναι τοῦ ἴδιου ἐπιπέδου. Εἶναι ἀνταλλαγή ἀπόψεων πολύ συζητήσιμων, καθόσον μή θεμελιωμένων, μή στοιχειοθετημένων, χωρίς ἀναφορά στά κείμενα, χωρίς πειστικά παραδείγματα, μέ δύο λόγια ἀδύνατο, *ἐπίπεδο δημοσιογραφικό*. Εἶναι κρίμα, εἶναι κρίμα. Ἄφησε λοιπόν αὐτή τήν πολιτικο - στρατηγική φιλοδοξία, αὐτήν πού σοῦ ὑπέβαλλα ἀσύνετα καί περιορίσου *μόνο στή φιλοσοφία*. Θά εἶναι ἤδη μιά βόμβα.

Ξέρω ὅτι σοῦ ζητῶ μιά μεγάλη θυσία ἀλλά σκέψου τίς θυσίες στίς ὁποῖες ἔχω ὑποβάλλει τόν ἑαυτό μου μήν ἔχοντας δημοσιεύσει ὅλα τά χειρόγραφα πού εἶδες... Καί μή μιλᾶς, μή μέ κάνεις νά μιλῶ γιά τό «παλιό συρτάρι», ἀλλά γιά τά «συρτάρια μου». Μήν ὑπερβάλλουμε. Σοῦ ζητῶ μιά μεγάλη θυσία καί ταυτόχρονα σοῦ δίνω τήν ἀρχή γιά τή λύση τοῦ προβλήματος. Μιά καλή συναλλαγή ἐντέλει.

Μιά συμβουλή· *νά διαγράψεις ὁ,τιδήποτε εἶναι πολύ αὐτοβιογραφικό, καί γιά μένα* (μή μιλᾶς γιά τό δράμα μου καί τήν ἀρρώστεια μου) *καί γιά σένα* (...) *καί μήν ἀναφέρεις*

1)ὅτι δέν εἶμαι πιά στό Κόμμα — δέν τούς ἀφορᾶ — 2) τούς λόγους πού «διακόπτω» τή σιωπή μου. Ἄν σιώπησα εἶναι γιατί εἶμαι ἄρρωστος. Αὐτό μόνο. Καί δέν τούς ἀφορᾶ ὡς γραπτή δήλωση. Θά μποροῦσαν πολλά νά εἰπωθοῦν καί γιά τά «διάκενα», ἀλλά ἀκόμη *δέν εἶναι ὥριμα γιά νά γραφοῦν καί νά δημοσιευθοῦν.*

Βλέπεις τή διαφορά; Δέν σ' ἐμποδίζω νά σκέφτεσαι ἀκόμη καί νά μιλᾶς γιά τό ὑλικό του ΙΙ, ΙΙΙ, IV και V κεφαλαίου σου *ἀλλά ἐπ' ὀνόματί σου, καί μέ τόν τρόπο σου* καί μέ ἐπιφυλλάξεις. π.χ. «νομίζω ἀκόμη ὅτι ὁ 'Αλ σκέφτεται ὅτι... καί ἄν δέν ἀπατῶμαι νομίζω ὅτι εἶναι μᾶλλον αἰσιόδοξος παρά ἀπαισιόδοξος γιά τούς τάδε καί δεῖνα λόγους». 'Αλλά νά τό κάνεις mezzo voce *καί ποτέ γραπτῶς*, ἀλλά πάντα βασισμένη στό κοινό μας ὀχυρό, τό κείμενο γιά τή φιλοσοφία (...). Σοῦ ζητῶ, τέλος, νά ἀφαιρέσεις τίς σελίδες 6 καί 7 ὅπου γίνεται λόγος γιά τό Κόμμα. Πρέπει νά εἶναι κανείς στή Γαλλία γιά νά καταλάβει αὐτά τά πράγματα. Στό Μεξικό θά δώσει ἀφορμή γιά παρανοήσεις (*λέω ἀρκετά* γιά τή στρατηγική μου ἀπέναντι στό Κόμμα).

Τό κείμενό μου γιά τήν πολιτική κατάσταση στή Γαλλία (ὄχι ὑπαινιγμούς στό βιβλίο σου, εἶναι καλύτερα, δέν θά καταλάβαιναν γιατί δέν τό δημοσιεύω) ἔχει 85 σελίδες μεγάλου σχήματος, περιέχει καλά πράγματα κι ἄλλα ἄσχημα. Ὅταν θά εἶμαι καλύτερα θά τό ξαναδουλέψω καί θά σοῦ τό στείλω. Μπορεῖ νά περιμένει· ἀλλά τό κείμενό σου.

«Φιλοσοφία καί μαρξισμός»
συνέντευξη τοῦ Λουί 'Αλτουσέρ
ἀπό τήν Φερνάντα Ναβάρρο

ὡραῖο ἐξώφυλλο, ὄμορφα γράμματα κ.λπ., ὅλα ὄμορφα!! εἶναι σχεδόν ἕτοιμο, λίγη δουλειά χρειάζεται ἀκόμη.

Σοῦ προτείνω πρακτικά, γιά νά προχωρήσουμε γρήγορα, τήν ἀκόλουθη διαδικασία:

1) Κρατῶ ἐδῶ τό βασικό σου χειρόγραφο: ἐννοῶ τό κεφ. Ι καί τά παραρτήματά του, μαζί καί τό μικρό πρόλογο πού θά ξαναγράψω.

2) Δουλεύεις τά σημεῖα πού σοῦ ὑπέδειξα πιό πάνω. Κάνε ὅ,τι καλύτερο μπορεῖς καί στεῖλε μου μόνο τά διορθωμένα κομμάτια λέγοντάς μου μόνο: τάδε σελίδα ἀφαιρεῖται

ἤ τροποποιεῖται ὥς ἑξῆς ἡ τάδε σελίδα (π.χ. σελ. 196) ὥς νέα παρεμβαλλόμενη σελίδα.

3) Μοῦ ἀποστέλλεις μόλις καταστεῖ δυνατόν αὐτές τίς ἀλλαγές. Τίς ξαναβλέπω μέ τό πατέρα Μπρετόν καί σοῦ ξαναστέλνουμε τό τελευταῖο κείμενο μέ τίς ὅποιες μικροδιορθώσεις ἤ χωρίς καμιά ἀλλαγή καί τήν ἔνδειξη *τυπωθείτω*. Δέν βλέπω τίποτε τό ἀσυμβίβαστο στό σχέδιό σου γιά κοινή ἔκδοση μέ τή Σχολή ἀλλά δέν ξέρω πώς θά τό πάρει ὁ Ὀρφιλά. Μπορεῖς νά τοῦ πεῖς, προσεκτικά, ὅτι εἶμαι σύμφωνος.

Ἐδῶ καί δύο ὧρες κάνω μιά γιγαντιαία προσπάθεια νά σοῦ γράψω αὐτό τό κείμενο. Θά χρειαζόταν πολλές συμπληρωματικές ἐπεξηγήσεις. Σέ ἐμπιστεύομαι, ἀλλά εἶμαι ἐξαντλημένος. Βρῆκα εὐκαιρία νά σοῦ γράψω αὐτή τή νύχτα πού δέν μπορῶ νά κοιμηθῶ.

Εἶναι 4 ἡ ὥρα τό πρωΐ, θά δοκιμάσω νά κοιμηθῶ λίγο. Παρακάλεσε τόν οὐρανό οἱ γιατροί νά μή μέ στείλουν στό νοσοκομεῖο, νά μπορέσω νά τά βγάλω πέρα μόνος στό γυμνό μου σπίτι, γιατί πραγματικά πολύ λίγοι μέ ἐπισκέπτονται. Ἡ μοναξιά εἶναι τρομερό πράγμα. «Μοναξιά εἶναι ὅταν δέν σ᾽ ἀκούει κανείς».

Σέ φιλῶ τρυφερά

Λουί

IV

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΟΝ ΜΑΟΥΡΙΤΣΙΟ ΜΑΛΑΜΟΥΝΤ

Παρίσι 8 Μαρτίου 1984

Ἀγαπητέ μου Μαλαμούντ,

Δέν ἔπαψα νά σέ σκέφτομαι ἀπό τότε πού μ' ἐπισκέφτηκες μέ τή Φερνάντα, σοῦ εἶχα φερθεῖ μ' ἕναν τρόπο πού ἀκόμη μέ κάνει νά ντρέπομαι... Ἡ Φερνάντα μοῦ λέει ὅτι εἶσαι μεγαλόθυμος κι ὅτι δέν μοῦ θύμωσες.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι εὐλογία γιά μένα πού ἡ Φερνάντα βρίσκεται στό Παρίσι. Μέ βοηθᾶ νά ζήσω, γιατί, μήν ἀμφιβάλλεις, ἀπό τή στιγμή πού πέθανε ἡ γυναίκα μου, ἡ χειρότερη δοκιμασία εἶναι ἡ μοναξιά. Σχεδόν ἐπί τέσσερα χρόνια διάφοροι φίλοι μου τό πλήρωσαν προσωπικά κρατώντας μου συντροφιά, ἄλλος μία ἤ δύο ὧρες, ἄλλος μία ὁλόκληρη ἡμέρα, μερικοί μάλιστα, μιά περίοδο πού πήγαινα πολύ ἄσχημα, κρατοῦσαν βάρδια ὥστε κάποιος νά βρίσκεται κοντά μου τά βράδια (ξυπνοῦσα καί δέν ἤξερα πιά ποῦ βρισκόμουν, ἄνοιγα τήν πόρτα κι ἔπεφτα στό διάδρομο ἤ στίς σκάλες). Ἡ Φερνάντα μοῦ μιλάει γιά τή ζωή της στό Μεξικό, γιά ὅ,τι ἔκανε στή Χιλή, μοῦ μιλᾶ γιά σένα, κι ἐγώ τῆς δείχνω μερικά κείμενά μου γραμμένα πρίν ἀπ' τό δράμα πού ἔζησα, ἀλλά χάρη σ' ὅλους τούς φίλους μου καί χάρη στή Φερνάντα, πού ἦρθε τήν κατάλληλη στιγμή νά πάρει τή σκυτάλη γιά κάποιο διάστημα, ἄρχισα νά βάζω τάξη στά βιβλία μου καί στά ἀρχεῖα μου, νά διαβάζω κείμενα (ἡ Φ. θά σοῦ φέρει μερικά), ἀκόμη καί νά διορθώνω ὁρισμένα γιά ἐνδεχόμενη δημοσίευση. Θέλω νά σοῦ πῶ ὅτι πάω καλύτερα χάρη σέ ἕνα πολύ πρόσφατο ἀντικαταθλιπτικό φάρμακο πού κάνει θαύματα καί πού ὀνομάζεται Upstène. Σοῦ τό ἐπισημαίνω ἄν κάποιος φίλος σέ κατάθλιψη τό ἔχει ἐνδεχομένως ἀνάγκη.

Ἐν συντομία, φαίνεται ὅτι πάω καλύτερα, πρίν ἀπό ἕναν μήνα δέν ἤμουν σέ θέση νά σοῦ γράψω.

Ξανασκέφτομαι ὅλα ὅσα κάναμε (ἐγώ καί ἡ μικρή μου ὁμάδα) ἀπό τό 1965, ἄς ποῦμε μεταξύ 1965 καί 1975, καί νομίζω ὅτι βλέπω κάπως καθαρά τό ἐγχείρημά μας. Σέ κανέναν ἀκόμη δέν ἔχω ἐμπιστευθεῖ αὐτή τήν ἀναδρομική κρίση, γιά πολύ καιρό θά εἶσαι ὁ μόνος πού θά τήν ξέρει.

Προσπαθήσαμε νά καταστήσουμε ἀναγνώσιμα καί κατανοητά τά ἔργα τοῦ μαρξισμοῦ, τόν ἴδιο τόν μαρξισμό καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, τό ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι πρίν ἀπό τήν προσπάθειά μας τά ἔργα τοῦ μαρξισμοῦ δέν ἦταν τόσο κατανοήσιμα, περιεῖχαν ἀντιφάσεις, θεωρητικά ἀδιέξοδα, ἀλλ' ἀντ' ἄλλων, καί τεράστια κενά. Θεωρούσαμε ὅτι ὑπῆρχε στόν Μάρξ ἕνας ἐπιστημονικός πυρήνας, ἕνας ἀναντίλεκτος πυρήνας θεωρητικῶν γνώσεων, ὅλα ὅσα ἡ παράδοση ἀνευρίσκει μέ τό ὄνομα ἱστορικός ὑλισμός, καί τῶν ὁποίων τό δουλεμένο ἔργο πού ὁ Μάρξ μᾶς ἄφησε, ὀνομάζεται *Τό Κεφάλαιο*. Τό πιό μεγάλο κενό τοῦ μαρξισμοῦ, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ καί τοῦ Λένιν, ἦταν ἡ φιλοσοφία. Ξέρεις περί τίνος πρόκειται. Ὁ Μάρξ ἔριξε στό χαρτί μ' ἕνα μολύβι μερικές φράσεις πού ὁ Ἔνγκελς δημοσίευσε μετά τό θάνατό του μέ τόν τίτλο *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ*: εἶναι χωρίς συνοχή, ἀλλά αἰσθάνεται κανείς σ' αὐτές μιάν ἐπαναστατική ἔκκληση. Ἀλλά τό νά αἰσθάνεσαι δέν σημαίνει ὅτι σκέφτεσαι. Στή *Γερμανική Ἰδεολογία* βασιλεύει ἕνας γενετικός θετικισμός καί ὁ ἰσχυρισμός γιά τό τέλος κάθε φιλοσοφίας. Ἄρα δέν πρόκειται γιά φιλοσοφία... Μετά ἔρχονται ἐπί μέρους ἀκροβασίες γιά τήν ἀντιστροφή τῆς ἐγελιανῆς μεθόδου καί ἡ ὁμολογία τοῦ Μάρξ· ἄν εἶχα μιά ἑβδομάδα καιρό θά ἔγραφα εἴκοσι σελίδες γιά τή διαλεκτική. Ἄν δέν τίς ἔγραψε δέν ἦταν ἐπειδή δέν εὐκαίρησε μιά ἑβδομάδα· στήν κατάσταση πού βρισκόταν τό ἔργο του, δέν ἤξερε τί θά μποροῦσε νά πεῖ. Κι ἐμεῖς προσηλωθήκαμε στόν Λένιν: «Ἡ λογική τοῦ Μάρξ βρίσκεται στό *Κεφάλαιο*»· ἀλλά σέ λανθάνουσα μορφή. Καί προσπαθήσαμε νά τήν ἐξαγάγουμε.

Δέν ἦταν ἀπό ἐκκεντρικότητα ἀλλά ἀπό μιά βαθιά ἀναγ-

καιότητα: γιά νά μπορέσουμε νά ἀναγνώσουμε καί νά σκεφτοῦμε τή σκέψη τοῦ Μάρξ ἔπρεπε νά ἐξαγάγουμε τήν ἐνύπαρκτη φιλοσοφία της, τή μόνη πού μᾶς ἔδωσε τή δυνατότητα νά δοῦμε καθαρά τίς δυσκολίες τοῦ μεγάλου του ἔργου, τοῦ *Κεφαλαίου*, μέ δυό λόγια νά τό καταστήσουμε κατανοητό, δηλαδή *ὀρθολογικό καί συνεκτικό*. Συνεπικουρούμενοι ἀπ' ὅλες τίς δυνατές ἐνδείξεις φύγαμε γιά τήν κατάκτηση, δηλαδή τήν ἀνακάλυψη καί τήν ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς μεγάλης ἀπούσας· τῆς φιλοσοφίας τοῦ Μάρξ. Καί τοῦ κατασκευάσαμε μιά φιλοσοφία πού τοῦ ἔλειπε· αὐτή τήν ὀρθολογική καί συνεκτική φιλοσοφία.

Αὐτή ἡ συνεκτική καί ὀρθολογική φιλοσοφία «ἐρωτοτρόπησε» μέ τή στρουκτουραλιστική ἰδεολογία, ζωντανή μέσα στή γλωσσολογία, στήν ἐθνολογία, στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας (Σωσύρ κλπ., Λεβί-Στρώς κλπ., Γκερού κλπ.). Ἄν ὅμως, ἐρωτοτροπήσαμε μέ τόν στρουκτουραλισμό, αὐτό δέν ὀφειλόταν μόνο στή μόδα τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί διότι βρήκαμε μέσα στό *Κεφάλαιο* διατυπώσεις ἀναπτυγμένες, πού σχεδόν ἐπιτρέπουν τή χρησιμοποίησή του, ἐν πάσῃ περιπτώσει τό «φλέρτ» (Kokiettieren, λέει ὁ Μάρξ γιά τήν ἐρωτοτροπία του μέ τόν Χέγκελ). Ξεκινώντας μέ τό φλέρτ του γιά τόν Χέγκελ, ὁ Μάρξ ἁπλούστατα ἐπαλήθευε τή θέση μας ὅτι δηλαδή γιά νά στοχαστοῦμε τό ἔργο του *θά ἔπρεπε νά διαθέταμε τή φιλοσοφία* του, αὐτή τήν ἀπούσα. Ἄν ὁ Μάρξ ἐρωτοτροποῦσε μέ τή φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, σημαίνει ὅτι γιά νά καταστήσει τό ἔργο του συνεκτικό καί κατανοητό, ὀρθολογικά συνεκτικό, ἄρα κατανοήσιμο, εἶχε ἀνάγκη ἀπό μιά φιλοσοφία, τήν πιό συγγενή πρός τή δική του ἐν τέλει. Ἦταν εὔκολο νά δεῖ κανείς, στά ἴδια τά κείμενα, ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ Χέγκελ, ἔστω καί «ἀνεστραμμένη», δέν κολλοῦσε, δέν μαρσάριζε. Πράγματι, τό *Κεφάλαιο* (κι αὐτό ἦταν τό ἀντικείμενο τῶν πρώτων μου ἄρθρων στό *Γιά τόν Μάρξ*) «δέν λειτουργεῖ μέ τήν ἑγελιανή φιλοσοφία», ἀκόμη καί «ἀντεστραμμένη», κι ὅτι, ἀντιθέτως, αὐτή ἡ «ἀντιστροφή» δέν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπό τό νά ἀναπαράγει τήν ἑγελιανή φιλοσοφία, ὅπως αὐτό ἄλλωστε φαίνεται σέ πολλά σημεῖα, π.χ. στή θεωρία γιά τόν φετιχισμό τοῦ ἐμπορεύματος καί, κυρίως, στή φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρξ

(πού περίμενε κάθε δύο χρόνια τήν παγκόσμια ἐπανάσταση...).

Κατασκευάσαμε λοιπόν μιά ὀρθολογική καί συνεκτική φιλοσοφία πού μᾶς ἐπέτρεψε νά ἀνα-γνώσουμε καί ἄρα νά στοχαστοῦμε τό στοχασμό τοῦ Μάρξ. Ὁ Ραιμόν Ἀρόν εἶχε δίκιο, τοῦ δίνω τώρα δίκιο· τουλάχιστον *ὡς πρός τή φιλοσοφία* κατασκευάσαμε ἕναν *φανταστικό μαρξισμό*, μιά ὡραία καί καλή φιλοσοφία, κάτι μέ τό ὁποῖο μποροῦμε νά σκεφτοῦμε καί τή σκέψη τοῦ Μάρξ καί τήν πραγματικότητα, ἀλλά εἶχε ἐτοῦτο τό μικρό ἐλάττωμα: ἦταν κι αὐτή ἀπούσα ἀπ' τό ἔργο τοῦ Μάρξ. Βεβαίως αὐτή ἡ φιλοσοφία εἶχε τίς θεωρητικές της ἐπιπτώσεις: στόν τρόπο ἀνάγνωσης, δηλαδή ἑρμηνείας τοῦ *Κεφαλαίου* καί ὅλων τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ μαρξισμοῦ, πού τά διορθώναμε ὅταν ἦταν ἀπαραίτητο ἤ τούς ἀσκούσαμε σκληρή κριτική ὅταν ἔπρεπε (π.χ. στή φιλοσοφία πού περιέχεται στό *Ἀντι-Ντύρινγκ* ἤ στόν *Λουδοβίκο Φόυερμπαχ* τοῦ Ἔνγκελς).

Τό ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης, στό ἐπίπεδο τῶν θεωρητικῶν ἔργων, εἶναι διπλό: α) κατασκευάσαμε μιά φιλοσοφία κατανοήσιμη καί συνεκτική. β) Χάρη σ' αὐτήν ἀποκαταστήσαμε ὁρισμένα χωρία τοῦ *Κεφαλαίου* ἤ ἀσκήσαμε κριτική σέ ὁρισμένες θέσεις τοῦ Μάρξ (πρίν ἀπ' ὅλα στή φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας). Στόν ἴδιο τόν Μάρξ καί ἀκόμη περισσότερο στούς ὀπαδούς του.

Ὡστόσο ἡ πραγματικότητα εἶναι ἀρκούντως διαφορετική! Δοξολογούσαμε ἐπί πολύ καιρό ὡς ἱστορικό γεγονός ὑψίστης σημασίας τή «*συγχώνευση*» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἐπαναλαμβάνοντας τίς σχετικές διατυπώσεις τοῦ Λένιν καί τοῦ Ἔνγκελς, χωρίς νά παίρνουμε ὑπόψη ὅτι αὐτή ἡ διαβόητη «συγχώνευση» ἁπλούστατα ἤ δέν εἶχε καθόλου συντελεσθεῖ ἤ εἶχε συντελεσθεῖ πολύ λίγο, κι ὅταν ἔμοιαζε ὅτι πράγματι συγχώνευση ὑπῆρξε εἶχε γίνει πολύ ἄσχημα. Ἀπ' αὐτή τήν ἀρνητική ἐμπειρία (τίς χειρότερες ὑπερβολές μᾶς τίς προσφέρει τό παράδειγμα τῆς ΕΣΣΔ μέ τόν οἰκονομισμό, τά στρατόπεδα κλπ.) ἀναγκαστήκαμε νά παραδεχθοῦμε ὅτι τά πράγματα στό σημεῖο αὐτό ἦταν πιό σύνθετα ἀπ' ὅσο σκεφτόμασταν.

Σήμερα θά ἔλεγα: ὑπάρχει μιά αὐτόνομη πραγματικότη-

τα, σχετικά αὐτόνομη *στή βάση —τό ἐργατικό κίνημα*, μέ τίς ἰδιομορφίες του, τήν ἐθνική του διαφορετικότητα, τίς δικές του στοχοπροσηλώσεις, τίς παραδόσεις του κλπ.— ἀπρόβλεπτο ὅπως καί οἱ ὀργανώσεις του. αὐτές πού ἱστορικά εἶναι οἱ πιό συγγενικές του, π.χ. τά συνδικάτα καί μερικές φορές τά κομμουνιστικά κόμματα. Τό ἐργατικό κίνημα ἀκολουθεῖ τόν δικό του δρόμο, ἀγκυρωμένο μέσα στή δική του αὐθορμησία καί τίς δικές του ἀγωνιστικές παραδόσεις πού ἡ ὀργανωτική πρακτική, ἡ ἐμπνεόμενη ἀπό τή *μαρξιστική θεωρία δέν μπορεῖ πλέον, ἤ τό μπορεῖ ἐλάχιστα, νά ἀλλάξει* σύμφωνα α) μέ τίς ἐποχές, β) τά ἔθνη, γ) τίς συγκυρίες, δ) τίς ὑπάρχουσες παραδόσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης κλπ. Ἡ μαρξιστική θεωρία δέν βρίσκεται στή *βάση* του πρωταρχικά ἤ κατά προτεραιότητα: ἔχει παραχθεῖ «στό κεφάλι διανοουμένων ἀστῶν» (Μάρξ) πού συντάχθηκαν μέ τήν ὑπόθεση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μέ τήν ὑπόθεση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Φτιάχτηκε δηλαδή *σέ ἀπόσταση* ὡς πρός τό ἐργατικό κίνημα. Ἐπί μισόν αἰώνα ἡ μαρξιστική θεωρία πετοῦσε πάνω ἀπό τό ἐργατικό κίνημα ἕως ὅτου οἱ πρῶτες θέσεις τοῦ Μάρξ ἀρχίσουν νά διεισδύουν ἐν μέρει στό ἐργατικό κίνημα —κι αὐτό μόνο στά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (βλ. *Κριτική τοῦ Προγράμματος τῆς Γκότα*) μέσω ὀργανώσεων μαρξιστικῆς ἔμπνευσης τά ὁποῖα προέβαλλαν ἕνα πρόγραμμα πού διαπνεόταν ἀπό τή μαρξιστική θεωρία. Ὅτι ἡ μαρξιστική θεωρία, ἀκόμη καί μετά τή δῆθεν «συγχώνευση», εἶναι δυνατόν νά ἔχει σχεδόν ἐξαφανισθεῖ, ἀφήνοντας τό ἐργατικό κίνημα μόνο στά ἔνστικτά του καί τίς παραδόσεις του, ὅτι ἡ ἐργατική πάλη μπορεῖ νά συνεχίζει σχεδόν ἀνεξάρτητα ἀπό τή μαρξιστική θεωρία εἶναι καταστάσεις πού ἀποδεικνύονται σήμερα στή Δυτική Εὐρώπη ὅπου μέσα στό ἐργατικό κίνημα δέν ὑπάρχουν παρά ράκη μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἀλλά τό ἐργατικό κίνημα ὑπάρχει ἀκόμη καί ζεῖ πάντα μέσα στή δική του τροχιά, παρά τίς ἧττες του.

Κυρίως, ὅμως, παραμένουν στή θέση τους, ἄθικτα, τά κομμουνιστικά κόμματα μέ τά ἔμμισθα ἐπαγγελματικά τους στελέχη, μέ δικά τους οἰκονομικά μέσα (στή Γαλλία ἀπό τίς δημαρχίες ἀλλά καί ἀπό τίς ἄλλες ἀνομολόγητες πηγές) καί

τούς κομματικούς μηχανισμούς: μπορεῖ νά ὑφίστανται χίλιες δοκιμασίες, ὅμως μένουν στή θέση τους, προσπαθώντας νά ἀνακτήσουν τήν ἀκρόαση τῶν ἐργατικῶν μαζῶν πού ἀποπροσανατολίζονται ἐξαιτίας τῶν «στροφῶν» τους. Εἶναι πάντα, ὅμως, σέ θέση νά περιμένουν, διότι δέν ξέρουν πιά κατά ποῦ νά πᾶνε.

Αὐτό πού ἔδρασε μέσα στήν πραγματική ἱστορία δέν ἦταν ἡ «λογική τοῦ *Κεφαλαίου*», θεωρούμενη ὡς ἡ πραγματική φιλοσοφία τοῦ Μάρξ, τῆς ὁποίας προσπαθήσαμε νά δώσουμε τήν καλή ἐκδοχή, ἀλλά ἕνας ὁρισμένος ἀριθμός διατυπώσεων τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, τίς ὁποῖες ἀσπάστηκαν οἱ πολιτικοί μηχανισμοί τῶν σοσιαλιστικῶν, κι ὕστερα τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, χωρίς νά τίς ἐπιδοκιμάζουν. Ἔτσι λοιπόν ἦταν ἐν μέρει ἡ κακή φιλοσοφία τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, αὐτός ὁ ἀνεστραμμένος ἐγελιανισμός, πού τροφοδοτεῖ μιάν ἀνέφικτη καί ἀδιανόητη φιλοσοφία τῆς ἱστορίας: «*Στόν ἀγώνα ἑνωμένοι |...| ὦ, νά 'τη μᾶς προσμένει στόν κόσμο ἡ Διεθνής*». Ἀλλά ἡ κακή φιλοσοφία συναντᾶ αὐθόρμητα τήν ἀγοραία ἰδεολογία τοῦ ἐργατικοῦ αὐθορμητισμοῦ (ὡς ἐπανάσταση ἀναπόφευκτη, συντέλεια τοῦ κόσμου, ὡς τελείωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας κλπ.). Καί πίσω ἀπ' αὐτή τήν ἰδεολογία δύο πραγματικότητες: ἐκείνη τῶν κομματικῶν μηχανισμῶν κι ἐκείνη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέ τήν αὐθορμητικότητά του, τίς προοπτικές του, τίς παραδόσεις του, τήν ὀργάνωσή του κλπ.

Τό καλύτερο πού θά μπορούσαμε νά ποῦμε: πραγματοποιήσαμε ἕνα ἔργο σωτήριο πού ἐπέτρεψε νά «ἀναγνώσουμε» κάπως καλύτερα τό *Κεφάλαιο* καί νά δοῦμε λίγο καθαρότερα μέσα ἀπό τίς διάφορες «παρεκκλίσεις». Μερικές πολιτικές ὁμάδες προσπάθησαν νά τό ἐκμεταλλευτοῦν ἀλλά ἔσπασαν τά μοῦτρα τους πάνω στόν Μάη τοῦ '68, τόν ὁποῖο δέν κατάλαβαν καθόλου ἤ δέν τόν κατάλαβαν περισσότερο ἀπό τίς καθοδηγήσεις τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ὅτι ὑπῆρξαν θεωρητικές ἐπιπτώσεις ἀπό τίς ἔρευνές μας, καί δέν ἔπαυσαν νά δροῦν, εἶναι σίγουρο, ἀλλά σέ ἐλάχιστο βαθμό μέσα στά κομμουνιστικά κόμματα, προσηλωμένα καθώς ἦταν στίς ἀρχές τῆς ἐπιβίωσής τους ἀπό τή μία πλευρά καί σέ ὅ,τι μποροῦσαν νά καταλάβουν ἀπό τό ἐργατικό κίνημα

ἀπό τήν ἄλλη. Πολύ ἀργότερα ἀρχίσαμε τίς ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς δομῆς τῶν ΚΚ, ἐναντίον τοῦ δικοῦ μας ἐν πάση περιπτώσει. Ὅσο γιά τό ἐργατικό κίνημα, δέν εἴχαμε ἐπιφυλάξεις (τί ἀνοησία...), σίγουροι ὅτι ἡ «συγχώνευση» εἶχε πραγματοποιηθεῖ κι ὅτι μπορούσαμε νά θεωροῦμε τά ΚΚ ὡς αὐθεντικούς ἐκπροσώπους τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης τῶν ἐργατῶν, καί συνάμα τούς αὐθεντικούς ἀντιπροσώπους τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

Ἄν συνειδητοποιήσουμε καλά αὐτή τήν κατάσταση, τήν πραγματικότητα τῶν ὅσων χάναμε καί τῶν ὅσων παραμελήσαμε, νομίζω ὅτι θά μπορέσουμε νά προχωρήσουμε, ἀλλά αὐτή τή φορά μέ λίγο περισσότερη ἐπιτυχία: διότι γιά νά προσεγγίσουμε τήν πραγματικότητα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ὅπως τήν πραγματικότητα τῶν ΚΚ, τοῦ κόσμου τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ κλπ., ἔχουμε μιά ἀρκετά καλή φιλοσοφία, αὐτήν ἀκριβῶς πού κατασκευάσαμε. Βεβαίως πρέπει νά τήν ἀναπτύξουμε, μποροῦμε ὡστόσο νά στηριχθοῦμε σ' αὐτήν.

Συγγνώμη γι' αὐτή τή μακροσκελή διατριβή, ἀγαπητέ μου Μαλαμούντ, καί πίστεψε στήν εἰλικρινή μου φιλία.

Λουί Ἀλτουσέρ

ΜΕΡΟΣ II

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ

Τά ἑπόμενα τρία κείμενα: «Σπινόζα», «Μακιαβέλι» καί «Πολιτική κατάσταση: Συγκεκριμένη ἀνάλυση;» δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά στή β' ἔκδοση τῆς αὐτοβιογραφίας τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ. Ὁ συγγραφέας τους σκόπευε νά τά συμπεριλάβει στήν αὐτοβιογραφία του ἀλλά τελικά χρησιμοποίησε ἀπ' αὐτά μόνο ὁρισμένα τμήματα.

ΣΠΙΝΟΖΑ

'Αλλά πρίν ἔλθω στόν Μάρξ μοῦ χρειάζεται νά μιλήσω γιά τήν παράκαμψη πού ἔκανα, πού ἀναγκάστηκα νά κάνω (τώρα καταλαβαίνω γιατί), μέσω Πασκάλ, Σπινόζα, Χόμπς, Ρουσώ καί κυρίως μέσω Μακιαβέλι.

Εἶχα διαβάσει μ' ἐπιμέλεια τόν Πασκάλ στή διάρκεια τῆς αἰχμαλωσίας μου (ἦταν τό μόνο βιβλίο πού διέθετα). Ἤμουν ἀκόμη θρῆσκος ἀλλά δέν εἶναι αὐτό τό ζήτημα. Ἐκεῖνο πού κυρίως μέ γοήτευε στόν Πασκάλ ἦταν ἡ θεωρία του γιά τήν ἰσχύ καί τή δικαιοσύνη, ἡ θεωρία του γιά τίς διανθρώπινες σχέσεις καί κυρίως ἡ θεωρία του γιά τό μηχανισμό τοῦ σώματος («γονατίστε καί προσευχηθεῖτε») πού ἔμελλε ἀργότερα νά ἐμπνεύσει τή δική μου "θεωρία" γιά τήν ὑλικότητα τῆς ἰδεολογίας (βλέπε αὐτό πού ὁ Μισέλ Φουκώ λέει ἔξοχα γιά τίς "μαθήσεις τοῦ σώματος" τόν 17ο αἰώνα· προφανῶς ἔκτοτε δέν ἔχουν ἐξαφανισθεῖ), τή θεωρία του *τοῦ προσόμοιου* πού ἔμελλε νά ξαναβρῶ ἀργότερα, καί πιό προχωρημένη, στόν Μακιαβέλι. Γνώρισα στόν Πασκάλ τή θεωρία τοῦ ἐπιδέξιου καί τοῦ ἡμι-ἐπιδέξιου, τῆς ἀναγνώρισης καί τῆς παραγνώρισης πού τήν ξαναπῆρα γιά λογαριασμό μου ἀργότερα στίς δικές μου δοκιμές περί ἰδεολογίας. Καί τί δέν χρωστῶ στόν Πασκάλ! Ἰδιαίτερα σέ ἐκείνη τήν ἐνοχλητική του φράση γιά τήν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, ὅτι δηλαδή οἱ σύγχρονοί μας δέν εἶναι πιό σπουδαῖοι ἀπό τούς παλαιούς παρά μόνο ἐπειδή σκαρφαλώνουν στούς ὤμους τους. 'Αλλά δέν ἦταν αὐτό τό ὡραιότερο. Συνάντησα στόν Πασκάλ μιά θεωρία τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας πού ἀναφερόταν ὄχι στίς συνθῆκες τοῦ ἐφικτοῦ (ὅπως ἀργότερα στόν Κάντ) ἀλλά στίς ὑλικές συνθῆκες ἱστορικῆς ὕπαρξης τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμπειρίας, ἀναφερόμενη ἑπομένως στήν οὐσία μιᾶς πραγματικῆς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Ὁ Πασκάλ, μιλώντας γιά τίς νέες ἐμπειρίες πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση πρός ἐκεῖνες τῶν παλαιῶν, ἐκφέρει τήν ἀκόλουθη φράση:

«Ἔτσι, χωρίς νά ἀντιλέγουμε (στούς παλαιούς), μποροῦμε νά προτείνουμε τό ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνοι ἔλεγαν»! Χωρίς νά ἀντιλέγουμε: διοτι οἱ συνθῆκες τῶν δικῶν μας ἐπιστημονικῶν ἐμπειριῶν ἄλλαξαν, δέν εἶναι πιά ἴδιες μ' ἐκεῖνες τῶν παλαιῶν. Ἐκεῖνοι θεωρητικοποιοῦσαν τίς δικές τους ἐμπειρίες, μιλοῦσαν γιά τίς ὑλικές συνθῆκες ἐμπειρίας, στά δικά τους ὅρια. Ἐμεῖς γνωρίζουμε ἄλλες συνθῆκες, δηλαδή ἄλλα ὅρια, πολύ εὐρύτερα βέβαια γιατί ὁ χρόνος πέρασε καί ἡ τεχνική βελτιώθηκε, διατυπώνουμε ἑπομένως θεωρίες ἀλλά χωρίς ποτέ νά ἀντιλέγουμε στούς παλαιούς, ἁπλούστατα διότι οἱ συνθῆκες τῶν δικῶν μας ἐμπειριῶν, ὅπως κι αὐτές τοῦτες οἱ ἐμπειρίες μας εἶναι διαφορετικές ἀπό τίς δικές τους. Ποτέ δέν ἔπαψα νά σκέφτομαι αὐτή τή φράση, ἀφάνταστα πιό βαθυστόχαστη ἀπ' ὅλα ὅσα οἱ φιλόσοφοι τοῦ Διαφωτισμοῦ μπόρεσαν νά ποῦν γιά τήν ἱστορία (τελικῶς μωρολογίες, καθόσον δέν ἦταν παρά θεολογία).

Ἀλλά ὁ Σπινόζα, τόν ὁποῖο γιά πολύ καιρό διάβαζα χωρίς νά τόν πολυκαταλαβαίνω καί ἐν πάση περιπτώσει χωρίς νά ἔχω ἐγκολπωθεῖ τή σκέψη του, μοῦ ἐπιφύλαξε ἐντελῶς διαφορετικές ἀποκαλύψεις. Τώρα βλέπω ἄν ὄχι αὐτό πού πραγματικά θέλησε νά σκεφτεῖ καί νά πεῖ, τουλάχιστον τίς βαθύτερες αἰτίες τῆς ἕλξης μου γι' αὐτόν.

Ἀνακάλυψα κατ' ἀρχήν μιά ἐκπληκτική ἀντίφαση: ὁ ἄνθρωπος αὐτός πού συλλογίζεται μέ more geometrico [μέ γεωμετρικό τρόπο], μέ ὁρισμούς, ἀξιώματα, θεωρήματα, πορίσματα, λήμματα καί συνεπαγωγές, συνεπῶς μέ τόν πιό «δογματικό» τρόπο τοῦ κόσμου, στήν πραγματικότητα ἦταν απαράμιλλος ἀπελευθερωτής τοῦ πνεύματος. Πῶς λοιπόν ὁ δογματισμός μποροῦσε ὄχι μόνο νά καταλήξει στήν ἐξύμνηση τῆς ἐλευθερίας ἀλλά, ἐπίσης, πῶς ἦταν δυνατόν νά τήν «παράξει» κιόλας; Ἀργότερα κατάφερα νά κάνω τήν ἴδια παρατήρηση σχετικά μέ τόν Χέγκελ: ἀκόμη ἕνας δογματικός πού, ὡστόσο, εἶχε ἀνοίξει τό δρόμο στήν πιό ριζική κριτική ἐκ μέρους τοῦ Μάρξ, κατά κάποιο τρόπο τήν εἶχε παράξει ἤ εἶχε ὁ ἴδιος ἐξωθήσει σ' αὐτήν. Μά ἦταν λοιπόν δυνατόν; Δέν τό κατάλαβα παρά πολύ ἀργότερα, ὅταν ἐπεξεργαζόμουν τή μικρή, προσωπική μου «θεωρία» τῆς φιλοσοφίας ὡς

δραστηριότητα ἐκφορᾶς *θέσεων*, ὥστε νά μπορεῖ κανείς νά διαφοροποιεῖται ἀπό τίς προϋπάρχουσες θέσεις. Σημείωνα ὅτι ἡ ἀλήθεια μιᾶς φιλοσοφίας ἐμπεριέχεται ὁλοκληρωτικά στά *ἀποτελέσματά* της, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δρᾶ ἐξ ἀποστάσεως σέ σχέση μέ τά πραγματικά ἀντικείμενα, ἑπομένως ἡ ἀλήθεια μιᾶς φιλοσοφίας ἐνοικεῖ στό χῶρο ἐλευθερίας πού ἀνοίγει στήν ἔρευνα καί τή δράση καί ὄχι μόνο στή μορφή ἔκθεσής της. Ἡ μορφή θά μποροῦσε νά εἶναι συστηματική ἤ ὄχι, ἐν πάσῃ περιπτώσει αὐτή καθαυτή ἦταν «δογματική» στό μέτρο πού κάθε φιλοσοφία *θέτει θέσεις* φαινομενικά αὐθαίρετες, ὄχι ἀδικαιολόγητα βέβαια, ἀλλά καί χωρίς καμιά δυνατότητα ἐμπειρικῆς *επαλήθευσης*. Θέσεις, στήν πραγματικότητα, ὄχι αὐθαίρετες, δεδομένου ὅτι εἶναι συνάρτηση τῆς ἐλευθερίας πού ἡ φιλοσοφία ἐπιδιώκει νά ἀνοίξει μέ τά *ἀποτελέσματά* της στό πλαίσιο τοῦ χώρου τῶν θέσεων πού ἤδη ἔχουν θέσει οἱ ὑπάρχουσες φιλοσοφίες σέ μιά δεδομένη θεωρητική συγκυρία. Σ' αὐτές τίς συνθῆκες ἡ συστηματική ἔκθεση δέν ἔχει ἀπολύτως τίποτε τό ἀντιφατικό πρός τά παραχθέντα φιλοσοφικά *ἀποτελέσματα*. Ἀντίθετα, μέ τήν αὐστηρότητα τῆς ἀλληλουχίας τῶν συλλογισμῶν της μιά δεδομένη φιλοσοφία ἐπιδιώκει ὄχι μόνο νά ὁροθετήσει καλύτερα τό χῶρο πού θέλει νά διανοίξει ἀλλά καί νά καταστήσει τήν παραγωγή της ἀπείρως πιό συνεκτική, πιό αὐστηρή, πιό αἰσθητή καί πιό γόνιμη μέ τήν ἰσχυρή ἔννοια τοῦ ὅρου) στήν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ἀκολουθώντας στό σημεῖο αὐτό τόν ἴδιο τόν Χέγκελ, ἔμελλε νά κατανοήσω τήν αἰτία τῶν θέσεων τοῦ Σπινόζα ὡς θέσεων *ἀντιθετικῶν* πρός ἐκεῖνες τοῦ Ντεκάρτ, τῶν ὁποίων ἐπεδίωκε νά καταπολεμήσει τά *ἀποτελέσματα* πηγαίνοντας στούς ἀντίποδές της, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Χέγκελ, μέ τή φαινομενικά «δογματική» ἔκθεση τῆς φιλοσοφίας του, ὥστε νά διανοιχθεῖ ἕνα νέο πεδίο ἐλευθερίας. Ἔκανα λοιπόν ἕναν ἀρκετά αὐστηρό παραλληλισμό ἀνάμεσα στόν Σπινόζα ἐναντίον τοῦ Ντεκάρτ καί τοῦ Χέγκελ ἐναντίον τοῦ Κάντ, δείχνοντας ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις διακυβεύόταν μιά *ὑπερβατολογική* καί μιά *ὑποκειμενιστική* ἀντίληψη τῆς «ἀλήθειας» καί τῆς γνώσης. Ὁ παραλληλισμός πήγαινε πολύ μακριά: ὄχι πλέον «cogito» στόν Σπινόζα (ἀλλά μόνο

ἡ γεγονική πρόταση «homo cogitat», ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται), ὄχι πλέον ὑπερβατολογικό ὑποκείμενο στόν Χέγκελ, ἀλλά ἕνα ὑποκείμενο ὡς διαδικασία (ἀντιπαρέρχομαι τήν |ἐνύπαρκτη| θεολογία του). Στόν Σπινόζα δέν ὑπάρχει θεωρία τῆς γνώσης (δηλαδή à priori ἐγγύηση τῆς ἀλήθειας τῶν ἐπιστημονικῶν, ἠθικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀποτελεσμάτων της), οὔτε ἐπίσης στόν Χέγκελ ὑπάρχει θεωρία τῆς γνώσης, ἐνῶ ὁ Ντεκάρτ, μέ τή μορφή τῆς θείας ἐγγύησης, παρουσιάζει μιά θεωρία πού ἐγγυᾶται τήν κάθε ἀλήθεια, ἄρα τήν κάθε γνώση — καί παράλληλα ὁ Κάντ ἀπό τήν πλευρά του παράγει μιά νομική θεωρία τῆς γνώσης κάτω ἀπό τό «σκέφτομαι» τοῦ ὑπερβατολογικοῦ Ὑποκειμένου καί τίς à priori συνθῆκες κάθε δυνατῆς ἐμπειρίας. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ὁ Σπινόζα καί ὁ Χέγκελ πετύχαιναν νά ἀπαλλάξουν τό πνεῦμα ἀπό τήν ψευδαίσθηση τῆς ὑπερβατικῆς ἤ ὑπερβατολογικῆς ὑποκειμενικότητας ὡς ἐγγύησης ἤ θεμέλιου κάθε νοήματος ἤ κάθε ἐμπειρίας ἐφικτῆς ἀλήθειας — καί ἐλάχιστα ἐνδιαφέρει, ἀντίθετα συνέβαλε πολύ, ὅτι ἡ ἀποδεικτική τους ὑπῆρξε αὐστηρή, ἄρα φαινομενικά «δογματική». Κατανοοῦσα λοιπόν τό λόγο αὐτοῦ τοῦ φαινομενικοῦ παράδοξου τό ὁποῖο, μπορῶ νά πῶ, μέ ἐνίσχυε καί τόν ἴδιο ἐναντίον πληθώρας κατηγοριῶν γιά «δογματισμό» πού μοῦ πέταγαν στά μοῦτρα. Τό νά ξέρω ὅτι μιά φιλοσοφία, ὀνομαζόμενη «δογματική», μιά φιλοσοφία πού ἐνῶ ἔχει πράγματι τή μορφή μιᾶς δογματικῆς ἔκθεσης μπορεῖ νά παράγει ἀποτελέσματα ἀπελευθερωτικά, ἦταν τό μόνο πού ἐπιζητοῦσα.

Ἀπό ποιό πράγμα, λοιπόν, ἀπελευθέρωσε ὁ Σπινόζα τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, ὄχι μέ τούς ὅρους τῶν θέσεών του, ἀλλά μέ τά ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφίας του; Ἀπό τίς αὐταπάτες αὐτοῦ πού ὀνόμαζε φαντασία. Ἡ φαντασία ὄχι μόνο βασιλεύει πάνω στό πρῶτο γένος γνώσης ἀλλά καί πάνω στό δεύτερο, δεδομένου ὅτι οἱ «μεσαῖες γενικότητες», παραδείγματος χάριν ἡ ἀφαίρεση «δένδρο», ξεκινώντας ἀπό τήν ἀναγωγή ὅλων τῶν ἀτομικῶν ἐντυπώσεων γιά τά δένδρα, εἶναι ἀκόμη προσβεβλημένη ἀπό τή φαντασία καί τή λέξη πού τήν ἐκφέρει. Οἱ «μεσαῖες» ἀφαιρέσεις τοῦ δεύτερου γένους γνώσης εἶναι ἀκόμη ἐν μέρει αἰχμάλωτες μέ-

σα στήν αὐταπάτη τῆς φαντασίας καί τῆς γλώσσας μέ τήν ὁποία εἶναι στενά συνδεδεμένη.

Τί γινόταν λοιπόν τό πρῶτο γένος γνώσης; Ὑποστήριζα τήν ἄποψη ὅτι σέ καμιά περίπτωση ὁ Σπινόζα δέν πραγματευόταν τόν πρῶτο βαθμό κάποιας «θεωρίας τῆς γνώσης», δεδομένου ὅτι δέν θέλησε τίποτε νά ἐγγυηθεῖ, ἀλλά ἁπλῶς «νά πεῖ τό γεγονός», «ἀπαλλαγμένο ἀπό οἱαδήποτε ξένη προσθήκη» (Ἔνγκελς). Ἀλλά γιά νά πεῖ τό γεγονός ἔπρεπε ἀκριβῶς νά τό ἀπαλλάξει ἀπό ὁποιαδήποτε ξένη προσθήκη, ἐκείνη τῆς φαντασίας, ἡ ὁποία ὡστόσο —κι ἐδῶ ἔγκειται ὅλη ἡ διαφορά μέ τόν Ἔνγκελς— δέν ἐμφανίζεται σάν μιά ξένη *προσθήκη*, ἀλλά ὡς ἡ ἄμεση ἀλήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ νοήματος τοῦ δεδομένου καί βιωμένου κόσμου. Γι' αὐτό ὑποστήριζα ὅτι τό πρῶτο γένος γνώσης σέ καμιά περίπτωση δέν εἶναι γνώση (ἡ φαντασία δέν εἶναι γνώση) ἀλλά ὁ ἄμεσος κόσμος, ἔτσι ὅπως τόν ἀντιλαμβανόμαστε, δηλαδή τόν ζοῦμε (ἀφοῦ ἡ ἐποπτεία εἶναι ἕνα ἀφηρημένο στοιχεῖο τῆς ζωῆς) κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῆς φαντασίας. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, δέν τόν ζοῦμε *κάτω* ἀπό τήν κυριαρχία τῆς φαντασίας διότι εἶναι σέ τέτοιο σημεῖο διαποτισμένος ἀπ' αὐτήν, ὥστε νά εἶναι κυριολεκτικά ἀξεδιάλυτος καί ἀδιαχώριστος, ἔτσι πού ἡ φαντασία ν' ἀποτελεῖ *τήν ἴδια του τήν οὐσία*, τόν ἐσωτερικό δεσμό ὅλων τῶν προσδιορισμῶν του. Τό νά ὑποστηρίζω ὅτι τό πρῶτο γένος, ἄρα ἡ φαντασία, ἦταν ἡ ἄμεση Lebenswelt [βιωμένος κόσμος] ἔμοιαζε ἴσως μέ Σπινόζα παραβιασμένον κάπως, ἀλλά ἐγώ ἔτσι τόν ἑρμήνευα.

Τί ἦταν λοιπόν ἡ φαντασία πού ἀποτελοῦσε κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν οὐσία τοῦ κοινοῦ σ' ὅλους μας Lebenswelt; Ὁ Σπινόζα τό ἐξηγοῦσε μέ παραδειγματική σαφήνεια στό Παράρτημα τοῦ «Βιβλίου Ι» τῆς *Ἠθικῆς*. Φαντασία εἶναι: α) νά μπαίνει τό (ἀνθρώπινο) ὑποκείμενο στό κέντρο καί στήν ἀρχή κάθε ἐποπτείας, κάθε δράσης, κάθε ἀντικειμένου καί κάθε νοήματος, ἀλλά καί β) νά ἀνατρέπεται μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ πραγματική τάξη τῶν πραγμάτων, δεδομένου ὅτι ἡ τάξη αὐτή ἐξηγεῖται (κι ὄχι «κατανοεῖται»: ἔννοια ὑποκειμενική ἄν ὄχι ὑποκειμενιστική, ἐντελῶς ξένη στόν Σπινόζα) μόνο ἀπό τίς αἰτίες πού τήν προσδιορίζουν, ἐνῶ

ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς φαντασίας ἐξηγεῖ τά πάντα μέ τούς σκοπούς, μέ τήν ὑποκειμενική αὐταπάτη τῶν σκοπῶν τῆς ἐπιθυμίας της καί τῶν προσδοκιῶν της. Αὐτό σημαίνει κυριολεκτικά *ἀνατροπή* τῆς τάξης τοῦ κόσμου, σημαίνει νά κάνεις τόν κόσμο νά βαδίζει «μέ τό κεφάλι κάτω», ὅπως θά ποῦνε ὁ Χέγκελ κι ὁ Μάρξ, νά βάζεις σέ ἐνέργεια ἕναν ὁλόκληρο «μηχανισμό» (διατύπωση πού πολλά μοῦ ξεδιάλυνε ὅταν τή συνάντησα στόν Μάρξ καί στόν Λένιν σχετικά μέ τό κράτος), ἕναν μηχανισμό ἀνατροπῆς *τῶν αἰτιῶν μέσα στούς σκοπούς*. Ὁ μηχανισμός αὐτός εἶναι ἀκριβῶς ὁ κόσμος τῆς φαντασίας, ὁ κόσμος ὡς τέτοιος, ἡ βιωμένη μέσα στόν μηχανισμό μετατροπή τῶν αἰτιῶν σέ σκοπούς, ὁ βιωμένος κόσμος [*Lebenswelt*]: σέ σκοπούς αὐταπατώμενης ὑποκειμενικότητας, τῆς αὐταπάτης τοῦ ἀνθρώπου πού θεωρεῖ τόν ἑαυτό του κέντρο τοῦ κόσμου καί κατασκευάζει γιά τόν ἑαυτό του «μιά αὐτοκρατορία μέσα σέ μιά αὐτοκρατορία», τόν καθιστᾶ κυρίαρχο τοῦ νοήματος τοῦ κόσμου (τό cogito), τή στιγμή πού ὁ ἴδιος ὑπόκειται ὁλοκληρωτικά στούς προσδιορισμούς τῆς τάξης τοῦ κόσμου, τή στιγμή πού δέν εἶναι παρά ἁπλό καί προσδιορισμένο τμῆμα τοῦ κόσμου, ἕνας περαιωμένος τρόπος τῆς οὐσίας (ὡς τρόπος τῆς ἔκτασης καί τρόπος τῆς σκέψης, τρόπος αὐστηρῶς «παράλληλος»).

Ὁ Σπινόζα στό Παράρτημα τοῦ «Βιβλίου Ι» ἀνέπτυξε μιά θαυμαστή κριτική τῆς θρησκευτικῆς ἰδεολογίας, ὅπου τό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο, προικισμένο μέ ἐπιθυμίες τελείωσης, προβάλλεται στό Θεό θεωρώντας τον πρωταρχική καί τελική αἰτία τοῦ Σύμπαντος, ὡς τήν αἰτία (στήν πραγματικότητα κάθε ἄλλο παρά ἡ αἰτία), ὡς τήν ἀπαρχή τοῦ κάθε νοήματος, δηλαδή τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ Σύμπαντος. Ὅτι κάθε νόημα εἶναι Τέλος, δηλαδή *ἐσχατολογία ἑνός φανταστικοῦ νοήματος*, τί βαθύτητα σκέψης! Διέγνωσα ἀμέσως σ' αὐτή τή μήτρα κάθε δυνατῆς θεωρίας γιά τήν ἰδεολογία καί τήν προσεταιρίστηκα μέ τούτη τή διαφορά, ὅτι προέβαλα (ἄν καί ὁ Σπινόζα τό κάνει ἤδη στήν *Πολιτικο-Θεολογική Πραγματεία*) ὄχι μόνον τήν ἀτομική ὑποκειμενικότητα ἀλλά, ἄν μπορῶ νά πῶ, τήν κοινωνική ὑποκειμενικότητα, ἐκείνη μιᾶς ἀνθρώπινης ἀνταγωνιστικῆς ὁμάδας, δηλαδή μιᾶς

κοινωνικῆς τάξης καί ἑπομένως τῶν ἀνταγωνιστικῶν τάξεων, αὐτό δηλαδή πού ὁ Σπινόζα, καί ὀφείλω νά τό ἀναγνωρίσω, δέν τό λέει εὐθέως ἀλλ' ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ μέ τήν ἱστορία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

Τί συνέβαινε λοιπόν μέ τήν περίφημη ἀλλά σκοτεινή, καί ἐν πάση περιπτώσει ἀκατανόητη ἄν ὄχι μή κατανοήσιμη, «γνώση τοῦ τρίτου γένους»; Ὁ Σπινόζα μιλάει γιά τόν *amor intellectus Dei* (διανοητικό ἔρωτα τοῦ Θεοῦ) καί γιά τήν *beatitudo* (εὐδαιμονία), ἀλλά ἀναμφίβολα πρόκειται γιά φιλοσοφικές ἐπιπτώσεις στό μυαλό καί τό σῶμα τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο δέν ἔδινε κανένα συγκεκριμένο παράδειγμα αὐτῆς τῆς ὀνομαζόμενης «διαισθητικῆς» γνώσης.

Βρῆκα, ὅμως, ἕνα παράδειγμα, κατά τή γνώμη μου τέλειο (καί στό σημεῖο αὐτό νομίζω ὅτι ἴσως ἐκπλήξω), στήν *Πολιτικο-Θεολογική Πραγματεία*, ὅπου ὁ Σπινόζα πραγματεύεται τήν ἱστορία, καί πιό συγκεκριμένα τήν ἱστορία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Πράγματι, θεωροῦσα ὅτι σ' αὐτό τό παράδειγμα ὁ Σπινόζα μᾶς δίνει μιά «περίπτωση» γνώσης «τρίτου γένους», δηλαδή τῆς γνώσης ἑνός ἀντικειμένου *μοναδικοῦ* (ἕνα ἱστορικό ἄτομο, ἕνας συγκεκριμένος λαός χωρίς προηγούμενα οὔτε συνέχεια) καί ταυτόχρονα οἰκουμενικοῦ (θά δοῦμε σέ λίγο κατά ποιά ἔννοια). Θά μποροῦσε νά μᾶς δώσει ἄπειρα ἄλλα παραδείγματα νά στοχαστοῦμε, π.χ. τό τάδε μοναδικό ἄτομο, τόν Σωκράτη (τή γυναίκα του) ἤ τόν ἑαυτό του (καί τίς ἀράχνες του). Ἀλλά πῶς ἕνα μοναδικό ἀντικείμενο εἶναι ταυτόχρονα καί οἰκουμενικό; Προφανῶς μποροῦμε νά σκεφτοῦμε πάραυτα τόν Χέγκελ, τήν οἰκουμενικότητα πού συνιστᾶται ἀκριβῶς ἀπό ἕναν συγκεκριμένο λαό μέσα στήν παγκόσμια ἱστορία καί ὄχι ἀπό τό τάδε μοναδικό ἄτομο τό ὁποῖο, ἔξω ἀπό τήν κοινότητα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, δέν μπορεῖ νά φτάσει τή συγκεκριμένη οἰκουμενικότητα, ἐκτός κι ἄν εἶναι τό ἴδιο ὁ τελευταῖος φιλόσοφος (κι ἀκόμα, εἶναι ἡ ἔνταξή του στήν τελική ἀτομικότητα ἑνός ἱστορικοῦ λαοῦ πού τοῦ ἀπονέμει αὐτό τό προνόμιο). Ὅμως σκέφτομαι ὅτι ὁ Σπινόζα θά μποροῦσε νά ἐποπτεύσει τήν κάθε μοναδικότητα, περιλαμβανομένου αὐτοῦ πού συμβαίνει μέσα στόν βιωμένο κόσμο [Lebenswelt] τῆς φαντασίας ὡς μοναδικῆς οἰκουμενικῆς ἀτομικότητας. Σάν μιά *περίπτω-*

ση, σχεδόν μέ τήν έννοια πού ὁ Βιτγκενστάιν στό *Tractatus* γράφει «die Welt ist alles was der Fall ist», φράση ἀμετάφραστη πού σημαίνει περίπου τό ἑξῆς: «ὁ κόσμος δέν εἶναι παρά αὐτό πού εἶναι ἡ κάθε περίπτωση». Τί εἶναι ἡ «περίπτωση», ἄν ὄχι αὐτό πού συμβαίνει, ἄν ὄχι αὐτό πού «πέφτει», τυχαῖα, δηλαδή χωρίς ἀπαρχή οὔτε τέλος; Αὐτό πού πέφτει στήν ὕπαρξη καί στό Εἶναι, μέσα σ' ἕναν κόσμο πού συγκροτεῖται ἀπό παρόμοιες «πτώσεις», ἀπό παρόμοιες «περι-πτώσεις», ἐπ' ἄπειρον. Ὅτι κάθε περίπτωση (ἰατρική ἤ ἄλλη) εἶναι μοναδική ὁ καθένας θά τό παραδεχόταν ἀβίαστα. Ἀλλά ὅτι μιά μοναδική «περίπτωση» εἶναι συνάμα *οἰκουμενική*, νά κάτι πού δημιουργεῖ καί πρόβλημα καί σκάνδαλο! Μολαταῦτα ἐδῶ βρίσκεται ἡ πρόκληση στήν ὁποία πρέπει θεωρητικῶς ν' ἀπαντήσουμε. Γιά νά τήν ἀντιμετωπίσω θά κάνω μιά παρέκβαση, τήν παρέκβαση τῆς ἰατρικῆς, ἤ ἄν προτιμᾶτε τῆς ἀνάλυσης, ἀλλά θά μποροῦσε νά εἶναι ἡ περίπτωση ἑνός λαοῦ καί τῆς ἱστορίας του, ὅπως τήν κάνει ὁ Σπινόζα. Διότι μήπως ὑπάρχει τάχα κάτι τόσο μοναδικό ὅσο ἡ συγκυριακή περίπτωση ἑνός ἱστορικοῦ λαοῦ πού γνωρίζει μιά ἱστορία καί ταυτόχρονα μοναδικές συνθῆκες ὕπαρξης, ἀπό τήν ὁποία νά μήν μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε *ἀφαιρετικά* καμία οἰκουμενική γνώση; Στό σημεῖο αὐτό, τό κατάλαβα πολύ ἀργότερα, ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσει κανείς τίς ἀνόητες θέσεις τοῦ Κάρλ Πόπερ, γιά τόν ὁποῖο ἡ ἱστορία (καί ὁ μαρξισμός πού ἔχει τήν ἀξίωση νά εἶναι γνώση τῆς ἱστορίας) καί ἡ ψυχανάλυση δέν προσφέρουν καμιά γνώση, διότι δέν εἶναι μή διαψεύσιμες.

Ἄς μιλήσουμε λοιπόν γιά ἱστορία, διότι μᾶς καλεῖ αὐτοπροσώπως ὁ Σπινόζα, ἐπίσης γιά ψυχανάλυση, διότι ὁ Πόπερ μᾶς προκαλεῖ. Καί στίς δυό δέν ὑπάρχουν παρά «περιπτώσεις»· ὁ καθένας θά τό δεχόταν χωρίς κόπο. Θά τό δεχόταν καί ὁ Μάρξ ὁ ἴδιος, πού γράφει ὅτι δέν ὑπάρχει παραγωγή *ἐν γένει*, ἐργασία *ἐν γένει* κλπ., κι ὅτι πάντοτε κάθε ἱστορία εἶναι μιά μοναδική «περίπτωση». Δέν θά μπορούσαμε νά τό ποῦμε καλύτερα, κι οἱ ψυχαναλυτές ἄλλωστε τό ἴδιο λένε: ποτέ δέν συναντοῦν «τήν ἴδια περίπτωση», ἀλλά μόνον καί πάντοτε «*περιπτώσεις*», ἑνικές καί ἑπομένως *διαφορετικές*. Πῶς, λοιπόν, ἔχουμε τήν ἀξίωση νά ἀπο-

κτήσουμε *γενικές* γνώσεις, δηλαδή ἀφηρημένες, δεδομένου ὅτι κάθε περίπτωση εἶναι συγκεκριμένη καί ἀντίθετα πρός τά συγκεκριμένα ἀντικείμενα (οἱ καστανιές, οἱ ὀξιές, οἱ δαμασκηνιές, οἱ ἀχλαδιές κλπ. ὡς πραγματώσεις τῆς ἔννοιας τοῦ δένδρου) ποτέ δέν μποροῦμε νά κάνουμε ἀφαίρεση τῶν ἀτομικῶν μοναδικοτήτων ὥστε νά φτάσουμε στήν ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ ἴδιου τοῦ πράγματος; Χειρότερα ἀκόμη: πῶς μποροῦμε νά ἰσχυριζόμαστε ὅτι μιλᾶμε γιά τήν καθαυτό ἐν γένει μοναδικότητα ἄν δέν ἔχουμε κάποια προκαταβολική γνώση, ἄν τό γεγονός τῆς μοναδικότητας δέν εἶναι καί δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι μιά «*ἔννοια*», οὔτε κάν ἡ δική του ἡ ἔννοια; Καί ὁ ἴδιος ὁ Σπινόζα θά μᾶς προειδοποιοῦσε, αὐτός πού στήν περίπτωση τῆς «γνώσης τρίτου γένους» μιλάει γιά κάποια διαίσθηση, ἀκριβῶς ὅπως ἀργότερα ὁ γιατρός θά μιλήσει γιά μιά «χρόνια διαίσθηση» κι ὁ ψυχαναλυτής γιά Einsicht ἤ γιά insight (διαισθήσεις), ἀκριβῶς ὅπως μιλάει καί ὁ πολιτικός (τό νόημα τῆς συγκυρίας). Πῶς νά κάνει κανείς ἀφαίρεση οἱασδήποτε ἀπό τίς μοναδικές, ἄρα μή συγκρίσιμες, διαισθήσεις; Βλέπουμε ὅτι τό πᾶν ἐξαρτᾶται πάρα πολύ ἀπό τίς ἐνστάσεις.

Μολαταῦτα ὁ Σπινόζα ὑπερβαίνει τίς ἐνστάσεις, ἀκριβῶς ὅπως ὁ Μάρξ καί ἡ ἀνάλυση, πού μέ ἐλαφρότητα ἀποδοκιμάζει ὁ Πόπερ. Θά ἔλεγα μόνο τό ἑξῆς, πού φαίνεται ν' ἀπαντᾶ στήν ἔνσταση τοῦ Πόπερ καί στήν ἔννοια τοῦ Σπινόζα: στήν ἀτομική καί τήν κοινωνική ζωή δέν ὑπάρχουν παρά μοναδικότητες (νομιναλισμοί), πραγματικά μοναδικές ἀλλά οἰκουμενικές ὡστόσο, διότι αὐτές οἱ μοναδικότητες διαπερνῶνται καί κατέχονται ἀπό ἐπαναλαμβανόμενες ἀμετάβλητες ἤ σταθερές, ὄχι ἀπό γενικότητες ἀλλά ἀπό ἐπαναληπτικές σταθερές τίς ὁποῖες ἀνευρίσκουμε κάτω ἀπό τίς μοναδικές τους παραλλαγές μέσα σέ ἄλλες μοναδικότητες τοῦ ἴδιου εἴδους καί γένους. Ἔτσι ὁ Σπινόζα ἐντελῶς φυσιολογικά ξαναβρίσκει μέσα στήν ἱστορία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ μιά *σταθερά* πού τήν πραγματεύτηκε «γενικά» στό Παράρτημα τοῦ «Βιβλίου Ι» ἀναφορικά μέ τήν ἐν γένει θρησκεία. Καί ὡστόσο, γιά τόν Σπινόζα ποτέ δέν ὑπάρχει ἐν γένει θρησκεία, ὅπως δέν ὑπάρχει ἐν γένει παραγωγή γιά τόν Μάρξ. Σταθερές ἤ γενολογικά ἀμετάβλητες, ὅπως καί

νά τό πεῖ κανείς, πού συνταιριάζονται μέσα στήν ὕπαρξη τῶν μοναδικῶν «περιπτώσεων» καί πού ἐπιτρέπουν τήν *ἐπεξεργασία* (θεωρητική ἤ πρακτική, λίγο ἐνδιαφέρει): ὄχι ὅμως *γενικές*, σταθερές κι ὄχι νόμοι πού προφανῶς δέν στοιχειοθετοῦν τό ἀντικείμενο μιᾶς θέλησης *ἐπαλήθευσης* μέσα σέ ἕνα ἀφηρημένο κι ἀνανεώσιμο δυναμικό, ὅπως στή φυσική ἤ τή χημεία, ἀλλά τῶν ὁποίων ἡ ἐπαναλαμβανόμενη κανονικότητα ἐπιτρέπει νά ἐντοπίσουμε τήν ἐμφανιζόμενη φόρμα μοναδικότητας καί ἄρα τήν ἐπεξεργασία της. Πρόκειται προφανῶς γιά μιά *δοκιμασία* πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τό πειραματικό δυναμικό *ἀπόδειξης* τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία ὡστόσο διαθέτει τήν αὐστηρότητά της εἴτε πρόκειται γιά τή γνώση καί τήν ἐπεξεργασία τῆς ἀτομικῆς μοναδικότητας (ἰατρική, ἀνάλυση) ἤ τῆς κοινωνικῆς ἀτομικότητας (ἱστορία ἑνός λαοῦ) εἴτε γιά τή δράση πάνω στήν ἱστορία (πολιτική).

Αὐτό ἀκριβῶς σκεφτόμουν ὅτι ἀνακάλυψα στή *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία*: μιά γνώση καί διαλεύκανση τῆς μοναδικῆς ἱστορίας ἑνός μοναδικοῦ λαοῦ, τοῦ ἑβραϊκοῦ. Καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Σπινόζα θά μπορέσει νά ἐπενδύσει σ' αὐτό τό παράδειγμα ἐπαναλαμβανόμενης σταθερᾶς τή θεωρία του γιά τή θρησκευτική ἰδεολογία, τή θεωρία του γιά τή γλώσσα, γιά τό σῶμα καί τή φαντασία, πού σκεφτόμουν ὅτι ἴσως εἶναι ἡ πρώτη ἱστορική μορφή θεωρίας τῆς ἰδεολογίας.

Διότι στό βάθος στή «γνώση τρίτου γένους» δέν ἔχουμε ποτέ νά κάνουμε μέ ἕνα *καινούργιο* ἀντικείμενο ἀλλά ἁπλῶς μέ μιά νέα μορφή σχέσης οἰκειοποίησης (ἡ λέξη εἶναι τοῦ Μάρξ) ἑνός ἀντικειμένου τό ὁποῖο βρισκόταν *ἀείποτε ἐδωνά*, ἀπό τό πρῶτο γένος γνώσης: ὁ «βιωμένος κόσμος», τό Lebenswelt τοῦ πρώτου γένους, ἀνυψώνεται ἐνῶ παραμένει ἴδιος ὡς συμπύκνωση οἰκουμενικῶν δυνατοτήτων στόν ἑαυτό τους, μέχρι τό σύμπαν ἤ τή φύση καί τήν ὑποστασιακή τους αἰτία (ὁ Θεός). Ἐδῶ, ὅμως, δέν ἀλλάζει ποτέ τό ἴδιο τό Εἶναι τῶν πραγμάτων (τί ἄλλο εἶναι ἕνας τελειωμένος κόσμος ἄν ὄχι μιά οἰκουμενική μοναδικότητα στό πλαίσιο τοῦ εἴδους της;) ἀλλά ἡ σχέση οἰκειοποίησης πού τό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο διατηρεῖ μ' αὐτά. Μ' αὐτή τήν ἔννοια,

πράγμα πού θά ἐπαναλάβουν ὁ Χέγκελ καί ὁ Μάρξ, κάθε διαδικασία γνώσης κατευθύνεται ἀπό τό ἀφηρημένο πρός τό συγκεκριμένο, ἀπό τήν ἀφηρημένη οἰκουμενικότητα στή συγκεκριμένη μοναδικότητα. Στή γλώσσα μου ὀνόμασα χονδροειδῶς αὐτή τή διαδικασία μετάβαση ἀπό τίς γενικότητες Ι στίς γενικότητες ΙΙΙ διά μέσου τῶν γενικοτήτων ΙΙ. Πλανιόμουν ὡστόσο, στό βαθμό πού ἡ σκοπούμενη μέ τή γνώση πραγματικότητα |τοῦ τρίτου γένους| δέν εἶναι ἡ πραγματικότητα μιᾶς γενικότητας ἀλλά ἡ πραγματικότητα μιᾶς οἰκουμενικῆς μοναδικότητας. Ὡστόσο, ἤμουν μέσα στή «γραμμή» τοῦ Σπινόζα ἐπιμένοντας μαζί μέ τόν Μάρξ καί τόν Χέγκελ πάνω στή διάκριση μεταξύ «συγκεκριμένου πραγματικοῦ», ἄρα τοῦ μοναδικοῦ οἰκουμενικοῦ (ὅλες οἱ περιπτώσεις πού συνιστοῦν τόν κόσμο ἀπό τήν ἀρχή ἤδη τοῦ πρώτου γένους) καί τό συγκεκριμένο-τῆς-σκέψης πού ἀποτελεῖ τή γνώση τοῦ τρίτου γένους.

Ἔτσι, ἡ *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία* μοῦ ἐπιφύλασσε θαύματα. Ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ λαοῦ, πού ζοῦσε κάτω ἀπό μιά μοναδική θρησκεία, κάτω ἀπό τή Θορά [Πεντάτευχος], μέ τίς ἱεροτελεστίες της, τίς θυσίες καί τίς λειτουργίες της (θά ἔβρισκα ἀργότερα ἐδῶ αὐτό πού ὀνόμασα ἡ *ὑλικότητα ὕπαρξης τῆς ἰδεολογίας*), μέ μιά κοινωνικά καθορισμένη γλώσσα καί, ἀκριβῶς, μ' αὐτούς τούς ἐκπληκτικούς προφῆτες, ἄνδρες πού ἀνέβαιναν στά βουνά ὅταν τούς καλοῦσε ὁ Κύριος ἀλλά οἱ ὁποῖοι, μέσα στό βουητό τῆς θύελλας καί τό θάμπωμα τῶν ἀστραπῶν, δέν ἄκουγαν παρά μόνο κάποια μισόλογα ἡμικαταληπτά. Ξανακατέβαιναν λοιπόν στήν πεδιάδα γιά νά ὑποβάλουν στούς ἀδελφούς τους τό μήνυμα τοῦ Θεοῦ, παρ' ὅλο πού κι αὐτοί τό γνώριζαν. Οἱ προφῆτες δέν εἶχαν τίποτε καταλάβει ἀπ' ὅσα ὁ Θεός τούς εἶχε πεῖ. Τότε οἱ ἄνθρωποι τῆς πεδιάδας τούς τό ἐξηγοῦσαν λεπτομερέστατα καί γενικά οἱ προφῆτες καταλάβαιναν τό νόημα τοῦ θεϊκοῦ μηνύματος. Ὅλοι, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνο τό ζῶον τόν Δανιήλ πού ἤξερε νά ἑρμηνεύει τά ὄνειρα ἀλλά πού ὄχι μόνο δέν καταλάβαινε τίποτε ἀπό τά μηνύματα τοῦ Θεοῦ (ἦταν ὡστόσο ὁ κοινός κλῆρος ὅλων) ἀλλά, πράγμα ἀκόμη χειρότερο, δέν θά καταλάβει ποτέ τίποτε ἀπό τίς ἐξηγήσεις πού ὁ λαός τοῦ δίνει γιά τό

μήνυμα πού δέχθηκε! Ἔβλεπα στήν ἱστορία αὐτή τή θαυμάσια ἀπόδειξη τῆς ἄγριας ἀντίστασης πού ἀντιτάσσει κάθε ἰδεολογία στήν ἀποσαφήνισή της (κι αὐτό ἀντίθετα μέ τήν ἁπλοϊκή θεωρία τοῦ Διαφωτισμοῦ). Ἀκολουθώντας τόν Πασκάλ καί τόν Σπινόζα, ἔμελλε ἀργότερα νά σταθῶ ἐπίμονα πάνω στό ζήτημα τῆς ὑλικῆς ὕπαρξης τῆς ἰδεολογίας, ὄχι μόνο στίς κοινωνικές ὑλικές *συνθῆκες* ὕπαρξής της (τό δεσμό της μέ τά τυφλωμένα ἀπό τή φαντασία μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας συμφέροντα), κάτι πού τό συναντᾶμε καί στόν πρώιμο Ρουσσώ καί στόν Μάρξ καί σέ πολλούς ἄλλους συγγραφεῖς, ἀλλά νά σταθῶ πάνω στήν *ὑλικότητα* τῆς ὕπαρξής της τῆς ἴδιας. Ἀλλά δέν σκοπεύω νά κάνω τώρα κάποια εἰσήγηση πάνω σ' αὐτή τήν ἀξιοθαύμαστη *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία*.

Αὐτό πού μέ γοήτευε ἐπίσης στόν Σπινόζα ἦταν ἡ φιλοσοφική του στρατηγική. Ὁ Ζάκ Ντεριντά μίλησε πολύ γιά στρατηγική στή φιλοσοφία καί ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, δεδομένου ὅτι κάθε φιλοσοφία εἶναι μιά ἁρματωσιά θεωρητικοῦ ἀγώνα πού κατέχει *θέσεις*, τίς ἀντίστοιχες ἰσχυρές ἤ προεξέχουσες τοποθεσίες, ὥστε νά μπορέσει νά περιζώσει τίς θεωρητικές θέσεις πού κατέχει καί ὀχυρώνει ὁ ἀντίπαλος. Ὁ Σπινόζα ὡστόσο ἄρχιζε ἀπό τόν Θεό! Ἐκκινοῦσε ἀπό τόν Θεό καί στό βάθος (τό πιστεύω, σύμφωνα ἄλλωστε μέ τήν παράδοση πού ἄφησαν οἱ χειρότεροι ἐχθροί του) ἦταν ἄθεος (ὅπως ὁ Ντά Κόστα καί τόσοι ἄλλοι Ἑβραῖοι Πορτογάλοι τῆς ἐποχῆς του). Ἔξοχος χειριστής τῆς στρατηγικῆς, ἐκκινοῦσε πολιορκώντας τήν ἀνώτατη ἰσχυρή θέση τοῦ ἀντιπάλου του, ἤ μᾶλλον ἐγκαθίσταται σ' αὐτήν σάν νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ἀντίπαλός του, ἄρα χωρίς νά μοιάζει ὕποπτος γιά ὁρκισμένος ἀντίπαλός του, καί ἐπαναδιατάσσει τό θεωρητικό κάστρο τοῦ ἀντιπάλου μέ τρόπο ὥστε νά τό στρέψει ἐναντίον του, ὅπως στρέφουμε τά κανόνια ἐναντίον τοῦ κατόχου τους. Αὐτή ἡ ἐπαναδιάταξη συνίστατο στή θεωρία τῆς ἄπειρης οὐσίας, ταυτόσημης μέ τόν Θεό, «causa sui» [αἰτία ἑαυτοῦ] (ἄρα χωρίς ἐξωτερικό), καί στήν ἄπειρη παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ πού πραγματώνει τήν ὕπαρξή του σέ ἄπειρα κατηγορήματα (σέ ἀριθμό ἄπειρο, ἀλλά μόνο σέ δυό ἀπ' αὐτά μποροῦμε νά ἔχουμε πρόσβαση: στή σκέψη καί

στό χῶρο) καί παράλληλα (πράγμα πού ταυτίζει τήν ordo rerum μέ τήν ordo idearum -τήν τάξη τῶν πραγμάτων καί τήν τάξη τῶν ἰδεῶν— σέ μιά καί μόνη connexio, συνάφεια) πού καί αὐτά πραγματώνονται σέ ἄπειρους τρόπους, ἐνῶ αὐτοί οἱ ἄπειροι τρόποι πραγματώνονται σέ μιά ἀπειρία πεπερασμένων τρόπων. Μιά ἄπειρη οὐσία (Θεός) πού δέν μποροῦμε κάν νά τήν ἀποκαλέσουμε *μοναδική*, γιατί δέν ἔχει κάποιαν ἄλλη μέ τήν ὁποία νά τή συγκρίνουμε ὥστε νά τή διακρίνουμε καί νά τήν ὀνομάσουμε μοναδική (Στανισλάβ Μπρετόν), ἄρα χωρίς ἐξωτερικό, αὐτοπραγματούμενη, χωρίς ποτέ νά βγεῖ ἀπό τόν ἑαυτό της, ἑπομένως χωρίς ἐκείνη τήν κλασική ἐξωτερικότητα (τήν αὐταπάτη τῆς δημιουργίας) πού εἶναι ὁ κόσμος ἤ τό σύμπαν. Οἱ φιλόσοφοι, γενικά, δέν πραγματεύονται τά θέματά τους μ' αὐτό τόν τρόπο: μέ βάση ἕνα ὁρισμένο *ἐξωτερικό* ἀντιτάσσουν πάντοτε τίς δυνάμεις τῶν θέσεών τους πού προορίζονται νά περιστοιχίσουν τό χῶρο πού προστατεύουν καί προασπίζουν προηγούμενες θέσεις, θέσεις πού ἤδη κατέχουν τό πεδίο. Μιλώντας στρατιωτικά, αὐτή ἡ ἐπαναστατική φιλοσοφική στρατηγική τοῦ Σπινόζα |περικύκλωση τῶν θέσεων τοῦ ἀντιπάλου| θυμίζει τή θεωρία τοῦ ἀντάρτικου τῆς πόλης καί τήν περικύκλωση τῶν πόλεων ἀπό τήν ὕπαιθρο, τόσο προσφιλή στόν Μάο, θυμίζει ἐπίσης μερικές μορφές πολιτικοστρατιωτικῆς στρατηγικῆς τοῦ Μακιαβέλι (ἡ θεωρία τῶν ὀχυρῶν κυρίως). Εἶχα γοητευθεῖ ἀπ' αὐτή τή χωρίς προηγούμενο τόλμη πού μοῦ δινόταν ὡς ἡ ἰδέα τῆς *ἐσχάτης* οὐσίας κάθε φιλοσοφικῆς στρατηγικῆς, τῆς οὐσίας-ὅριο, ἐκείνης πού ποτέ δέν μποροῦμε νά ὑπερβοῦμε. Μοῦ φέρνει στό νοῦ τή σκέψη ἑνός Μακιαβέλι πού στοχάζεται πάντοτε στά «ὅρια», στό «ἀκραῖο» σημεῖο. Καί ἀναμφίβολα αὐτή ἡ στρατηγική μέ βόλευε στήν προσωπική μου πολιτική καί φιλοσοφική στρατηγική: νά περικυκλώνει κανείς ἀπό τά μέσα στό Κόμμα μέ τίς δικές του τίς θέσεις... Τί οἴηση κι αὐτή!

Ὡστόσο δέν ξοφλοῦσα μέ τόν Σπινόζα. Ὄχι μόνο ἀρνήθηκε κάθε θεωρία θεμελίωσης σέ κάποια ἀπαρχή (τό cogito) τοῦ κάθε νοήματος καί τῆς κάθε ἀλήθειας, πού λειτουργεῖ πάντα ὡς ἐγγύηση τῆς ἑκάστοτε καθεστηκυίας τάξεως, εἴτε ἐπιστημονικῆς, εἴτε ἠθικῆς καί σέ τελευταῖα ἀνάλυση *κοινω-*

νικῆς (χάρη στή σύνδεσή της μέ ἄλλα στοιχεῖα πού ἐγγυᾶται ἡ 'Αλήθεια). 'Ηταν καί νομιναλιστής! Εἶχα διαβάσει στόν Μάρξ ὅτι ὁ νομιναλισμός ἦταν ἡ βασιλική ὁδός πρός τόν ὑλισμό. Γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια ὁ νομιναλισμός δέν εἶναι ἡ βασιλική ὁδός πρός τόν ὑλισμό ἀλλά ὁ μόνος νοητός στόν κόσμο ὑλισμός. Πῶς προχωροῦσε ὁ Σπινόζα; Χωρίς ποτέ νά 'χει διανοηθεῖ μιά ὑπερβατολογική γένεση τοῦ νοήματος, τῆς ἀλήθειας ἤ τῶν συνθηκῶν δυνατότητας τῆς κάθε ἀλήθειας, τοῦ ὁποιουδήποτε νοήματος καί τῆς ὁποιασδήποτε ἀλήθειας, ὀχυρωνόταν στή γεγονότητα μιᾶς ἁπλῆς διαπίστωσης: «ἔχουμε μία ἰδέα ἀληθή», «κατέχουμε μιά νόρμα ἀλήθειας», ἀληθή ὄχι σέ συνάρτηση πρός κάποια θεμελίωση χαμένη στίς μακρινές ἀπαρχές τοῦ κόσμου, ἀλλά γιατί εἶναι γεγονός: ὁ Εὐκλείδης, εὐτυχῶς, κι ἕνας θεός ξέρει γιατί, ὑπῆρξε ὡς μιά γεγονική οἰκουμενική μοναδικότητα καί δέν τίθεται ζήτημα, ὅπως θά τό 'θελε ὁ Χοῦσερλ, «νά ἐπαναδραστηριοποιηθεῖ τό ἀρχικό νόημα». 'Αρκεῖ νά σκεφθεῖ κανείς μέσα στό γεγονικό ἀποτέλεσμα τῆς σκέψης του, μέσα στό ἄπευθο ἀποτέλεσμά της, γιά ν' ἀποκτήσει δύναμη στοχασμοῦ. Αὐτόν *τόν γεγονικό νομιναλισμό* τόν ξανασυναντᾶμε, καί μέ πόση ἰδιοφυΐα, στήν περίφημη διάκριση, ἐσωτερική σέ κάθε ἔννοια, μεταξύ ideatum καί idea, μεταξύ τοῦ πράγματος καί τῆς ἔννοιας του, ἀνάμεσα στό σκύλο πού γαβγίζει καί στήν ἔννοια τοῦ σκύλου πού αὐτή δέν γαβγίζει, ἀνάμεσα στόν κύκλο πού εἶναι στρογγυλός καί τήν ἰδέα τοῦ κύκλου πού δέν εἶναι στρογγυλή κλπ. 'Απ' ἐδῶ ἄνοιξε καί νομιμοποιήθηκε ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἀτελή γνώση τοῦ πρώτου γένους, δηλαδή τό πέρασμα, στό χῶρο καί στήν ἐπεξεργασία, αὐτῆς τῆς κεφαλαιώδους διάκρισης σέ μιά γνώση ὅλο καί περισσότερο ἐνδελεχή, μέχρι τή γνώση τοῦ τρίτου γένους, δηλαδή τό πέρασμα ἀπό τόν κόσμο-φαντασία στόν κόσμο τῆς ἔννοιας αὐτῆς τῆς φαντασιακῆς ἀνενδελέχειας, μέχρι τήν ἐποπτεία τῶν οἰκουμενικῶν μοναδικοτήτων πού ὑπάρχουν εὐθύς ἐξαρχῆς σέ κάθε περαιωμένο τρόπο ἀλλά παραγνωρισμένες καί ἐγκλωβισμένες μέσα στή φαντασία.

Θά πρέπει νά προσθέσει κανείς κάποια ἄλλη ἐξαιρετική θεωρία; Ναί, ἐκείνη τοῦ σώματος, θεμελιωμένη πάνω στόν περίφημο παραλληλισμό τῶν κατηγορημάτων. Αὐτό τό σῶ-

μα (τό ὑλικό, ὀργανικό μας σῶμα), τοῦ ὁποίου δέν γνωρίζουμε «ὅλες του τίς δυνάμεις», ἀλλά γιά τό ὁποῖο γνωρίζουμε ὅτι ζωογονεῖται ἀπό τήν οὐσιώδη δύναμη τοῦ conatus |ζωτική ὁρμή|, σῶμα πού ξαναβρίσκεται στό conatus σέ κατάσταση «mens» (λέξη ἀμετάφραστη: mens δέν εἶναι ἡ ψυχή οὔτε τό πνεῦμα ἀλλά μᾶλλον ἡ δύναμη, ἡ fortitudo |ἀνδρεία|, ἡ virtus|ἀρετή| τοῦ σκέφθεσθαι |ἡ διάνοια|). Ὁ Σπινόζα, ὅμως, στοχαζόταν τό σῶμα ὡς potentia (ἰσχύς) ἤ virtus (ἀρετή), δηλαδή ὡς fortitudo |ἀνδρεία| ἀλλά καί ταυτόχρονα ὡς generositas |γενναιότητα|, δηλαδή ζωτική ὁρμή, ἄνοιγμα στόν κόσμο, δωρεά. Ξανασυνάντησα σ' αὐτά ἀργότερα τό προανάκρουσμα τῆς φροϋδικῆς λίμπιντο (μεῖον, εἶναι ἀλήθεια, τήν κεφαλαιώδη σεξουαλική της συνδήλωση), ὅπως ἀκριβῶς ἔβρισκα στόν Σπινόζα μιά καταπληκτική θεωρία τῆς ἀμφισημίας διότι —γιά νά δώσω ἕνα καί μόνο παράδειγμα— *ὁ φόβος κατ' αὐτόν εἶναι τό ἴδιο πράγμα μέ τήν ἐλπίδα, εἶναι τό κατευθείαν ἀντίθετό του*. Φόβος κι ἐλπίδα εἶναι «θλιμμένα πάθη», πάθη ὑποδούλωσης στή φαντασία, ἄρα ἕνα εἶδος «ἐνστίκτου τοῦ θανάτου», ἱκανοῦ νά καταστρέψει τή χαρούμενη, ὁλοζώντανη κι ἐκρηκτική ὁρμή τοῦ conatus |ὁρμή| πού συνενώνει τόν ζωτικό ζῆλο, πού ἐπισφραγίζει τήν οὐσιαστική ἑνότητα τοῦ mens |τῆς διάνοιας| καί τοῦ σώματος, ὅπως ταιριάζουν «τά χείλη μέ τά δόντια».

Μπορεῖ νά φανταστεῖ κανείς πόσο αὐτή ἡ θεωρία περί σώματος μοῦ πήγαινε θαυμάσια. Ἔβρισκα σ' αὐτήν τή δική μου ζωτική ἐμπειρία: στήν ἀρχή σκλάβος ἑνός φόβου καί μιᾶς ἀπροσμέτρητης ἐλπίδας, πού ὅμως ἀπελευθερώθηκε μέ τήν ἀνασύνθεση καί τήν ἰδιοποίηση τῶν δυνάμεών της χάρη στή δουλειά στά κοινωνικά ἔργα τοῦ παπποῦ μου καί ἀργότερα στό στρατόπεδο αἰχμαλωσίας. Νά μπορεῖ κανείς ἔτσι νά ἀπελευθερώνει καί νά ἀνασυνθέτει τό σῶμα του, τό κατατεμαχισμένο καί πεθαμένο σῶμα μέσα στή δουλεία μιᾶς φαντασιακῆς ὑποκειμενικότητας, ἄρα ὑπόδουλο σῶμα, νά ἀντλεῖ κανείς ἀπ' αὐτή τήν ἀνασυντεθειμένη ἀπελευθέρωση κάτι πού νά τό στοχάζεται ἐλεύθερα καί μέ δύναμη, ἑπομένως νά σκέφτεται κανείς μέ τό σῶμα του, μέσα στό σῶμα του, μέ τό σῶμα του, ἀκόμα καλύτερα: *νά ζεῖ ἐλεύθερα μέσα στή σκέψη τοῦ* conatus [ζωική ὁρμή], *τοῦ σώμα-*

τός του τοῦ ἴδιου, σημαίνει, ἁπλούστατα, νά σκέφτεται μέσα στήν ἐλευθερία καί τή δύναμη τῆς σκέψης. Ὅλ' αὐτά μέ μάγευαν σά νά εἶχα συναντήσει μιά ἀδιαμφισβήτητη ἐμπειρία καί μιάν ἀπαράμιλλη πραγματικότητα πού γιά πάντα εἶχαν γίνει δικές μου. Εἶναι τόσο σωστό —ὁ Χέγκελ τό εἶπε ὄμορφα— ὅτι δέν γνωρίζουμε πραγματικά παρά μόνο ὅ,τι ἀναγνωρίζουμε εἴτε αὐτό εἶναι *λάθος* (γνώση τῆς αὐταπάτης τῆς φαντασίας) εἴτε *σωστό* (ἐποπτική γνώση τῆς ἀρετῆς σου, γνώση τρίτου γένους).

Σ' αὐτήν τή φαντασιακή φιλοσοφία τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ γεγονικοῦ, ἀπαλλαγμένου ἀπό κάθε ὑπερβατική ἐγγύηση (Θεός) ἤ ὑπερβατολογική (τό «σκέφτομαι»), συναντῶ μιά ἀπό τίς παλιές μου διατυπώσεις. Σκεφτόμουν λοιπόν, χρησιμοποιώντας μιά μεταφορά πού ἀξίζει ὅ,τι ἀξίζει, πώς ἕνας ἰδεαλιστής φιλόσοφος εἶναι ὅπως ἕνας ἄνθρωπος πού ξέρει προκαταβολικά *καί* ἀπό ποῦ ἀναχωρεῖ τό τρένο στό ὁποῖο ἀνεβαίνει *καί* ποῦ πηγαίνει: ποιός εἶναι ὁ σταθμός ἀναχώρησης καί ποιός ὁ σταθμός ἄφιξης (ἀκόμη μιά φορά ὁ προορισμός τοῦ ταξιδιοῦ, ὅπως τῆς ἐπιστολῆς). Ὁ ὑλιστής φιλόσοφος, ἀντίθετα, εἶν' ἕνας ἄνθρωπος πού παίρνει τό τρένο *καθ' ὁδόν* (στό δρόμο τοῦ κόσμου, στήν πορεία τῆς ἱστορίας, στήν πορεία τῆς ζωῆς του) ἀλλά χωρίς νά ξέρει οὔτε ἀπό ποῦ ἔρχεται οὔτε ποῦ πάει. Ἀνεβαίνει στήν τύχη σ' ἕνα τρένο καί ἀνακαλύπτει σ' αὐτό τίς πραγματικές ὡς γεγονός ἐγκαταστάσεις τοῦ βαγονιοῦ καί ποιοί οἱ συνταξιδιῶτες, ὡς γεγονός κι αὐτοί, πού τόν συνοδεύουν, ποιές εἶναι οἱ συζητήσεις καί οἱ ἰδέες τῶν συνταξιδιωτῶν του, ποιά γλώσσα, σημαδεμένη ἀπό τόν κοινωνικό τους περίγυρο, μιλοῦν (ὅπως οἱ προφῆτες τῆς Βίβλου). Ὅλ' αὐτά γιά μένα ἔμοιαζαν σάν νά ἦταν γραμμένα στή σκέψη τοῦ Σπινόζα, ἤ μᾶλλον τό ἔγιναν λίγο λίγο. Γι' αὐτό μοῦ ἄρεσε νά τσιτάρω Ντέτζγκεν πού μιλοῦσε γιά τή φιλοσοφία ὡς «Holzweg der Holzwege» προσπερνώντας τόν Χάιντεγγερ πού σίγουρα δέν γνώριζε αὐτή τή διατύπωση (καί πού τήν ἀνακάλυψή της ὀφείλω στόν Λένιν καί στήν ὡραία μετάφραση τοῦ J.-P. Osier), «τόν δρόμο τῶν δρόμων πού δέν ὁδηγεῖ πουθενά». Ἔμαθα μετά ὅτι ὁ Χέγκελ εἶχε πολύ πιό πρίν φιλοτεχνήσει τή θαυμάσια εἰκόνα ἑνός «δρόμου πού

βαδίζει μόνος του», ἀνοίγοντας τόν ἴδιο του τό δρόμο, ἔτσι καθώς προχωράει στά δάση καί στά χωράφια. Τί «συναντήσεις»!

Καί σίγουρα ἔμελλε νά δοκιμάσω τή γοητεία τῆς γοητείας ὅταν συνάντησα τόν Μακιαβέλι. Ἀλλά πολύ ἀργότερα. Κι ἄς μήν ἐκπλαγεῖ κανείς πού ἀκόμη μιά φορά προεξοφλῶ τούς συνειρμούς μου, διότι δέν μ' ἐνδιαφέρει καθόλου ἡ χρονολογική διαδοχή τῶν περιστατικῶν μιᾶς ζωῆς, δέν ἐνδιαφέρουν κανέναν οὔτε ἐμένα τόν ἴδιον, ἀλλά ἡ ἐπαναλαμβανόμενη ἐμμονή μερικῶν συναισθημάτων, εἴτε εἶναι ψυχολογικά εἴτε θεωρητικά εἴτε πολιτικά, τά ὁποῖα δέν τά συλλαμβάνουμε καί δέν τά αἰσθανόμαστε πραγματικά παρά μόνον ἐξ ὑστέρου. Γι' αὐτό ἐλάχιστα ἐνδιαφέρει ἡ χρονική τάξη ἐμφάνισής τους δεδομένου ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις εἶναι ἕνα affect ὕστερο πού ὄχι μόνο δίνει νόημα σέ ἕνα προηγούμενο ἀλλά καί τό ἀποκαλύπτει στή συνείδηση καί στήν ἀνάμνηση. Ποτέ μου δέν θά σταματήσω νά ἀναλογίζομαι αὐτή ἐδῶ τή φράση τοῦ Φρόυντ: «ἕνα affect λαμβάνει χώρα πάντα στό παρελθόν». Ἄς παρακολουθήσει λοιπόν ὁ ἀναγνώστης αὐτή τή νέα ἀναδρομική προεξόφληση.

Ἀνακάλυψα τόν Μακιαβέλι γιά πρώτη φορά τόν Αὔγουστο τοῦ 1961 στό Μπερζινόρο τῆς Ἰταλίας, σέ μιά θαυμάσια παλιά καί τεράστια οἰκία, πάνω σ' ἕναν λόφο πού δέσποζε σ' ὅλη τήν πεδιάδα τῆς Ἐμίλια. Ἐκεῖ κατοικοῦσε ἡ Φράνκα, τήν εἶχα γνωρίσει μόλις πρίν ἀπό μία ἑβδομάδα. Ἦταν μιά γυναίκα ἐκθαμβωτικῆς σικελιάνικης ὀμορφιᾶς, μέ μαῦρα μαλλιά (τή φώναζαν στή Σικελία «Μόρα», ἡ Μαυριτανή). Μοῦ τήν εἶχε γνωρίσει ἡ κουνιάδα της, ἡ Τζιοβάνα, σύντροφος τοῦ μεγάλου ζωγράφου Κρεμονίνι, παλιοῦ μου φίλου. Εἶχε ἕνα ὑπέροχο σῶμα, πρόσωπο ἐξαιρετικά εὐκίνητο καί κυρίως μιά ἐλευθερία γυναίκας πού ποτέ μου δέν εἶχα ξανασυναντήσει, καί μάλιστα στήν Ἰταλία! Μοῦ γνώριζε τή χώρα της, οἱ ἔντονοι ἔρωτές μας γίνονταν μερικές φορές δραματικοί (ἐξαιτίας μου μᾶλλον παρά ἀπό φταίξιμό της). Μέ δυό λόγια μέ εἶχε θαμπώσει ὁ ἔρωτάς της, ἡ χώρα της, τό θαῦμα τῶν λόφων της καί τῶν πόλεών της. Ἄρχισα νά μαθαίνω ἰταλικά, μέ εὐκολία ὅπως πάντα. Συχνά κατε-

βαίναμε στήν Τσεζένα, μεγάλη κωμόπολη στήν πεδιάδα, στά πόδια τῶν λόφων. Μιά μέρα μοῦ ἔμαθε ὅτι ἡ Τσεζένα ἦταν ἡ μικρή πόλη ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ὁ Καῖσαρ Βοργίας γιά τή μεγάλη του περιπέτεια. Ἄρχισα νά διαβάζω λίγο Γκράμσι (γιά τούς διανοούμενους), ἀλλά γρήγορα διέκοψα τήν ἀνάγνωσή του γιατί καταπιάστηκα μέ τόν Μακιαβέλι.

Ἔκτοτε προσπαθοῦσα συνεχῶς νά τόν διαβάζω, νά τόν καταλαβαίνω, ἐπανερχόμενος στήν ἀνάγνωσή του κάθε τόσο. Ἔκανα πολλά μαθήματα γιά τόν Μακιαβέλι στήν Ἐκόλ Νορμάλ. Ἀναμφισβήτητα εἶναι ὁ συγγραφέας πού πολύ μέ γοήτευσε, πολύ περισσότερο κι ἀπό τόν Μάρξ. Δέν σκοπεύω νά κάνω ἐδῶ μιά εἰσήγηση γιά τόν Μακιαβέλι, γιά τόν ὁποῖο ἄλλωστε κάποια φορά θά μιλήσω πιό ἐμπεριστατωμένα, ἀλλά θά ἤθελα νά ἐπισημάνω γιατί μέ εἶχε γοητεύσει. Ἄλλωστε μοῦ λένε ὅτι μετά τό μεγάλο βιβλίο τοῦ Κλώντ Λεφόρ, ἑτοιμάζονται ἤδη γιά τόν Μακιαβέλι καμιά δεκαριά διατριβές. Τί ἐπιτυχία!

Ἦρθα στόν Μακιαβέλι χάρη σ' ἕναν λόγο, συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενο, τοῦ Μάρξ πού ἀνέφερε ὅτι ὁ καπιταλισμός γεννήθηκε «ἀπό τή συνάντηση τῶν ἀνθρώπων μέ τά δουκάτα καί τῶν ἐλεύθερων ἐργαζομένων», ἐλεύθερων, δηλαδή στερημένων ἀπό τά πάντα, ἀπό τά μέσα τῆς ἐργασίας τους, τά σπίτια τους καί τήν οἰκογένειά τους, μέσα στήν τεράστια ἀπαλλοτρίωση τῆς ἀγγλικῆς ὑπαίθρου (αὐτό ἦταν τό ἀγαπημένο του παράδειγμα). *Συνάντηση*. Ἀκόμη ἕνα *casus*, μιά *περίπτωση*, ἕνα τυχαῖο γεγονός χωρίς καταγωγή, αἰτία ἤ σκοπό. Ξανάβρισκα τήν ἴδια διατύπωση στόν Μακιαβέλι ἐκεῖ πού μιλάει γιά τή «συνάντηση» ἀνάμεσα στήν καλή εὐκαιρία (ἤ fortuna ἤ καλή συγκυρία) καί τόν ἄνθρωπο τῆς virtus |ἀρετή|, δηλαδή αὐτόν πού ἔχει ἀρκετή εὐφυΐα (διαίσθηση) γιά νά κατανοήσει ὅτι ἡ καλή εὐκαιρία παρουσιάστηκε καί κυρίως ἀρκετή ἐνέργεια (virtus-ἀνδρεία) καί ὑπερβάλλουσα αὐστηρότητα γιά νά τήν ἐκμεταλλευθεῖ ὑπέρ τοῦ ζωτικοῦ του προτάγματος. Τό πιό ἐκπληκτικό μέ τόν Μακιαβέλι, στή θεωρία του γιά τόν Νέο Ἡγεμόνα πού ὀφείλει νά θεμελιώσει τή Νέα Ἡγεμονία, εἶναι ὅτι αὐτός ὁ νέος ἄνθρωπος πρέπει νά εἶναι ἕνας ἄνθρωπος τοῦ *τίποτε, χωρίς παρελθόν, χωρίς τί-*

τλους καί φορτία, ἕνας ἀνώνυμος, μόνος καί γυμνός (δηλαδή στήν πραγματικότητα ἐλεύθερος, χωρίς προκαθορισμούς —ἀκόμη ἡ μοναξιά, τοῦ Μακιαβέλι κατ' ἀρχήν, τοῦ 'Ηγεμόνα του στή συνέχεια— πού θά βάραιναν ἐπάνω του καί θά μποροῦσαν νά παρακωλύσουν τήν ἐλεύθερη ἄσκηση τῆς ἀρετῆς του). Κι ὄχι μόνο πρέπει νά εἶναι ἕνας γυμνός ἄνθρωπος ἀλλά νά ἐντοπίζει ὡς πεδίο ἐπέμβασής του ἕνα μέρος πού καί τό ἴδιο εἶναι ἀνώνυμο, στερημένο ἀπό κάθε κοινωνικό καί πολιτικό καθορισμό πού θά μποροῦσε νά παρακωλύσει τή δράση τοῦ 'Ηγεμόνα. 'Εξ οὗ τό προνομιακό παράδειγμα τοῦ Καίσαρα Βοργία. Βέβαια ἦταν γιός ἑνός Πάπα, πού ὅμως δέν τόν ἀγαποῦσε καί γιά νά τόν ξεφορτωθεῖ τοῦ κληροδότησε ἕνα κομμάτι γῆς στή Ρομανία, στήν Τσεζένα ἀκριβῶς. Ἕνα κομμάτι ἀπό τά κράτη τοῦ Πάπα. Ὅμως ξέρουμε, κι ὁ Μακιαβέλι ἐπέμεινε πολύ πάνω σ' αὐτό, ὅτι τά κράτη τῆς 'Εκκλησίας ἦταν ἀκυβέρνητα, χωρίς καμιά πολιτική ὑποδομή, τά κυβερνοῦσε ἀκόμη, λέει ὁ Μακιαβέλι, μόνο ἡ θρησκεία, κι ἐν πάση περιπτώσει ὄχι ὁ Πάπας, οὔτε ὑπῆρχε κάποια σοβαρή πολιτική: ἦταν τό πλῆρες πολιτικό κενό, μιά ἄλλου τύπου γύμνια, μέ δυό λόγια ἕνας χῶρος κενός, χωρίς οὐσιαστική ὑποδομή πού θά μποροῦσε νά γίνει ἐμπόδιο στήν ἀρετή τοῦ μέλλοντος Νέου 'Ηγεμόνα. ('Ο Χόμπς θά πεῖ: ἐλευθερία εἶναι ὁ ἐλεύθερος, ὁ χωρίς ἐμπόδια χῶρος.) 'Από αὐτή τή συνάντηση ἑνός ἀνθρώπου ἀπό τό τίποτε, γυμνοῦ (δηλαδή ἐλεύθερου στίς ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές κινήσεις του), κι ἑνός κενοῦ χώρου (δηλαδή χωρίς ἐμπόδια νά ἀντιπαραθέσει στήν ἀρετή τοῦ Καίσαρα Βοργία) γεννήθηκε ἡ εὐκαιρία του καί ἡ ἐπιτυχία του. 'Ο Καῖσαρ μπόρεσε νά ἀναγνωρίσει σ' αὐτή τή συνάντηση τήν εὐκαιρία μιᾶς τύχης πού γνώριζε νά τήν ἁρπάξει ὅπως ἁρπάζουν «μιά γυναίκα ἀπό τά μαλλιά» (Μακιαβέλι). Μέσα σ' αὐτό τό κενό βρῆκε τόν τρόπο νά οἰκοδομήσει δομές καί νά ἱδρύσει ἕνα βασίλειο. Πήγαινε νά τό μεγαλώσει καί θά μποροῦσε κατά τόν Μακιαβέλι νά δημιουργήσει τήν ἰταλική ἐθνική ἑνότητα ἄν ὁ Καῖσαρ δέν ἀρρώσταινε ἀπό πυρετό στά μολυσμένα ἕλη τῆς Ραβένας καί δέν ἦταν ἀπών ἀπό τή Ρώμη, ἐκεῖ ὅπου μιά ἄλλη ἀποφασιστική εὐκαιρία προσφερόταν, ὅταν πέθανε ὁ Πάπας. Αὐτή ἡ κακοτυχιά (ὁ πυρετός) τόν ἐμπόδισε ν' ἀρ-

πάξει τή μακρινή εὐκαιρία (Ρώμη) ὅπου πέθαινε ὁ Πάπας καί τό μέλλον του τότε σφραγίστηκε. Ὁ Καῖσαρ Βοργίας καταποντίστηκε ἔξω ἀπό τήν ἱστορία πού πήγαινε νά φτιάξει. Αὐτός ὁ ἐξαίρετος ἄνθρωπος, ἀλλά στερημένος στό ἑξῆς ἀπό «τύχη», πέθανε σέ κάποιο σκοτεινό σπανιόλικο μέρος, μές στήν ἀνωνυμία ἑνός ἁπλοῦ στρατιώτη, ὅταν ἀκόμη μιά φορά ἡ τύχη τοῦ γύρισε ἀνάποδα (μιά σφαίρα ἤ ἕνα βέλος). Ἡ ἀνωνυμία ἀκόμη: στήν ἀρχή καί στό τέλος.

Ἀλλά πῶς νά χρησιμοποιήσει κανείς τήν ἀρετή του γιά νά ἑδραιώσει μιά πραγματική συνέχεια τῆς καλοτυχίας, δηλαδή νά κρατήσει σέ *διάρκεια* (τό πρόβλημα τοῦ Μαχιαβέλι· μιά ἡγεμονία *πού νά διαρκεῖ*) τήν εὐνοϊκή συγκυρία πέρα ἀπό τή στιγμή πού ἡ «γυναικεία» φαντασία τῆς τύχης προσφέρεται στόν καταχτητή της; Εἶναι ὁλόκληρο τό πρόβλημα τοῦ ἀρχηγοῦ ἑνός κράτους. Δέν θέλω ἐδῶ νά μπῶ σέ λεπτομέρειες ὅπου πολλοί εἰδικοί εἶναι κατ' ἄλλο τρόπο περισσότερο ἁρμόδιοι ἀπό μένα. Θά ἤθελα, ὅμως, νά ἐπιμείνω σέ ὅ,τι ἀκολούθησε.

Ξέρουμε ὅτι ὁ Μαχιαβέλι ξαναπαίρνει τήν κλασική εἰκόνα τοῦ Κένταυρου, μισό-ζῶο, μισό-ἄνθρωπος, καί λέει ὅτι ὁ Ἡγεμόνας πρέπει νά εἶναι κι αὐτός ἔτσι: μισό-ζῶο, μέ τή βίαιη δύναμη πού πρέπει νά διαθέτει (λιοντάρι), καί μισόἄνθρωπος, μέ τήν ἀνθρώπινη ἠθικότητα πού πρέπει νά τόν χαραχτηρίζει. Ἀλλά πολύ συχνά ξεχνᾶμε ὅτι τό ζῶο ἀναδιπλασιάζεται στόν Μαχιαβέλι πού μ' αὐτό τόν τρόπο ἐγκαταλείπει ἐντελῶς τοῦ μεταφορά τοῦ Κένταυρου γιά νά φτιάξει μιάν ἄλλη ἐντελῶς διαφορετική. Τό ζῶο, στήν πραγματικότητα, ἀναδιπλασιάζεται σέ λιοντάρι καί σέ ἀλεπού ταυτόχρονα.

Τί εἶναι ἡ ἀλεπού; Ἡ πονηριά, λέμε. Ἀλλά εἶναι λίγο. Πράγματι, φαίνεται ὅτι ἡ ἀλεπού μοιάζει μέ μιά τρίτη διάσταση πού κυβερνᾶ τίς δύο ἄλλες. Ἤ, διαφορετικά, εἶναι τό ἔνστικτο (εἶδος διαίσθησης μισοσυνειδητῆς-μισοασυνείδητης) τῆς ἀλεποῦς πού δείχνει στόν Ἡγεμόνα ποιά στάση ὀφείλει νά υἱοθετήσει σέ τούτη ἤ τήν ἄλλη περίσταση ὥστε νά καταχτήσει τή συναίνεση τοῦ λαοῦ. Πότε πρέπει νά εἶναι ἠθικός, δηλαδή γεμάτος ἀρετές (μέ τήν ἠθική ἔννοια πού δέν ἔχει νά κάνει μέ τή virtus, δηλαδή ἐκείνη τήν ἀρετή τῆς ὁποίας

ὁ Σπινόζα δανείζεται τήν ἔννοια της ἀπό τόν Μακιαβέλι καί πού σημαίνει potentia |ἰσχύς-ἀνδρεία|) καί ἄλλοτε πρέπει νά εἶναι βίαιος, δηλαδή νά κάνει χρήση τῆς δύναμης. Ἤ μᾶλλον, κι αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας, πρέπει νά ξέρει *πότε νά εἶναι ἐνάρετος καί πότε νά εἶναι βίαιος*. Ἤ μᾶλλον, γιατί τό σημεῖο αὐτό εἶναι ἀκόμη πιό ἀποφασιστικό, νά ξέρει *νά φαίνεται* ὅτι εἶναι ἐνάρετος ἤ νά ξέρει *νά φαίνεται* ὅτι εἶναι βίαιος, ἀκόμη κι ἄν στό εἶναι του ὁ Ἡγεμόνας δέν εἶναι οὔτε βίαιος οὔτε ἠθικός. Ἐν πάση περιπτώσει, εἴτε εἶναι τό ἕνα ἤ τό ἄλλο εἴτε εἶναι καί τό ἕνα καί τό ἄλλο, πρέπει νά ξέρει *νά φαίνεται* ὅ,τι εἶναι αὐτό πού χρησιμεύει στήν ἀποφασιστική στιγμή γιά νά κερδίσει τή συνέχιση τῆς τύχης, νά καταστήσει τήν τύχη *διαρκή*.

Ἐδῶ ἐπεμβαίνει ἐκεῖνο τό βουβό ἔνστικτο τῆς ἀλεπούς. Εἶν' αὐτό πού, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὑπαγορεύει στόν Ἡγεμόνα τήν προφάνεια ἐκείνης ἤ τῆς ἄλλης συμπεριφορᾶς, ἐκείνη τοῦ ἐνάρετου ἀνδρός ἤ ἐκείνη τοῦ βίαιου. Αὐτό τό ἔνστικτο συνίσταται πράγματι στήν *ἐνστικτη* διαίσθηση τῆς συγκυρίας καί τῆς ἐφικτῆς εὐκαιρίας πού προσφέρεται γιά κατάκτηση: μιά νέα «συνάντηση», ἀλλά αὐτή τή φορά προετοιμαζόμενη καί ἐλεγχόμενη ἐκ τῶν προτέρων.

Ἔτσι ὁ Ἡγεμόνας φιλοτεχνεῖ γιά τόν ἑαυτό του ἕνα εἶδος *διαρκοῦς εἰκόνας*. Ὁ Μακιαβέλι λέει ὅτι ὁ Ἡγεμόνας δέν πρέπει νά εἶναι οὔτε ἀγαπητός οὔτε μισητός ἀλλά ἐπίφοβος, νά κρατᾶ δηλαδή πάντα σωστή *ἀπόσταση* πού τόν φέρνει πάνω ἀπό τό λαό καί τούς μεγάλους, πάνω ἀπό τόν συνεχή ἀνταγωνισμό τους, πάνω καί πέρα ἀπό τήν ἄμεση ἀντίδραση πού μπορεῖ νά προκαλέσει ἐκείνη ἤ ἡ ἄλλη ἐπί μέρους πρωτοβουλία του (πού, ἀντίθετα ἀπό τήν εἰκόνα του, *δέν διαρκοῦν*) καί ἐν τέλει σέ ἀπόσταση καί ἀπό τόν ἑαυτό του τόν ἴδιο, τίς ἴδιες του τίς ἐπιθυμίες, τίς ἐνορμήσεις καί τίς ὁρμές του, ἄρα, σύμφωνα μέ τή γλώσσα τῆς ἐποχῆς, νά χαλιναγωγεῖ τά πάθη του. Ἡ εἰκόνα του τόν ἐξαναγκάζει κατά κάποιο τρόπο νά παραμένει πάντα πιστός στήν εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ του, ἄρα νά κατευνάζει τά «πάθη» του ὥστε ἡ εἰκόνα του νά τοῦ ἀντιστοιχεῖ *μέ διάρκεια*, διότι χωρίς διάρκεια δέν θά μπορέσει νά καταστήσει διαρκή τήν τύχη κι ἑπομένως τή φιλότητα τῶν λαῶν του. Διότι ὁ Μακιαβέλι

θέλει γιά τόν Ἡγεμόνα, ἐκτός ἀπό τό φόβο τοῦ λαοῦ, κι ἕνα εἶδος φιλότητας, ἀλλά ποτέ τήν ἀγάπη.

Ἄν ὁ Ἡγεμόνας προκαλεῖ τήν ἀγάπη ἤ τό μίσος, θά ὑποταχθεῖ σέ πάθη πού δέν μπορεῖ πιά νά ἐλέγξει οὔτε στόν ἑαυτό του οὔτε στόν λαό, θά ὑποταχθεῖ σέ πάθη χωρίς ἐσωτερικούς περιορισμούς. Ἔτσι ἡ δημαγωγία ἀγάπης τοῦ Σαβοναρόλα ξεσήκωσε μέσα στόν λαό ἕνα πραγματικό πάθος ἀγάπης πού προκάλεσε φοβερούς ἀγῶνες στό πλαίσιο τοῦ λαοῦ καί τελικά ὁ ψευδοηγεμόνας, μήν μπορώντας νά τό ἐλέγξει, προκάλεσε τήν ἐκτέλεσή του. Ἔτσι τό *μίσος* τοῦ τάδε λαοῦ γιά τόν τύραννό του καί οἱ συνεχεῖς βιαιότητες καταλήγουν πάντοτε στό νά ἐξωθοῦν τόν λαό εἴτε στό μηδενισμό τῆς βάναυσης σιωπῆς (βλέπε ἀργότερα τόν Μοντεσκιέ: ἡ σιωπή τοῦ δεσποτισμοῦ), εἴτε στήν ἐπαναστατική ἐξέγερση τῶν ταραχῶν πού ἀναπόδραστα ὁδηγοῦν στό θάνατο τοῦ τυράννου καί στήν ἀπώλεια τοῦ βασιλείου του.

Ὑπάρχει λοιπόν ἕνας ἐξαιρετικά στενός δεσμός μεταξύ τῶν «παθῶν» τοῦ Ἡγεμόνα καί τῶν «παθῶν» τοῦ λαοῦ. Ἄν ὁ Ἡγεμόνας δέν ἐλέγχει τά πάθη του, δέν θά μπορέσει νά ἐλέγξει τά πάθη τοῦ λαοῦ, ἀκόμη χειρότερα τά διαγείρει, καί καταλήγει στό νά γίνεται τό πρῶτο θύμα, ἐνῶ τό κράτος του χάνεται μαζί μ' αὐτόν. Ὅλα συμβαίνουν λοιπόν λές καί ἡ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ συνθήκη γιά μιά βασιλεία *πού νά διαρκεῖ*, γιά μιά τύχη πού ὁ Ἡγεμόνας νά τήν κουμαντάρει ἔτσι ὥστε *νά διαρκέσει ὑπέρ αὐτοῦ*, περνᾶ μέσα ἀπ' αὐτή τή θεμελιώδη *ἀπόσταση*. Ὁ Ἡγεμόνας ὀφείλει νά γνωρίζει ὅτι τό εἶναι του πρέπει νά συμφωνεῖ μέ τό φαίνεσθαι, μέ τή διαρκή του εἰκόνα, ἔστω κι ἄν στό ἐσωτερικό τους τά πράγματα εἶναι ἐντελῶς διαφορετικά. Ἕνας ἀρχηγός κράτους πού κρατᾶ τά ὑποκείμενά του σέ ἀπόσταση ἀπό τόν ἑαυτό του, τά κρατᾶ ταυτόχρονα σέ ἀπόσταση ἀπό τά θανάσιμα πάθη τους, εἴτε πρόκειται γιά τήν ἀγάπη εἴτε τό μίσος (τί ὡραία ἀμφισημία!).

Βέβαια ὁ Μαχιαβέλι μένει ἀπολύτως σιωπηλός ὡς πρός τήν ἐσωτερική φύση τῆς ἀλεποῦς, ἐκτός κι ἄν κάποιο κείμενο γιά τό θέμα αὐτό μοῦ ἔχει ξεφύγει. Στοχάζεται ὄχι τήν ἐσωτερική φύση τῆς ἀλεποῦς ὡς «αἰτία» ἀλλά μόνο ὡς πρός τά *ἀποτελέσματα* προσομοίωσης. Καί νά σκέφτεται κανείς

ὅτι μερικοί μᾶς ξεκουφαίνουν μέ τό «θέατρο» τῆς πολιτικῆς, λές καί ἡ πραγματικότητά του καί ἡ ἀνακάλυψή του νά ἦταν κάτι καινούργιο!

Ὅπως καί νά 'χει τό ζήτημα, κι ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτός ὑπάρχει, ὁ Ἡγεμόνας πρέπει νά παίρνει ἐπάνω του «τό κενό μιᾶς εἰλημμένης ἀπόστασης» (φράση μέ τήν ὁποία ὅριζα προσωρινά τή φιλοσοφία στό *Ὁ Λένιν καί ἡ φιλοσοφία*) καί νά εἶναι ἱκανός μέ τά κατάλληλα μέσα νά παράγει αὐτή τήν ἀπόσταση, δηλαδή τήν κυριαρχία του πάνω καί στά ἴδια του τά πάθη. Θά λέγαμε σήμερα τήν κυριαρχία πάνω σέ κάθε *μεταβίβαση* καί κυρίως πάνω σέ κάθε *ἀντιμεταβίβαση* (διότι ἡ ἀντιμεταβίβαση γιά νά μήν εἶναι βλαπτική πρέπει, ἐξουδετερώνοντάς την, νά προεξοφλεῖ τή μεταβίβαση: στήν προκειμένη περίπτωση τίς παθιασμένες ἀντιδράσεις τοῦ λαοῦ). Καί στό σημεῖο αὐτό ὁ Μακιαβέλι σιωπᾶ. Ἀλλά ἴσως στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ἐπιστρέψω στόν Σπινόζα, διότι αὐτός δέν ἀποσιωπᾶ τό ζήτημα.

Γνωρίζουμε ὅτι γιά τόν Σπινόζα, μέσα στήν καρτεσιανή παράδοση τῆς *Πραγματείας περί τῶν παθῶν* ἀλλά μ' ἕνα ἐντελῶς διαφορετικό νόημα, τό ζήτημα εἶναι νά δοθεῖ στόν ἄνθρωπο ἡ δυνατότητα νά κυριαρχεῖ τά πάθη του, νά περάσει ἀπό τήν κυριαρχία τῶν «θλιμμένων παθῶν» στά «χαρούμενα πάθη», νά περάσει στήν κυριαρχία τῶν «χαρούμενων παθῶν» πάνω στά «θλιμμένα» καί μ' αὐτή τή μετατόπιση ὁ ἄνθρωπος νά ὁδηγηθεῖ στήν ἐλευθερία. Ἡ τρέχουσα ἑρμηνεία, στηριγμένη σ' ὁρισμένες διατυπώσεις τοῦ Σπινόζα ἀποκομμένες ἀπό τά συμφραζόμενά τους, πιστεύει ὅτι αὐτή ἡ κυριαρχία πάνω στά πάθη εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς «μεταρρύθμισης τῆς κατανόησης», δηλαδή ἀποτέλεσμα μιᾶς διανοητικῆς γνώσης. Εἶναι ἡ θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Διαφωτισμοῦ πού ἔβλεπε στή γνώση καί στή δημόσια διάδοσή της τή λύση ὅλων τῶν κοινωνικῶν καί προσωπικῶν ἀντιφάσεων, περιλαμβανομένης καί τῆς διάλυσης ὅλων τῶν ἰδεολογικῶν αὐταπατῶν. Ἀλλά ὁ Σπινόζα δέν ἔχει καθόλου αὐτή τή γνώμη. Καί τή ρίζα τῆς περιφρόνησης τῆς πραγματικῆς ἄποψης τοῦ Σπινόζα τή βρίσκουμε, ἀκριβῶς, στήν ὁλοκληρωτική παραμέληση τῆς ἀντίληψης τοῦ Σπινόζα γιά τόν mens. Εἴδαμε ὅτι ἡ ψυχή (ὁ mens, ἡ διάνοια, ἡ δραστηριότητα τοῦ πνεύ-

ματος) δέν μπορεῖ νά διαχωρισθεῖ ἀπό τή δραστηριότητα τοῦ ὀργανικοῦ σώματος. Κι ὅτι, ἀντίθετα, ἡ διάνοια δέν σκέπτεται παρά στό βαθμό πού εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπό τίς ἐντυπώσεις καί τίς κινήσεις τοῦ σώματος, ὅτι ἑπομένως σκέπτεται ὄχι μόνο μέ τό σῶμα *ἀλλά ἐντός* τοῦ σώματος, ὁμοουσίως ἑνωμένη μ' αὐτό πρίν ἀπό κάθε διαχωρισμό, διότι αὐτή ἡ ἕνωση, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει στόν Ντεκάρτ, θεμελιώνεται πάνω στήν ἀπειρία τῶν κατηγορημάτων τῆς οὐσίας καί τόν αὐστηρό τους παραλληλισμό. Ἡ κυριαρχία τῶν παθῶν στόν Σπινόζα, μακριά ἀπό τοῦ νά εἶναι δυνατόν νά ἑρμηνευθεῖ ὡς «διανοητική» ἀπελευθέρωση τοῦ ἀρνητικοῦ συντελεστῆ τῶν παθῶν, συνίσταται, ἀντίθετα, στήν ἐσωτερική μετατόπιση τῶν «θλιμμένων παθῶν» σέ «χαρούμενα πάθη». Ὅπως στόν Φρόυντ ἀργότερα κανένα φάντασμα δέν ἐξαφανίζεται ποτέ, ἀλλά —ἀποτέλεσμα τῆς θεραπείας— *μετατοπίζεται ἀπό μιά κυρίαρχη θέση σέ μιά ὑπάλληλη θέση*, τό ἴδιο καί στόν Σπινόζα κανένα πάθος δέν ἐξαφανίζεται ποτέ ἀλλά μετατοπίζεται ἀπό μιά θέση «λύπης» σέ μιά θέση «χαρᾶς». «Amor intellectus Dei» |ὁ διανοητικός ἔρωτας τοῦ Θεοῦ| δέν εἶναι ἔρωτας διανοητικός, εἶναι ὁ ἔρωτας ὁλόκληρου τοῦ ἀτόμου, πεπερασμένος τρόπος τῆς ἄπειρης οὐσίας, ἀγάπη τοῦ σώματος ὁμοουσίως ἑνωμένου (ἤδη μέ τή συστατική οὐσία, δηλαδή τόν Θεό) μέ τήν ἀγάπη τοῦ «mens» |διάνοια| πραγματωμένη μέσα στήν κίνηση τοῦ «mens», τήν κίνηση τοῦ σώματος, τίς κινήσεις τοῦ θεμελιώδους conatus |ζωτική ὁρμή|: «Ὅσο μεγαλύτερη δύναμη ἔχει τό σῶμα τόσο τό πνεῦμα εἶναι πιό ἐλεύθερο» (Σπινόζα). Στό σημεῖο αὐτό μποροῦμε νά παραλληλίσουμε τόν Φρόυντ μέ τόν Σπινόζα: διότι τό conatus |ὁρμή|, διασπασμένο μεταξύ χαρᾶς καί λύπης, τί ἄλλο εἶναι ἀπό τό προανάκρουσμα τῆς λίμπιντο, διασπασμένης μεταξύ ἐνστίκτου τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου, ἀνάμεσα στή λύπη τοῦ Θανάτου καί τή χαρά τοῦ Ἔρωτα;

Ἔτσι λοιπόν προχωροῦσα κοπιαστικά, μέσα ἀπό τά δικά μου φαντάσματα, μέσα ἀπό τόν Σπινόζα καί τόν Μακιαβέλι, πρός τόν Φρόυντ καί τόν Μάρξ πού ποτέ δέν τούς ξεχώρισα ἀπό τίς ἀπασχολήσεις μου. Ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τό δρόμο του καί θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά συγκρίνει κανείς τίς

ἀντίστοιχες πορεῖες μας. Ἀλλά θά 'ναι ποτέ δυνατόν; Ἐν πάση περιπτώσει, ὡς πρός ἐμένα, ἰδού τά χαρτιά μου ἀνοιχτά. Ἄς τά κάνει ὁ καθένας ὅ,τι θέλει. Ἀλλά τό ὄφειλα στούς φίλους μου καί σέ ἄλλους γιά νά τούς βοηθήσω νά καταλάβουν αὐτό πού μοῦ συνέβη. Καί τήν ἐπιτυχία ἴσως, καί τό δράμα σίγουρα.

ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ

Ἐπί τῇ εὐκαιρία ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νά συνεχίσω γιά τόν Μακιαβέλι ἐπιμένοντας πάνω σέ ὁρισμένες θεωρητικές παρατηρήσεις γι' αὐτόν τόν ἐξαίρετο στοχαστή καί *φιλόσοφο* (ἐπιμένω, φιλόσοφο) πού εἶναι ὁ Μακιαβέλι.

Ἀντίθετα μέ ὅλη τήν πλατωνική καί ἀριστοτελική παράδοση ὁ Μακιαβέλι δέν στοχάζεται μέ βάση τή *συνέπεια* αἰτίας-ἀποτελέσματος, ἀλλά μέ βάση τή γεγονική *ἀλληλουχία* ἀνάμεσα στό «ἐάν» καί στό «τότε» (ἤδη παρούσα στούς Σοφιστές καί τόν Ἐπίκουρο, πού γιά τό λόγο αὐτό καταχρίθηκαν ἀπό τόν Πλάτωνα, καί ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε διά μακρῶν ἀπό τούς Στωικούς.) Στήν περίπτωση αὐτή δέν πρόκειται πλέον γιά μιά συνέπεια τῆς αἰτίας (ἤ ἀρχῆς, ἤ οὐσίας) πρός τό ἀποτέλεσμα, ἤ ἀπόρροια ἤ λογική συνεπαγωγή, ἀλλά γιά μιά ἁπλή ἀλληλουχία *συνθηκῶν*, ὅπου τό «ἐάν» σημαίνει τό *οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων*, δηλαδή ἐφόσον ὑπάρχει μιά ὁρισμένη γεγονική συγκυρία χωρίς αἰτία καταγωγῆς, ἐνῶ τό «τότε» ἐπισημαίνει ἐκεῖνο πού παρέπεται ὡς τό παρατηρήσιμο καί τό ἀποδοτέο στίς συνθῆκες τῆς συγκυρίας γεγονός. Πρόκειται γιά μιά πραγματική ἐπανάσταση στόν τρόπο σκέψης πού θά ἀνοίξει τό δρόμο σέ ὅλη τή σύγχρονη πειραματική ἐπιστήμη, τήν ὁποία, βέβαια, δέν ἐγκαινίασε ὁ Μακιαβέλι, ἀλλά τήν ὁποία παρέλαβε ἀπό τήν ἐπικούρεια παράδοση. Οἱ ἀρχές πρέπει νά ἐννοηθοῦν μέ ὅλο τό νόημα τοῦ ὅρου: πρώτη ἀρχή ἤ αἰτία ἤ οὐσία εἴτε εἶναι ὀντολογικῆς φύσεως (ὅπως στόν Ἀριστοτέλη καί στόν Θωμά τόν Ἀκκινάτη) εἴτε ἠθικῆς φύσεως (Ἀριστοτέλης καί Θωμάς Ἀκκινάτης ὅταν μιλοῦν περί τοῦ πολιτικοῦ). Ἐδῶ ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά συνολική ρήξη πρός ὅλες τίς ἠθικές ἀρχές κάθε πολιτικῆς. Διότι εὔκολα περνᾶ κανείς ἀπό τίς αἰτίες ἤ τίς ἠθικές ἀρχές στίς ὀντολογικές αἰτίες καί τίς ὀντολογικές ἀρχές πού τίς προϋποθέτουν. Πρόκειται γιά τόν ἴδιο τρόπο σκέψης. Γι' αὐτό στόν *Ἡγεμόνα* ὁ Μακιαβέλι δέν μᾶς

δίνει τίποτε άλλο από μιά έμπειρικογεγονική περιγραφή, συγκυριακή, μέ τήν ισχυρή έννοια τοῦ ὅρου, τῆς κατάστασης πραγμάτων πού ἴσχυε σέ ὅλες τίς ιταλικές ἡγεμονίες. Γιά νά συμπεράνει, τό ξέρουμε, ὅτι καμιά ἀπ' αὐτές δέν εἶναι ικανή νά πραγματοποιήσει τήν ιταλική ἐθνική ἑνότητα. «Ἐφόσον» τά ιταλικά κρατίδια εἶναι αὐτά πού εἶναι, «τότε λοιπόν» δέν μποροῦν καί ποτέ δέν θά μπορέσουν νά πραγματοποιήσουν τήν ιταλική ἑνότητα.

Τόν Μακιαβέλι, πού τόν θεωροῦν «οὐτοπικό», εἶναι ἐντυπωσιακό νά τόν βλέπει κανείς νά στοχάζεται ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο στήν περίπτωση τοῦ Νέου Ἡγεμόνα πού καλεῖται νά θεμελιώσει τή Νέα Ἡγεμονία, νά πραγματοποιήσει αὐτή τήν ἑνότητα πού τόσο προσδοκοῦσε, εὐχόταν καί ἤδη προανήγγειλε ὁ Δάντης στό *Περί Μοναρχίας* (γνωρίζουμε τήν περίφημη μεταφορά του γιά τόν «μεγάλο λαγό» πού θά ἔχει γερά πλεμόνια καί γρήγορα πόδια γιά νά διατρέξει αὐτόν τόν γιγαντιαῖο ἱστορικό κίνδυνο — ἕνα ζῶο ἀκόμη, ὅπως ἡ ἀλεπού στόν Μακιαβέλι).

Τί ἐξετάζει λοιπόν ὁ Μακιαβέλι στήν περίπτωση τοῦ Νέου Ἡγεμόνα πού καλεῖται νά θεμελιώσει μιά Νέα Ἡγεμονία ὥστε νά πετύχει τήν πραγματοποίηση τῆς τόσο ἀναμενόμενης ιταλικῆς ἑνότητας; Τά πάντα εἶναι ἤδη παρόντα: ἡ γεωγραφική ἑνότητα πού προσημαίνεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν Ἰταλῶν, ἡ γενναιοφροσύνη τους καί ἡ ἀτομική τους εὐφυΐα, τά βουνά, ἡ θάλασσα κλπ. Δέν λείπει παρά ἕνας ικανός ἄνδρας πού θά τήν ἑνοποιήσει, ἕνας ἄνδρας πού νά διαθέτει τήν ἀναγκαία virtus |ἀρετή| καί νά ἔχει τή fortuna |τύχη|, ἀναγκαῖες γι' αὐτή τήν ἀποφασιστική ἱστορική πραγματοποίηση, ὅπως τό βλέπουμε στήν Ἱσπανία καί ἰδίως στή Γαλλία (ἀλλά περιέργως ποτέ στήν Ἀγγλία). Ὁ Μακιαβέλι λοιπόν ἐφαρμόζει τίς ἀρχές τῆς ἐπαναστατικῆς του σκέψης ἐνάντια στούς πλατωνικούς (Πίκ ντέ λά Μιραντόλ κλπ.) καί ἐνάντια στούς ἀριστοτελικούς. Τά *Βιβλία* γιά τήν πρώτη «Δεκάδα» τοῦ Τίτου Λίβιου δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ὁ κατάλογος τῶν ἱστορικῶν περιπτώσεων ὅπου ἤδη παίχθηκε αὐτή ἡ ἰδιαίτερη «λογική» τῆς γεγονικῆς συντυχίας virtus καί fortuna.

Περί τίνος πρόκειται; Νά καταστρωθεῖ (ὡς σχέδιο βέ-

δαια, δηλαδή ὡς *στρατηγική*, πρίν νά ὑλοποιηθεῖ στά γεγονότα) μιά γεγονική συγκυρία πρός πραγματοποίηση, μέ τήν εὐτυχή ὑποστήριξη τῆς τύχης ἤ τῆς εὐκαιρίας, μιά συνάντηση τοῦ ἀστάθμητου πού νά προσιδιάζει στήν ἱστορική πραγματοποίηση τῆς ἰταλικῆς ἐθνικῆς ἑνότητας (ὁ Γκράμσι τό εἶδε πολύ καλά, παρ' ὅλο πού σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα ἔμεινε τυφλός). Ὡστόσο τό ἰδιαίτερα *ἐκπληκτικό* σ' αὐτή τή γεγονική συγκυρία συνίσταται *στό κενό*, ἔγκειται *στό κενό*: κατ' ἀρχήν ὡς ἀπουσία αἰτίας, ἀρχῆς, οὐσίας, καταγωγῆς κλπ., ἀπουσία ἀρχῶν ὀντολογικῶν καί ἠθικῶν, τό ξέρουμε καλά. Ἀλλά ἐπίσης κενό πραγματικό, γεγονικό, συγκυριακό!

Κοιτάξτε τήν περίπτωση τοῦ Καίσαρα Βοργία, τό παράδειγμα τῶν παραδειγμάτων. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ μελλοντικοῦ Ἡγεμόνα, τό σημείωσα ἤδη, πρόκειται γιά τό ἀπόλυτο κενό. Ἕνας ἄνθρωπος τοῦ τίποτε — παρ' ὅλο πού ἦταν γιός τοῦ Πάπα; ἀλλά αὐτή ἡ πομπώδης «καταγωγή» δέν ἔπαιξε κανέναν ρόλο, καθόσον ὁ Πάπας δέν θά δώσει κανένα μέσον στόν γιό του, μόλις ἕνα κομμάτι γῆς στήν Τσεζένα, στούς πρόποδες ἑνός λόφου πού ὀνομάζεται Μπερτινόρο καί πού γνώρισα καλά. Τί κληρονομεῖ λοιπόν αὐτός ὁ ἄνθρωπος τοῦ τίποτε, τί εἶναι; *Τίποτε*: δηλαδή τό *κενό*. Ἕνα κομματάκι ἀπό τά ἀκυβέρνητα παπικά κράτη, ἕνα κομματάκι γῆς χωρίς καμιά ὑποδομή. Τά κράτη τῆς Ἐκκλησίας (ὁ Μακιαβέλι στό σημεῖο αὐτό ἔχει μιά ἀπίστευτη σκληρότητα), ἄν μποροῦμε νά ποῦμε, κυβερνιοῦνται ἀπό τή θρησκεία, δηλαδή δέν κυβερνιοῦνται καθόλου. Μέσα σ' αὐτό τό κενό, τά πάντα θά εἶναι δυνατά, διότι δέν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο, οὔτε πολιτικό οὔτε δομικό οὔτε ὀργανικό. Παραδόξως, καί θά τό ἐπαληθεύσουμε ἀμέσως, σ' αὐτό συνίσταται ἡ fortuna, ἡ κατ' ἐξοχήν εὐκαιρία: στήν ἔλλειψη ἐμποδίων πού καθιστᾶ δυνατή τήν ἐλευθερία πρωτοβουλίας. Ὁ Χόμπς, γιά νά συμπυκνώσει τή σκέψη τοῦ Μακιαβέλι, θά πεῖ, ἀκριβῶς μέ τούς ὅρους πού χρησιμοποιῶ, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἐκδίπλωση τοῦ ἀτομικοῦ conatus σ' ἕναν κενό χῶρο, σ' ἕναν χῶρο χωρίς ἐμπόδια (τό πρῶτο ἐμπόδιο θά εἶναι ὄχι ἕνα *ὑλικό* ἐμπόδιο ἀλλά ἐκεῖνο πού προέρχεται ἀπό μιά ἄλλη ἐλευθερία, πράγμα πού προκαλεῖ τό ξέσπασμα τοῦ πολέμου). Ὁ Μακιαβέλι μιλᾶ γιά τή virtus, τήν

ἀρετή, καί τήν ἐκδίπλωσή της. Ὁ Σπινόζα θά μιλήσει γιά τήν ἐκδίπλωση τῆς ὁρμῆς, τοῦ conatus, τῆς ἀρετῆς καί τῆς ἰσχύος, πού εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο πράγμα. Συγγένεια ἐντυπωσιακή καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Σπινόζα θά μιλήσει γιά τόν Μακιαβέλι στή *Θεολογικο-Πολιτική Πραγματεία*, ὁρίζοντάς τον ὡς *acutissmus*, ἀγχινούστατο, ὀξυδερκέστατο, ὄχι μόνο στήν πολιτική ἀλλά κυρίως στή φιλοσοφία. Φαίνεται ἴσως καλύτερα τώρα παρά στόν καιρό του.

Αὐτή ἡ εἰσαγωγή τῆς ἔννοιας τοῦ κενοῦ στή φιλοσοφία, πού ξαναπαίρνει γιά λογαριασμό της τήν παλαιά καί ἀπεριόριστα γόνιμη διαίσθηση τοῦ Δημόκριτου καί τοῦ Ἐπίκουρου, ἀργότερα τοῦ Πασκάλ καί ἀκόμη ἀργότερα τοῦ Κάντ, τοῦ Χέγκελ, τοῦ Μάρξ, ἐπισημαίνει τήν *πραγματική ὑλιστική παράδοση στή φιλοσοφία*. Ἀλλά δέν θά ἤθελα ἐδῶ νά ἐπιδοθῶ σέ μιάν ἀπόδειξη, πού κάποια μέρα θά πρέπει νά γίνει μέ λεπτομέρειες.

Θέλω μόνο νά ἐπιμείνω στόν χαρακτήρα τῆς «εὐκαιρίας» καί στήν ἀκραία ἐκδοχή της: νά γνωρίζει κανείς τό κενό, ὅπως καί τό κενό εὐκαιρίας, ἐννοούμενης ὡς εὐνοϊκῆς ἐξωτερικῆς κατάστασης. Θέλω νά ἐπιμείνω σ' αὐτό τό γνώρισμα τοῦ Μακιαβέλι, ὁ ὁποῖος, ὅπως μόνο οἱ μεγάλοι τῆς φιλοσοφίας, ὅπως σέ κάθε εἶδος σκέψης καί γραφῆς, μουσικῆς, γλυπτικῆς κλπ., εἶναι ἄνθρωπος πού στοχάζεται στά ἔσχατα, τίς ὁριακές καταστάσεις, ἕνας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀργότερα ὁ Χόμπς, ὁ Πασκάλ, ὁ Κλαούζεβιτς, ὁ Χέγκελ, ὁ Μάρξ, ὁ Νίτσε, ὁ Φρόυντ, ὁ Βιτγκενστάιν, ὁ Γκράμσι, ὁ Λένιν, ὁ Μάο, ὁ Χάιντεγγερ ἐπίσης καί ἐν τέλει ὁ πιό ριζοσπαστικός ὅλων, ὁ Ντεριντά, στοχάζεται τό ὅριο ὡς τήν ἀπόλυτη συνθήκη κάθε σκέψης καί κάθε πράξης. Ἔξω ἀπό τή σκέψη τοῦ ὁρίου δέν ὑπάρχει καμιά στρατηγική, ἄρα καμιά τακτική, ἄρα καμιά δράση, ἑπομένως καμιά σκέψη ἤ πραγματική πρωτοβουλία, ἑπομένως καμιά δυνατή γραφή, καμιά μουσική, καμιά ζωγραφική, καμιά γλυπτική, κανένας κινηματογράφος. Ὅταν δέν στοχαζόμαστε στά «ὅρια», ὅταν δέν στοχαζόμαστε μέσα στά ὅρια καί δέν θεωροῦμε τά ὅρια ὡς τήν ἀπόλυτη προϋπόθεση κάθε σκέψης καί κάθε δράσης, παραμένουμε μεταξύ μετριοκρατίας, ἐκλεκτικισμοῦ καί, σέ τελευταία ἀνάλυση, μέσα στή βλακεία (βλέπε τή φτωχή θεω-

ρία τοῦ 'Αντρέ Γκλυκτσμάν, συγγραφέα ὡστόσο ἑνός ἐνδιαφέροντος βιβλίου γιά τόν Κλαούζεβιτς, πού ἐν τέλει πρέπει νά μήν κατάλαβε αὐτά πού σχολίαζε), καί μέσα στή μηδαμινότητα. Κοιτάξτε τί γίνεται σήμερα σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς, πολιτικῆς, ἰδεολογικῆς, στρατιωτικῆς (τῆς μόνης σκέψης πού στίς μέρες μας ἀξίζει τό ὄνομα σκέψη), φιλοσοφικῆς, μουσικῆς, εἰκαστικῆς, λογοτεχνικῆς, γλυπτικῆς κλπ., καί θά δεῖτε τή *βλακεία*, μέ τήν ἔννοια πού μόλις ἀνέπτυξα, νά βασιλεύει μέσα σέ μιά ἰδιοτελή αὐτοϊκανοποίηση μέτριων συγγραφέων — δέν θέλω νά ἀναφέρω ὀνόματα, εἶναι δυστυχῶς πασίγνωστα, ξεκινώντας ἀπό τούς ὑψηλά ἱστάμενους καί τά μήντια (τραγουδιστές ὅπως ὁ Μπρέλ καί ὁ Μπρασένς ἐξαιροῦνται καί δέν εἶναι τυχαῖο: αὐτά πού τραγουδοῦν στά τραγούδια τους εἶναι κατάσταση ὁριακή, ὅπως καί οἱ μαῦροι τραγουδιστές τῆς Β. καί τῆς Ν. 'Αμερικῆς). Ἡ χριστιανική θρησκεία ἐξαιρεῖται ἐπίσης καί γι' αὐτό, μιλώντας φιλοσοφικά καί αἰσθητικά, εἶναι τόσο γόνιμη, ὅπως στήν περίπτωση τῆς ἀρνητικῆς θεολογίας πού τήν ἐμπνέει πάντοτε.

Νά σκέφτεται κανείς καί νά δρᾶ στά ὅρια, ὅπως τόσο καλά τό 'δειξε ὁ Λένιν, σημαίνει νά σκέφτεσαι καί νά δρᾶς μέσα στόν κίνδυνο, ἀναλαμβάνοντας τίς «εὐθύνες καί τούς κινδύνους» ἑνός ὑπεύθυνου καί μοναχικοῦ ἐγχειρήματος, σημαίνει ἑπομένως νά ξέρεις νά εἶσαι μόνος καί νά ὑπομένεις ὅλες τίς συνέπειες, ὅπως πολύ ὡραῖα τό εἶπε ὁ Βίνικοτ (κι ὅπως ἐπί πολύ καιρό δέν ἤξερα νά τό κάνω, «νά εἶσαι μόνος σου μπροστά στή μητέρα σου»). Μόνος, χωρίς πατέρα, ὅπως ὅλοι οἱ μεγάλοι, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Μακιαβέλι, ὅπως ὁ 'Επίκουρος, ὅπως ὁ Δημόκριτος κι ὅλοι ὅσοι προανέφερα, ὅπως ὁ Μοντεσκιέ πού προσπάθησα νά σχολιάσω, ὅπως ὁ Λένιν καί ὁ Μάρξ, ὁ Βιτγκενστάιν, ὁ Σεζάν, ὁ Σελίν κι ὅλοι οἱ ἄλλοι, ἀπέραντος ὁ κατάλογος ἀλλά σήμερα εἶναι κλειστός πιά (ἐκτός ἀπό τόν Ντεριντά, τή «Θεολογία τῆς 'Απελευθέρωσης» καί τή στρατιωτική σκέψη). Κοιτάξτε τόν Κάντ καί τόν Ρουσώ, τόν Μακιαβέλι τελικά νά λέει διάφορα καθώς γυρίζει σπίτι του, χωρίς ποτέ κανείς νά τόν ἔχει καταλάβει, μονάχο του στήν κάμαρά του, νά ντύνεται καί νά στοχάζεται μόνος του, δηλαδή μέ τή συντροφιά τῶν με-

γάλων, ἐπίσης μόνοι τους κι αὐτοί, μόνοι τους δυό φορές· καί ἐπειδή ἦταν μόνοι τους καί ἐπειδή ξεχάστηκαν. Σκεφτεῖτε τόν Ντέ Γκώλ ἀπό τόν ὁποῖο δανείστηκα ἐκείνη τή μικρή ἐκπληκτική φράση γιά τίτλο αὐτοῦ τοῦ μικροῦ διβλίου.

Ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ αὐτή ἡ πολύ μεγάλη περιδιάβαση ἀλλά ἤθελα νά ἐπιμείνω στό μοναχικό μεγαλεῖο τοῦ Μακιαβέλι (τό ὁποῖο σέ μεγάλο βαθμό εἶναι ἔμμεσο, λίγο ἐνδιαφέρει) πού εἶχε συλλάβει τήν οὐσία τῆς «τύχης» ὡς τό τίποτε καί τό κενό, δηλαδή τό τίποτε τῆς αἰτίας, τῆς οὐσίας, τῆς ἀπαρχῆς, ὅσο κι ἄν αὐτό μπορεῖ νά φανεῖ ἀπίθανο.

Κοιτάξτε αὐτό πού οἱ κάτοικοι τῆς Τσεζένα ἀνακαλύπτουν μιά ὡραία πρωία στή μεγάλη πλατεία τῆς πολίχνης τους (πλατεία πού γνωρίζω πολύ καλά): πάνω σέ ἕνα ξύλινο ἰκρίωμα τό αἱμόφυρτο κορμί τοῦ Σινιγκάλα, τοῦ ὑπασπιστῆ τοῦ Βοργία, καί τό κεφάλι του κομμένο μέ τσεκούρι. Ὁ Καῖσαρ Βοργίας ἔφτιαξε ἕνα κενό, ὥστε μέσα στό κατ' αὐτόν τόν τρόπο δημιουργημένο κενό νά ἀναγεννηθεῖ ἡ «τύχη». Ὁ Σινιγκάλα, ὁ ὑπασπιστής του ὁ ἴδιος, εἶχε ἐφαρμόσει τήν πολιτική του, τήν πολιτική βεβαίως τοῦ Καίσαρα τοῦ ἴδιου, ἀλλά μέ τόν δικό του βάναυσο τρόπο, ἄρα ἐπικίνδυνο. Καί νά πῶς ἔπαιξε ἡ λογική τοῦ Μακιαβέλι καί τοῦ Καίσαρα: «ἐάν» συνεχίσουμε ἔτσι, «τότε» τίποτε δέν θά εἶναι δυνατό, «τότε» ὁ λαός θά τό γυρίσει στό μίσος, πράγμα πού καθιστᾶ ἀδύνατη κάθε διακυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων ἀπό τόν οἱονδήποτε. Αὐτό τό κομμένο κεφάλι εἶναι τό τέλος κάθε αἰτίας, τό τέλος τῆς κάθε οὐσίας, τό τέλος τῆς κάθε ἀπαρχῆς ἤ μᾶλλον ἡ ἐνεργητική καί πραγματική ἀπόρριψή τους. Εἶναι τό τέλος αὐτοῦ πού ἦταν ἤδη ἕνα παρελθόν καί πού βάραινε πάνω στή διακυβέρνηση τοῦ λαοῦ, ἡ ἀδυναμία νά δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στόν Ἡγεμόνα καί τόν λαό αὐτή ἡ παράδοξη σχέση *φόβου-φιλότητας*, χωρίς τήν ὁποία καμιά κυβέρνηση δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει.

Τό πιό ἐκπληκτικό δέ εἶναι ἡ φύση τῆς virtus, τῆς ἀρετῆς τοῦ Νέου Ἡγεμόνα, πού ὀφείλει νά ἱδρύσει καί νά κατευθύνει τή Νέα Ἡγεμονία ὥστε νά *διαρκέσει*. Ἄλλωστε, ὅτι ὀφείλει νά εἶναι ἀπολύτως Νέος καί ἡ ἡγεμονία ἀπολύτως Νέα δείχνει πώς κάθε ἐγχείρημα πού στοχάζεται καί δρᾶ in extremis, στά καί μέ τά ὅρια, ὀφείλει νά εἶναι *χωρίς προη-*

γούμενα, χωρίς προηγούμενη *αἰτία*, χωρίς ἐκεῖνο τό «*Wesen ist gewesen ist*», χωρίς ἐκείνη τήν οὐσία πού συνίσταται σέ «αὐτό πού ὑπῆρξε», χωρίς προαπαιτούμενα, δεδομένα, πού τό συνιστοῦν στήν οὐσία του. Ὄχι. Κάθε ριζικός νεωτερισμός ὀφείλει νά εἶναι ὄχι αἰτία τοῦ..., παρελθόν τοῦ..., ἀλλά ἕνα ἀπολύτως νέο πράγμα καί ὡς τέτοιο νά εἶναι *ἀποτέλεσμα*. Δέν εἶναι τυχαῖο ἄν κάθε φιλοσοφία τῶν ἐσχάτων καί τοῦ ὁρίου ἀνάγεται ἀποκλειστικά καί μόνο σέ φιλοσοφία τοῦ *ἀποτελέσματος*. Ὁ Φρόυντ θά μιλήσει γιά τό «ἐξ ὑστέρου» καί ὁ Μάρξ θά μιλήσει γιά τό γεγονικό *ἀποτέλεσμα* ἑνός «συνδυασμοῦ στοιχείων» (μόνο τό ἀποτέλεσμα μετρᾶ — οἱ συνθῆκες ἐμφάνισης καί *μή ὀντολογικῆς* ὕπαρξής του). Ἕνα ἀποτέλεσμα χωρίς αἰτία, διότι ἀστάθμητο, γεννημένο ἀπό τήν ἀστάθμητη συνάντηση (ἐπικούρεια) τῆς *ἀρετῆς* καί τῆς *εὐκαιρίας*, τῆς τύχης. Μιά φιλοσοφία τοῦ ἀποτελέσματος μέ κανένα τρόπο δέν εἶναι μιά φιλοσοφία *τοῦ τετελεσμένου γεγονότος, τῆς προαπαιτούμενης αἰτίας ἤ τῆς προαπαιτούμενης οὐσίας*, ἀλλά, ἀντίθετα, εἶναι μιά φιλοσοφία τοῦ ἀστάθμητου τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τή γεγονική ἔκφραση, ἕνα δεδομένο ἀποτέλεσμα δεδομένων συνθηκῶν πού θά μποροῦσε νά εἶναι ἄλλο: ἕνα ἀποτέλεσμα μέ κατάλοιπα, μέ περιθώρια, μέ ὑπόλοιπα κλπ., γι' αὐτό μέσα στή ριζική λογική τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ντεριντά, πού εἶναι μιά φιλοσοφία τοῦ ἀ-περίγραπτου ὁρίου καί τῶν ὑπερβάσεών του, ἐμπεριέχεται ἡ ἀντίληψη ὅτι πρέπει νά εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς στρατηγικῆς τῆς φιλοσοφίας καί τελικά, μέ μιά ἀκραία συνέπεια, μιά φιλοσοφία τῶν ὁρίων τῆς φιλοσοφίας. Ἐδῶ συναντοῦμε μιά ἐντυπωσιακή αὐστηρότητα σκέψης, πού κανείς κατά τή γνώμη μου δέν ξεπέρασε καί γιά πολύ καιρό δέν θά μπορέσει νά ξεπεράσει, κι ἴσως δέν θά μπορέσει νά τήν ξεπεράσει ποτέ (ἡ μορφή μπορεῖ πάντα νά ἀλλάξει, ὅπως καί ὁ βαθμός στοχασμοῦ). Γι' αὐτό ὁ Ντεριντά εἶναι σίγουρα ὁ μόνος μεγάλος τῆς ἐποχῆς μας, κι ἴσως γιά καιρό πολύ ὁ τελευταῖος.

Θά ἤθελα λοιπόν νά μιλήσω γιά τή φύση τῆς ἀρετῆς πού ἔρχεται ἀντιμέτωπη πρός τήν τύχη τοῦ Νέου Ἡγεμόνα. Αὐτό πού τή χαρακτηρίζει εἶναι καί πάλι τό κενό.

Γιά νά εἶναι Ἡγεμόνας, τί ὀφείλει νά κάνει ὁ Ἡγεμόνας;

Νά θεμελιώσει, νά συγκροτήσει καί νά διατηρήσει ἀνάμεσα στόν ἴδιο καί στό λαό του μιά *ἀπόσταση κενοῦ*, χάρη σέ μιά εὐέλικτη αἰώρηση πού θά στηρίζεται στό λαό, στούς «magri», δηλαδή τούς φτωχούς, γιά νά συγκρατεῖ τούς «grassi», δηλαδή τούς ἰσχυρούς: τήν ἀπόσταση τοῦ φόβουφιλότητας, κι ὄχι τήν ἀρρωστημένη ἐγγύτητα τοῦ μίσους ἤ τῆς ἀγάπης. Ὁ Σπινόζα θά ἐπαναλάβει κατά λέξη τούς ὅρους αὐτῆς τῆς ἀμφισημίας. Διότι τό μίσος καί ἡ ἀγάπη παρασύρουν τό λαό στά πάθη του καί προκαλοῦν στόν Ἡγεμόνα τή μόλυνση τῶν παθῶν τοῦ λαοῦ, τά ὁποῖα εἶναι θανάσιμα (*βλέπε* περίπτωση Σαβοναρόλα ἀπό τή μιά πλευρά καί τούς Σφόρτσα ἀπό τήν ἄλλη). Εἶναι ἕνα εὐέλικτο παιχνίδι αὐτό, ὅπου ἡ αἰτία καί τό ἀποτέλεσμα ἀλληλοπροσδιορίζονται. Στήν πραγματικότητα, ὅμως, δέν συμβαίνει τίποτε. Τά πάντα ἐξαρτῶνται ἀπό τήν *ἀπόσταση* πού ὁ ἴδιος ὁ Ἡγεμόνας θά κρατήσει ἀπέναντι στά δικά του πάθη, τή δική του ζωτική ὁρμή, τό δικό του *conatus*, πού διαγείρει ὅλα τά πάθη τοῦ λαοῦ. Ἄν ὁ Ἡγεμόνας δέν καταφέρνει νά διατηρήσει τήν ἀναγκαία ἀπόσταση γιά τήν κυριάρχηση τῶν παθῶν του, τότε ὅλα χάνονται. Ξέρουμε ποιά εἶναι ἡ αἰνιγματική μορφή τοῦ «δημιουργοῦ» αὐτῆς τῆς κυριαρχίας· εἶναι ἡ μορφή τῆς ἀλεποῦς. Ὁ Ἡγεμόνας ὀφείλει νά εἶναι ὄχι ἠθικός ἤ ἰσχυρός, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἤ τό ζῶον (στήν ἀρχική μορφή τοῦ Κενταύρου), ἀλλά ἡ προσωποποίηση τῆς *εὐφυΐας*, τῆς ζωικῆς εὐφυΐας, δηλαδή τῆς *ἀσυνείδητης*: μιᾶς εὐφυΐας περισσότερο ἀπό ἀνθρώπινης, διότι θέτει τήν εὐφυΐα τοῦ Ἡγεμόνα μέσα στήν πονηριά τοῦ τεχνάσματος. Ἀλλά τί ἄλλο εἶναι ἡ πονηριά παρά ἡ εὐφυΐα ἐν δράσει γιά τήν κατάκτηση τῆς πιό εὐέλικτης διαλεκτικῆς, ἐκείνης πού μπορεῖ νά καταστήσει τό Εἶναι ὡς μή-Εἶναι (ὅπως τό ἤθελαν οἱ Σοφιστές τοῦ Πλάτωνα!), τό μή-Εἶναι ὡς Εἶναι...

Ἀγγίζουμε ἐδῶ τό μιό ἐξαίρετο σημεῖο τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Μακιαβέλι. Διότι αὐτό σημαίνει ὅτι ἕνα ὁρισμένο *κενό*, ἕνα ὁρισμένο *τίποτε*, μιά ὁρισμένη *ἀπόσταση*, ἕνα ἔσχατο ὅριο, πρέπει νά κατέχει τόν Ἡγεμόνα. νά κρατᾶ ἀπόσταση ἀπό τα πάθη του (ἠθικῆς ἤ ἰσχύος), γιά νά μπορεῖ νά τά δεσπόζει καί νά τά ὁδηγεῖ σύμφωνα μέ τό «ἐάν...

τότε» σέ κάθε συγκυρία πού παρουσιάζεται στόν ὁρίζοντα τῆς πολιτικῆς του δράσης. Ξέρουμε ὅτι ὁ Μακιαβέλι δέν λέει περισσότερα. Λέει μολαταῦτα ὅτι αὐτή ἡ δύναμη τῆς ἀλεποῦς μέσα στόν Ἡγεμόνα ἀναφέρεται στήν *κοινωνική* του εἰκόνα, δηλαδή τή *δημόσια*, αὐτήν πού θά ὀνομάσω «πρῶτο ἰδεολογικό μηχανισμό τοῦ κράτους». Ὁ ἐν λόγω ἰδεολογικός μηχανισμός εἶναι πραγματικός μηχανισμός, μιά συστηματική ὀργανική δομή, πού ἔχει ὡς σκοπό δημόσιες ἐπιπτώσεις πάνω στόν λαό. Ἔχει, ἑπομένως, μιά ὑλική ὕπαρξη· εἶναι τό ἔνδυμα τοῦ Ἡγεμόνα, ὁ περίγυρός του, ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς ζωῆς του, τά παλάτια του, ὁ στρατός του πού τόν ὁδηγεῖ ὁ ἴδιος, καί ὅλες οἱ τελετές τοῦ καθεστῶτος πού σκοπό ἔχουν νά ἐμπνέουν στόν λαό φόβο καί σεβασμό χωρίς μίσος οὔτε ἀγάπη, εἶναι οἱ χειρονομίες καί τό ὕφος τῶν λόγων τοῦ Ἡγεμόνα, σήμερα τά ...φτηνά μήντια. Κι αὐτό εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας. Διότι ἡ ἀπόσταση τοῦ Ἡγεμόνα, σάν τήν ἀλεπού, ἀπέναντι στό *φαίνεσθαι*, ἡ προσομοίωση τῆς προσωπικότητάς του ἐμφανῶς χωρίς πάθη καί ἡ προσομοίωση τῶν πραγματικῶν του παθῶν ἀποτελοῦν ἕνα ὅλον, μαζί μέ τίς τελετές καί μέ ὁλόκληρο τόν μηχανισμό τοῦ *φαίνεσθαι* πού κρατᾶ τόν Ἡγεμόνα σέ ἀπόσταση (τό ἴδιο κενό) ἀπό τόν λαό. Δημιουργεῖ τό κενό, τό ἁρμόζον ζεῦγος φόβου-φιλότητας, ἀναγκαῖο ἄν θέλει νά βασιλεύσει μέ διάρκεια. Δυστυχῶς ὁ Μακιαβέλι, πού στό σημεῖο αὐτό λέει τά ἴδια πράγματα μέ τόν Σπινόζα, δέν πάει πιό πέρα, δέν μιλᾶ γιά τή φύση τῆς ἴδιας τῆς ἀλεποῦς. Ὁ Σπινόζα ὅμως, πού δέν μιλᾶ γιά τήν ἀλεπού, μιλᾶ γιά τή «φύση» της: γεννιέται ἀπό τή μετατροπή (μέ τήν ἐσωτερική μετατόπιση, τό εἴδαμε) τῶν θλιμμένων παθῶν σέ χαρούμενα πάθη... Καί εἴδαμε ἐπίσης ὅτι αὐτή ἡ μετατροπή-μετατόπιση, πού φέρνει στό νοῦ τόν Φρόυντ, δέν ἔχει νά κάνει μέ κάποια ἔκλαμψη ἤ μέ μιά ἁπλή διανοητική προσπάθεια, ὅπως τό θέλουν οἱ φτωχοί θεολογικοί θεωρητικοί τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά ἀντίθετα σχετίζεται μέ τήν «*ἀνάπτυξη* τῶν κινήσεων τοῦ σώματος» — τήν *ἐλεύθερη* εὐκινησία του καί τήν αὐτοδιάθεση τῆς ὁρμῆς του (conatus), τίς σκέψεις του καί τά «εὑρήματά» της: εἶναι αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐκδίπλωση τῶν δυνάμεων τοῦ σώματος πού φέρνει μέσα στό mens, στή διά-

νοια, τή μετατροπή τῶν θλιμμένων παθῶν σέ χαρούμενα (κατά τόν Φρόυντ, ἀκόμη καί τά χειρότερα φαντάσματα δέν ἐξαφανίζονται ποτέ ἀπό τό ἀσυνείδητο, οὔτε μέ τή θεραπεία οὔτε μέσα στή θεραπεία· μετατοπίζονται ἁπλῶς ἀπό μιά θέση κυρίαρχη σέ μιά θέση κυριαρχούμενη, ὑποδεέστερη). Ἡ ἀλεπού εἶναι λοιπόν κυρίως τό σῶμα, *ἡ ἀποδεσμευμένη του δύναμη*. Ἐδῶ βρισκόμαστε πολύ κοντά στήν ἑρμηνεία πού παρουσίασε ὁ Ντελέζ γιά τόν Σπινόζα καί τόν Νίτσε. Ἀλλά κατά τόν Ντελέζ, σ' ἀντίθεση πρός τόν Φρόυντ, αὐτή ἡ ἀσυνείδητη δύναμη τοῦ σώματος δέν «δένεται» σέ κάποια ἀπεικόνιση φαντάσματος —π.χ. κυρίαρχου ἤ κυριαρχούμενου— οἰδιπόδειου τύπου, τό ὁποῖο ὁ Ντελέζ δέν ἀποδέχεται, λανθασμένα κατά τή γνώμη μου· ὁ Μακιαβέλι τό εἶδε καλά φτιάχνοντας ἀπ' αὐτή τήν τρίτη διάσταση μιά διάσταση ζωική, κτηνώδη, ἄρα ἀσυνείδητη ἀλλά περισσότερο ἔξυπνη ἀπό τήν ἴδια τή συνείδηση...

Καί νά 'μαστε λοιπόν στό τέλος τῶν μόχθων μας. Ἡ πραγματική «τύχη» εἶναι τό κενό τῶν ἄκρων καί τοῦ ὁρίου. Ἀλλά ἡ τύχη δέν εἶναι τίποτε τό ἐξωτερικό πού παρουσιάζεται σάν τή συνάντηση μέ μιά γυναίκα περαστική πού θά πρέπει «νά τήν ἁρπάξει κανείς ἀπ' τά μαλλιά»: εἶναι, ἀντίθετα, ἐντελῶς ἐσωτερική, εἶναι ἡ virtus, ἡ δεξιότητα τῆς ἀλεποῦς (καί καθόλου ἡ δύναμη τοῦ λιονταριοῦ) πού δημιουργεῖ τήν «τύχη», δηλαδή τήν ἀπόσταση, τό κενό, αὐτό τό τίποτε (αὐτό τό *«κενό μιᾶς εἰλημμένης ἀπόστασης»*, ἄν μοῦ ἐπιτρέπεται νά ἀναφερθῶ στόν ἑαυτό μου) πού ἐσωτερικεύεται καί μέ τό ὁποῖο τό *ἄτομο* Ἡγεμόνας μπορεῖ νά κυριαρχήσει στά πάθη του ἤ μᾶλλον νά τά μετατρέψει ἀπό θλιμμένα πάθη σέ χαρούμενα.

Ἀπό ὁρισμένες ἀπόψεις μποροῦμε νά μετρήσουμε τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τόν Σπινόζα ἀπό τόν Μακιαβέλι. Γιατί κατά τόν Σπινόζα κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ νά πραγματοποιήσει αὐτή τή μετατροπή-μετατόπιση στόν ἑαυτό του, κατ' ἀρχήν τουλάχιστον. Στήν περίπτωση τοῦ Μακιαβέλι φαίνεται ὅτι εἶναι τό ζητούμενο *μόνο γιά τόν Ἡγεμόνα*. Εἶναι ἴσως μιά αὐταπάτη. Σάν νά θέλει κανείς νά ἐπιστρέψει σέ μιά κυκλική αἰτιότητα πού κάνει ὥστε ὁ Ἡγεμόνας νά ἐμπνέει στόν λαό τήν ἀπόσταση ἀπό τά πάθη του

καί στόν λαό τήν ἀπόσταση ἀπό τά κυρίαρχα πάθη τοῦ Ἡγεμόνα (ἀγάπη καί μίσος).

Ἄν ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, τί μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε ἀπό τήν πολιτική θεωρία τοῦ Μακιαβέλι γιά δική μας χρήση σήμερα; Βεβαίως νά πάρουμε ὑπόψη τή μέθοδο σκέψης τό «ἐάν... τότε» πού καθοδηγεῖ ὅλη τή μοντέρνα ἐπιστημονική σκέψη, ἄρα μιά πολιτική σκέψη πού παίρνει ὑπόψη της καί δέν παίρνει ὑπόψη της —ἀφήνοντας στήν ἄκρη κάθε ἠθική ἤ ὀντολογική ἀρχή— παρά μόνο τό γεγονικό στοιχεῖο τῶν δεδομένων συγκυριῶν, τίς ὑπάρχουσες συνθῆκες πραγμάτων (Μάρξ: «*Δέν ξεκινῶ ἀπό τόν ἄνθρωπο ἀλλά ἀπό τίς ὑπάρχουσες συνθῆκες*»). Αὐτές οἱ συνθῆκες, ἕνα γεγονός ἰδιαίτερα σημαντικό, δέν εἶναι ὅπως στόν Κάντ συνθῆκες *δυνατοτήτων à priori*, ἀλλά ἁπλῶς συνθῆκες ὑλικῆς ὕπαρξης μέ ὅλες τίς ἔννοιες τοῦ ὅρου. Βέβαια ὁ Λόγος εἶναι καί στόν Κάντ ἕνα Faktum, ἕνα γεγονός, ἀλλά ὁ λόγος αὐτός δέν ἔχει νά κάνει μέ τά διάφορα πού συνδέονται σέ μιά συγκεκριμένη συγκυρία. Γιά τόν Κάντ εἶναι μιά à priori δομή, ἄψαυστη, πού ξεφεύγει ἀπό κάθε συγκυρία, δεδομένου ὅτι δομεῖ κάθε ἀντικείμενο καί κάθε συγκυρία. Σημαντική διαφορά, καθόσον οἱ συνθῆκες ὑλικῆς ὕπαρξης παραπέμπουν στίς ἀπαρχές τους καί στά θεμέλιά τους, σέ μιά à priori δομή τῶν συνθηκῶν δυνατότητας, πρωθύστερης καί ἀνώτερης ἀπ' ὅλες τίς συνθῆκες ὕπαρξης, δεδομένου ὅτι οἱ συνθῆκες δυνατότητας δομοῦν à priori ὅλες τίς συνθῆκες ὑλικῆς ἤ ἄλλης ὕπαρξης. Ἡ διαφορά αὐτή σημαδεύει τή ριζική κάμψη τῆς σκέψης τοῦ Κάντ πρός τόν ἰδεαλισμό καί μεταξύ τῶν ἄλλων καθορίζει τήν à priori ἀδυναμία του νά σκεφθεῖ εἴτε μιά ἱστορική ἐπιστήμη εἴτε μιά ψυχολογική ἐπιστήμη εἴτε μιά ἐπιστήμη πειραματική ὅπως ἡ χημεία, καί γι' αὐτό ἡ φυσιογνωμία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ, ὅπως τό ἔδειξα, εἶναι ἐκείνη ἑνός «ὑπερβατολογικοῦ σαλιγκαριοῦ». Γίνεται λοιπόν κατανοητό τό βαθύτερο νόημα τῆς κριτικῆς τοῦ Χέγκελ πού ἀρνεῖται καθετί τό à priori ὡς πρός τό Λόγο, λέγοντας ὅτι καθετί πού εἶναι πραγματικό (Wirklich) εἶναι ἔλλογο μέ τήν μακιαβελοσπινοζική ἔννοια τῆς πραγματικότητας, χωρίς τά à priori τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ζωτικῆς ὁρμῆς (conatus), τῆς ἀρετῆς (virtus) ἤ τῆς τύχης (fortitudo)

καί πού δέν ἀνακαλύπτει τό à priori παρά μόνο μέσα στή μεταβατική καί ἐμμενή διαδικασία τῆς ἀνάπτυξης τῶν συγκυριῶν κατά τίς ὁποῖες λαμβάνει χώρα ἡ «ἐμπειρία» ἀνέλιξης τοῦ Πνεύματος. Βλέπουμε ἐπίσης τό νόημα τῆς ριζικῆς κριτικῆς τοῦ Μάρξ πού ἀρνεῖται κάθε θεωρησιαρχικό à priori, ὅποια κι ἄν εἶναι ἡ μορφή του, εἴτε ἄμεσα ἤ ἔμμεσα φιλοσοφική εἴτε μεταμφιεσμένη ὑπό τό κάλυμμα ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, ἀκόμη καί ὅταν *τίθενται* ἐπιστημονικά προβλήματα: «*Μυστικοποίηση ὑπάρχει ὄχι μόνο στίς ἀπαντήσεις ἀλλά στίς ἴδιες τίς ἐρωτήσεις*». Καί δέν μιλῶ γιά τόν Νίτσε, τοῦ ὁποίου οἱ θέσεις εἶναι πολύ γνωστές.

Τί μποροῦμε, λοιπόν, νά μάθουμε ἀκόμη σήμερα ἀπ αὐτόν τόν παράξενο «οὐτοπικό», πού φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ Μακιαβέλι; Ἄπειρα ὅσα καί σχεδόν τίποτε.

Ἄπειρα ὅσα γιά τήν πολιτική δράση, τίς γεγονικές της συνθῆκες καί τίς συγκυριακές παραλλαγές τῶν μέσων, πέρα ἀπό κάθε θρησκευτικό ἤ ἠθικό à priori. Ἄπειρα ὅσα γιά τούς ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ Κράτους (ἀπό τούς ὁποίους ὁ πρῶτος, σχετικός μέ τόν Νέο Ἡγεμόνα, εἶναι ἐκείνη ἡ «εἰκόνα» τοῦ ἑαυτοῦ του, προσεκτικά φιλοτεχνημένη, πού δρᾶ σάν μιά ἰδεολογική καί πολιτική δύναμη μέσα στά ἀποτελέσματα τῆς στρατηγικῆς του). Πολλά ἐπίσης πάνω στό ρόλο τῆς θρησκείας: πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἰδέα ὅτι πρέπει νά δεχθεῖ κανείς τή θρησκεία ἔτσι ὅπως εἶναι, σάν κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς δεδομένης ἰδεολογικῆς συγκυρίας καί ὅτι, ὅταν εἶναι ἰσχυρή, πρέπει ὄχι μόνο νά τή δεχθεῖ κανείς ὡς ἐκείνη τή δύναμη «τῶν ἰδεῶν πού κυριεύουν τίς μάζες» ἤ κυρίευσαν τίς μάζες ἀλλά νά ξέρει νά τήν παίρνει ὑπόψη του γιά νά τή χρησιμοποιήσει (αὐτό ἰσχύει γιά κάθε ἰδεολογικό μόρφωμα τῆς συγκυριακῆς πραγματικότητας). Τέλος ὁ Ἡγεμόνας (καί ὁ Σπινόζα θά πεῖ *ὁ κάθε ἄνθρωπος*) πρέπει νά καθιερώνει ἀνάμεσα στόν ἴδιο καί τά πάθη του μιά σχέση κριτικῆς καί ἐπαναστατικῆς ἀπόστασης, ἔτσι πού νά μπορεῖ νά μετασχηματίζει-μετατοπίζει τά πάθη του ἀπό θλιμμένα (παθητικά καί ὑποκείμενα) σέ χαρούμενα (ἐλεύθερα καί ἐνεργητικά), νά κρατᾶ μιά ἀπόσταση χωρίς τήν ὁποία καμιά λελογισμένη πολιτική πράξη δέν εἶναι δυνατόν νά ἔχει μιά *διαρκή* ἐπιτυχία. Αὐτή ἡ σκέψη συναντᾶ εὐθέως μιά αἰχ-

μηρή φράση τοῦ φίλου μας Ζάκ Μαρτέν, πού, συμπληρώνοντας μιά διατύπωση τοῦ Λένιν μέ τήν ὁποία ἐκεῖνος ὅριζε τόν κομμουνισμό, ἔλεγε: «*ὁ κομμουνισμός εἶναι τά Σοβιέτ, σύν ἐξηλεκτρισμός, σύν ψυχανάλυση*». Καί δέν πρόκειται ἐδῶ γιά τήν ψυχαναλυτική θεραπεία ἀλλά (κάποτε θά πρέπει νά ἐπανέλθουμε στό σημεῖο αὐτό) γιά τίς ἀπελευθερωτικές ψυχαναλυτικές ἐπιπτώσεις πού δημιουργοῦν, ἐκτός θεραπείας, οἱ ἐπιχειρούμενες ἀπό τούς ἀνθρώπους *μεταβιβάσεις*, δηλαδή ἀπό τίς μάζες, πάνω στούς πολιτικούς ἡγέτες καθώς ἐλέγχουν πλήρως τίς ἀντιμεταβιβάσεις καί τ' ἀντίστροφο. Τό κενό γιά τό ὁποῖο μιλᾶ ὁ Μακιαβέλι τόσο ὡραῖα στήν περίπτωση τοῦ Ἡγεμόνα πού κυριαρχεῖ στά πάθη του, μποροῦμε ἐπίσης νά τό σκεφθοῦμε στήν περίπτωση τοῦ κρατικοῦ λειτουργοῦ σάν μιά ἀντιμεταβίβαση ἀπολύτως ἐλεγχόμενη: κι ὅποιος λέει ἀντιμεταβίβαση ἀπολύτως ἐλεγχόμενη, λέει ταυτόχρονα ἀπουσία, μέσα στό κενό τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐξουσίας, κάθε μεταβίβασης μή ἐλεγχόμενης, καθόσον τό κενό αὐτό εἶναι ἡ ἀπουσία μεταβίβασης σέ μιά ἀντιμεταβίβαση καλά ἐλεγχόμενη. Ὅμως δέν ὑπάρχει ἀπολύτως κανένας λόγος, οὔτε θεωρητικός οὔτε πρακτικός, νά ὑποθέσει κανείς ὅτι αὐτό τό παιχνίδι τῆς ἐλεγχόμενης μεταβίβασης καί τῆς ἀντιμεταβίβασης παίζεται μόνο μέσα στίς συνθῆκες τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας, δεδομένου ὅτι ὅλα τά ἄτομα-ὑποκείμενα, πού λειτουργοῦν ὅπως προσπάθησα νά τό δείξω «μέ ἰδεολογία», λειτουργοῦν ταυτόχρονα μέ μεταβίβαση-ἀντιμεταβίβαση. Βεβαίως χρειάζεται ἀπαραιτήτως μιά θεραπεία καί οἱ αὐστηροί της κανόνες γιά νά ἀντιμετωπισθοῦν ἰσχυρές νευρώσεις, ὁριακές καταστάσεις καί οἱ ψυχωσικές μορφές. Ἀλλ' ὅπως τό παιχνίδι τῆς μεταβίβασης καί τῆς ἀντιμεταβίβασης εἶναι *ἀπολύτως οἰκουμενικό* δέν συντρέχει κανένας λόγος ὥστε στήν καθημερινή ζωή, ἄρα ἔξω ἀπό κάθε θεραπεία, νά μήν δημιουργοῦνται διαδικασίες μεταβίβασης-ἀντιμεταβίβασης. Πρόκειται γιά μιάν ἀπολύτως τρέχουσα ἐμπειρία καί καμιά ψυχαναλυτική φιλοδοξία δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτε ἐνάντια σ' αὐτή τήν προφανή πρακτική.

Τούτου λεχθέντος, ὁ Μακιαβέλι μπορεῖ ἀκόμη στίς μέρες μας νά χρησιμεύσει στήν πολιτική; Ξέρουμε ὅτι ὁ Γκράμσι

τό πίστευε, κι ἐκτιμοῦσε ὅτι τό κομμουνιστικό κόμμα ὄφειλε νά ἀποβεῖ ὁ Νέος Ἡγεμόνας τῶν σύγχρονων καιρῶν. Τί οὐτοπία! Οὐτοπικός δέν ἦταν ὁ Μακιαβέλι, τοῦ ὁποίου τό πρόταγμα πραγματοποιήθηκε ἐπί Καβούρ, ἀλλά καί μέ τόση καθυστέρηση. Οὐτοπικός ἦταν ὁ Γκράμσι ὁ ἴδιος. Πρέπει βέβαια νά ποῦμε ὅτι στοχαζόταν στήν ἐποχή τῆς III Διεθνοῦς, κόμμα παγκόσμιο, μέ *μοναδικό* κέντρο λήψης τῶν ἀποφάσεων καί καθοδήγησης, μέ ἕνα Πολιτικό Γραφεῖο πού ὀργάνωνε τά ἐθνικά κόμματα καί τά ὑπήγαγε στήν ἴδια στρατηγική καί τήν ἴδια τακτική. Ἀφέθηκε σ' αὐτή τήν αὐταπάτη καί στά, δικαιολογημένα τότε, «λενινιστικά πρωτεῖα τῆς πολιτικῆς», ὅπως ἐπίσης ἀφέθηκε καί στήν ὕπαρξη τοῦ μοναδικοῦ παγκόσμιου κέντρου αὐτῆς τῆς πολιτικῆς.

Ὅμως ποῦ βρισκόμαστε σήμερα; Ἡ III Διεθνής διαλύθηκε (ἀπό τόν Στάλιν, τό 1943) καί τό διεθνές κομμουνιστικό κίνημα δέν ἔχει πλέον κέντρο, ἄρα κοινή στρατηγική καί τακτική. Δέν πρέπει νά 'χει κανείς τήν παιδιάστικη ἁπλοϊκότητα νά πιστεύει ὅτι ὁ Στάλιν διέλυσε τήν Κομιντέρν μέ ἀποκλειστικά δική του πρωτοβουλία, χωρίς νά συμβουλευτεῖ κανέναν, γιά λόγους τακτικῆς, ἁπλά καί μόνο γιά νά δείξει στούς Δυτικούς ὅτι δέν ἔχει καμιά ἡγεμονική ὑστεροβουλία. Ὄχι. Ἦταν τά ἴδια τά γεγονότα πού ἀποφάσισαν καί θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Στάλιν ἐπέδειξε πραγματική πολιτική σκέψη. Πράγματι ἡ ἐπέκταση τοῦ Παγκόσμιου Πολέμου καί ἡ ἀνάδυση *ἐθνικῶν* κινημάτων Ἀντίστασης (τά ὁποῖα πολύ συχνά ὁ Στάλιν τά φρενάριζε, ὅταν ἡ πολιτική του δέν τά παρέλυε ἤ δέν τά ἀπαγόρευε στήν κυριολεξία: βλέπε ὅ,τι συνέβη στή Β. Ἰταλία καί στήν Ἑλλάδα) τόν ὁδήγησαν στήν ἀκόλουθη πρακτική προφάνεια: ὅτι δέν ἦταν πλέον δυνατόν νά ἐπιβάλει κανείς ἕνα μοναδικό κέντρο καθοδήγησης κι ἐπομένως μιά ἑνιαία στρατηγική στά κομμουνιστικά κόμματα, τά ὁποῖα στό μεταξύ εἶχαν καταστεῖ *ἐθνικά*. Ξέρουμε σέ ποιό δρόμο ὁδήγησε αὐτή ἡ ἐξέλιξη: στήν ἀνοιχτή σύγκρουση μεταξύ ΕΣΣΔ καί Γιουγκοσλαβίας τοῦ Τίτο, στή σοβαρότατη σύγκρουση τῆς Κίνας τοῦ Μάο καί τῆς ΕΣΣΔ μέ ἐνδεχόμενη τήν ἐμπόλεμη σύρραξη, στούς συνοριακούς πολέμους μεταξύ Κίνας καί Βιετνάμ, καί τέλος στήν ἐθνικιστική *κατοχή* τῆς Καμπότζης ἀπό τόν στρα-

τό τοῦ Βιετνάμ. Σήμερα δέν ὑπάρχει καμιά πιθανότητα γιά τήν ἑνοποίηση τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων, ἐνῶ ὁ εὐρωκομμουνισμός δέν εἶναι παρά ἡ νέα «παιδική ἀρρώστια» μερικῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων.

Τά ἴδια ἰσχύουν, ἄν καί μέ διαφορετικό τρόπο, γιά τόν δυτικό κόσμο. Ἡ «παγκοσμιοποίηση» καί ἡ ἀπίστευτη διείσδυση τῶν μονοπωλίων κάθε εἴδους (βιομηχάνων, ἐμπόρων, τραπεζιτῶν, ὑπηρεσιῶν, ἔρευνας, μάρκετινγκ, ἐπικοινωνίας κλπ.) καθιστοῦν *ἀπολύτως ἀνέφικτο ν' ἀποφασίσει κανείς ποῦ νά τοποθετήσει τό «κέντρο» του*. Μήπως στά χρηματιστήρια τῆς σπέκουλας ὅλου τοῦ κόσμου; Μήπως στίς διευθυντικές ὁμάδες τῶν τεχνικῶν, τῶν δημόσιων σχέσεων, τοῦ μάρκετινγκ, τῶν ἀγορῶν, τῆς διανομῆς (τά γιγαντιαῖα μονοπώλια διανομῆς), τῶν μεταφορῶν; Ἀναμφίβολα οἱ ΗΠΑ κυριαρχοῦν περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά ἀλλά κανείς δέν μπορεῖ νά πεῖ ὅτι, ἀπό βιομηχανική ἄποψη, εἶναι τό «κέντρο» τοῦ κόσμου. Ὡς «κέντρο» πρέπει νά ἐννοήσουμε ὄχι ἕνα κέντρο γεωγραφικό οὔτε πολύ περισσότερο τή χώρα τήν «πιό σημαντική» χάρη στήν αὐτονομία πρώτων ὑλῶν πού διαθέτει, τό γιγαντισμό τῆς παραγωγῆς της, δηλαδή μιά «περισσότερο ἰμπεριαλιστική» χώρα, ἀλλά τό μοναδικό κέντρο τῆς ἔρευνας, τῶν μελετῶν, τῆς λήψης ἀποφάσεων καί διεύθυνσης, μέ δυό λόγια κέντρο μιᾶς ἑνοποιημένης στρατηγικῆς τῆς παραγωγῆς, τῆς διανομῆς κλπ. Τέτοιο «κέντρο», ἐννοούμενο μ' αὐτό τόν τρόπο, *δέν ὑπάρχει ἐδῶ καί πολύ καιρό* (ἄν ὑποτεθεῖ ὅτι ὑπῆρξε ποτέ). Αὐτή ἡ ἀπουσία κέντρου σήμερα εἶναι ἐξόφθαλμη. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τά δημογραφικά κύματα τῶν μεταναστῶν, εἴτε ἐθελούσιας μετανάστευσης εἴτε ἐξαναγκασμένης εἴτε παράνομης, ἀνέτρεψαν τήν παλαιά ἀγορά ἐργασίας, ἡ μαύρη ἀγορά εὐημερεῖ π.χ. στήν Ἰταλία καί στίς ΗΠΑ, οἱ ὑπεργολαβίες πολλαπλασιάζονται κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἴδιων τῶν τράστ πού πραγματοποιοῦν τεράστια κέρδη διότι οἱ ἐργαζόμενοι ὑφίστανται τρομερή ἐκμετάλλευση καί χωρίς συνδικαλιστική ἄμυνα. Ὅλα εἶναι ἀπολύτως σχετικά.

Θά μποροῦσε νά ὑποθέσει κανείς ὅτι ἄν ὁ κόσμος τῆς παραγωγῆς, τῶν ἀνταλλαγῶν καί τῆς διανομῆς δέν διαθέτει πλέον ἕνα «κέντρο» παγκόσμιο, μέ τήν ἰσχυρή ἔννοια τοῦ

όρου όπως τό όρισα προηγουμένως, όπως άλλοτε ή Βενετία ή τό Άμστερνταμ ή τό Λονδίνο (βλέπε τίς ώραίες ίστορικές μελέτες τοῦ Φερντινάν Μπρωντέλ), μήπως θά μποροῦσε ἴσως νά ἐντοπίσει κανείς, ὅπως ὑπῆρξε ἄλλοτε, ἕνα πολιτικό κέντρο, ἤ *ἐθνικά* πολιτικά κέντρα πού θά ἀποκαθιστοῦσαν ἐν τέλει τήν πραγματικότητα τοῦ ἐλλείποντος κέντρου; Νά, ὅμως, πού τό παλιό ὄνειρο τοῦ Μακιαβέλι, σύγχρονου τῶν μεγάλων καί ὡραίων ἀπόλυτων μοναρχιῶν τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἱσπανίας, τό ὄνειρο ἀκόμη τοῦ Λένιν: «ὁ μαρξισμός είναι τά πρωτεῖα στήν πολιτική» ἤ τοῦ Γκράμσι (τυ κομμουνιστικό κόμμα νά ἀποβεῖ ὁ σύγχρονος Ἡγεμόνας), αὐτό τό παλιό ὄνειρο ἔχει ὁλοκληρωτικά ἐξαφανισθεῖ ἀπό τήν πραγματικότητα. Ποῦ θά μποροῦσε στ' ἀλήθεια νά τοποθετηθεῖ στήν πολιτική τό ἰσοδύναμο ἑνός ἀναγνωρισμένου κέντρου, τό ὁποῖο θά μπορούσαμε νά τό ἐντοπίσουμε καί νά τό ταυτίσουμε ὡς κέντρο; Μήπως στίς παλαιές ἐθνικές του μορφές; Ὅμως, ἄν ἐξαιρέσει κανείς τίς ἀνατολικές χῶρες (ἀλλά τίς ἔχει ἀπορροφήσει ἡ δύναμη τῆς ΕΣΣΔ) τά ἐθνικά κέντρα δέν εἶναι πλέον παρά φαινομενικά: ὄχι μόνο διότι ἡ οἰκονομική ὑποδομή ξεπερνᾶ ὅλα τά πολιτικά καί ἐθνικά ὅρια τῶν ἐθνικῶν κρατῶν, ἀλλά ἐπίσης διότι οἱ προσπάθειες ἑνοποίησης ὑπερεθνικῶν πολιτικῶν (βλέπε τήν Εὐρώπη, αὐτό τό συνεχῶς ἀναζητούμενο καί συνεχῶς ἐξαφανιζόμενο φάντασμα) δέν εἶναι παρά κούφια πράγματα πού παρουσιάζουν βέβαια τό πλεονέκτημα νά δείχνουν ὅτι εἶναι παντελῶς φθαρμένες οἱ παλαιές μορφές ἐθνικῆς πολιτικῆς ἑνότητας (ἐκτός ἀπό δευτερεύοντες τομεῖς) ἀλλά πού ὡστόσο δέν καταφέρνουν νά τίς ἀντικαταστήσουν μέ νέες μορφές κάπως πραγματικές καί ἀποτελεσματικές.

Ποιός διευθύνει τή γαλλική ἤ τή γερμανική πολιτική; Μήπως ὁ Κόλ ἤ ὁ Μιτεράν; Ἤ μήπως τό ἐξαιρετικά σύνθετο παιχνίδι τῶν διεθνῶν ἐπιρροῶν καί πιέσεων ὅπου οἱ ΗΠΑ παίζουν τόν πρῶτο ρόλο, καί ἀπό μακριά, χωρίς ὡστόσο νά κυριαρχοῦν ἀπολύτως ὅπως ἄλλοτε; Ποιά εἶναι ἡ πολιτική στρατηγική (εἶναι ἡ ἴδια ἡ συγκεκριμένη πραγματικότητα ἑνός «κέντρου» μ' ἐκείνη τῆς ἑνότητας ἀποφάσεων ἑνός πραγματικοῦ πολιτικοῦ «κέντρου») τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας, ἀκόμη καί τῶν ΗΠΑ; Ἴσως οἱ μόνες

χῶρες στόν κόσμο πού διαθέτουν μιά πολιτική στρατηγική, ἱκανή νά τή δεῖ κανείς πολιτικά, εἶναι ἡ Κίνα καί ἡ ΕΣΣΔ, ἀλλά ἔχουν τέτοια καθυστέρηση σέ σχέση μέ τίς ΗΠΑ καί τέτοια ἐξάρτηση ὥστε αὐτή ἡ θέση δέν ἀντέχει. Ἡ μόνη στρατηγική στόν κόσμο εἶναι ἡ *στρατιωτική σκέψη* πού σκέφτεται στά «ἔσχατα» γιά ν' ἀποφύγει τό μοιραῖο. Ἀλλά μέ τό ἀμερικανικό σχέδιο γιά τόν «πόλεμο τῶν ἄστρων» κάθε στρατιωτική στρατηγική τείνει κι αὐτή νά ἐξαφανισθεῖ. Δέν εἶναι τό ὑπέροχο ἀτομικό ὑποβρύχιο (ὁ Μιτεράν τό καθέλκυσε πρόσφατα) πού πρόκειται νά ἀλλάξει τό ὁτιδήποτε. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Μιτεράν δήλωσε ὅτι «θά χρειαστοῦν πενήντα χρόνια γιά νά ἐφαρμοστεῖ ἡ τεχνική τοῦ πολέμου τῶν ἄστρων, ἀλλά δέν εἶμαι ὑπόλογος γιά τή γαλλική πολιτική παρά μόνο ὥς τό 1988...».

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθῆκες δέν εἶναι πλέον δυνατόν νά ἐντοπίσει, νά ταυτίσει, ἄρα καί νά ὁρίσει κανείς αὐτή καθαυτή τήν πολιτική, δηλαδή τό κέντρο της καί τή στρατηγική της. Ἡ πολιτική βρίσκεται παντοῦ, στό ἐργοστάσιο, στήν οἰκογένεια ἐπίσης, στό ἐπάγγελμα, ὅπως καί στό Κράτος (πού ὡς κράτος τείνει νά φθαρεῖ παρά τά ξεφωνητά στρουθοκαμήλου τῶν νεοφιλελευθέρων μας), μέσα στήν ἴδια τήν Ἐκκλησία, σέ πλῆρες ξεστράτισμα πιά παρά τήν ἀναγέννηση τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος, ἰδίως στίς μορφές νεοζηλωτισμοῦ καί παρά τά ἀπεγνωσμένα ταξίδια ἑνός Πολωνοῦ Πάπα πού κάνει περίπατο μέσα στή θωρακισμένη του Παπαμόμπιλ, σέ ἀναζήτηση ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν πού τείνουν νά χάσουν τό λόγο ὕπαρξής τους διότι φανερώνονται νέες. ἀντίσταση ἐναντίον τῆς ἱεραρχίας, ἀνακάλυψη τοῦ «λαοῦ τοῦ Θεοῦ» ἀπό τούς πεινασμένους καί ὑφιστάμενους τήν ἐκμετάλλευση, τούς βασανισμένους κλπ.

Δέν ὑπάρχει, λοιπόν, κεντρικότητα πολιτικῆς καί προσδιορίσιμη πολιτική, γι' αὐτό ὁ αἰώνας μας εἶναι αἰώνας *ὁλοκληρωτικῆς ἀποπολιτικοποίησης τῶν μαζῶν*, τόσο στή Δύση ὅσο καί στήν Ἀνατολή. Ἄς τό μάθουμε. Ἡ πολιτική ὡς αὐτόνομη καί ἰδιάζουσα «βαθμίδα» ἔχει ἐκδιωχθεῖ ἀπό τή σκηνή τῆς παγκόσμιας δραστηριότητας. Ποῦ καταφεύγει λοιπόν; Στήν οἰκονομική παραγωγή βέβαια, τίς ἀνταλλαγές, τό μάρκετινγκ, τίς μελέτες καί τίς ἔρευνες, τά ἠλε-

κτρονικά τοῦ σήμερα καί τοῦ αὔριο κλπ. (Γνωρίζουμε γιά παράδειγμα ὅτι οἱ ἀμερικανικοί δορυφόροι μποροῦν τώρα, φωτογραφίζοντας σάν ἀπό ἀπόσταση μερικῶν μέτρων, νά παρατηροῦν ἀνά πάσα στιγμή τήν κατάσταση τῆς συγκομιδῆς τῶν δημητριακῶν τῆς ΕΣΣΔ καί τῶν ἄλλων χωρῶν, νά προβλέπουν ἕξι μῆνες νωρίτερα *τό ὕψος τῆς συγκομιδῆς*, κι ἔτσι νά πιέζουν τήν ΕΣΣΔ καί τά ἄλλα δυτικοευρωπαϊκά κράτη γιά τό ὕψος τῶν παραγγελιῶν σιτηρῶν πού ἡ ΕΣΣΔ, δέκα μῆνες ἀργότερα, θά διαπραγματευθεῖ μέ τίς ΗΠΑ καί τή Γαλλία; Ὅλα κινοῦνται σ' αὐτή τήν κλίμακα πλέον, καί δέν βρισκόμαστε στό τέλος τῶν ἐκπλήξεών μας, ἀντίθετα μάλιστα.) Ποῦ καταφεύγει λοιπόν ἡ πολιτική; Μερικοί ἀπό τώρα λένε. *στίς ἐπικοινωνίες, στήν ἐκμετάλλευσή τους, στή χειραγώγησή τους*. Στά «ἄυλα» τῆς *πληροφόρησης, τοῦ πολέμου τῶν πληροφοριῶν καί τῶν ἐπικοινωνιῶν καί στόν πόλεμο τῶν ἀνταλλακτικῶν*. Δέν εἶναι λάθος αὐτό. Ἀλλά ἀρκεῖ γιά νά κατανοήσει κανείς τήν κίνηση τοῦ συνόλου καί νά διαμορφώσει μιάν ἱστορική στρατηγική;

Ἄν ἡ πολιτική ἔχει ἐξαφανισθεῖ, ἀντίθετα αὐτό πού ὀνομάζεται ἰδεολογία γνωρίζει μιά ἀνάπτυξη χωρίς προηγούμενο. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἰδεολογία πρακτικά ἀντικαθιστᾶ τήν πολιτική μέ τοῦτο τό χαρακτηριστικό, ὅτι *ἡ πολιτική δέν εἶναι παρά ἡ αὐταπάτη τῆς πολιτικῆς*, ἡ ἰδεολογία της (ὁ Μάρξ τό εἶχε πεῖ καί ὁ Φρανσουά Φυρέ δέν ἔκανε λάθος στό ὡραῖο του βιβλίο ***Penser la Révolution Francaise***). Φυσικά, ὅπως κάθε ἰδεολογία, *ἐάν «ἀναγνωρίζει»* μέ ὑπαινιγμούς ὁρισμένα δεδομένα, *ταυτόχρονα τά παραγνωρίζει ἐξαιτίας μιᾶς ἀναγκαίας αὐταπάτης*. Προσπάθησα κάποτε νά τό δείξω αὐτό, κάπως πιό κοντά. Κι αὐτό ἐπιτρέπει ἴσως νά καταλάβουμε τίς τραγικές αὐταπάτες τοῦ ἀριστερισμοῦ τοῦ '68 καί μετά ὅλων ἐκείνων πού τόν ἔζησαν καί τόν ἐφήρμοσαν (γιατί κάθε ἰδεολογία ἔχει συγκεκριμένα πρακτικά ἀποτελέσματα) καί συνάμα νά καταλάβουμε τήν αὐταπάτη τήν ὁποία τόσο βαθιά καί τόσοι πολλοί ζήσαμε, τήν αὐταπάτη ὅτι ὁ μαρξισμός ἦταν *ἡ ἰδιάζουσα στά προβλήματά μας πολιτική λύση* (στή μορφή μάλιστα τοῦ 19ου αἰώνα καί στή λενινιστική της μορφή).

Πάνω σ' αὐτή τήν ἰδεολογία, πού δέν εἶναι παρά ἡ αὐτα-

πάτη τῆς πολιτικῆς ἤ μιά πολιτική αὐταπάτης (τό ὡραῖο σύνθημα τοῦ '68, «ἡ φαντασία στήν ἐξουσία», ἦταν ἡ πιό ἐντυπωσιακή κι ἡ πιό ἀκριβής διατύπωση αὐτῆς τῆς αὐταπάτης), πρέπει νά κάνουμε μιά σημαντική παρατήρηση. Ζοῦμε, πράγματι, μιά ἐποχή ὅπου ἡ πολιτική ὡς «στρατηγικό κέντρο» ἔχει, ἁπλούστατα, ἐξαφανισθεῖ ἀλλά πρέπει νά δοῦμε κάτω ἀπό ποιές μορφές τήν ὁρίζει ἡ «συνείδηση» τῶν πολιτικῶν (δέν λέω ἡ κοινή συνείδηση πού ἀδιαφορεῖ): ὡς πραγματική πολιτική, τίμια κι ὄχι «πολιτικάντικη», πολιτική χωρίς τίς κομπίνες τῶν πολιτικάντηδων. Ομως ὁ ὁρισμός αὐτός εἶναι μιά κατηγορηματική καί ἀπόλυτη ἄρνηση ὅλων τῶν μορφῶν πρακτικῆς τῶν πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε τῆς Δεξιᾶς εἴτε τῆς 'Αριστερᾶς — μέ ἐξαίρεση ἴσως τό κομμουνιστικό κόμμα στό ὁποῖο διατηροῦνται ὁρισμένες «ἀρχές» ἐντιμότητας καί δράσης, φαινομενικά τουλάχιστον. Κι ἄν δέν τό βλέπουμε, ἀρκεῖ νά ξύσει κανείς λίγο τήν ἐπιφάνεια γιά νά ἀνακαλύψει τήν πραγματικότητα τῆς κομπίνας στίς χρηματοδοτήσεις ἔργων ἤ, καί κυρίως (γιατί αὐτό φαίνεται λιγότερο), ν' ἀνακαλύψει τά κέρδη ἀπό παραγγελίες-μαϊμού τῶν δημαρχιῶν, τῶν ὑπηρεσιῶν κλπ. 'Αρκεῖ νά ξύσει κανείς λίγο τήν ἐπιφάνεια γιά ν' ἀνακαλύψει ὅτι αὐτή ἡ αἰσχρή πραγματικότητα (ὑπεράσπιση συντεχνιακῶν συμφερόντων, ὅλο καί περισσότερο συντεχνιακῶν, ἑπομένως ὅλο καί περισσότερο κατακερματισμένων καί χωρίς ἑνότητα) καλύπτεται κάτω ἀπό ἕνα ἰδεολογικό πέπλο θεατρινισμῶν τῶν πολιτικῶν πού διακηρύσσουν ὅτι ἀντιτίθενται στήν πολιτικάντικη πολιτική (βλ. τόν Μαρσαί παλιότερα, σήμερα τόν Λεοτάρ.) Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στό σημεῖο αὐτό ὁ Μπωντριγιάρ ἔχει δίκιο, ἀλλά δέν βλέπει ὅτι αὐτό συμβαίνει ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μακιαβέλι καί πρίν ἀπ' αὐτόν, ὅτι εἶναι μιά παλαιά πολιτική, μιά πολιτική ἀναγκαιότητα. Μέσα ἀπό τόν ἴδιο συρφετό ἀναδεικνύονται πολιτικά ἠθοποιοί (Ρήγκαν), ἀκόμη καί τραγουδιστές ("Υβ Μοντάν) πού δέν ἐμφανίζονται ὡστόσο σάν νέοι ἄνθρωποι ἀλλά ἀναμασώντας παλιατζοῦρες τῆς ἐσχάτης ὑποστάθμης. Γιατί τέτοια ἄτομα; Διότι ἀπέκτησαν στό θέατρο ἤ τό τραγούδι μιά ἐγκυρότητα πού οἱ πολιτικοί θά ἦταν ἠλίθιοι νά μήν τήν οἰκειοποιηθοῦν, μιά καί στό ἑξῆς καί οἱ ἴδιοι δέν εἶναι

παρά ἄνθρωποι τοῦ τσίρκου καί τῆς τηλεόρασης (βλ. τά ἐξαίρετα νούμερα τοῦ Μαρσαί πού τώρα σιωπᾶ· μήπως τάχα κατάλαβε;).

Σ' αὐτήν τήν ἰδεολογία εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ κυριαρχία δύο θεμάτων: «ὀλιγότερο κράτος» (σάν νά 'τανε τάχα ἀλήθεια) καί ἡ ἀντιδραστική ἐπιστροφή τοῦ «φιλελευθερισμοῦ», διαψευσμένου ὡστόσο ἀπ' ὅλη τήν πραγματικότητα τῶν οἰκονομικῶν δομῶν. Στήν οὐσία αὐτός ὁ φιλελευθερισμός δέν ἔχει παρά ἕνα νόημα τήν ἐλευθερία τῆς ἐπιχείρησης. Γιά ποιόν; Γιά τά τράστ καί τήν ὑπεργολαβία, δηλαδή γιά τίς πιό ἐπαίσχυντες μορφές τῆς σύγχρονης ἐκμετάλλευσης. Δέν ὑπάρχει, ὅμως, καμιά ἐλευθερία γιά τούς ἐργαζομένους μέ τήν ἐλαστικότητα τῆς ἀπασχόλησης, τούς ὁποίους προσπαθοῦν νά τούς ξεπουπουλιάσουν ἐπισήμως ἀπό κάθε ἐγγύηση κοινωνικῶν κεκτημένων πού κατέκτησαν χάρη σέ μακρότατους καί σκληρότατους κοινωνικούς ἀγῶνες.

Αὐτή ἡ ἰδεολογία ἔχει τουλάχιστον ἕνα κέντρο καί μιά στρατηγική πού θά μποροῦσε ν' ἀντικαταστήσει τά φθαρμένα κέντρα καί τήν παλαιά στρατηγική. Καί ναί καί ὄχι. Ναί: διότι τό πραγματικό της κέντρο βρίσκεται ἔξω ἀπ' αὐτήν, μέσα στήν οἰκονομία, ἀλλά ἡ ἀναρχία τῆς οἰκονομίας εἶναι τέτοια, ἡ ἀπουσία προσδιορίσιμου κέντρου εἶναι τέτοια, πού ὅλα τά γεγονότα διαψεύδουν τούς ἰσχυρισμούς αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας. Καί πάνω σ' αὐτή τήν πραγματικότητα, πού τῆς εἶναι ἐντελῶς ξένη, ἡ ἰδεολογία δέν διατηρεῖ παρά τήν αὐταπάτη ἑνός ψευτοπολιτικοῦ λόγου, μόλις γιά νά κρατιέται στήν ἐξουσία.

Ἡ ἐξουσία; Κι αὐτή ἐπίσης *ἔχει ἐξαφανισθεῖ*. Δέν ἔχουμε νά κάνουμε παρά μέ μικροεξουσίες κατά τήν ἔννοια τοῦ Φουκώ, μέ τό ἑξῆς, ὅμως,·παράδοξο·τό ὁποῖο ὁ Φουκώ θεωρητικοποίησε γιά μιά περίοδο ὅπου οἱ μικροεξουσίες ἦταν ἐγγεγραμμένες στήν τρομακτικά πραγματική καί κυριαρχική δομή τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τήν ἐποχή τῆς *ἀπόλυτης μοναρχίας καί τῆς πεφωτισμένης δεσποτείας*. Ἡ ἱστορική ἀναντιστοιχία τῶν μικροεξουσιῶν ἀναφαίνεται τώρα μέσα σ' ἕνα ἐντελῶς διαφορετικό περιβάλλον.

Φυσικά ὅλη αὐτή ἡ ζοφερή πραγματικότητα δίνει τήν εὐχέρεια σέ ἕνα σωρό ἐργασίες καί ἀκαδημαϊκές θεωρίες πά-

νω στήν πολιτική καί τήν ἐξουσία: πρέπει βεβαίως νά δικαιολογηθεῖ ἡ ὕπαρξη ἐξειδικευμένων ἑδρῶν στό Πανεπιστήμιο καί τό Ἐθνικό Κέντρο Ἐρευνῶν. Ἀλλά ποιά μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἐπιρροή τόσων πολιτειολόγων καί νομικῶν, ὅσο ὡραῖα κι ἄν σκέπτονται καί γράφουν; Κανείς δέν αὐταπατᾶται γιά τήν «ἐξουσία» τους.

Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει πλέον «ἐξουσία» οὔτε ἐπιστημονική οὔτε ἠθική. Τήν πιό ἐντυπωσιακή ἔνδειξη παρέχουν σήμερα οἱ ἐπιτροπές δεοντολογίας ὅπου οἱ ἐπιστήμονες περιμένουν ἀπό φιλοσόφους χωρίς ἁρμοδιότητα νά πάρουν τό πράσινο φῶς γιά τίς ἔρευνές τους, τίς ἐφευρέσεις καί τίς ἐφαρμογές...

Γιά νά συνοψίσουμε ὅλα ὅσα προηγήθηκαν, ὅταν λέω ὅτι δέν ὑπάρχει πλέον οἰκονομικό, ἰδεολογικό καί πολιτικό κέντρο, ἐννοῶ, ἀκόμη μιά φορά, ὅτι δέν ὑπάρχει «στρατηγικό κέντρο» ἱκανό νά σχεδιάσει ἱστορικές προοπτικές δράσης, ἕνα «κοινωνικό πρόταγμα», γιά τό ὁποῖο ὅλος ὁ κόσμος μιλᾶ χωρίς ποτέ νά μπορεῖ νά τό ὁρίσει, ἕνα κέντρο ἱκανό νά σχεδιάσει μιά στρατηγική πού νά ὁρίζεται ὡς τακτική καί πολιτική δράση. Ποῦ βαδίζουμε; Κανείς δέν τό ξέρει. Καί κανείς δέν εἶναι σέ θέση νά ὁρίσει τήν ὁποιαδήποτε στρατηγική γιά νά ἀντιμετωπίσει ἕναν κόσμο ὁλωσδιόλου ἄγνωστο ὡς πρός τίς οὐσιαστικές του δομές (ὄχι βέβαια τήν περιγραφή τῶν δομῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, κάτι πού ὁριακά θά μποροῦσε νά κατανοηθεῖ: ἔχουμε καλούς οἰκονομολόγους σάν τόν Λιπιέτζ, γιά νά μιλήσουμε μόνο γιά τή Γαλλία, ἀλλά κι αὐτός δέν ἔχει νά προτείνει καμιά συνολική στρατηγική). Βρισκόμαστε στό στάδιο τῆς ὀξυδερκοῦς βέβαια κριτικῆς (Μπιντέ, Ρομπλέν) ἀλλά τίποτε πού νά ἐπιτρέπει τό προανάκρουσμα τοῦ μέλλοντος καί τή θεμελίωση μιᾶς «νέας Ἡγεμονίας» γιά νά ἑνώσει τήν κατακερματισμένη σέ ψευδοεθνικές καί νεοζηλωτικές συγκρούσεις ἀνθρωπότητα (στό σημεῖο αὐτό νομίζω ὅτι ὁ Ρεζίς Ντεμπραί στέκει μόνο στήν περιγραφή τῶν γεγονότων χωρίς νά ἐρευνᾶ περισσότερο).

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς σχέσεις, καί παρά τίς οὐτοπικές καί παιδιάστικες προσδοκίες τοῦ Γκράμσι, εἶναι πολύ καθαρό ὅτι ὁ Μακιαβέλι *δέν μᾶς χρησιμεύει πιά σέ τίποτε ἀπολύ-*

τως, παρά τήν αὐθεντική του ὑλιστική ἔμπνευση. Διότι χωρίς αὐτή τήν ἔμπνευση τίποτε δέν θά μπορέσουμε νά στοχαστοῦμε γιά τήν ἴδια τήν πραγματικότητα «χωρίς νά λέμε παραμύθια», «χωρίς ξένες προσθῆκες», «ξεσκουριάζοντας» δηλαδή τήν πραγματικότητα (Φουκώ) ἀπό τό παχύ στρῶμα ἰδεολογίας πού τή σκεπάζει ὁλοκληρωτικά. Ἕνας μικρός καρτεσιανός ἔλεγε κάποτε: «ζοῦμε κάτω ἀπό ἕνα τεράστιο στρῶμα ἀέρος κι ὡστόσο δέν αἰσθανόμαστε τό βάρος του». Ζοῦμε σήμερα κάτω ἀπό μιά τεράστια στρώση ἰδεολογίας, μή συνειδητοποιημένης καί ἀντιφατικῆς (οὔτε κάν ἀντιφατικῆς!) καί φυσικά δέν αἰσθανόμαστε τό βάρος της: εἶναι ἴδιον τῆς κάθε ἰδεολογίας ὄχι μόνο νά τρέφει τούς προυτεργάτες της καί τίς λαϊκές μάζες μέ μαζικές αὐταπάτες, ἀλλά ἀκόμη, καί κυρίως, νά τούς κάνει νά μήν αἰσθάνονται τό βάρος της. Χρειάζεται πραγματικός ἡρωισμός, ὅπως τοῦ Μακιαβέλι πού στό σημεῖο αὐτό εἶναι ἀξεπέραστος, πάντα ἐπίκαιρος καί σύγχρονος, γιά νά σκεφτεῖ κανείς αὐτές τίς συνθῆκες πού ὑφιστάμεθα περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά χωρίς νά τό συνειδητοποιοῦμε. Ἔχω ἕναν πολύ ἀγαπητό φίλο, Σοβιετικό, πού δουλεύει στήν ΕΣΣΔ, ἕναν φιλόσοφο μεγάλης ἀξίας, κοινωνιολόγο καί πολιτικό, πού δηλώνει: «Ἀντίθετα ἀπό τόν φίλο μου Ζηνόβιεφ, ποτέ δέν θά ἐγκαταλείψω ὡς διαφωνῶν τή Σοβιετική Ἕνωση, διότι πουθενά ἀλλοῦ στόν κόσμο ἡ πραγματικότητα δέν κρίνει αὐθόρμητα καί τόσο ριζικά τήν ἐπίσημη ἰδεολογία πού δεσπόζει πάνω στήν πραγματικότητα. Πουθενά ἀλλοῦ στόν κόσμο δέν μπορεῖ κανείς νά παρατηρεῖ τόσο καλά, νά κατανοεῖ τή λειτουργία τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί νά βλέπει τή λειτουργική τους τύφλωση. Ποιός θά τοῦ πεῖ τό ἀντίθετο; Καί ποιός θά ἰσχυρισθεῖ, ὅπως αὐτός ὁ φτωχούλης Γκλυκτσμάν, ὅτι ἡ ΕΣΣΔ εἶναι μιά γιγαντιαία μηχανή πού «παράγει βλακεία»; Μερικά πρόσωπα θά ἔπρεπε νά κοιταχθοῦν στόν καθρέφτη τους πρίν ἀνοίξουν τό στόμα τους γιά νά ποῦν παρόμοιες «βλακεῖες».

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ;

|...| Μετά τό δράμα τοῦ '80, ἀπό τό ὁποῖο βγῆκα πραγματικά μόλις πρίν ἀπό ἔξι μῆνες, ὅλο αὐτό τό διάστημα εἶχα στερηθεῖ τή δυνατότητα κάθε νομικῆς πρωτοβουλίας, ὡς ἐκ τούτου δέν ἀναζήτησα τήν κομματική μου ταυτότητα ἀπό τό ΚΚΓ. Ἡ *Humanité* ἦταν πολύ σωστή ἀπέναντί μου καί δέν ἤθελα νά φέρω δυσκολίες στό Κόμμα μέ τό βάρος ἑνός «δολοφόνου» στίς γραμμές του. Δέν θά παρέλειπαν ἄλλωστε νά τό ἐξοντώσουν, οὔτε βλέπω γιά ποιό λόγο θά σταματοῦσαν ποτέ, ἀκολουθώντας τή γραμμή ἑνός Γκλυκτσμάν καί τίς ὑπερτρομοκρατικές ἐξισώσεις τοῦ τύπου ultra-Aufklärung |ὑπέρ-διαφωτισμός|, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες εἶναι οἱ ἰδέες πού καθοδηγοῦν τόν κόσμο: μαρξισμός = γκουλάγκ, κομμουνισμός = δολοφονία, φιλοσοφία = τρέλα. 'Αλλά, ἐπιτέλους, ἕνας διανοούμενος ὅπως ἐγώ τί μπορεῖ νά κάνει μέσα στό Κόμμα; Τό Κόμμα, ἔστω κι ἄν ἡ ὀργάνωσή του διατηρεῖται, πολιτικά εἶναι περιθωριοποιημένο καί θά εἶναι γιά καιρό. Δέν προσφέρει καμιά προοπτική παρά τήν παράλογη διαβεβαίωση γιά μιά «πλειοψηφική συσπείρωση» (τί θά πεῖ ὅμως «πλειοψηφική»;). Εἶναι αὐτό μιά πραγματική προοπτική; Μήπως, ὅμως, τό Κόμμα πάει νά μεταμορφωθεῖ σέ ὑπερσυνδικάτο, θυμωνιάζοντας τούς δυσαρεστημένους ὅλων τῶν εἰδῶν πού πᾶνε ἄλλος ἀπό δῶ κι ἄλλος ἀπό κεῖ, χωρίς συνοχή καί ἑνότητα — ἤ πρόκειται γιά εὐσεβεῖς πόθους; 'Αλλά τότε ποιά πολιτική μπορεῖ νά τραφεῖ ἀπό εὐσεβεῖς πόθους; 'Ακόμη καί τά συντηρητικά καί ἀντιδραστικά κόμματα στή Γαλλία, στηριγμένα ὡστόσο στόν ὑπό τίς διαταγές τους κρατικό μηχανισμό καί παρά τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ καιροῦ (ἡ «ἀλλαγή»), δέν ξέπεσαν σ' αὐτό τό σημεῖο καί δέν παρουσιάζουν μιά ἁπλή εὐχή ὡς προοπτική. Λοιπόν;

'Επιπλέον, δέν ὑπάρχει πιά τίποτε πέρα ἀπό τό φρούριο τῆς πλατείας Φαμπιέν καί τά ποικιλώνυμα στελέχη του, ξε-

κομμένα ἀπό τόν ἐξωτερικό κόσμο, μιά καί «κάθονται πίσω ἀπό τό γραφεῖο τους». Καί δυστυχῶς ἐπίσης δέν ὑπάρχει τίποτε ἐκτός ἀπό τόν σκληρό πυρήνα τῶν ἀφοσιωμένων μελῶν, τήν καθοδήγηση τοῦ Κόμματος, τήν ΕΣΣΔ καί τίς ἀποψιλωμένες «μαζικές ὀργανώσεις» (Ενωση τῶν Γαλλίδων Γυναικῶν, τό Κίνημα γιά τήν Εἰρήνη, τίς Κομμουνιστικές 'Οργανώσεις Νεολαίας κλπ.) ἀφοῦ ἔφυγαν ὅλοι οἱ ἐνδιαφερόμενοι κι ὅλοι οἱ διανοούμενοι πού ἔγλειψαν τό Κόμμα. Τί ὑπάρχει τώρα ὡς δύναμη «συσπειρωμένη»; Τίποτε. 'Η ἀστική τάξη μέ τίς νέες τεχνολογίες κατέστρεψε τά μεγάλα καί παλαιά ὀχυρά τῆς ἐργατικῆς τάξης (ἀνθρακωρυχεῖα τοῦ Βορρᾶ, τά μεταλλουργεῖα τῆς 'Ανατολῆς, Σαίν-'Ετιέν, ἀμπελουργοί τοῦ Νότου πού ἀκολουθοῦν τόν Λέ Πέν κλπ.). Τίποτε. Τίποτε ἐξόν μερικά κινήματα πού τό Κόμμα δέν πρόβλεψε καί δέν τά κατάλαβε καθόλου, ὅπως οἱ φτωχοί Γάλλοι οἰκολόγοι πού οἱ Γερμανοί «πράσινοι» ὑποστηρίζουν μέ οἰκονομικές παροχές, τό γυναικεῖο κίνημα σέ πλήρη ἀμηχανία, οἱ ὁμοφυλόφιλοι πεπεισμένοι, βέβαια, ἀλλά ἐλάχιστα ἀποτελεσματικοί, καί μερικά κινήματα ἐξέγερσης (γύρω ἀπό μερικούς Ἰησουίτες, δομινικανούς καί φραγκισκανούς) πού προσπαθοῦν νά κάνουν κατανοητή στή Γαλλία τή «Θεολογία τῆς 'Απελευθέρωσης», ἀλλά πού δέν μποροῦν νά κάνουν τίποτε ἐναντίον τοῦ Πάπα —αὐτόν πού ἐπιδοκίμασε προσωπικά τόν Λέ Πέν καί τόν ἐπιφόρτισε ν' ἀγωνισθεῖ ἐναντίον τοῦ νόμου γιά τήν ἄμβλωση πού ψηφίστηκε παντοῦ, ἀκόμη καί στήν 'Ιταλία—, τίποτε δέν μποροῦν νά κάνουν ἐναντίον τοῦ ἐπαίσχυντου αὐταρχισμοῦ του μέσα στή γενική ἀποδιοργάνωση τῆς 'Εκκλησίας (εἶναι γνωστό τάχα ὅτι στήν καθολική 'Ιταλία μόνο 4% τῶν 'Ιταλῶν πηγαίνουν στήν κυριακάτικη λειτουργία, ὅτι στή Γαλλία δέν ὑπάρχουν πλέον σεμιναριστές), τίποτε δέν μποροῦν νά κάνουν ἐναντίον τῆς θεαματικῆς ἀνόδου τοῦ στρατευμένου Ἰουδαϊσμοῦ, ἐναντίον τῶν αὐστηρῶν ὁδηγιῶν τοῦ Βατικανοῦ καί τοῦ Πάπα προσωπικῶς σέ σχέση μέ τίς διεκδικήσεις γιά τό γάμο τῶν κληρικῶν καί τή χειροτονία τῶν γυναικῶν.

Ποῦ πᾶμε; Κανείς δέν λέει τίποτε, οὔτε ἡ παραμικρή κουβέντα ἀπό τόν Μιτεράν, τή Θάτσερ, τόν Ρήγκαν, τόν Κόλ, οὔτε ἀπό τόν Γκορμπατσώφ καί πολύ περισσότερο οὔτε ἀπ'

αὐτόν τόν δυστυχή Μαρσαί πού τόν ἀνάγκασαν νά κάνει τόν καραγκιόζη στήν τηλεόραση.

Ποῦ πᾶμε; Ἐδῶ καί καιρό εἶναι τό κρίσιμο ἐρώτημα. Καί θέλω νά ἐξηγηθῶ ἐπίσης καί στό σημεῖο αὐτό. Στήν πραγματικότητα, γιά τίς βαθιές ἀλλαγές, κυριολεκτικά ἀπρόβλεπτες καί ἀκατανόητες, γιά τίς βαθύτερες αἰτίες τους καί τή συνολική ἐξέλιξή τους δέν ἔχω καμιά ἀπολύτως ἰδέα, ὅπως ὁ οἱοσδήποτε. Ἄλλωστε χρονολογοῦνται ἀπό πολύ παλιά, πρίν ἀπό τήν παγκόσμια διάδοση τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν καί τή «νέα βιομηχανική ἐπανάσταση».

Ὅλα πῆραν μορφή, ὑπόγεια καί ὑπόκωφα, στίς δεκαετίες τοῦ '50 καί τοῦ '60, ἀλλά τίποτε δέν εἴχαμε καταλάβει τότε ἀπ' ὅσα συνέβαιναν καί προετοιμάζονταν. Δέν προτείνονταν τότε ἔρευνες οὔτε θεωρητικές ἔννοιες κατάλληλες γιά τίς ὑπό ἐξέλιξη μεταλλαγές. Βλέπαμε μόνο νά ἐξαφανίζεται ἀναπόδραστα ἡ ἀγροτιά, τή μεγάλη ἀγροτική καπιταλιστική παραγωγή νά τήν ξεριζώνει καί νά τήν καταργεῖ, γινόμαστε μάρτυρες τεράστιων δημογραφικῶν μεταναστεύσεων, βλέπαμε τήν ὕπαιθρο νά ἐρημώνεται καί τίς πόλεις μέ τίς ἀπαίσιες παραγκουπόλεις γύρω τους νά διογκώνονται, βλέπαμε τή συρροή ἐπίσημων μεταναστῶν (πού τούς ἐπιζητοῦσε ἡ ἐργοδοσία) καί παράνομων συνάμα (κατάλληλους γιά ἐπαίσχυντη ἐκμετάλλευση στή μαύρη ἀγορά ἐργασίας), τά σκληρά χτυπήματα τοῦ ρατσισμοῦ καί τῆς τρομοκρατίας. Βλέπαμε ἐπίσης τή θεαματική ἐπέκταση τῶν πολυεθνικῶν γιά τίς ὁποῖες τό ΚΚΓ νόμισε ὅτι ἔφτιαξε τήν «ἐπαναστατική» θεωρία μέ βάση τήν ἀντίληψη τοῦ Κρατικοῦ Μονοπωλιακοῦ Καπιταλισμοῦ, τήν ὁποία ἄλλωστε εἶχα κρίνει ἐντονότατα μαζί μέ πολλούς ἄλλους πού δέν μιλοῦνε πιά. Βλέπαμε τόν παγκόσμιο ἰμπεριαλισμό ν' ἁπλώνεται καί νά βασιλεύει παντοῦ, ἀκόμη κι ἐκεῖ ὅπου εἶχε ἡττηθεῖ ἀπό τά ὅπλα τῆς λαϊκῆς ἀντίστασης. Τήν παλαιά ἀποικιοκρατία τῶν κανονιοφόρων πού τήν ὑπερσκέλισαν οἱ ἐκστρατεῖες ἄμεσης κατάκτησης καί ἡ στρατιωτική κατοχή τῶν ἀποικιῶν βλέπαμε νά τή διαδέχεται μιά νεοαποικιοκρατία, σεβόμενη φαινομενικά τήν πολιτική ἀνεξαρτησία ἐθνῶν, ὁλοκληρωτικά τεχνητῶν. Αὐτά, ὅμως, πού βλέπαμε λιγότερο ἦταν τά ἀκόλουθα φαινόμενα·

Κατ' ἀρχήν τήν ἐμφάνιση ἀνέκδοτων μορφῶν *χρηματιστικοῦ καπιταλισμοῦ* καί πάνω ἀπ' ὅλα τῆς σαπίλας του, τόν χρηματιστικό καπιταλισμό τῆς σπέκουλας, φαινόμενα παραγνωρισμένα καί ἄσχημα κατανοημένα, ἐκτός ἴσως ἀπό κάποιες σπάνιες περιπτώσεις ἱκανῶν εἰδικῶν χωρίς ἀκρόαση ὅμως. Τό παράδειγμα τοῦ εὐρωδολαρίου καί τῆς πετρελαϊκῆς σπέκουλας εἶναι τό πιό ἐντυπωσιακό. Οἱ ΗΠΑ, ἀπό τίς ὁποῖες ἐξαρτῶνται τά πάντα, ἄφησαν τά πάντα νά καταστραφοῦν μετά τήν καταγγελία τῶν νομισματικῶν συνθηκῶν τοῦ Bretton Woods καί ἐνάντια στόν ἴδιον τόν Ντέ Γκώλ. Ἐπακολούθησε ἡ συσσώρευση μιᾶς τεράστιας καί χωρίς προηγούμενο στήν ἱστορία τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ μάζας *κερδοσκόπικῶν κεφαλαίων* πού γύριζαν στό κενό, χωρίς νά ὑπηρετοῦν σέ τίποτε τήν παγκόσμια οἰκονομία καί τήν παραγωγή της, καί à fortiori χωρίς νά ὑπηρετοῦν κάποια «προσανατολισμένη» ἀνάπτυξη πρός μιά ὀρθολογική οἰκονομική κατεύθυνση σέ συνάρτηση πρός τίς δραματικές ἀνάγκες τοῦ Τρίτου Κόσμου, καταδικασμένου στήν πείνα, ἰδίως ὕστερα ἀπό τήν καταστροφή τῶν πολυκαλλιεργειῶν γιά χάρη τῆς καπιταλιστικοβιομηχανικῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τῶν μονοκαλλιεργειῶν γιά τήν ἀποκλειστική ἐξυπηρέτηση τῶν μονοπωλίων τῶν «βιομηχανικῶν» χωρῶν.

Ἐπακολούθησε μιά χωρίς προηγούμενο κατάσταση ὅπου ὁ πολιτικός πόλεμος στόν Τρίτο Κόσμο ἀνάμεσα στούς μεγάλους συνεχίστηκε μέ τήν ἀνέκδοτη μορφή τῶν μονοκαλλιεργειῶν εἴτε πρώτων ὑλῶν ἀποκλειστικά βιομηχανικῶν (μεταλλεῖα) ἤ προϊόντων διατροφῆς (καφές, κακάο, ἔλαια κλπ.), πού, ὅμως, δέν μποροῦν νά θρέψουν τόν ντόπιο πληθυσμό, χωρίς νά μιλήσει κανείς γιά τή φρίκη τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν (γιά κάπνισμα ἤ ἐνέσιμων, μαριχουάνα, κοκαΐνη, ἡρωίνη, LSD, μορφίνη) πού μερικές φορές ἀποτελοῦν τή βάση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μερικῶν χωρῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Ἀσίας, τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Κατάσταση ἀνήκουστη, στηριγμένη πάνω στίς συμμορίες τῆς ἀμερικανικῆς ἤ ἰταλικῆς μαφίας, καί φυσικά μιά κατάσταση μέ τεράστιες οἰκονομικές καί πολιτικές ἐπιπτώσεις (βλέπε τήν Ἰταλία, ὅπου προσπαθοῦν ἐπιτέλους

μέ κάποια ἐπιτυχία νά ἐξαρθρώσουν τή μαφία. Καί τί δέν ἀνακαλύπτουν! Στενότατες συνενοχές καί συμβιβασμούς μέχρι τούς πιό ὑψηλά ἱστάμενους κυβερνητικούς κύκλους, μέσα στή Χριστιανοδημοκρατία, τό ἀγαπημένο κόμμα τῆς Ἐκκλησίας πού δέν ἐνοχλεῖται καθόλου νά παίρνει ἀνοιχτά τό μέρος της στίς ἐκλογές). Ἔτσι, πρόσφατα, τό ΙΚΚ ἔχασε μεγάλες δημαρχίες, ὅπως τή Ρώμη, τή Βενετία, τή Φλωρεντία.

Μέσα σ' αὐτές τίς συνθῆκες πῶς νά βγοῦμε ἀπό τή «γενική κρίση» γιά τήν ὁποία κανείς δέν ξέρει ἀκριβῶς γιατί ξέσπασε, οὔτε ἀπό ποῦ οὔτε πῶς, οὔτε πόσο καιρό μπορεῖ νά κρατήσει; Ἐν πάση περιπτώσει, ὅλος ὁ κόσμος τώρα ὀφείλει νά ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ πετρελαϊκή κρίση, πού ἐπικαλεῖται ὁ Ζισκάρ ντ' Ἐσταίν καί ὅλες οἱ συντηρητικές ἤ ἀντιδραστικές κυβερνήσεις ὅπως καί οἱ πλουμιστοί τους οἰκονομολόγοι, δέν ἔπαιξε παρά ἕναν δευτερεύοντα ρόλο στό ξέσπασμα τῆς κρίσης, διότι μέ τή σημερινή πτώση τῆς τιμῆς τοῦ πετρελαίου, ἐπιζήμια γιά ὁρισμένες χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, τίποτε ἀπολύτως δέν ἄλλαξε.

Ἡ κατάσταση αὐτή σέ ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου, ἀκόμη καί στίς πιό προστατευμένες, προκάλεσε ἕνα κύμα *ἀνεργίας* χωρίς προηγούμενο ὕστερα ἀπό τήν καταστροφή τοῦ 1929-30. Σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο, ἀκόμη καί στίς ΗΠΑ πού καταμετροῦν 15 ἑκατομμύρια ἀνέργους παρά τή διακηρυσσόμενη οἰκονομική «ἀνάκαμψη» τοῦ Ρήγκαν (πολύ ἀμφίβολη στήν πραγματικότητα), τίποτε δέν ἄλλαξε στήν ἐξαθλιωμένη κατάσταση τῶν ἁπλῶς ἐπιδοτούμενων ἀνέργων ἤ ἀνθρώπων, ἁπλούστατα, χωρίς ἀπασχόληση, μέσα διαβίωσης ἤ οἰκονομικῆς προστασίας, ἔστω ἰατροφαρμακευτικῆς περίθαλψης.

Γίνεται κατανοητό ὅτι αὐτή ἡ ἰδιαίτερα σοβαρή «κατάπτωση» παρέλυσε κυριολεκτικά τήν ἀντίσταση καί τή μαχητικότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῶν «φυσικῶν της συμμάχων». Ὅταν ὑπάρχει πίσω μιά τεράστια στρατιά ἐφεδρείας (ὅπως τόσο σωστά ἔλεγε ὁ Μάρξ) καταλαβαίνει κανείς ὅτι οἱ ἐργάτες κάτω ἀπό τή δαμόκλειο σπάθη τῆς ἀπόλυσης διστάζουν νά ἀναλάβουν ἀγῶνες. Τό εἴδαμε καλά στήν περίπτωση τῆς CGT. Ὁ Κραζούκι πολλές φορές τόλ-

μησε νά λανσάρει, ἄν καί μέ μιά ὁρισμένη φραστική σύνεση, τό σύνθημα τῆς *γενικῆς ἀπεργίας*: γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία τῶν ἐργατικῶν ἀγώνων στή Γαλλία αὐτό τό σύνθημα τῆς CGT, ὅπως κι ἄλλα παρόμοια, ἔπεσε κυριολεκτικά στό κενό. Καμιά ἐργατική ἀντίδραση, καμιά προοπτική ἀντίδρασης, καί γιά καιρό ἀκόμη. Ἀντίθετα, κυριαρχεῖ τό κυνήγι τῆς ἀπασχόλησης καί ἡ φοβική ἀναδίπλωση πάνω στά κεκτημένα πλεονεκτήματα πού ἡ ἐργοδοσία, ἀκόμη καί ἡ σοσιαλιστική κυβέρνηση τά καταργεῖ εὐθέως (ρευστότητα, ἐλαστικότητα ἀπασχόλησης, δηλαδή δυνατότητα ἀπόλυσης χωρίς προειδοποίηση, ἀνασύνθεση τῶν θέσεων ἐργασίας, ὑποστηριζόμενη ἀπό τήν ἀντικειμενική ὑποχρέωση τῶν γιγαντιαίων τεχνολογικῶν μεταλλαγῶν κι ἀπό τήν ἀδυναμία τῶν συνδικάτων τῶν ὁποίων τά μέλη μειώνονται βάναυσα καί ἀσταμάτητα — χωρίς νά μιλήσει κανείς γιά τήν ἔξαρση τοῦ διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ). Ἄς προσέξουμε ἁπλῶς τό ἀπολύτως ἀπίστευτο φαινόμενο, καθόσον ὁλοκληρωτικά ἀπρόβλεπτο, τῆς παγκόσμιας ἀνόδου στήν αἰχμή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ βιομηχανικῶν ἐθνῶν πολλῶν χωρῶν τοῦ Τρίτου Κόσμου πού ἦταν λίγο παλιότερα σέ κατάσταση ἀξιοθρήνητη, ὅπως ἡ Νότια Κορέα, ἡ Σιγκαπούρη, ἡ Μαλαισία, τό Χόνγκ Κόνγκ, ἡ Ταϊβάν, ἀκολουθώντας τή γραμμή μιᾶς ἐκπληκτικῆς Ἰαπωνίας, ἡ Βραζιλία κλπ.

Νά τί ἀνατρέπει ὅλες τίς προηγούμενες προβλέψεις. Καί ἀκόμη ἐτοῦτο τό ἐκπληκτικό ἀλλά προβλεπτό φαινόμενο (ἀρκεῖ νά διαβάσει κανείς τόν Μάρξ): τή διάδοση τῶν μικρῶν καί μεσαίων ἐπιχειρήσεων πού χρησιμεύουν στίς ὑπεργολαβίες τῶν τεράστιων ἐπιχειρήσεων, ἡ προσφυγή στήν ὑπεργολαβία γιά νά μειωθεῖ τό κόστος, δηλαδή νά αὐξηθεῖ ἡ ἐκμετάλλευση ἑνός ἐργατικοῦ δυναμικοῦ χωρίς κοινωνική προστασία μέσα στίς ἐπιχειρήσεις, ὅπου δέν ὑπάρχει συνδικάτο οὔτε ἀγώνας γιά τήν ἁπλή ἔστω ὑπεράσπιση τῶν ἐργαζομένων. Θέλετε ἕνα γαλλικό παράδειγμα; Ἡ Bouygnes, αὐτό τό τεράστιο τράστ τῆς οἰκοδομῆς, κάνει μόνο τή χοντρή δουλειά καί γιά τά ὑπόλοιπα συνάπτει δρακόντεια συμβόλαια μέ μικρομεσαῖες ἐπιχειρήσεις, κακοπληρωμένες, πού τίς χειραγωγεῖ, τίς προσλαμβάνει καί τίς ἀπορρίπτει κατά βούληση.

Τίποτε τό ἐκπληκτικό, λοιπόν, ἄν σέ μιά χώρα ὅπως ἡ Γαλλία οἱ παραδοσιακές δυνάμεις τῆς ἐργατικῆς τάξης καί οἱ «φυσικοί της σύμμαχοι» περνοῦν μιά φάση ὀπισθοδρόμησης τόσο ἐντυπωσιακῆς ὥστε ν' ἀναρωτιέται κανείς ποιό πολιτικό μέλλον μποροῦν νά ἔχουν. Τά ἐκλογικά ἀποτελέσματα τό μαρτυροῦν, ὄχι μόνο στή Γαλλία ὅπου τό ΚΚ περιορίστηκε στό 12% τῶν ψήφων, στό ἐπίπεδο δηλαδή πού ἦταν πρίν ἀπό τό 1930, ἀλλά ἐπίσης στήν Ἰταλία ὅπου, ἀντίθετα μέ κάθε πρόβλεψη, τό ΙΚΚ, τό πιό ἰσχυρό δυτικό κομμουνιστικό κόμμα, τό μόνο κόμμα πού διέρρηξε τίς σχέσεις του μέ τή Μόσχα (τό Γαλλικό Κόμμα ὄχι), τό κόμμα τοῦ ἀνοίγματος καί τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ (τί ἀπίστευτη τόλμη!), τό κόμμα πού σύμφωνα μέ τήν γκραμσιανή στρατηγική περνοῦσε γιά ἡγεμονικό σ' αὐτό τουλάχιστον τό πράγμα πού ὁ Γκράμσι ὀνόμαζε «κοινωνία τῶν πολιτῶν», τό μέρος δηλαδή τῆς κοινωνίας ὅπου συγκροτοῦνται οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς του ἡγεμονίας, αὐτό λοιπόν τό ἰσχυρό κόμμα, σέ μιά χώρα ὅπου ἡ μαύρη ἐργασία γνωρίζει ἀνάπτυξη χωρίς προηγούμενο, ὅπου τά συνδικάτα ἔχουν χάσει τήν πρωτοβουλία πού νόμιζαν ὅτι τήν εἶχαν κατακτήσει γιά πολύ καιρό, αὐτό τό κομμουνιστικό κόμμα, πού ἔμοιαζε μέ σίγουρο νικητή, χάνει σήμερα μέ ἐντυπωσιακό τρόπο τίς δημοτικές καί περιφερειακές ἐκλογές καί κερδισμένη βγαίνει μιά Χριστιανοδημοκρατία πού ὡστόσο εἶναι ἀνοιχτά ἀναμεμειγμένη σέ ὅλες τίς κομπίνες τῆς μαφίας. Καί δέν κάνω λόγο γιά τό φανταστικό καί παραληρηματικό κύμα τεχνικῶν προόδων καί ἐντυπώσεων, ἤδη ἰδιαίτερα αἰσθητῶν, τῆς τελευταίας «βιομηχανικῆς ἐπανάστασης», τῆς ἠλεκτρονικῆς. Εἶναι γνωστό, παραδείγματος χάριν, ὅτι ὅλα ἄλλαξαν στίς σχέσεις τῆς διεθνοῦς κυριαρχίας, ὅτι οἱ παλαιές μορφές ἰμπεριαλιστικῆς κυριαρχίας ἔχουν ἐγκαταλείψει τίς παλαιές μεθόδους πιέσεως ἤ ἐκβιασμοῦ, ὅτι τό τεχνολογικό καί βιομηχανικό προβάδισμα τῶν ΗΠΑ εἶναι τέτοιο ὥστε ἡ χώρα αὐτή νά κατέχει τό μονοπώλιο ἠλεκτρονικῶν ἀνταλλακτικῶν γιά τήν παγκόσμια ἀγορά, ὅτι ἀρκεῖ νά μπλοκάρουν τήν παράδοση σέ μιά χώρα γιά νά τή δεσπόζουν ἀπόλυτα καί νά τῆς ὑπαγορεύουν τήν πολιτική τους; (Γνωρίζω αὐτή τήν κεφαλαιώδη λεπτομέρεια ἀπό ἕναν ἀνώ-

τατο κρατικό λειτουργό, ἕναν ἀπό τούς ἐλάχιστους πού λόγω λειτουργήματος εἶναι σέ θέση νά ἐκτιμήσουν τή σημασία καί τή διεθνή πραγματικότητα τῆς ἐπανάστασης τῶν ἠλεκτρονικῶν.) Θά δώσω ἕνα καί μόνο παράδειγμα, γνωστό στούς εἰδικούς κι ἄγνωστο στό μεγάλο κοινό. Πρόσφατα ἡ Ἱσπανία, πού διαθέτει στόν τομέα αὐτόν μιά τεχνολογία καί βιομηχανία αἰχμῆς, ἔπρεπε νά ἐφοδιάσει μέ τηλεπικοινωνιακό ὑλικό τήν Κούβα· ὕστερα ἀπό ἕνα ἁπλό τηλεφώνημα ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν τή δύναμη νά τό κάνουν, ἔμαθε ὅτι ἔπρεπε νά ἀκυρωθεῖ ἡ ἐκτέλεση τῆς σύμβασης, πού ὡστόσο τήν εἶχε ὑπογράψει: ἄρκεσε ἡ ἁπλή ἀπειλή ὅτι θά ἀναστελλόταν ἡ παράδοση στήν Ἱσπανία ἀνταλλακτικῶν ἀπαραίτητων, ὡστόσο, στή λειτουργία τῆς ἱσπανικῆς ἠλεκτρονικῆς βιομηχανίας.

Πόσο μετροῦν ἀπέναντι σ' αὐτά τά ἀνήκουστα μέσα ἐκβιασμοῦ οἱ ἐπιτυχίες τῆς Ariane, τό μηδαμινό πρόγραμμα Eurèka πού τά κράτη τῆς Εὐρώπης (ἡ Εὐρώπη, αὐτή ἡ χαμένη γαλέρα παρ' ὅλα τά θέατρα τοῦ Μιτεράν — σίγουρα τό ξέρει, ἀλλιῶς δέν εἶναι παρά ἕνας ἀνεύθυνος); Τί βάρος ἔχει αὐτό πού ὀνομάζεται «ἡ πολιτική» τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος πού δέν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά διαχειρίζεται, σάν σκυλάκι στήν ἄκρη τῆς ἁλυσιδούλας του, τήν πολιτική μιᾶς ἐξουσίας πού κανείς δέν ξέρει καί ἐν πάση περιπτώσει ἐντάσσεται μέσα στή γραμμή τῆς ἀνοιχτῆς ἤ καλυμμένης πολιτικῆς τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ; Εἶναι γνωστό ὅτι σ' αὐτόν τόν πολιτικά κρίσιμο τομέα τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας ἡ ΕΣΣΔ ἔχει δεκαπέντε χρόνια καθυστέρηση σέ σχέση μέ τίς ΗΠΑ καί ὅτι ποτέ δέν πρόκειται νά καλύψει τήν καθυστέρηση αὐτή (ἀντιπαρέρχομαι πλεῖστες ὅσες λεπτομέρειες, ἰδιαίτερα σημαντικές, ἐλλείψει χώρου), ὅτι περιορίστηκε, ὅπως ξέρουμε —ἀλλά κανείς δέν λέει γιατί—, στό νά ἀναπτύσσει ἁπλῶς τή βιομηχανική καί τεχνολογική κατασκοπεία; Ἄν μερικοί γνωρίζουν συγκεκριμένες λεπτομέρειες πάνω στή σημερινή ἐκπληκτική συγκυρία, κανείς ὡστόσο στόν κόσμο δέν ξέρει, καί ἐν πάση περιπτώσει οὔτε τόλμησε οὔτε θά τολμήσει ποτέ νά μιλήσει γιά τήν παγκοσμιότητα στή σύνολη ἄρθρωσή της καί γιά τίς ἐνδεχόμενες ἀντιφάσεις της (ἐκρηκτικές ἤ μή ἐκρηκτικές, νά κι ὁ δυστυ-

χής Λυσιέν Σέβ —τώρα προβάλλει μιάν άντιπολιτευτική στάση στό έσωτερικό τοῦ κόμματος, πολύ ἀργά πιά— πού ἀφιερώνει ἕνα πελώριο βιβλίο κι ὅλη τήν πνευματική του ζωή στή μελέτη αὐτῶν τῶν ἀπολογητικῶν καί θεωρητικά παιδιάστικων παραλλαγῶν!).

Γνωρίζουμε, ἄν καί εἶναι σίγουρο, ὅτι κανείς δέν προσπάθησε, καί ἐν πάση περιπτώσει δέν τό εἶπε, νά συλλάβει στό σύνολό τους τίς συναρθρώσεις αὐτῆς τῆς νέας ἰλιγγιώδους ἀνάπτυξης; Ὑπάρχουν ἴσως κάπου στίς ΗΠΑ εἰδικοί ἱκανοί νά ξεμπερδέψουν ὅλες τίς κλωστές αὐτοῦ τοῦ ἐξαιρετικά μπλεγμένου κουβαριοῦ, ἀλλά, μιά καί τέτοια πράγματα εἶναι κρατικά μυστικά πού κατευθύνουν τή στρατηγική καί τήν τακτική τῶν ΗΠΑ, κρατοῦν ἀπόλυτη σιωπή. Καί ἐν πάση περιπτώσει στό ἐπίπεδο τῶν ἁπλῶν ἀτόμων καί τῶν ἀγωνιστῶν, ἀκόμη καί στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, βασιλεύει ἀπόλυτη ἄγνοια μπροστά σέ ὅσα τό μέλλον μᾶς ἐπιφυλάσσει. Ποῦ βαδίζουμε; Κανείς δέν τό ξέρει.

Μ' αὐτό τόν τρόπο ἐννοῶ καί ἐξηγῶ τήν ἀπίστευτη ἔκπτωση κάθε συνολικῆς θεωρίας στίς χῶρες μας καί ἰδιαίτερα στή Γαλλία. Ποιός προσπαθεῖ, ἐκτός ἴσως ἀπό τόν Λιπιέτζ, νά συλλάβει τή συνολική κίνηση τῶν μεγάλων σύγχρονων μεταλλαγῶν στή σύνθετη καί ἀντιφατική ὁλότητά τους, τίς τάσεις τους καί τίς ἐπιπτώσεις τους;

Πρακτικά κανείς, σάν ἕνα τέτοιο καθῆκον νά ἦταν πολύ πάνω ἀπό τίς δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης διάνοιας. Καί ἰσχυρίζομαι ὅτι αὐτός ὁ ἀπίθανος ἐξευτελισμός κάθε θεωρητικῆς ἀντίληψης συνόλου, αὐτό τό ἀπίστευτο κενό *σκέψης* κάπως αὐστηρῆς καί συνεκτικῆς (ὅλοι ἱκανοποιοῦνται μέ τόν πιό φθηνό πραγματισμό) δέν εἶναι χωρίς σοβαρές συνέπειες πάνω σ' ὁλόκληρη τή σύγχρονη κουλτούρα. Ποῦ εἶναι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι (μ' ἐξαίρεση τόν Ντεριντά στή Γαλλία); Ποῦ εἶναι οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς (δέν τούς βλέπω, ἀντίθετα βλέπω ὅτι ὅλοι καταφεύγουν στήν αὐτοβιογραφία, τό τελευταῖο καταφύγιο τῆς εὐκολίας); Ποῦ εἶναι οἱ μεγάλοι μουσικοί (ἐκτός ἀπό τούς ἐρευνητές ἠλεκτρονικῆς μουσικῆς ὅπως ὁ Μπουλέζ ἀλλά ἡ μηχανή του πού μᾶς κοστίζει δισεκατομμύρια βρίσκεται πολύ μακριά ἀκόμη ἀπό τήν κατασκευή της); Ποῦ εἶναι οἱ μεγάλοι ποιητές (ὁ

Τράκλ πέθανε, ὁ Σελάν, ὁ πιό μεγάλος ἀπ' ὅλους, ὁ φίλος μου, σκοτώθηκε, ὁ Σιάρ ὑπάρχει νομίζω ἀλλά, παρά τόν Χάιντεγγερ καί τόν Μπωφρέ, δέν ἔχει τή στόφα ἑνός «πολύ μεγάλου»); Ποῦ εἶναι οἱ ζωγράφοι (ἐκτός ἀπό τόν Ματτά, αὐτόν τόν μοναχικό μεγαλοφυή, καί τόν Μισώ, πού πέθανε κι αὐτός πρόσφατα); Στή Γαλλία βασιλεύει ἡ ἔρημος, περίπου ἡ ἔρημος, καί ὄχι μόνο στήν πολιτική ἀνάλυση, στή φιλοσοφική θεωρία, στή λογοτεχνία, στή μουσική καί τή ζωγραφική. Γνωρίζετε στήν ἱστορία τῆς Γαλλίας μιά γενιά τόσο ἄθλια καί χωρίς πραγματική φαντασία, χωρίς καμιά προσφυγή στή θεωρία, στό στοχασμό, ἀκόμη καί στήν ἐμπειρία, ἔστω στήν ἁπλή προσδοκία;

Καθόλου, λοιπόν, ἐκπληκτικό ἄν ὅλος ὁ κόσμος καί πάνω ἀπ' ὅλους ἡ νεολαία γυρίζει τήν πλάτη στή θεωρία καί τήν πολιτική. Γιά τή φιλοσοφία σκασίλα τους· γιά τόν Μάρξ σκασίλα τους, εἶναι νεκρός ἀπό πολύ καιρό γιά τήν πολιτική ἀδιαφοροῦν. οἱ πολιτικοί θεωροῦνται ὅλοι τους κομπιναδόροι. Ἕνας σφοδρός καί ἐπικίνδυνος ἀέρας ἀπολιτικότητας φυσάει σ' ὁλόκληρη τή Δύση πού τῆς ἔμεινε ὡς μόνο καταφύγιο ἡ ἀγγλοσαξωνική ἀντίδραση τοῦ πιό κατορθωτοῦ πραγματισμοῦ. «ἡ ἀπόδειξη ὕπαρξης τῆς πουτίγκας εἶναι ὅτι τήν τρῶμε» (Ἔνγκελς). Ἡ μᾶλλον ἡ τεχνοβιομηχανοτραπεζική πουτίγκα τῶν ΗΠΑ εἶναι ἡ ἀπόδειξη ὅτι ἐμεῖς, Δυτικοί, Εὐρωπαῖοι, ὁτιδήποτε τέλος πάντων καί Γάλλοι, ἁπλούστατα εἴμαστε «φαγωμένοι», ἴσως γιά πάντα.

Ολ' αὐτά γιά νά καταλήξω σέ ἕνα ἐρώτημα μεγάλης σπουδαιότητας. *Πῶς γίνεται καί ὁ μαρξισμός, πού ἔμοιαζε νά κατέχει ἡγεμονική θέση στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70, τουλάχιστον στή νεολαία, ἐξαφανίστηκε ὁλοκληρωτικά, ἐντελῶς ὁλοκληρωτικά ἀπ' ὅλο τόν κόσμο* (ἐκτός ἀπό τή Λατινική Ἀμερική), *ἀκόμη κι ἀπό τήν ΕΣΣΔ καί τήν Κίνα*; Ἀλλά τότε, ἀφοῦ ἐξαφανίστηκε, πῶς νά ἐξηγήσει κανείς τή συγκλονιστική γοητεία πού ἄσκησε στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 στόν κόσμο ὁλόκληρο καί ἰδιαίτερα στή Γαλλία; Καί ὅπως ἤμουν προσωπικά ἀναμεμειγμένος σ' αὐτό τό φαινόμενο πολιτιστικῆς ἡγεμονίας μέ τά λίγα πού μπόρεσα νά κάνω, αὐτό τό ζήτημα μέ ἀφορᾶ ἄμεσα. *Ομως κανείς, απολύτως κανείς, δέν θέτει αὐτό τό ἐρώτημα* Διαπιστώνεται

ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι «νεκρός», οἱ φοιτητές βουλώνουν τ' αὐτιά ἄν κάποιος καθηγητής τους ἀναφέρει μπροστά τους κάτι ἀπ' τόν Μάρξ. Εἶναι ἀπίστευτο! 'Ο Μάρξ παρά ταῦτα δέν πέθανε· ὁ Μπρωντέλ κι ὁ Ντυμπύ καί οἱ περισσότεροι μεγάλοι Γάλλοι ἱστορικοί, πού ὡστόσο δέν εἶναι μαρξιστές, καί πολλοί ἄλλοι, τό εἶπαν ἀκόμη πρόσφατα: ὁ μαρξισμός εἶναι ἕνα μνημεῖο διάνοιας καί μεθόδου συγκεκριμένης ἀνάλυσης, ἀκριβῶς διότι παρουσιάζει μιά συνολική θεωρία ἐφαρμόσιμη στόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς καί τίς τάσεις ἐξέλιξής του, ὅπως καί σέ πολλούς τρόπους παραγωγῆς.

'Ιδού λοιπόν οἱ λόγοι τῆς ἔκπτωσης τοῦ μαρξισμοῦ πού, ὕστερα ἀπό πολλή σκέψη, νά εἶστε σίγουροι, νομίζω ὅτι εἶμαι σέ θέση νά προβάλω. 'Αλλά ὀφείλω νά ἀναγνωρίσω ὅτι χρωστῶ τήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ λόγου σ' ἕναν φίλο, τόν Μάρκ Σαλομόν. Κυριολεκτικά μοῦ κόπηκε ἡ ἀνάσα ἀπό τήν εὐφυΐα τοῦ *ἐρωτήματός του*, διότι βεβαίως μιά σωστά διατυπωμένη ἐρώτηση μπορεῖ νά προκαλέσει μιά σωστή ἀπάντηση.

Στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 αἰσθανόμαστε ὑποσυνείδητα ὅτι ὁ κόσμος πήγαινε ν' ἀλλάξει βάση: ἀλλά δέν ξέραμε πῶς οὔτε, φυσικά, πρός ποιά κατεύθυνση ἄλλαζε. Δέν εἶναι ἀνάγκη νά ἐπαναλάβω τά συμπτώματα. 'Ωστόσο τά πιό ὁρατά ἦταν τά οἰκονομικά καί τά πολιτικά. *Οἰκονομικά*: ἡ γιγαντιαία συγκεντροποίηση τῶν διεθνῶν τράστ, ἡ κυριαρχία τοῦ κερδοσκοπικοῦ κεφαλαίου, ἡ γενικευμένη ἐμφάνιση τῆς ὑπεργολαβίας κλπ. *Πολιτικά*: οἱ ἧττες, θεαματικές αἰτίες, τῆς Γαλλίας στό Βιετνάμ καί τήν 'Αλγερία, ἡ γιγαντιαία χρεοκοπία τοῦ στρατοῦ τῶν ΗΠΑ μπροστά στό στρατό τοῦ μικροῦ Τζιάπ στήν 'Ινδοκίνα, ἡ ἄνοδος τῆς Κίνας κάτω ἀπό τήν ἐμπνευστική καθοδήγηση τοῦ Μάο πού στράφηκε ἐναντίον τῆς δομῆς καί τῆς ἡγεσίας τοῦ κινεζικοῦ Κόμματος (βομβαρδίστε τό Γενικό 'Επιτελεῖο) γιά ν' ἀπελευθερώσει, μέσα στήν Πολιτιστική 'Επανάσταση, ἕνα κίνημα μαζῶν χωρίς προηγούμενο στήν ἱστορία.

Μολαταῦτα ὅλη ἡ τότε στρατευμένη στόν πολιτικό ἀγώνα νεολαία *ἤθελε* νά καταλάβει. 'Η μεγάλη διαφορά εἶναι ὅτι σήμερα κανείς *δέν θέλει* νά καταλάβει. Θά πῶ γιατί 'Αλλά τό '60-'70 ὅλος ὁ κόσμος ἤθελε νά καταλάβει. 'Ομως τά

οἰκονομικά καί κυρίως πολιτικά δρώμενα (ἡ πολιτική, αὐτή «ἡ συμπύκνωση τῆς οἰκονομίας», ἔλεγε ὁ Λένιν) φαίνονταν ὅτι μιλοῦσαν ἀπό μόνα τους καί ἐγκαλοῦσαν ἀπό μόνα τους τή μόνη διαθέσιμη τότε συνολική θεωρία, ἐκείνη τοῦ Μάρξ, γιά τή θεωρητική τους κατανόηση. Πράγματι δέν θά μποροῦσε νά εἶναι μιά θεωρία σάν τό ντόμινο ἤ τά in put/out put τοῦ Λεόντιεφ πού θά ἐπέτρεπε τήν κατανόηση τοῦ τέλους τῆς παγκόσμιας ἀποικιοκρατίας καί τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ λαϊκοῦ στρατοῦ τοῦ Βιετνάμ ἤ τῆς 'Αλγερίας ἐνάντια στίς πανίσχυρες στρατιές τῆς Γαλλίας καί τῶν ΗΠΑ! 'Ο μαρξισμός, πού δέν ἦταν μόνο μιά θεωρία συνόλου, ἀλλά ἐπίσης μιά μακρά ἐμπειρία ἀγώνων ἐπικυρωμένων ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 'Οκτώβρη καί ὅλων ὅσα ἐπακολούθησαν, μιά μορφή ὀργάνωσης καί δράσης πού πολλαπλασίαζε τή δύναμη τῶν μαζικῶν κινημάτων, ὁ μαρξισμός, ἐπαναλαμβάνω, καί μόνον αὐτός ἦταν σέ θέση νά προσφέρει στήν ἐννόηση τοῦ κόσμου, τῶν ὅσων συνέβαιναν καί ὅσων ἐπαναστατικῶν διαδικασιῶν ἐκκολάπτονταν στήν ἱστορία τοῦ κόσμου. 'Εξ οὗ ἡ φανταστική γοητεία πού ἄσκησε στόν κόσμο ὁλόκληρο καί τά πραγματωμένα ἱστορικά του παραδείγματα: ἡ ἐπανάσταση τοῦ '17, αὐτός ὁ χείμαρρος, ἡ κινεζική ἐπανάσταση καί ὁ Μάο, καί ἴσως κυρίως τό συνταρακτικό παράδοξο, σέ σχέση μέ ὅλες τίς προβλέψεις τοῦ Μάρξ πού περίμενε τήν ἐπανάσταση τῆς 'Αγγλίας καί τῆς Γερμανίας (οἱ πιό προηγμένες χῶρες σύμφωνα μέ τή διαβόητη θεωρία γιά τήν κινητήρια ἀντίφαση τῆς ἱστορίας ἀνάμεσα σέ παραγωγικές δυνάμεις καί σχέσεις παραγωγῆς), τό παράδοξο ὅτι ἡ ἐπανάσταση μᾶς ἦλθε καί συνέχιζε νά μᾶς ἔρχεται ἀπό τίς ἀπέραντες ὑπανάπτυκτες χῶρες, ἤ ἀκόμη ἀπό μικρές ἐξαθλιωμένες χῶρες, ἀκόμη καί κάτω ἀπό τή μύτη τῶν ΗΠΑ, ὅπως ἡ Κούβα. Μιά τεράστια ἐλπίδα γεννιόταν λοιπόν ἀπ' αὐτό τό παράδοξο: ἐάν τά πράγματα ἔμεναν στάσιμα καί καθυστεροῦσαν στά δικά μας μέρη λίγο ἐνδιέφερε, ἀφοῦ ἡ ἐπανάσταση θά ἐρχόταν μέσα ἀπό τήν ἐντελῶς ἀπρόβλεπτη παρακαμπτήριο τῶν ὑπανάπτυκτων χωρῶν πού συγκέντρωναν μιά τεράστια μάζα ἀντιφάσεων «ὑπερκαθορισμένων», ἐξ οὗ τό ἄρθρο μου τοῦ 1962 στήν *Pensée*.

Τίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 ὁ κόσμος ἤθελε νά κατα-

λάβει αὐτό τό ριζικά καινούργιο πού συνέβαινε κι ὅπως εἴχαμε ἄπειρες ἀποδείξεις γιά τήν πνευματική καί πολιτική γονιμότητα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας παραπέμπονταν τά πάντα στή μαρξιστική θεωρία καί σκεφτόμαστε ὅτι καταλαβαίνουμε τά πάντα γιά τίς δρομολογημένες θεαματικές μεταλλαγές μέ τή φωτεινή θεωρία τοῦ Μάρξ, τοῦ Λένιν καί τοῦ Μάο. Καί ὄχι μόνο παραπέμπονταν τά πάντα σέ αὐτή τή φωτεινή θεωρία ἀλλά ἐπίσης ἐπικροτούσαμε καί τίς συγκεκριμένες πρακτικές πού εἶχε ἐμπνεύσει καί συνέχιζε νά ἐμπνέει.

Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἦταν λάθος αὐτό. Χρειάστηκε τό ἐξ ὑστέρου τῆς ἀποσύνθεσης καί τῆς ἥττας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος κάτω ἀπό τά πλήγματα μιᾶς «κρίσης» ὁλοκληρωτικά ἀπρόβλεπτης καί τῆς γιγαντιαίας ἔκτασης τῆς ἀνεργίας· χρειάστηκε ἡ φρικιαστική ἐξάπλωση τῶν τοπικῶν πολέμων σχεδόν παντοῦ στόν κόσμο (στό σημεῖο αὐτό ὁ Ρεζίς Ντεμπραί ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ἀλλά δέν παίρνει ὑπόψη του τή σημαντική ἐξαίρεση τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς), χρειάστηκε ἡ διεθνής τρομοκρατία πού σκοπεύει νά ἀποσταθεροποιήσει μέ τρελό τρόπο τήν παγκόσμια ἰσορροπία· χρειάστηκε ἡ θρησκευτική καί πολιτική ἔκρηξη τῆς ἰρανικῆς ἐπανάστασης καί τῶν φονταμενταλιστῶν τοῦ Ἰσλάμ (ὁ καημένος ὁ Φουκώ, ἐνδίδοντας στόν γενικό ἐνθουσιασμό, ἔφτασε στό σημεῖο νά γράψει ἕνα ἄρθρο γιά νά ὑμνολογήσει τήν ἔλευση μιᾶς νέου τύπου ἐπανάστασης πάνω σέ θρησκευτική καί ὄχι μαρξιστική βάση!)· χρειάστηκαν ὅλ' αὐτά ὥστε ὁ ἐνθουσιασμός γιά τή μαρξιστική ἐννόηση τῶν πραγμάτων καί τή μαρξιστικῆς ἔμπνευσης δράση νά ὑποχωρήσουν λίγο λίγο κι ὕστερα νά καταρρεύσουν ἀπότομα. Ἡ θεαματική γοητεία τοῦ μαρξισμοῦ, ἡ γοητεία μιᾶς ἐφικτῆς ἐπαναστατικῆς ἐννόησης καί δράσης ἐξαφανίστηκε, στόν τόπο μας τουλάχιστον, ἀπό τή μιά μέρα στήν ἄλλη.

Πράγματι, μπροστά στίς ὁλοφάνερα ἀκατανόητες ἀλλαγές, μπροστά στήν πορεία ἑνός κόσμου ἁρπαγμένου ἀπό μιάν ἀπρόβλεπτη τρέλα (τήν παράφρονα τραπεζική κερδοσκοπία καί τούς θρησκευτικούς ἐξτρεμισμούς, συνδεδεμένους μέ τήν τρομοκρατία, τή γιγαντιαία τεχνολογική μεταλλαγή τῆς ἐποχῆς τῶν ὑπολογιστῶν καί τῆς τεχνητῆς εὐφυΐας, κάτω ἀπό τό βάρος τῆς γιγαντιαίας στρατιᾶς τῶν ἀνέργων

πού παραλύει κάθε έργατική δράση, άκόμη καί τήν άπλή οἰκονομική ἄμυνα), μπροστά στή φρίκη τοῦ γκουλάγκ καί τήν άθεράπευτη καθυστέρηση τῶν χωρῶν τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» μ' ἐπικεφαλῆς τήν ΕΣΣΔ, μπροστά στούς άδιανόητους πολέμους μεταξύ σοσιαλιστικῶν χωρῶν (Κίνας καί Βιετνάμ, τά άπειλητικά ἐπεισόδια στά σύνορα Κίνας καί ΕΣΣΔ), μπροστά στήν ὁλοκληρωτική χρεοκοπία τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης καί τοῦ ἴδιου τοῦ Μάο, τή βιετναμέζικη εἰσβολή στήν Καμπότζη, ποῦ νά βρεῖ κανείς κάτι μέ τό ὁποῖο θά μποροῦσε νά καταλάβει τό ὁτιδήποτε ἀπ' ὅσα συνέβαιναν ὑπογείως καί φανερά στόν κόσμο ὁλόκληρο; Διότι δέν φαινόταν παρά τό ἐπάνω μέρος τοῦ παγόβουνου καί ὅλοι αἰσθάνονταν ὅτι ὁ τεράστιος ὄγκος του ἔμενε γιά πάντα κρυμμένος στά τρίσβαθα τῆς θάλασσας. Γι' αὐτό, στούς ἀντιδραστικούς καί τούς συντηρητικούς κύκλους ἐπέστρεφαν στίς σκουριασμένες συνταγές τοῦ ἀγώνα μεταξύ ἐθνῶν καί θρησκειῶν. Ἀκόμη καί στή Γαλλία συνέβη τό ἴδιο σέ σχέση μέ τό κίνημα ἀνεξαρτησίας τῆς Κορσικῆς καί τῆς Βρετάνης, χωρίς νά μιλήσουμε βεβαίως γιά τό ἐπώδυνο ζήτημα τῶν Βορειοαφρικανῶν καί Ἀφρικανῶν μεταναστῶν. Χωρίς νά τό ἐξηγήσουμε ἐδῶ, ὁ Ρεζίς Ντεμπραί περιέγραψε σωστά αὐτή τήν ἀναδίπλωση στίς παλιές συνταγές τῶν θρησκευτικῶν, πολιτιστικῶν, ἐθνικῶν καί ἐθνικιστικῶν συγκρούσεων. Χωρίς νά ποῦμε γιατί, δηλαδή παραμένοντας μόνο στήν ἐπάνω μεριά τοῦ παγόβουνου, χωρίς νά βλέπουμε, ἀλίμονο, αὐτό πού συμβαίνει ἀπό κάτω, τό ὁποῖο ὡστόσο καθορίζει τό πᾶν, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν ὁρατῶν γεγονότων στό φανερό τμῆμα τοῦ παγόβουνου.

Οἱ πολιτικοί, οἱ διανοούμενοι καί ἡ νεολαία, ἐλλείψει θεωρητικῶν προτάσεων κατάλληλων γιά τήν ἐννόηση τῶν ὅσων συνέβαιναν (καί *ποιός*, πεῖτε μου, ἐπρότεινε τήν παραμικρή θεωρία συνόλου;) διατελοῦντες ἐν πλήρη συγχύσει, μήν μπορώντας ἑπομένως νά καταλάβουν αὐτά πού συνέβαιναν, ἐγκατέλειπαν τήν παλαιά ἐξήγηση, ἀνίσχυρη πλέον, δηλαδή τόν μαρξισμό. Καί ἔτσι, χωρίς κανένα ἐφόδιο, ἐγκατέλειψαν τήν προσπάθεια νά καταλάβουν τό ὁτιδήποτε. Κανείς *δέν θέλει πιά* νά καταλάβει αὐτό πού συμβαίνει, ὄχι ἐξαιτίας κάποιας ἰδεολογικῆς ἀποστροφῆς ἐναντίον τοῦ

μαρξισμοῦ, ἀλλά διότι ὁ κόσμος ἔγινε ὁλοφάνερα πολύ σύνθετος, διότι δέν μπορεῖ νά καταλάβει κανείς αὐτά πού συμβαίνουν μέ βάση ὁποιαδήποτε θεωρία, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἡ ταξική πάλη ἡ ἴδια, ὡστόσο ὁρατότατη παντοῦ, κατάντησε μιά παλιά ἱστορία.

Αὐτά ἐξηγοῦν τό μαζικό φαινόμενο τῆς *ἀπολιτικοποίησης* τῶν διανοούμενων μικροαστικῶν, φοιτητικῶν καί ἐργατικῶν μαζῶν, τή σημερινή πολιτική ἔρημο πού δέν ἔχει νόημα παρά μόνο ἐπειδή τά γεγονότα μᾶς ὑποχρεώνουν νά ζοῦμε μιά πραγματική θεωρητική ἔρημο καί μιά πλήρη ἀκατανοησία τῆς ἐποχῆς μας. Τί κυριαρχεῖ λοιπόν; Στό ἐπίπεδο τῶν προσώπων τά ἀτομικά βολέματα (sic) καί στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν ὁ κοντόθωρος πραγματισμός πού τόν συμμερίζονται τόσο ὁ Μιτεράν ὅσο καί ὁ Σιράκ, ὁ ἴδιος ὁ Λεπέν καί βεβαίως τό ΚΚ καί ἡ CGT πού δέν ἔχουν παρά μόνο ἕναν στόχο: νά ἐπιβιώσουν, περιμένοντας νά περάσει ἡ θύελλα, νά διατηρήσουν, πίσω ἀπό τούς ὑψηλούς τοίχους τῆς πλατείας Φαμπιέν καί τῆς ὑπό κατασκευήν νέας κεντρικῆς ἕδρας τῆς CGT, ἀνέπαφο τό φρούριο γιά νά προστατεύονται οἱ σέκτες πού στεγάζονται μέσα του. Ἀλλά γιά νά κάνουν τί; Καμιά προοπτική. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ὁλοκληρωμένη ἀπό πολύ καιρό στήν ΕΣΣΔ καί τήν ἴδια τήν Κίνα, κερδίζει ἔδαφος καί στό ΚΚΓ καί στό ΙΚΚ, ἐν συντομία σέ ὅλα τά δυτικά ΚΚ. Ποῦ βρίσκονται οἱ θεωρητικοί μαρξιστές τοῦ Κόμματος; Ποῦ εἶναι οἱ ἐξηγήσεις τῶν κομμουνιστῶν, οἱ συγκεκριμένες ἀναλύσεις τῆς ἐθνικῆς καί παγκόσμιας κατάστασης; Ἐκτός ἀπό ἀπολογητικές φαντασιοπληξίες, ἀπολύτως τίποτε. Τά ΚΚ, οὔτε καί αὐτά, δέν ξεφεύγουν ἀπό τούς καταναγκασμούς καί τά σκληρά πλήγματα τῆς ἱστορίας. Μέ μόνη διαφορά ὅτι ἔχουν πίσω τους ἕνα παρελθόν, ὅτι εἶναι πολλά στόν κόσμο, καί ἀπό πολύ παλιά ἔχουν μάθει νά προσποιοῦνται γιά νά διατηρήσουν τά τελευταῖα μέλη τους. («Πρέπει νά κάνουμε κάτι γι' αὐτούς, ἀλλιῶς θά φύγουν ὅλοι», Βαλντέκ-Ροσέ). Τί κατάπτωση, τί θλίψη!

Αὐτή μοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ κατάσταση, ἡ θεωρητική καί ἰδεολογική, ἄρα πολιτική συγκυρία στή Γαλλία καί τή Δύση. Δέν μποροῦμε πιά νά καταλάβουμε, ἄρα κανείς δέν

ἔχει πιά ὄρεξη νά καταλάβει, καί τελικά *δέν θέλει* κανείς νά καταλάβει τό ὁτιδήποτε, διότι ὁ κόσμος εἶναι πολύ σύνθετος καί διότι ἀπογοητεύτηκε βαθύτατα ἀπό τήν παλιότερη γοητεία τῶν ἐξηγήσεων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἤ ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη θεωρία (παρ' ὅλο πού στό ἐπίπεδο πού αὐτή τοποθετεῖται, ὡς κατανόηση τῆς συνολικῆς διαδικασίας τῶν ἐξελίξεων στήν παγκόσμια κοινωνία, δέν ὑπάρχει ἄλλη). Ὅπως ζήσαμε τόσο ψηλά, μέσα σέ μιά πραγματική μαγεία, τόσο πιό χαμηλά πέφτουμε μέσα στόν γενικευμένο σκεπτικισμό γιά κάθε θεωρία καί πάνω ἀπ' ὅλα γιά τή μαρξιστική θεωρία, γιατί ἦταν αὐτή πού παλιότερα χρησίμευε στήν κατανόηση τοῦ κόσμου. Κι δέν ὑπάρχει ἄλλη.

Γι' αὐτό στό βάθος δέν εἶμαι καθόλου ἀπαισιόδοξος. Δέν νομίζω ὅτι ἡ ἀφερεγγυότητα καί ἰδιαίτερα ἡ ἀφερεγγυότητα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὀφείλεται σέ δέν ξέρω κι ἐγώ ποιά πνευματική διαστροφή τῶν «νέων γενεῶν». Καθόλου. Ἀντίθετα, ὀφείλεται σέ μιά συγκυρία σημαδεμένη ἀπό τήν ἀπογοήτευση, τόσο πολύ πιό δυνατή καί βαθιά ὅσο ἦταν μεγαλύτερη ἡ παλιότερη γοητεία γιά τή θεωρία, τήν ἐννόηση τῶν πραγμάτων καί τή μαρξιστική θεωρία.

Πρέπει λοιπόν νά ἀναγνωρίσουμε ἐντίμως ὅτι στίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 εἴχαμε κάνει βαθύτατα λάθος. Ὄχι ὡς πρός τίς θεωρητικές φιλοδοξίες τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας (πού ἤθελε νά καταστήσει ἐννοήσιμη τήν κοινωνική καί παγκόσμια διαδικασία ἐξέλιξης, στήν πραγματική της ὁλότητα καί ὡς πρός τίς ἐξελικτικές της τάσεις) ἀλλά πάνω στήν ἴδια τήν πραγματικότητα τῶν μεταλλαγῶν πού εἶχαν δρομολογηθεῖ στήν κρυμμένη πλευρά τοῦ παγόβουνου.

Ἐδῶ βρισκόμαστε. Δέν καταλαβαίνουμε τά πράγματα ἔχουν καταντήσει τόσο σύνθετα καί τόσο ἀπρόβλεπτα πού ὄχι μόνο κανείς δέν εἶναι σέ θέση νά προβάλει τήν ὁποιαδήποτε ἐξήγηση, ἀλλά ἡ μαρξιστική θεωρία ἡ ἴδια μοιάζει νά ἔχει ὁλοκληρωτικά βραχυκυκλωθεῖ.

Πρέπει λοιπόν νά στρωθοῦμε στή δουλειά οὐσιαστικά καί συλλογικά χρησιμοποιώντας *ὅλα* τά διαθέσιμα θεωρητικά στοιχεῖα εἴτε εἶναι μαρξιστικά εἴτε ὄχι (μέ τοῦτο τό τεράστιο πλεονέκτημα, τό ξέρουμε, ὅτι ὁ μαρξισμός προσπαθεῖ νά πάρει ὑπόψη του ὅλη τήν παγκόσμια διαδικασία ἐξέλιξης καί

τίς τάσεις της μέσα ἀπό τίς ἀντιφάσεις της, καί μέσα ἀπ' αὐτό πού ὁ Μάρξ ὀνομάζει «ἀντι-τάσεις πού «ἀντικόβουν» τίς τάσεις), καί, γιατί ὄχι, νά πάρουμε ὑπόψη κι ἄλλα στοιχεῖα ἄν ὑπάρχουν (ἀλλά στήν πράξη βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν πολύ λίγα, ἤ ὅτι εἶναι τόσο εὐκαιριακά — ὅπως ἡ θεωρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κέυνς, χωρίς νά ἀναφερθῶ στούς νεομαρξιναλιστές, ὁλοκληρωτικά ξεπερασμένους)... Ὅ,τι κι ἄν συμβαίνει, πρέπει νά συγκεντρώσουμε ὅλες τίς δυνατές πληροφορίες, συμπεριλαμβανομένων κι ἐκείνων πού κρατιοῦνται μυστικές, νά ἐργασθοῦμε μ' αὐτές ὥστε, μέ βάση δοκιμασμένα θεωρητικά στοιχεῖα κι ὄχι στοιχεῖα εὐκαιριακά ἤ ἐντυπωσιακά, νά προσπαθήσουμε νά πετύχουμε μιά κατανόηση σέ βάθος, ἐγκαταλείποντας μέ ριζικό τρόπο τά ὁποιαδήποτε à priori, ὁθενδήποτε κι ἄν προέρχονται. Πρέπει νά στρωθοῦμε στήν ἀνάγνωση τῶν γεγονότων, ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ, στή θετική γνώση τῶν γεγονότων, ξέροντας πάντα ὅτι καμιά γνώση δέν εἶναι δυνατή χωρίς τό φωτισμό μιᾶς θεωρητικῆς ἀντίληψης τοῦ συνόλου, ἐπιστημονικῆς καί φιλοσοφικῆς.

Ὑπάρχει στή Γαλλία καί σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο σημαντικός ἀριθμός ἀνθρώπων, πρακτικά ἀγνώστων, πού ἔχει στρωθεῖ σ' αὐτή τή δουλειά. Πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶναι μαρξιστές, ἄλλοι δέν εἶναι, ἀλλά αὐτό πού μετράει εἶναι ἡ θέλησή τους, «νά μή λένε παραμύθια», νά μήν ἐνδίδουν οὔτε μιά στιγμή στήν ἀπολογητική στάση, τή χειρότερη ὅλων. Γιά νά πάρω ἕνα καί μόνο παράδειγμα, ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο. Κοιτάξτε τό ἔργο τοῦ Φρανσουά Φυρέ, *Penser la Révolution francaise*. Πρόκειται γιά κείμενο ἀπό τά πιό ἐκπληκτικά καί τά πιό διαυγῆ πού ὑπάρχουν, κείμενο πού «ξεσκουριάζει» ὅπως θά 'λεγε ὁ Φουκώ, ἀπό τά πιό σημαντικά κείμενα πού γνωρίζω στήν ἱστορία, τόν μόνο τομέα στή Γαλλία ὅπου ὑπάρχει μιά πραγματική θεωρητική ζωτικότητα. Γιά νά φέρω δύο ἀκόμη παραδείγματα θά ἀναφέρω τήν περίπτωση δύο φιλοσόφων οἱ ὁποῖοι ξανοίχτηκαν στό δρόμο πού ἄλλοτε εἶχα ἀνοίξει γιά τόν Μάρξ: μελέτησαν μέσα στίς λεπτομέρειες ἀνέκδοτων χειρογράφων καί σημειώσεων (τίς ὁποῖες ἐγώ δέν διέθετα ἐκείνη τήν ἐποχή) τή διανοητική ἐξέλιξη τοῦ Μάρξ. Ὁ πρῶτος, ὁ Ζάκ Μπιντέ, καταλήγει στήν *ἀπόδειξη* ὅτι ὁ Μάρξ, πού ἀρχικά δέν μποροῦσε νά μή σκέφτεται μέσα ἀπό τίς κα-

τηγορίες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ, προοδευτικά ἀπαλλάχτηκε ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες ὕστερα ἀπό μιά μακρά καί ὑπομονετική ἐργασία ἐπανεξέτασης τῶν ἴδιων τῶν ὅρων. Οἱ ἐγελιανές ἤ φοϋερμπαχιανές κατηγορίες, πού στήν ἀρχή τοῦ χρησίμευαν ὡς φιλοσοφικό στήριγμα, πολύ γρήγορα ἔγιναν γιά τόν Μάρξ αὐτό πού ὁ Μπασελάρ ὀνόμαζε «ἐπιστημολογικά ἐμπόδια» τά ὁποῖα παρακώλυαν τήν ἐργασία του. Αὐτή ἡ ἀπόδειξη εἶναι ἤδη ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτη ἀλλά τό συμπέρασμά του εἶναι ἀκόμη πιό σημαντικό: ὅτι ὁ Μάρξ ποτέ, καί παρά τίς προσπάθειες, δέν ἀπαλλάχτηκε ὁλοσχερῶς καί ὁριστικά ἀπό ὁρισμένες ἐγελιανές κατηγορίες ὅπως ἡ ἀλλοτρίωση, τό τέλος τῆς ἱστορίας, ἡ ἄρνηση τῆς ἄρνησης, τό Aufhebung (ὑπέρβαση), ἐν συντομία ἀπ' ὅλες τίς φιλοσοφικές κατηγορίες τοῦ πολιτικοῦ προφητισμοῦ πού δέν ἔχουν ἀπολύτως κανένα νόημα στίς ριζικά ὑλιστικές του θέσεις. Ἕπονται κεφαλαιώδεις συνέπειες γιά νά σκεφτοῦμε, ὡς ἀληθινοί ὑλιστές, ὅσα μποροῦμε νά κρατήσουμε ἀπό τή θεωρία τοῦ Μάρξ καί ὅσα ὀφείλουμε νά ἀναθεωρήσουμε κατηγορηματικά. Οἱ πολιτικές συνέπειες αὐτῆς τῆς φαινομενικά περισπούδαστης ἐργασίας, ἀλλά πραγματικά πολιτικῆς, μπορεῖ νά μήν εἰσακουσθοῦν γιά πολύ καιρό. Ἕνας πάλι ἀπό τούς παλαιούς μαθητές μου, ὁ Ζάν Ρομπλέν, ἔκανε μιά τεράστια ἐργασία πάνω στήν ἱστορία τοῦ μαρξισμοῦ, ἐξέτασε τίς ἀπίθανες μορφές τῆς δημόσιας διάδοσής του στή Γαλλία, ἐντόπισε τίς συνθῆκες διαμόρφωσης μιᾶς «ὀρθόδοξης» παράδοσης σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη κάτω ἀπό τήν καθοδήγηση τοῦ Κάουτσκι, παράδοση πού πέρασε ἀτόφια στή μεθύστερη ἑρμηνεία τοῦ κλασικοῦ μαρξισμοῦ καί ἐνισχύθηκε ἀπό τούς βάναυσους νεωτερισμούς τοῦ Πλεχάνωφ (ὅπως ἐκείνη ἡ ἀδιανόητη ἔννοια τοῦ «διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ» — ἕναν «κίτρινο λογάριθμο» θά ἔλεγε ὁ Μάρξ). Τά ἐρείπια αὐτῆς τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης πού οἰκειοποιήθηκε στή συνέχεια ὁ Στάλιν, μετά ἀπό τίς ἡρωικές καί ἀπελπισμένες προσπάθειες τοῦ Λένιν καί τοῦ Μπουχάριν, σημάδεψαν ὅλη τήν ἱστορία τῆς 2ης καί 3ης Διεθνοῦς, ὅπως ἐπίσης σημάδεψαν τίς ἀρχές ὀργάνωσης καί πρακτικῆς ὅλων τῶν κομμάτων τῆς Διεθνοῦς. Ἀλλά ξεχάσαμε κάπως ὅτι ἡ Κομιντέρν ἦταν ἕνα «παγκόσμιο κόμμα» τοῦ ὁποίου κάθε ἐθνικό κόμμα ἦταν «τμῆμα»,

ἐλεγχόμενο ἀπό κάποιον ἀντιπρόσωπο τοῦ κέντρου, στή Γαλλία παραδείγματος χάριν ἀπό τόν Τσέχο Φριέντ ὁ ὁποῖος ἤλεγχε συνεχῶς τίς πρωτοβουλίες πού τοῦ ὑπέβαλλε ἤ τοῦ ἐνέπνευσε...

Εἶναι ἡ πρώτη φορά στόν κόσμο πού ἕνας μαρξιστής κι ἕνας κομμουνιστής (πού ἔφυγε ἀπό τό Κόμμα, ἀλλά τί σημασία ἔχει, μπορεῖ νά εἶναι κανείς κομμουνιστής χωρίς κόμμα — ἔλεγε ὁ Λένιν) ἐπιτίθενται μέ τρόπο τόσο ἐξαντλητικό καί αὐστηρό σέ μιά ἱστορία τήν ὁποία δέν ξέρουμε πόσο βάρυνε στό παρελθόν μας καί πόσο βαραίνει ἀκόμη στό παρόν μας, ἄρα καί στό μέλλον μας. Αὐτοί οἱ δυό φίλοι δέν εἶναι οἱ μόνοι, στήν ἴδια τή Γαλλία. Καί à fortiori στόν κόσμο, ὅπου ὁ θεωρητικοπανεπιστημιακός καί ἄλλος μαρξισμός δέν εἶναι καθόλου «νεκρός», ὅπως στή Γαλλία, ἀλλά ἀντίθετα πολύ ζωντανός (π.χ. στή Γερμανία, στήν Ἀγγλία, στήν Ἰταλία, ἀκόμη καί στίς ΗΠΑ!).

Γι' αὐτό πιστεύω βαθύτατα ὅτι μέ βάση αὐτό τό ριζικό ξεσκούριασμα, ὅπως καί ἐπίσης μέ τήν κάπως στενή βάση πού πρότεινα ἄλλοτε στή Βενετία —«εὐτυχῶς, ὁ μαρξισμός, ἐπιτέλους, βρίσκεται σέ κρίση», μιά σωτήρια κρίση— ἐπιτρέπεται νά ἐλπίζουμε. Βέβαια, τουλάχιστον στή Γαλλία, πρέπει νά διασχίσουμε μιάν ἀπέραντη ἔρημο. Ἀλλά εἶναι ἐπίσης μιά εὐκαιρία νά ξαναδοῦμε *καί* τή θεωρητική ἰδεολογία *καί* τήν πρακτική τῶν κομμουνιστικῶν ὀργανώσεων *καί* τίς μορφές ὀργάνωσής τους (τό ζήτημα τῆς «καθοδήγησης» πάνω στό ὁποῖο ἐπικεντρώνεται ἡ ἐσωτερική ἀμφισβήτηση τοῦ Κόμματος εἶναι μηδαμινό· τό θέμα δέν εἶναι νά ἐκδιωχθοῦν κάποια ἄτομα, τά ὁποῖα δέν εἶναι παρά προϊόντα μιᾶς καταστρεπτικῆς δομῆς, ἀλλά νά μετασχηματιστεῖ αὐτή ἡ ἴδια ἡ δομή πού τά παράγει).

Περισσότερο ἀπό κάθε φορά, σ' αὐτή τήν προοπτική, πρέπει νά ἐπιστρέψουμε στή μεγάλη ὑλιστική ἀρχή τῆς πρωτοκαθεδρίας τῶν λαϊκῶν κινημάτων, τίς μορφές ὀργάνωσής τους, χωρίς ὡστόσο νά ἐνδώσουμε στίς αὐθόρμητες μορφές πού παίρνουν ὅποια κι ἄν εἶναι, ἀλλά παρέχοντάς τους τό ἀπαραίτητο μίνιμουμ γιά τήν ἑνότητα σκέψης (θεωρία), γραμμῆς (πολιτικός στόχος μακροπρόθεσμος) καί πρακτικῆς. Βεβαίως οἱ σημερινές μορφές δέν εἶναι πιά βιώσιμες

ἐδῶ καί πολύ καιρό· ἀκόμη χειρότερα, εἶναι καταστροφικές. Πρέπει λοιπόν νά ἀναζητήσουμε νέες μορφές ὀργάνωσης, πράγμα πού δέν εἶναι μικρή ὑπόθεση. Θά ἤθελα στό σημεῖο αὐτό, ὅπως ἄλλωστε τό ἔδειξα κι ἄλλη φορά, νά ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ μορφές ὀργάνωσης ἐξαρτῶνται ἀπό τήν ἰδεολογική καί θεωρητική ἀναπαράσταση, ἀπό τή φύση τῶν στόχων τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος, ὅτι ἐξαρτῶνται ἐπομένως ἀπό μιά μακρά καί ἐνδελεχή θεωρητική ἐπισκόπηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δράσης τῆς κάθε ὀργάνωσης, συμπεριλαμβανομένων καί τῶν τάσεών της πρός τή γραφειοκρατικοποίηση. Συνήθως ἐπικαλοῦνται τήν ἀνθρώπινη ἀδράνεια καί τίς παραδόσεις πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι στό κεφάλι τους, τήν «ἀνθρώπινη φύση» καί τίς τρομακτικές ἐνορμήσεις της (ἐγκλήματα, ἀγῶνες θανάσιμοι, ὁλοκαυτώματα κλπ.). Καμιά ἀμφιβολία ὅτι παίζουν κι αὐτά, ἀλλά τό ζήτημα δέν βρίσκεται ἐδῶ. Ἄν δέν καταλήξουμε σέ μιά ὀρθή καί σαφή ἀντίληψη γιά τίς μορφές ὀργάνωσης πού, ἀκριβῶς, ὀργανώνουν *καί* τήν ἐλευθερία *καί* τήν πρωτοβουλία τῶν μαζῶν, ἀλλά σέ συνάρτηση πρός ἕναν ἑνιαῖο σκοπό ἐλεύθερα συνειδητοποιημένο καί ἀποδεκτό, εἶναι βέβαιο ὅτι ὅλες οἱ διάστροφες τάσεις τῶν συλλογικῶν ἀνθρώπινων ἐνορμήσεων θά παίρνουν τό πάνω χέρι καί θά ἔχουμε ὅσες δίκες τῆς Μόσχας θέλετε μέσα στό ἴδιο τό Παρίσι. Ὁ Λένιν, πολύ δικαιολογημένα, ἔλεγε ὅτι χωρίς ἐπαναστατική θεωρία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἐπαναστατική πράξη. Αὐτά τά λόγια δέν γέρασαν καθόλου. Ἀρκεῖ νά βρεθοῦν οἱ μορφές πού θά μποροῦσαν νά τούς δώσουν νόημα καί ζωή, ἀποφεύγοντας τά λοξοδρομήματα πού τά γνωρίζουμε πολύ καλά.

Πρόκειται γιά ἔργο σκληρό καί μακροχρόνιο ἀλλά σέ τελευταία ἀνάλυση καθόλου ἀνέφικτο, ὑπό τόν ὅρο ὅτι θά τό ἀναλάβουμε ἀπό τώρα μέ ὑπομονή καί αὐστηρότητα, χωρίς νά μασᾶμε τά λόγια μας, ἀπαιτώντας πάντοτε νά σκεφτόμαστε *μέ τό δικό μας τό μυαλό* (Κάντ, Μάρξ) χωρίς ν' ἀφήνουμε εἴτε τά ἱερά κείμενα εἴτε τούς γενάρχες πατέρες εἴτε τούς ὑπεύθυνους τῶν ὀργανώσεων εἴτε τό αὐθόρμητο τῶν ἴδιων μαζῶν νά σκέφτονται γιά λογαριασμό μας. Ἐν συντομία, τό ζήτημα δέν εἶναι ν' ἀκολουθήσουμε τόν οἱονδήποτε σάν σκυλάκια στήν ἄκρη τῆς ἁλυσίδας τους. Στό

βάθος πρόκειται γι' αὐτό πού προσπάθησα νά ὑπαινιχθῶ στά πρῶτα μου γραπτά, πρίν ἀπό 43 ὁλόκληρα χρόνια! Δέν ἔχω τίποτε νά ἀπαρνηθῶ ἀλλά μόνο νά ὑπηρετήσω μέ τή συντροφιά ὅλων ὅσοι θά ἤθελαν νά μέ κάνουν κοινωνό τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνῶν τους καί τῶν σκέψεών τους.

Κι ἄς συγκρατήσουμε ὅτι ἡ παρούσα θεωρητική ἐρημιά παρουσιάζει παρά ταῦτα τό ἀκόλουθο σημαντικό πλεονέκτημα, ὅτι δηλαδή ἄν κάποτε ὑπάρξουν νέες φωνές, φωνές αὐθεντικῆς ποιότητας, θά ἀκουσθοῦν τόσο περισσότερο ὅσο κανείς δέν λέει τίποτε τό ἀνάλογο μέσα στή σημερινή σιωπή, τήν ἀπογοήτευση καί τήν καθολική ἐγκαρτέρηση. Ἔχουμε μπροστά μας μιά πιθανότητα νά πετύχουμε. Ὑπό τόν ὅρο βεβαίως νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι χρειάζεται καιρός νά διασχίσουμε μιά μεγάλη ἔρημο, γνωρίζοντας, σύμφωνα μέ τή θαυμαστή ρήση τοῦ Ντέ Γκώλ, ὅτι «τό μέλλον διαρκεῖ πολύ».

Ὁ Μάρξ ποτέ δέν σταμάτησε νά ἐπαναλαμβάνει: «ἡ ἱστορία ἔχει περισσότερη φαντασία ἀπό μᾶς». Κι ὁ Γκράμσι ἔλεγε: τίποτε δέν μποροῦμε νά προείπουμε, ἀλλά μποροῦμε ὅμως, μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο, νά προβλέψουμε. Ἄν συγκρατήσουμε αὐτές τίς σωτήριες προειδοποιήσεις καί μάθουμε νά «*σκεφτόμαστε μέ τό δικό μας τό μυαλό*», νά σκεφτόμαστε, ἀκριβῶς, τά ἀστάθμητα καί τά ἀπρόβλεπτα τῆς ἱστορίας, τή στιγμή ἀκριβῶς πού *κανείς δέν σκέπτεται τίποτε*, ἔχουμε μιά εὐκαιρία μπροστά μας.

Τό κείμενο «Γιά τή μαρξιστική σκέψη» γράφηκε τόν 'Ιούλιο τοῦ 198
καί δημοσιεύτηκε μετά τό θάνατο τοῦ συγγραφέα στό ἀφιέρωμα το
περιοδικοῦ *Futur Anterieur* μέ τίτλο Sur Althusser, passages. 'Εκ
L' Harmattan. 1993.

ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

«*Dixit et salvavi animam meam*», μ' αὐτή τή λατινική φράση τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσευχῆς ὁ Μάρξ ἐπιλογίζει τήν *Κριτική τοῦ Προγράμματος τῆς Γκότα* (1875). Γνωρίζουμε τήν ὑπόθεση. Τό γερμανικό ἐργατικό κίνημα τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν χωρισμένο σέ ἕνα μαρξιστικό κόμμα, ἐκεῖνο τοῦ Λίμπνεχτ καί τοῦ Μπέμπελ, καί στό κόμμα τοῦ Λασάλ. Στήν Γκότα ἐπρόκειτο νά γίνει ἕνα συνέδριο πολιτικῆς συγχώνευσης. Ἐκεῖ συναντήθηκαν μεταξύ πολιτικῶν ἡγετῶν καί συμφώνησαν σ' ἕνα προγραμματικό κείμενο. Ἐρήμην τοῦ Μάρξ. Ἀλλά ἡ ὑπόθεση δέν μποροῦσε νά μείνει μυστική. Ὁ Μάρξ ἔγινε γρήγορα κάτοχος τοῦ κειμένου καί τότε μέγας θυμός τοῦ ἔπνιξε τό λαιμό, ὁ θυμός πού προμήνυε μεγάλες καταιγίδες. Διότι στό *Πρόγραμμα τῆς Γκότα* οἱ συντάκτες του, ἀραδιάζοντας ὁρισμούς ἀπό καιρό ἀνασκευασμένους, εἶχαν προδώσει τούς βασικούς, τούς πιό στοιχειώδεις, ὁρισμούς τοῦ μαρξισμοῦ: πλοῦτος, ἐργασία, τό ἴδιο τό κράτος. Ὁ Μάρξ, μέ ἐκδικητική γραφίδα, ξαναπιάνει καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς θεωρητικές μποῦρδες καί ξαναβάζει τά πράγματα στή θέση τους, πάνω στό χαρτί. *Ἀλλά δέν δημοσίευσε τό κείμενο μέ τίς κριτικές του.* Ἔτσι ἐξηγεῖται ἐκεῖνο τό «*dixit et salvavi animam meam*». Διότι μίλησε μόνο γιά νά μιλήσει, μέσα στή μοναξιά του. Δέν δημοσίευσε τό κείμενό του, ὄχι μόνο ἐπειδή τό κόμμα ἦταν ἀντίθετο (καί χρειάστηκαν δεκαπέντε χρόνια πονηριές τοῦ Ἔνγκελς γιά νά δεῖ, λαθραῖα, τό φῶς τῆς δημοσιότητας), ἀλλά διότι φαίνεται ὅτι θά δημιουργοῦσαν προβλήματα οἱ ἴδιοι οἱ «φυσικοί» του ἀποδέκτες. Οἱ ἀστοί «δημοσιογράφοι» πρῶτ' ἀπ' ὅλους, ὥς κι οἱ ἐργάτες θά ἔκαναν τέτοια κατάχρηση τοῦ κειμένου τῆς Γκότα, μέχρι τοῦ σημείου νά τό θεωρήσουν *σάν κομμουνιστικό κείμενο*. Ἄν ἡ ἱστορία ἔχει βαλθεῖ νά προχωρεῖ μέ τέτοιου εἴδους παρεξηγήσεις σέ σχέση μέ τό ἴδιο τό πράγμα, δέν ἀπομένει παρά νά σηκώσει κανείς τά χέρια καί νά ἀφε-

θεῖ στήν ἀπροσδόκητη διαλεκτική της. Ἡ ρήση «*dixit et salvavi animam meam*» ἔχει κι αὐτή τήν ἔννοια: ὅ,τι καί νά συμβεῖ, ἀκόμη καί τό καλύτερο, ἐγώ θά ἔχω κάμει τό καθῆκον μου καί θά ἔχω λυτρώσει τήν ψυχή μου ἀπ' τό θυμό, χάρη στό παρατημένο στό συρτάρι κείμενό μου.

Παράδοξη ἀντίληψη *πολιτικῆς* καθοδήγησης ἀπό ἕναν ἡγέτη τόσο ἀδιαφιλονίκητο ὅπως ὁ Μάρξ. Ὁ Ἔνγκελς ἄλλωστε ἦταν σύμφωνος. Μήπως δέν ἐξηγεῖ στόν Μπέμπελ, σέ ἕνα του γράμμα (ὁ Μάρξ εἶναι ἤδη νεκρός), ὅτι «*οὔτε ὁ Μάρξ οὔτε ἐγώ ὁ ἴδιος ἐπεμβαίναμε στίς πολιτικές ὑποθέσεις τοῦ κόμματος παρά μόνο, καί ἀποκλειστικά, γιά νά ἐπανορθώσουμε θεωρητικές πλάνες*»; Ἀπό τή μιά πλευρά λοιπόν ἡ θεωρία, ἀπό τήν ἄλλη ἡ πολιτική. Ἡ πολιτική ἀποκλειστική ὑπόθεση τοῦ κόμματος, ἡ θεωρία ἐπιχωριάζει στούς θεωρητικούς. Παράδοξος καταμερισμός ἐργασίας ἀπό θεωρητικούς τῆς ἑνότητας θεωρίας καί πράξης. Ἔτσι εἶναι. Τό ζήτημα, ὅμως, δέν εἶναι νά ἀγανακτεῖ κανείς, ἀλλά νά καταλάβει. Καί γιά νά καταλάβει κανείς αὐτές τίς παρανοήσεις, αὐτά τά συμπτώματα, θά πρέπει νά μπεῖ στή λογική μιᾶς πραγματικότητας γεμάτης ἀπό τερατώδη αὐτονόητα καί διαστροφές πού ἀπό πολύ παλιά ἐπῆραν τό ὄνομα μαρξιστική σκέψη ἤ «*σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς*». Πόσες φορές δέν χρησιμοποιήσαμε τόν ὅρο αὐτό χωρίς ν' ἀναρωτηθοῦμε γιά τό λόγο ὕπαρξής του! Ὁσάκις σήμερα ξαναγυρνᾶμε στόν ὅρο «σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς» καί τίς μικρές φράσεις-συμπτώματα στήν *Ἀλληλογραφία* τους, ἡ ντροπή μᾶς ἀνεβαίνει στά μοῦτρα. Πῶς μπορέσαμε νά προφέρουμε φόρμουλες πού κουβαλοῦσαν πάνω τους παρόμοιες βλακεῖες ἔχοντας τήν ἐντύπωση ὅτι φωτίζουμε τό ἴδιο τό πράγμα;

Γιά νά δοῦμε καθαρά μᾶς χρειάζεται μιά ὁλόκληρη ἀνάλυση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, μιά ἱστορία τῆς διαμόρφωσής της, τῆς σχέσης της μέ τήν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί εἰδικότερα μέ τίς φιλοσοφικές παρεκκλίσεις εἰδικότερα μέ τίς φιλοσοφικές παρεκκλίσεις πού τοῦ χρησίμευσαν ὡς ἐγγύηση.

Ἀλλά αὐτή τήν ἱστορία, ὅπως ὅλες τίς ἱστορίες, πρέπει να τήν ἀφηγηθοῦμε, ἔστω συνοπτικά. Ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ

λοιπόν αὐτή ἡ ἀφήγηση, πού θά τήν ξαναπιάσω ἀπ' τήν ἀρχή τρεῖς φορές.

Ἡ ἱστορία ἀρχίζει τό 1841. Ὅταν στούς κύκλους τῶν νεοεγελιανῶν τοῦ Βερολίνου ἔκανε τήν ἐμφάνισή του ὁ Μάρξ, λάμποντας ἀπό νιότη, ἐκεῖνο πού ἐντυπωσίασε ὅλο τον κόσμο σ' αὐτόν τόν νεαρό γενειοφόρο μέ τήν περήφανη μαλλούρα ἦταν τό βλέμμα πού φανέρωνε τή «μεγαλοφυΐα», τή «φιλοσοφική μεγαλοφυΐα». Συνέτριβε τούς πάντες μέ τήν ἐπιστήμη του καί τή σιγουριά τῆς εὐρυμάθειάς του, ὅπως καί μέ τήν ὑπεροπτική βεβαιότητα τῶν ἀπόψεών του. Κανείς δέν μποροῦσε ν' ἀντιλέξει. Ὁ Ἔνγκελς, ἀναθυμούμενος ἀργότερα τήν ἐποχή τῆς Ἔκστασης, ἔμελλε νά πεῖ: «*Μόνον ἐκεῖνος ἦταν μεγαλοφυΐα*», «*ἐμεῖς, τό πολύ πολύ, εἴμαστε ταλαντοῦχοι*». Ἡ μεγαλοφυΐα εἶναι μεγαλοφυΐα, εἶναι κάτι πού δέν ἐξηγεῖται, τό πολύ πολύ διαπιστώνεται. Ἄν, ἐπιπλέον, ὁ μεγαλοφυής εἶναι καί φιλόσοφος, αὐτό βέβαια ἐξηγεῖται ἀπό τή σκληρή δουλειά πού ἔκανε ἐπί χρόνια μελετώντας ὅλη τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀπό τόν Ἐπίκουρο ὥς τόν Χέγκελ, περνώντας ἀπό τόν Ρουσώ, τόν Κάντ καί καταλήγοντας στόν Φόυερμπαχ. Τί εἶναι λοιπόν γιά τόν Μάρξ ἡ φιλοσοφία; Μέ μιά λέξη, ἡ *ἐπιστήμη τῆς ἀντιφασης*. Ἐκεῖνοι πού καλύτερα τό εἶχαν καταλάβει ἦταν ὁ Χέγκελ, ὁ Φόυερμπαχ ἐπίσης, γι' αὐτό δέν ὑπάρχει φιλοσοφία χωρίς τήν ἀνάγνωση τῆς *Μεγάλης Λογικῆς* ἤ τῶν ὀνομαστῶν παραγράφων τῆς *Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου* ἤ τῆς *Οὐσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ*. Ὁ Μάρξ τά 'παιζε ὅλ' αὐτά στά δάχτυλα, καλύτερα ἀπό τόν Φόυερμπαχ, καλύτερα κι ἀπ' τόν Στίρνερ, γι' αὐτό ἦταν ὁ πιό μεγάλος. Ἐκεῖνος ΓΝΩΡΙΖΕ. Γνώριζε γιά λογαριασμό ὅλων, καί σέ ὅλους ἡ ἐπιστήμη του χρησίμευε ὡς *ἐχέγγυο*, ὡς ἐγγυήτρια, ὡς ἐγγύηση Ἄν ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ *ἐπιστήμη τῆς ἀντίφασης*, εἶναι ἐπίσης ἡ *θεωρία τῆς ἐγγύησης*, τό εἶναι στά σίγουρα, ἀρκεῖ νά τήν ἐμπιστευθεῖ κανείς γιά νά κατανοήσει τήν κρυμμένη οὐσία τῶν πραγμάτων.

Παρ' ὅλη τήν περηφάνεια του ὁ Μάρξ συνδέθηκε ὡστόσο μέ τούς συνδέσμους τῶν Γερμανῶν προσφύγων στό Παρίσι, ὕστερα στό Λονδίνο, μέ τή «Λίγκα τῶν Δικαίων», τήν

μετέπειτα Λίγκα τῶν Κομμουνιστῶν. Θά πρέπει νά τά πήγαινε καλά γιατί συναντοῦσε σ' αὐτούς τούς κύκλους γενάτους παλαιούς ἀγωνιστές χωρίς αὐταπάτες, γιά τούς ὁποίους ἡ φιλοσοφία ἦταν καλό πράγμα ἄν καί δέν βάραινε πολύ στήν πάλη τῶν τάξεων. Εἶχαν τήν τύχη νά καταμετροῦν ἀνάμεσά τους τόν μεγαλύτερο φιλόσοφο ἐκείνου τοῦ καιροῦ: τόσο τό καλύτερο. Τόν ἔβαλαν στή δουλειά παραγγέλλοντάς του νά γράψει ἕνα σχέδιο πολιτικοῦ *Μανιφέστου* γιά νά συνενωθοῦν οἱ ἐργάτες σέ ἕνα κόμμα, τό ὁποῖο ἔνιωθαν ἤδη νά πνέει πάνω ἀπό τήν Εὐρώπη τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας — ὁ μεγάλος ἄνεμος τοῦ 1848. Παρήγγειλαν λοιπόν στόν Μάρξ καί τόν Ἔνγκελς μαζί αὐτό τό Μανιφέστο, ὁ Μάρξ ἀποδέχτηκε τήν παραγγελία, ἀλλά ὅπως δέν τηροῦσε τήν ὑπόσχεσή του ἡ Λίγκα ἀνυπομονοῦσε καί ὁ Μάρξ, στά τέλη τοῦ 1847, ἐδέησε νά ρίξει στό χαρτί, πολύ βιαστικά, τίς θέσεις τοῦ ἐν λόγω *Μανιφέστου*. Ὅλη ἡ ἱστορία πού ἀκολουθεῖ στηρίζεται στίς παροιμιώδεις παρεξηγήσεις αὐτῶν τῶν θέσεων.

Ἐπειδή οἱ θέσεις τοῦ *Κομμουνιστικοῦ Μανιφέστου* εἶναι φιλοσοφικές, δέν εἶναι δύσκολο νά τίς συνοψίσει κανείς σέ μερικές βασικές ἀρχές.

Ἀρχή I: Ἡ ἱστορία ὁλόκληρη εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων, πού φέρνει ἀντιμέτωπους τούς ἑκάστοτε κατόχους τῶν μέσων παραγωγῆς (μικροϊδιοκτῆτες στήν Ἀθήνα, μεγαλογαιοκτήμονες στή Ρώμη, «ἀνθρώπους μέ τά δουκάτα» σήμερα) μέ τούς μικροαγρότες πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση, τούς ἀπόκληρους ἰδιοκτῆτες. Τάξη ἐναντίον τάξης. Ἄρα προτεραιότητα τῶν τάξεων πάνω στήν πάλη τῶν τάξεων. Ἔτσι προχωράει ἡ ἱστορία, ἡ πάλη εἶναι ὁ «κινητήρας» της.

Ἀρχή II: Ἀρχή καί «κινητήρας» τῆς πάλης εἶναι ἡ ἀντίφαση, εἶναι ἡ οὐσία τῆς πάλης. Μιά τάξη δέν ἀγωνίζεται ἐναντίον μιᾶς ἄλλης τάξης παρά ὅταν διαπνέεται ἀπό τήν ἀντίφαση, εἶναι ἡ ἀντίφαση πού, «ἀναπτυσσόμενη», κάνει τήν ἱστορία νά προχωράει, τήν κάνει νά περνᾶ ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, στήν ἀνώτερη, καί ἐν τέλει καταλή-

γει νά τήν ὁδηγήσει μέχρι τή σημερινή κυρίαρχη μορφή, τή μορφή τῆς ἀντίφασης μεταξύ κεφαλαιοκρατικῆς τάξης καί κατόχου τῶν σύγχρονων μέσων παραγωγῆς ἀπό τή μιά πλευρά καί τήν προλεταριακή τάξη ἀπό τήν ἄλλη, στερημένη ἀπό τά πάντα. Ὅθεν τοῦτος εἶναι ὁ τελευταῖος ἀνταγωνισμός· μετά ταῦτα ἔρχεται ὁ κομμουνισμός (sic).

Ἀρχή III Κάθε ἀντίφαση, κινητήρας τῆς αὐτοανάπτυξής της, ἐμπεριέχει τήν ἀρχή τῆς ὑπέρβασής της, τῆς ἄρνησής της καί τῆς ἐπανασυμφιλίωσης τῶν ἀντιθετικῶν της ὅρων. Πρόκειται γιά τήν περιβόητη ἀρχή τοῦ ἐγελιανοῦ ***Aufhebung***, τήν ἄρνηση τῆς ἄρνησης, πού ὑπόσχεται θεωρητικά καί ἀναπόδραστα τό τέλος τῆς ἱστορίας, τήν παγκόσμια συμφιλίωση τῶν ἀντιθέτων, σύμφωνα μέ τούς ὅρους τῆς ἀνάπτυξης τῶν μορφῶν τῆς ἱστορικῆς διαλεκτικῆς.

Ἀρχή IV: Ἡ ἱστορία προχωράει μέ τήν ἄρνηση. Φτιάχνεται ἀπό τήν «κακή πλευρά», ἀπό τήν ἀρνητική τάξη, τήν κυριαρχούμενη, κι ὄχι τή θετική κοινωνική τάξη, τήν κυρίαρχη. Φτιάχνεται ἀπό αὐτούς πού ὑφίστανται τήν ἐκμετάλλευση κι ὄχι ἀπό τούς ἐκμεταλλευτές: σήμερα τή φτιάχνουν οἱ προλετάριοι κι ὄχι οἱ καπιταλιστές.

Ἀρχή V: Ἀρκεῖ πρός τοῦτο ἡ ἀρνητική τάξη νά ἑνωθεῖ μέσα στήν ἀρνητική της συνθήκη, ἀπό τάξη καθ' ἑαυτήν (ἀρνητική de facto) νά συγκροτηθεῖ σέ τάξη δι' ἑαυτήν (ἀρνητική de jure). Χάρη σ' αὐτή τήν ἄρνηση ροκανίζει κι ἀποσυνθέτει ὁλόκληρο τό σύστημα κυριαρχίας τῆς ἄρχουσας τάξης, τοῦ καταστρέφει τούς θεσμούς, τό κράτος, τήν οἰκογένεια, τή θρησκεία, τοῦ ἀρνεῖται τίς ἰδέες καί κατατάσσει τούς ἀνθρώπους σέ δύο στρατόπεδα, ὁπότε *ἡ πάλη τῶν ἰδεῶν γίνεται ἐφικτή ὡς πάλη τῶν τάξεων*. Σ' αὐτή τήν ἰδεολογική ταξική πάλη τό προλεταριάτο συνειδητοποιεῖ τόν ἑαυτό του καί τήν ἀποστολή του, συγκροτεῖται σέ τάξη, ἐνῶ ἡ κεφαλαιοκρατική τάξη προαισθάνεται τό ἐπικείμενο τέλος τῆς βασιλείας της. (Ὁ Γκράμσι ἔκανε ὄνειρα μ' αὐτό τό κείμενο στό ὁποῖο ἀπέδιδε ἕνα «γνωσιολογικό» νόημα, μυθικό καί λάθος).

'Αρχή VI. Τό τέρμα αὐτῆς τῆς ἀντιφατικῆς καί ἀρνητικῆς διαδικασίας, τῆς προτεραιότητας δηλαδή τῶν τάξεων πάνω στήν πάλη τους, τῆς πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἀρνητικοῦ στοιχείου πάνω στό θετικό, εἶναι ἡ 'Επανάσταση, ἡ μεγάλη 'Ανατροπή τοῦ Ὄχι μέσα στό Ναί, ὁ θρίαμβος τῶν ὑφισταμένων τήν ἐκμετάλλευση πάνω στούς ἐκμεταλλευτές, εἶναι τό τέλος τοῦ κράτους, καθώς τό προλεταριάτο θά γίνει τό ἴδιο κράτος καί ἡ ἰδεολογία του θά ἀποβεῖ κυρίαρχη ἰδεολογία. Τέλος τοῦ κράτους, τέλος τῆς ἰδεολογίας, τέλος τῆς ἀστικῆς οἰκογένειας, τέλος τῆς ἠθικῆς καί τῆς θρησκείας, κάθε μέρα θά εἶναι Κυριακή, ἡ βασιλεία τῆς «τεμπελιᾶς», τῆς τεμπελιᾶς πού μιά μέρα θα δοξολογήσει ὁ Λαφάργκ, σοβαρός ὡστόσο αὐτός, θά σημάνει γιά ὅλους τούς πνευματικούς καί χειρώνακτες ἐργαζομένους...

'Ιδού λοιπόν πῶς ἡ «ἐργασία τοῦ ἀρνητικοῦ» καταλήγει στήν 'Επανάσταση πού τό *Μανιφέστο* τοῦ 1847-48 ἀναγγέλλει ὡς προφανή. Ἄς ξέρουμε ὅτι τό κείμενο αὐτό πέρασε παντελῶς ἀπαρατήρητο μέσα στήν ἐπαναστατική θύελλα τοῦ 1847-48, ἀλλά ἀπέμεινε κάτι ἀπ' αὐτό στά ἀρχεῖα καί τή μνήμη τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος.

'Απομένει ἐπίσης ἀπό τό κείμενο αὐτό ὅτι ἦταν τό κοινό ἔργο τῶν κομμουνιστῶν τοῦ 1847, καί τοῦ Μάρξ πού τό ἔγραψε καί τοῦ Ἔνγκελς πού προηγουμένως εἶχε συντάξει πολλές παραλλαγές, μιά κι αὐτός ὁ στριμμένος ὁ Μάρξ δέν στρωνόταν στή δουλειά. (Γνωρίζουμε ἀπό τήν πένα τοῦ Ἔνγκελς τήν «κομμουνιστική κατήχηση», καθάρια σάν τό νερό τῆς πηγῆς.) Αὐτή ἡ συνύφανση βρίσκεται στή ρίζα τῆς πιό ὡραίας καί τῆς πιό σκανδαλώδους ἱστορίας τοῦ αἰώνα: πρόκειται γιά τήν ἱστορία τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, καθ' ὅσον οἱ δύο αὐτοί ἄνδρες βρῆκαν τόν τρόπο *ν' ἀνταμώσουν γιά νά 'χουν μία σκέψη*. Πέρασαν τή ζωή τους νά τήν ἀναπτύσσουν, νά τήν ἐξηγοῦν, νά τήν τεκμηριώνουν μέ γιγαντιαῖα ἔργα, ὅπως ἡ *Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τό Κεφάλαιο, 'Αλληλογραφία πάνω στό "Κεφάλαιο", τό 'Αντι-Ντύρινγκ, 'Επανάσταση καί 'Αντεπανάσταση στή Γαλλία* κλπ.

Ἄν ἀπαιτεῖται νά ἀνταμωθοῦν δύο ἄνθρωποι γιά νά συλ-

λάβουν μία σκέψη, νά κάτι πού ἀνατρέπει ὅλες τίς ἀρχές τῆς ψυχολογίας καί προοιωνίζεται τή«διυποκειμενικότητα». Ἄν χρειάζονται δύο ζωές γιά νά ἀναπτυχθεῖ μία σκέψη, νά κάτι πού ἐγκαινιάζει μιά νέα μορφή καταμερισμοῦ ἐργασίας, κάτι πού ἀνατρέπει ὅλη τή μαρξιστική θεωρία ἐπί τοῦ ζητήματος. Ὡστόσο, πρέπει νά περάσει κανείς ἀπό ᾿δῶ γιά νά κατανοήσει ἐτούτη τήν ἐποποιία τῶν νέων χρόνων, πού κατέληξε σ' αὐτό πού, γιά πάντα (;), ὀνομάζεται μαρξιστική σκέψη, σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, *διαλεκτικός ὑλισμός*.

Ἀλλά κι ἐδῶ γιά νά καταλάβει κανείς πρέπει ἀκόμη μιά φορά νά διηγηθεῖ τήν ιστορία, ὅπως τή διηγοῦνται στά παιδιά, ἀπό τήν ἀρχή. Ἦταν μιά φορά κι ἕναν καιρό...

Μάλιστα, ἦταν μιά φορά, τή δεκαετία τοῦ 1840, δύο νέοι Γερμανοί φοιτητές.

Ὁ ἕνας ὀνομαζόταν Κάρλ Μάρξ, γιός ἑνός φιλελεύθερου δικηγόρου ἀπό τή Ρηνανία, γόνου μακρᾶς γενιᾶς ραβίνων, Εβραίου προσήλυτου στό χριστιανισμό, ἀπό τήν Τρίαρ, καί μιᾶς ὑπέροχης μάνας, ἐλαφρῶς προστατευτικῆς, κόρης τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, ὡραίας σάν τή νύχτα. Ὁ ἄλλος, ὁ Ἔνγκελς, ἦταν γιός βιομηχάνων βάμβακος ἀπό τή Ρηνανία πού εἶχαν ἐργοστάσια λίγο-πολύ παντοῦ στή Δυτική Εὐρώπη, κι ἕνα μεγάλο στό Μάντσεστερ. Σπούδασαν καί οἱ δυό τους νομικά, ὁ Μάρξ ἐπιπλέον σπούδασε ἱστορία καί φιλοσοφία στό Βερολίνο. Ἐκεῖ γνώρισαν τή «Λέσχη τῶν διδακτόρων» στούς κύκλους τῶν «νεοεγελιανῶν» οἱ ὁποῖοι τά βράδια ἔπιναν μεγάλα ποτήρια μπίρας τραγουδώντας καί ὀνειρευόμενοι τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Φρειδερίκου-Γουλιέλμου, τοῦ διαδόχου πού τόν θεωροῦσαν φιλελεύθερο, ἔπιναν στήν ὑγεία τῆς μεγάλης Μεταρρύθμισης τοῦ κράτους πού ὁ διάδοχος ὑποσχόταν. Ἀλλά ὅταν ὁ πρίγκιπας ἀνέβηκε στό θρόνο, μετατράπηκε σέ δεσπότη καί ἐπέβαλε στή Γερμανία, τῆς Ρηνανίας συμπεριλαμβανομένης, τό νόμο τῆς αὐθαιρεσίας. Καθώς οἱ νεοεγελιανοί ἔγιναν "τοῦρκοι", ὁ Φρειδερίκος ξανάφερε στό Βερολίνο τόν ἀντιδραστικό γέρο φιλόσοφο Σέλιγκ γιά νά ἐπιβάλει στό πανεπιστήμιο τή βασιλεία τῆς Τάξης, ἐνῶ ἡ φιλοσοφία ἐτέθη ἐν διατεταγμένη ὑπηρεσία, ἐκτός

ἀπό ἐκείνη τοῦ Γκάνς, ὁ ὁποῖος, προστατευμένος ἀπό τήν ἡλικία καί τή γνώση, συνέχιζε τή φιλελεύθερη παράδοση στό πανεπιστήμιο. Ολοι πήγαιναν ν' ἀκούσουν τόν Γκάνς καί, κατά πάσα πιθανότητα, σέ ἕνα ἀπ' αὐτά τά μαθήματα ὁ Μάρξ κι ὁ Ἔνγκελς γνωρίστηκαν καλύτερα, γιά ὅλη τους τή ζωή!

Ὁ Μάρξ ἔλαμπε ἀπό φιλοσοφική εὐφυΐα. Ὁ Ενγκελς τόν θαύμαζε πολύ, παρ' ὅλο πού κι αὐτός ἐπίσης εἶχε ἕνα μεγάλο θεωρητικό τάλαντο, ἕνα πνεῦμα καθάριο καί πρακτικό χωρίς τό ὅμοιό του. Ὁ καιρός περνοῦσε! Ὁ Φρειδερίκος-Γουλιέλμος IV κρατιόταν πάντα καλά στήν ἐξουσία, ὁ Μάρξ φλερτάριζε τήν Τζένυ, καί τελικά τήν παντρεύτηκε. Οἱ γονεῖς τοῦ Ἔνγκελς ἔκριναν ὅτι εἶχε μάθει ἀρκετά καί ἀποφάσισαν νά τοῦ ἐμπιστευθοῦν τή διεύθυνση τοῦ ἐργοστασίου στό Μάντσεστερ.

Ο Ἔνγκελς ἔφτιαξε τά πράματά του κι ἀναχώρησε γιά τό μέλλον. Στό Μάντσεστερ τόν ὑποδέχθηκαν οἱ ὑπεύθυνοι τοῦ ἐργοστασίου πού τόν ξενάγησαν στά κτίρια τῆς παραγωγῆς. Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐπίσημης ἐπίσκεψης ὁ Ἔνγκελς παρατήρησε μιά νέα κοπέλα στή δουλειά της, ζήτησε πληροφορίες γι αὐτήν. Ἦταν μιά νέα ἐργάτρια, Ἰρλανδέζα μετανάστρια, μιά *O.S.*, ὀνόματι Μάρυ. Ὁ Ἔνγκελς σώπαινε. Ξεμπέρδεψε μέ τά τῆς ὑποδοχῆς στό ἐργοστάσιο, πῆγε σπίτι του, ἀλλά ἐπέστρεψε μόνος στό ἐργοστάσιο, μέσα στή νύχτα, γιά νά συναντήσει αὐτή τή Μάρυ πού τώρα τοῦ φάνηκε ἀκόμη πιό ὡραία καί, ὅταν τῆς τό ζήτησε, ἐκείνη δέχτηκε νά τοῦ ξαναδείξει τό ἐργοστάσιο. Ἔκαναν πάλι ἀπό τήν ἀρχή τό δρόμο τοῦ πρωινοῦ, ἀλλά μόνοι, μιλοῦσε ἡ Μάρυ. Αὐτά πού ἔλεγε δέν εἶχαν μεγάλη σχέση μέ τά σχόλια τῶν ὑπευθύνων. Ἔλεγε: Ὑπάρχουν («es gibt») ἐδῶ ἄνδρες καί γυναῖκες πού τούς πέταξαν στό δρόμο ἀφοῦ τούς ἔκαψαν τά σπίτια, τούς ξέφραξαν τά χωράφια (**Faktum**), κι ὕστερα αὐτοί ξεκίνησαν μέ τά πόδια, μέ ἄδειο στομάχι, γιά τούς μεγάλους δρόμους τῶν πόλεων, νά βροῦν μεροκάμα-

---

*O.S.: Ouvrière specialisée, κατά τή σύγχρονη ὁρολογία, εἰδικευμένη ἐργάτρια. Στήν πραγματικότητα ἀνειδίκευτη ἐργάτρια στήν ἁλυσίδα παραγωγῆς.

το, νά δουλέψουν σέ όποιαδήποτε τιμή, νά μήν πεθάνουν τῆς πείνας. Ἦλθαν ὡς ἐδῶ, βρῆκαν τήν πόρτα τῆς φάμπρικας ἀνοιχτή, τούς δέχτηκαν σάν ζητιάνους, γιά ἕνα κομμάτι ψωμί. Πίσω ἀπό τούς ψηλούς τοίχους ὀρθώνονταν τά κάστρα τῆς βιομηχανικῆς ἀριστοκρατίας πού κατεῖχε τά πάντα μέσα στό ἐργοστάσιο καί ἐπέβαλλε τή βασιλεία τοῦ ἀδυσώπητου νόμου της. Κι ἐγώ, ἡ Μάρυ, ἦρθα μέ τά πόδια ἀπό τήν Ἰρλανδία, κι ἐγώ γιά νά βρῶ δουλειά καί ψωμί, νά μήν πεθάνω. Ζῶ μόνη. Εἶσθε ὡραῖος, ὅμως πῶς συμβαίνει καί ξαναγυρίσατε ἐδῶ; Δέν εἶσθε τοῦ δικοῦ μας κόσμου, ἀνήκετε στόν κόσμο τό δικό τους, γιατί ξανάρθατε; Ὁ Ένγκελς δέν ἀπάντησε παρά κοιτάζοντάς την μέ τρυφερότητα, καί κατάλαβε τότε ὅτι τήν ἀγαποῦσε. Γιατί; Ἴσως γιά τήν ὀμορφιά της καί τό κουράγιο της. Μήπως, ὅμως, ξέρουμε γιατί ἀγαπᾶμε; Δέν εἶπε ὄχι ἡ Μάρυ, καί πῆραν μαζί τό δρόμο γιά τήν πόλη, χαμένη ὁλόκληρη στό καταφύγιο τῆς κρύας νύχτας πού τή διαπερνοῦσαν τά φῶτα.

Διδαγμένος ἀπ' αὐτή τήν ἐμπειρία ὁ Ἔνγκελς ρίχτηκε στή δουλειά, μελέτησε μέσα σέ βιβλία ἀλλά καί ἐπί τόπου, κι ἔγραψε τό 1845 ἕνα ἔργο, τήν *Κατάσταση τῶν ἐργατικῶν τάξεων στήν Ἀγγλία*, πού τέλειωνε μέ τήν ἧττα τῶν χαρτιστῶν, καί στό ὁποῖο ἡ παγκόσμια ἱστορία ξετυλιγόταν ἐντελῶς διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι στά σχήματα τοῦ *Μανιφέστου*. Ἐδῶ ὅλα ἐξαρτιόνταν ἀπό *τίς συνθῆκες ζωῆς* (*Lebensbedingungen*) *καί ἐργασίας* (*Arbeitsbedingungen*) πού ἐπιφυλάσσονται στούς ἐργαζομένους, τά πάντα ἀνάγονταν στή μεγάλη ἀπαλλοτρίωση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης, πού πέταξε αὐτούς τούς ἀνθρώπους ἀπό τό χαμένο σπίτι στούς δρόμους καί τούς ἔριξε στά χέρια τῶν τοπικῶν κατόχων τῶν μέσων παραγωγῆς. Δέν ὑπάρχει στήν ἐργασία αὐτή *ζήτημα ἔννοιας, ἀντίφασης, ἄρνησης καί ἀρνητικότητας, προτεραιότητας τῶν τάξεων πάνω στήν πάλη τῶν τάξεων, προτεραιότητας τοῦ ἀρνητικοῦ ἐπί τοῦ θετικοῦ*. Ἀντίθετα, ἀναδεικνύεται μιά ὁρισμένη κατάσταση πραγμάτων, ἀποτέλεσμα μιᾶς ὁλόκληρης ἱστορικῆς διαδικασίας, ἀπρόβλεπτης ἀλλά καί ἀναπόδραστης, πού παρήγαγε αὐτή τήν κατάσταση πραγμάτων: τούς ὑφισταμένους τήν ἐκμετάλλευση στά χέρια τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Ὅσο γιά τήν πάλη, ἦταν κι αὐτή ἐπίσης τό ἀπο-

τέλεσμα μιᾶς *γεγονικῆς ἱστορίας*. Οἱ ἄνθρωποι πολέμησαν γιά νά κρατήσουν τά χωράφια τους, τούς πολέμησαν γιά νά τούς ξεκληρίσουν, ἔχασαν, προσλήφθηκαν στή σκλαβιά τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ἀντιστάθηκαν ὅπως τό μπόρεσαν, κολλημένοι στόν τοῖχο μέρα τή μέρα, μέσα στή συναδέλφωση τῆς ἀλληγεγγύης τῶν ὑφισταμένων τήν ἐκμετάλλευση, πάντα ὅμως ὁλομόναχοι ἀπέναντι στήν ἐργατική ἀστυνομία τῆς ἐργοδοσίας καί τήν δικτατορία της. Τό μόνο πράγμα πού κατάλαβαν ἦταν ὅτι δέν μποροῦν νά παλεύουν μόνοι τους ἀλλά πρέπει νά ἑνωθοῦν γιά νά ἀποκτήσουν δική τους δύναμη στόν ἀγώνα, ν' ἀντιμετωπίζουν τίς ἀντιξοότητες, νά συσπειρώνουν τούς ἀγωνιστές μετά ἀπό κάποια ἧττα καί νά ἑτοιμάζουν τήν αὐριανή ἐπίθεση. Κατάλαβαν ἐπίσης ὅτι ἡ ἑνότητα σ' αὐτό τόν ἀγώνα περιέχει δύο ἐπίπεδα: τό οἰκονομικό, ὅπου ἡ πάλη διεξάγεται γιά τίς συνθῆκες ζωῆς, καί τό πολιτικό, ὅπου ἡ μάχη εἶναι γιά τήν ἐξουσία. Τά κατάλαβαν ὅλ' αὐτά τόσο καλά ὥστε, χωρίς τή βοήθεια κανενός φιλοσόφου, ἐκτός ἀπό τόν Όουεν, ἔφτιαξαν μόνοι τους τήν πρακτική φιλοσοφία τῆς ἵδρυσης τοῦ *συνδικάτου* καί τοῦ *χαρτιστικοῦ κόμματος* πού προξένησαν τόν πρῶτο μεγάλο τρόμο στήν ἀγγλική μπουρζουαζία. Τό γεγονός ὅτι ὁ χαρτισμός ἡττήθηκε εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία ἀλλά ὁ Ἔνγκελς συνήγαγε κι ἐκεῖνος τό μάθημα, ἀπ' ὅσα μπόρεσε νά παρατηρήσει χάρη στή Μάρυ, ὅτι ὑπάρχει μέσα στήν ἱστορία μιά φιλοσοφία ἐπί τῷ ἔργῳ, ἀλλά αὐτή εἶναι μιά φιλοσοφία χωρίς φιλοσοφία, χωρίς ἔννοιες, οὔτε ἀντίφαση, κι ὅτι αὐτή ἡ ἐμπράγματη φιλοσοφία δρᾶ στό ἐπίπεδο τῆς ἀναγκαιότητας τῶν θετικῶν γεγονότων κι ὄχι στό ἐπίπεδο τοῦ ἀρνητικοῦ ἤ τῶν ἀρχῶν τῆς ἔννοιας, ὅτι σκασίλα της ἡ ἀντίφαση καί τό τέλος τῆς Ἱστορίας, ὅτι σκασίλα της ἀκόμη κι ἡ Ἐπανάσταση ὡς ἀρνητικότητα καί μεγάλη ἀνατροπή, ὅτι αὐτή ἡ φιλοσοφία εἶναι πρακτική, ὅτι σ' αὐτήν δεσπόζει ἡ προτεραιότητα τῆς πρακτικῆς καί τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων ἐπί τῆς θεωρίας καί ἐπί τῆς κατά Στίρνερ ἐγωιστικῆς αὐτονομίας τοῦ ἀτόμου, μέ δυό λόγια ὅτι ὑπάρχει κάτι τό ἀληθινό στό *Μανιφέστο* ἀλλά ὅλα εἶναι λάθος σ' αὐτό, διότι εἶναι ἀνάποδα καί γιά νά φτάσει κανείς τήν ἀλήθεια *πρέπει νά σκεφθεῖ διαφορετικά*.

Ὀλ' αὐτά βρίσκονται εἴτε σέ θραύσματα εἴτε ἀτόφια στό βιβλίο τοῦ Ἔνγκελς. Δημοσιεύτηκε τό 1845 στό Μπάρμεν, χαιρετίστηκε καί λησμονήθηκε: στό κάτω κάτω, σκέφτηκε ὁ Μάρξ, ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ Ἀγγλία, δέν εἶναι ἡ κλασική χώρα τῶν ἐπαναστάσεων ὅπως ἡ Γαλλία, οὔτε τῆς φιλοσοφίας ὅπως ἡ Γερμανία, δεδομένου ὅτι ἡ Ἐπανάσταση δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πολιτική ἤ καλύτερα φιλοσοφική. Ἡ ἥττα τοῦ χαρτισμοῦ τό ἀποδεικνύει: αὐτοί οἱ Ἄγγλοι δέν στέκονται στό ὕψος τῆς ἱστορίας· πολύ καλός εἶναι ὁ Ἔνγκελς, ἀλλά ὄχι καί νά συζεῖ μέ μιά Ἰρλανδέζα ἐργάτρια χωρίς νά τήν ἔχει στεφανωθεῖ. Ὅπως καί νά τό κάνεις πρέπει νά 'ναι κανείς σοβαρός. Δέν εἶναι οἱ γυναῖκες, ἀνειδίκευτες ἐργάτριες, πού θά μᾶς δώσουν μαθήματα παγκόσμιας καί ἐπαναστατικῆς ἱστορίας.

Τό πιό ὡραῖο «μαργαριτάρι» αὐτῆς τῆς παρανόησης παραμένει, γιά πάντα, τό πρόχειρο σχεδίασμα (γιατί σχεδίασμα ἦταν) τῶν ***Θέσεων γιά τόν Φόυερμπαχ***, ὅπου ὁ Ἔνγκελς συγκέντρωσε ὅλες μαζί τίς παρεξηγήσεις σέ ἔντεκα στοχαστικές ἀλλά ὅμως ἀποφαντικές καί βιαστικές θέσεις. Αὐτές τίς θέσεις, πού ὁ Μάρξ πέταξε βιαστικά στό χαρτί μ' ἕνα μολύβι, ὁ Ἔνγκελς ἔμελλε νά τίς δημοσιεύσει ἀργότερα ὡς παράρτημα στό ***Ἀντι-Ντύρινγκ***, χαρακτηρίζοντάς τες, χωρίς καμιά σεμνότητα, ὡς «τό σπέρμα τῆς κοσμοαντίληψής μας», ὡς ὑπόσχεση ἐν τέλει γιά μιά ἐπανάσταση στή φιλοσοφία, ὑπέγγυο πάσης δυνατῆς ἐπανάστασης, τῆς πολιτικῆς συμπεριλαμβανομένης.

Ξέρουμε ὅτι οἱ ***Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ***, πού ὡς ἄμεσο στόχο εἶχαν τή ρήξη μ' ἕναν ἄνδρα πού ἐνέπνευσε ὁλόκληρη τή γερμανική Ἀριστερά (Ἔνγκελς: «***Εἴμαστε τότε ὅλοι φοϋερμπαχικοί***»), ἀσκοῦν κριτική στόν Φόυερμπαχ πολύ περισσότερο στό ὄνομα τοῦ Φίχτε κι ἑνός ἀμαλγάματος Φόυερμπαχ καί Φίχτε παρά σέ συνάρτηση μέ μιά «νέα κοσμοαντίληψη». Σέ σχέση μέ τόν Χέγκελ μᾶλλον —καί ἀπό μακριά— πᾶνε πίσω, βρίσκονται πίσω ἐν σχέσει μέ τήν κριτική πού ἄσκησε ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ στόν Φίχτε. Ἀλλά ἄς δοῦμε πῶς ἐμφανίζονται καί πῶς λειτουργοῦν.

Συμπυκνώνονται *σέ μιά ἀπολογία ὑπέρ τῆς π ρ ά ξ ε ω ς, ταυτισμένης μέ τήν ὑποκειμενική παραγωγή ἑνός Ὑποκει-*

μένου πού δέν φέρει τό ὄνομά του (ἐκτός κι ἄν πρόκειται γιά τό Ὑποκείμενο τοῦ Φόυερμπαχ, τήν ἀνθρωπότητα, τούς «ἀνθρώπους», τούς ὁποίους ὁ Στίρνερ θεώρησε ὅτι ἀποτελοῦν τόν νέο πυρήνα τῆς «θρησκείας τῶν Νέων Χρόνων»). Γι' αὐτό ὁ Ἀρβόν εἶχε ἀπόλυτα δίκιο ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Στίρνερ «πέρασε ἀπό δῶ».

Στό ὄνομα αὐτῆς τῆς ἀπολογίας τῆς π ρ ά ξ ε ω ς, ἐννοούμενης ὡς «ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας», ὁ Μάρξ κατακρίνει «τήν ἔλλειψη ὅλων τῶν παλαιότερων μορφῶν ὑλισμοῦ, *συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Φόυερμπαχ*»: ἡ πραγματικότητα, ὁ συγκεκριμένος κόσμος θεωρεῖται μέ τή μορφή ἀντικειμένου ἤ ἐποπτείας, *ὄχι ὅμως ὡς συγκεκριμένη ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ὡς πρακτική*, οὔτε *μέ ὑποκειμενικό τρόπο*. Προκαλῶ τόν οἱονδήποτε ἄν μπορεῖ νά καταλάβει αὐτό τό πάθος. Ἀπορρέει λοιπόν ἀπ' αὐτή τήν πηγή ὅτι ἡ ἐνεργητική πλευρά μέσα στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀναπτύχθηκε ἀπό τόν Ἰδεαλισμό (!) κι ὅτι ὁ Φόυερμπαχ «ὁ ὁποῖος θέλει νά 'χει νά κάνει μέ αἰσθητά ἀντικείμενα, πού διαφέρουν πραγματικά ἀπό τά νοητά ἀντικείμενα, ἀλλά *τήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη δράση δέν τήν ἀντιλαμβάνεται ὡς ἀντικειμενική δράση*». «Γι' αὐτό *δέν ἀντιλαμβάνεται τή σημασία τῆς ἐπαναστατικῆς, τῆς κριτικῆς- πρακτικῆς δράσης*» (sic). Καί φυσικά! Αὐτός ὁ ἐπίσημος ἔπαινος στή φιλοσοφία τοῦ Φίχτε, πού διαπερνᾶ τίς «Θέσεις» σέ ὅλο τους τό εὖρος, μετριάζεται ὡστόσο μέ τήν παρεμβολή φοϋερμπαχιανῶν θεμάτων, πιό «ὑλιστικῶν», ὅπως ἐκεῖνο τῆς «βάσης». Παραδείγματος χάριν, τό διαβόητο ἀπόσπασμα γιά τή θρησκεία: πρέπει, λέει, ὄχι μόνο νά κριθεῖ θεωρητικά ἀλλά καί νά βρεθεῖ ἡ «*ἐπίγεια βάση της*», ἡ «ὑλική», νά γίνει γνωστό ὅτι ἡ θεία οἰκογένεια δέν εἶναι παρά ἡ ἐξιδανικευμένη μεταφορά τῆς ἐπίγειας οἰκογένειας: «*Ἑπομένως, ἀφοῦ λ.χ. ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ἐπίγεια οἰκογένεια ἀποτελεῖ τό μυστικό τῆς ἁγίας οἰκογένειας, πρέπει τώρα αὐτή ἡ ἐπίγεια οἰκογένεια νά ὑποβληθεῖ στή θεωρητική κριτική καί εἶναι αὐτή πού στήν πράξη θά πρέπει νά ἐπαναστατικοποιηθεῖ*». Δέν πρόκειται, ὅμως, παρά γιά αὐταπάτη. Ὑλιστικό, βέβαια, τό ἀπόσπασμα αὐτό θά ἦταν ἄν δέν ἔπαιρνε τοῖς μετρητοῖς τόν ὁρισμό τῆς ἐπουράνιας οἰκογένειας, ἄν δέν εἶχε δηλαδή τή σιγου-

ριά ὅτι τό μυστικό της βρίσκεται στήν ἐπίγεια οἰκογένεια, ἐνῶ στήν προκειμένη περίπτωση πρόκειται γιά ἐντελῶς διαφορετικό πράγμα. Ὁ κόσμος ἔτσι γίνεται ἕνα πλῆρες compendium, γεμάτο μυστήρια πού ἀποκρύπτουν τά μυστικά τους μέσα στόν ἑαυτό τους ἤ κοντά στόν ἑαυτό τους. Ἐπειδή, ὅμως, ὁ κόσμος περικλείει ὅλο τό νόημά του στόν ἑαυτό του καί στόν ἄνθρωπο πού εἶναι ἡ οὐσία του, ἀρκεῖ μιά καλή ἑρμηνευτική γιά νά τόν ἐξηγήσει. Καί παρά τή δυναμική ἐπιστροφή τοῦ Φίχτε στή μικρή θέση 5: «*Ἐπειδή ὁ Φόυερμπαχ δέν μένει ἱκανοποιημένος μέ τήν ἀφηρημένη νόηση, ἐπικαλεῖται τή συγκεκριμένη ἐποπτεία, ἀλλά δέν ἀντιλαμβάνεται τόν αἰσθητό κόσμο ὡς πρακτική ἀνθρώπινη, συγκεκριμένη δράση*» (Θέση 5), εἶναι ἡ ἑρμηνευτική τοῦ Φόυερμπαχ πού θριαμβεύει, ὅπως ἐπίσης θριαμβεύει καί σέ τούτη τήν ἔσχατη καί περίφημη πρόταση ἑνός παροιμιώδους ἰδεαλισμοῦ. «*Ἡ κοινωνική ζωή εἶναι στήν οὐσία πρακτική. Ὅλα τά μυστήρια, πού παροχετεύουν τή θεωρία πρός τόν μυστικισμό, βρίσκουν τή λογική τους λύση στήν ἀνθρώπινη πράξη καί στήν κατανόηση αὐτῆς τῆς πράξης*» (Θέση 8). (Καλό εἶναι νά συγκριθεῖ αὐτή ἡ θέση μέ τήν ἄποψη τοῦ Φόυερμπαχ. *Φιλοσοφικά χειρόγραφα*, σελ. 56, *Οὐσία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σελ. 431.) Καί γιά νά ξεκολλήσει ἀπ' αὐτό τό ἐπικίνδυνο βῆμα ὁ Μάρξ καταλήγει μέ τήν κορόνα τῆς 11ης Θέσης· «*Οἱ φιλόσοφοι μέχρι τώρα δέν ἔκαναν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἑρμηνεύουν τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους, ἀλλά τό ζήτημα εἶναι νά τόν ἀλλάξουμε*». Εἶναι πολύ ὡραῖο, ἀλλά δέν λέει τίποτε. Τί κερδίζουμε ἀπ' αὐτή τή μοναδική φράση ἐκτός ἀπό λίγη σύγχυση παραπάνω; Γιατί ποιοί μπορεῖ νά εἶναι αὐτοί οἱ φιλόσοφοι. (Ὅλοι οἱ φιλόσοφοι θέλησαν νά ἐπιδράσουν πάνω στόν κόσμο γιά νά τόν κάνουν νά προχωρήσει, ὅπως καί νά τόν κάνουν νά πάει πρός τά πίσω ἤ νά τόν κρατήσουν στό status quo. Καί σέ ποιούς φιλοσόφους πέφτει ὁ κλῆρος τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς νά «ἀλλάξουν τόν κόσμο;». Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Μάρξ δέν ἐπιφορτίζει τούς φιλοσόφους μ' αὐτό τό ὑπεράνθρωπο ἔργο ἀλλά διατυπώνει ἕνα αἰνιγματικό «πρέπει» πού δέν εἶναι παρά ἔκκληση γιά στράτευση. Ἀλλά τίνος; Μυστήριο. Κι ὅπως σ' αὐτό τό καταπληκτικό κείμενο δέν λέγεται τίποτε γιά τίς κοινωνικές τάξεις, πρέπει ἀναγκαστικά νά

συμπεράνουμε ότι τά πάντα συμβαίνουν μέσα στό μυαλό τῶν φιλοσόφων. Η τίνος ἄλλου; Ἐκείνων πού ἐπαναλαμβάνουν καί ἐκείνων πού ἐξηγοῦν, πράγμα πού συνιστᾶ μιά μικρή κι ἀμελητέα διαφορά. Ἀλλά ὅλ' αὐτά δέν εἶναι παρά ἐπεισόδια στήν ταραγμένη νεότητα τῶν ἐπαναστατῶν μας.)

Κατέταξαν τήν *Κατάσταση* στό ράφι μέ τά μελλοντικά *Απαντα* κι ἄφησαν τίς *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ* νά κοιμοῦνται (δέν εἶχαν ἄλλωστε κανέναν τίτλο, ὁ Ἔνγκελς τίς βάφτισε ἔτσι ἀργότερα) στά πρόχειρα τετράδια τοῦ Μάρξ, χωρίς καμιά ἱστορικοφιλοσοφική κριτική, θεωρώντας τες κείμενα πού ἔπρεπε νά τά *πάρει κανείς κατά γράμμα, κατά λέξη*. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς βάλθηκαν νά συναναστρέφονται ἐκείνους τούς θαυμάσιους Γερμανούς ἐπαναστάτες τεχνίτες τοῦ Παρισιοῦ καί τοῦ Λονδίνου (ποτέ ἀπό τότε δέν σταμάτησαν νά τούς συναντοῦν): σ' ὅλο τό μάκρος τῆς γενειάδας τους διέκρινε κανείς τό μεγαλεῖο τῆς ἀνθρώπινης συνθήκης, καί όταν μιλοῦσαν γιά τό ἄμεσο καί τό ἀπώτερο μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας ἔβλεπες αὐτή τήν παθιασμένη «ἀνάγκη ἐπικοινωνίας». Αὐτοί τουλάχιστον ἤξεραν τί ἦταν ἡ πολιτική καί ἡ ὀργάνωση καί δέν θά μποροῦσε κανείς νά τούς κομπλεξάρει μέ τήν ἐξουσία τῶν φιλοσόφων: οἱ φιλόσοφοι, στό βαθμό πού ἦταν καλοί στοχαστές, ἦταν καί κατάλληλοι νά δεχθοῦν μιά παραγγελία γιά συγγραφή κειμένων ζύμωσης, όπως τό περίφημο *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος*, κόμματος πού ὡστόσο δέν ἐρχόταν στόν κόσμο.

Ας ξαναπάρουμε τά πράγματα πάλι ἀπό τήν ἀρχή.

Ετσι, λοιπόν, ὑπῆρχαν μιά φορά κι έναν καιρό δύο νέοι Γερμανοί διανοούμενοι, ὁ ἕνας σύχναζε ἕνα διάστημα στούς ἐπαναστατικούς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ ὅπου βάλθηκε ἐπί ματαίῳ νά «μολύνει» τόν Προυντόν μέ «ἐγελιανή διαλεκτική», χωρίς ὡστόσο νά τοῦ δώσει νά καταλάβει τί πάει νά πεῖ ἀντίφαση, ὁ ἄλλος ἐγκαταστάθηκε στό Μάντσεστερ, παρέα μέ τό τραγούδι τῆς Μάρυ στό κρεβάτι του καί τό σπίτι του, δουλειά βιομηχανικῆς διεύθυνσης ὅλη τήν ἑβδομάδα καί τό Σάββατο κυνήγι τῆς ἀλεποῦς μέ τούς ἀριστοκράτες τῆς περιοχῆς. Καί οἱ δυό, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του, ἀγωνίζονταν γιά τήν ἐπανάσταση πού ἐρχόταν, ἑνωμένοι μέ τή

σιωπηρή αὐταπάτη μιᾶς *συμφωνίας σκέψης* πάνω σ' αὐτό πού μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἱστορία, ἡ πάλη τῶν τάξεων καί τό τέλος τῆς ἱστορίας. Πού σημαίνει ὅτι ἀκόμη καί οἱ *παρεξηγήσεις* κάνουν τήν ἱστορία.

Τά γεγονότα τοῦ 1848-49 στήν Εὐρώπη, οἱ μάχες στό Παρίσι, ἡ ἐπανάσταση στή Ρηνανία καί τήν Κολωνία, ἡ δίκη τῶν κομμουνιστῶν, μέ δυό λόγια ὁ πραγματικός ἀγώνας καί οἱ μεταμορφώσεις του δημιούργησαν μιάν ὁρισμένη ἀταξία στίς θεωρητικές προϋποθέσεις καί τίς προβλέψεις τοῦ ζεύγους, πού ἐπί πολύ καιρό ζοῦσε περιμένοντας «γιά αὔριο» τήν ἀγγλική ἐπανάσταση.

Μετά τήν ἥττα τοῦ 1850 ὁ Μάρξ ἀποφάσισε ὅτι πραγματικά ἔπρεπε ὅλα «νά τά ξαναπιάσει ἀπό τήν ἀρχή», δηλαδή ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία καί τό μυστικό της, τήν ἀντίφαση (;) ἀνάμεσα στήν ἀξία χρήσης καί τήν ἀνταλλακτική ἀξία, ἀπό τόν Ἀ. Σμίθ ὡς τόν Ρικάρντο, νά καταπιαστεῖ μέ τό γιγαντιαῖο ἔργο τοῦ *Κεφαλαίου*. Πότε στό Παρίσι, ὕστερα στίς Βρυξέλλες, τελικά στό Λονδίνο, δούλευε στή *θεωρία*, ἐνῶ ὁ Ἔνγκελς, μέσα στίς ἐγγλέζικες ὁμίχλες, δούλευε στήν *παραγωγή*. Ὁ θεωρητικός δέν εἶχε ποτέ του χρήματα, ἀλλά ἔκανε τό ἕνα παιδί πάνω στ' ἄλλο, πολλά ἀπ' αὐτά τοῦ πέθαιναν ἀπό ἀρρώστιες, ἀκόμη κι ἀπό πείνα, παρά τά τροφεῖα πού ὁ πιστός Ἔνγκελς ἔστελνε ὄχι μόνο γιά νά βγάλει τό μήνα ἀλλά γιά τήν καθημερινή ζωή τοῦ ζεύγους Μάρξ, ἐξόριστου καί ἐγκατεστημένου πλέον ὁριστικά στό Λονδίνο.

Ἔτσι «ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς» ἐγκαινίασε μιά νέα μορφή καταμερισμοῦ ἐργασίας: ἀπό τή μιά πλευρά ὁ θεωρητικός νά ἐρευνᾶ τά στοιχεῖα καί τά ἀρχεῖα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ἀπό τήν ἄλλη ὁ πρακτικός τῆς παραγωγῆς βάμβακος νά κερδίζει χρήματα καί νά στέλνει στόν Μάρξ — ἑπομένως ἀπό τή μιά πλευρά ἡ κριτική θεωρία ἀφοσιωμένη στό νά διαλευκάνει τό μυστήριο τοῦ χρήματος καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τό χρῆμα χωρίς μυρουδιά. Στό βάθος αὐτοῦ τοῦ πίνακα ἡ πρακτική τῶν ἀφοσιωμένων στήν ἐπανάσταση ἀγωνιστῶν, γιά τήν ὁποία ὁ καθένας πάλευε μέ τόν τρόπο του, ἐνῶ τό χρῆμα τῆς «ἐγελιανῆς λογικῆς» γινό-

τιν ετσι τό ταίρι στό χρῆμα τῆς παραγωγῆς καί στήν ἀφοσίωση τῶν ἀγωνιστῶν.

Τά πράγματα πῆγαν τόσο μακριά σ' αὐτή τή δρομολογημένη πορεία ὥστε μιά μέρα ὁ Μάρξ, ἔχοντας λάβει δυό λόγια γιά τά νέα τοῦ θανάτου τῆς Μάρυ (αὐτή τή σχέση παλλακείας ἡ Τζένυ Μάρξ ποτέ δέν τήν ἔβαλε στήν καρδιά της), εἶχε τό θράσος νά ἀπαντήσει μέ δύο ξερά συλλυπητήρια λόγια καί, σέ παράρτημα, μέ μιά ἐπιστολή πού δέν ἦταν παρά μιά σχοινοτενής ζητιανιά τροφείων. Ὁ Ἔνγκελς, πού ὡς τότε τοῦ ἔγραφε σχεδόν κάθε μέρα, σιώπησε ἐπί τρεῖς ἑβδομάδες, κι ὕστερα ἔκανε γνωστό στόν Μάρξ ὅτι εἶχε φτάσει στό σημεῖο νά μήν θέλει νά τόν ξαναδεῖ. Ἀτάραχος ὁ Μάρξ συνῆλθε καί συνέχισε νά τοῦ γράφει ζητώντας του παράδες καί συγκεκριμένες πληροφορίες, ἀπαραίτητες γιά τή θεωρητική ἐργασία του: πῶς ὁ καπιταλιστής ἐξασφαλίζει τήν ἁπλή ἤ τή διευρυμένη ἀναπαραγωγή τοῦ κεφαλαίου, πῶς λογαριάζει τήν τιμή τῶν μηχανῶν του καί τή φθορά τους, πῶς προσλαμβάνει τούς ἐργάτες του, ποιά εἶναι τά faux frais τῆς παραγωγῆς κλπ., ἐφαρμόζοντας στήν πράξη *τήν πιό κλασική μορφή καταμερισμοῦ ἐργασίας*, τοῦ θεωρητικοῦ πού γνωρίζει καί σκέπτεται, ἀλλά ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνάγκη νά μάθει ἀπό τόν πρακτικό ὅσα αὐτός εἶναι σέ θέση νά ξέρει καλύτερα σέ σχέση μέ τόν θεωρητικό. Ἀκριβῶς ὅπως, ἐντελῶς θεμιτά, συμβαίνει παντοῦ στήν πράξη.

Ἀκολούθησε μιά συνεργασία χωρίς τό ὅμοιό της καί χωρίς προηγούμενο, τῆς ὁποίας ἡ *Ἀλληλογραφία* μᾶς παρέχει τά ἐντυπωσιακά καί συγκινητικά στοιχεῖα, αὐθεντικά καί ἀπαράμιλλα, διότι σ' αὐτήν περιέχεται ἡ ἀλήθεια ἑνός αὐθεντικοῦ θεωρητικοῦ καί πρακτικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, πράγμα πού φαίνεται πεντακάθαρα στήν ἐπεξεργασία ἑνός ἔργου *πραγματικά κοινοῦ*. Αὐτή ἦταν ἡ μεγάλη στιγμή τῆς ἑνότητας σκέψης τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, πού πράγματι ὑπῆρξε. Ὁ καθένας τους γνώριζε, ὁ Ἔνγκελς τουλάχιστον τό ἤξερε, γιά ποιό πράγμα μιλοῦσε καί γιά ποιό πράγμα μιλοῦσε ὁ ἄλλος. Ἔτσι βγῆκε ἡ *Συμβολή στήν Κριτική τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* πού ὁ Μάρξ εἶχε τό θράσος νά ὑπογράψει μόνος, τό 1859, καί τελικά τό 1867 τό 1ο βιβλίο τοῦ *Κεφαλαίου* ὅπου ὁ Μάρξ εἶχε δίκιο αὐτή τή φορά

νά τό ὑπογράψει μόνος του γιατί δεσμευόταν σ' αὐτό ἀπολύτως ἀπό τίς δικές του σκέψεις, δηλαδή ἀπό τά δικά του *φιλοσοφικά φαντάσματα*.

Ὡστόσο ὁ Μάρξ εἶχε γεράσει, εἶχε χάσει ἕναν ὁλόκληρο χρόνο ἐξαιτίας τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Χέρ Βόγκτ, οἱ ἰδέες του διαδίδονταν στόν κόσμο ὁλόκληρο κι ὁ καθένας τόν λεηλατοῦσε. Τό ἔκανε ἕνας Λόρια στήν Ἰταλία καί στήν ἴδια τή Γερμανία βρέθηκε κάποιος στραβός μαθηματικός, ὁ Ντύρινγκ, πού ἔφτιαξε ὁλόκληρο κοινό μέ ἰδέες κλεμμένες ἀπό τόν Μάρξ. Ἡ ἑνότητα τοῦ γερμανικοῦ μαρξιστικοῦ κόμματος, πού ἐν τῷ μεταξύ εἶχε συγκροτηθεῖ, κινδύνευε. Χρειαζόταν γρήγορη ἀπάντηση καί ἀνασκευή. Ὁ Μάρξ ἦταν ἄρρωστος, κι ἀνέλαβε ὁ Ἔνγκελς τήν ὑπεράσπισή του σέ μιά φιλοσοφικοοικονομική σύνοψη, τῆς ὁποίας ὁ Μάρξ ἐπιδοκίμασε ἐγγράφως —στόν ἴδιο τόν πρόλογο— τίς ἀρχές: τό *Ἀντι-Ντύρινγκ*, πού περιεῖχε ἕνα κεφάλαιο «Οὐτοπικός σοσιαλισμός καί ἐπιστημονικός σοσιαλισμός», ἔμελλε νά «διαμορφώσει» ὅλη τή νέα γενιά τῶν μαρξιστῶν τῆς ΙΙ Διεθνοῦς καί μετά. Ὁ Ἔνγκελς τούς προσέφερε πράγματι τή φιλοσοφία πού ἔλειπε ἀπό τό *Κεφάλαιο*, αὐτές τίς εἴκοσι σελίδες γιά τή διαλεκτική πού ὁ Μάρξ δέν βρῆκε ποτέ καιρό (sic!) νά γράψει (γιατί ἦταν σά νά τοῦ ζητοῦσαν τό ἀδύνατο).

Ὁ Ἔνγκελς στό ἔργο αὐτό διηγιόταν κι αὐτός τήν ἱστορία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὡς ἀποτέλεσμα συγχώνευσης τριῶν στοιχείων: τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας καί τοῦ γαλλικοῦ σοσιαλισμοῦ, τήν ἱστορία τῆς συγκρότησής της στόν ἀγώνα της ἐναντίον τοῦ Φόυερμπαχ, τοῦ Στίρνερ, τοῦ Προυντόν καί τοῦ ἀναρχισμοῦ τῆς συμφορᾶς. Ἔπαιρνε ὑπόψη του τόν πνευματικό καταμερισμό ἐργασίας πού ἔμελλε νά παράξει αὐτό τό χωρίς προηγούμενο ἀποτέλεσμα, ἐνῶ ὁ Μάρξ βρισκόταν στήν καρδιά τῆς σύνθεσης τῶν τριῶν στοιχείων καί ἡ *γερμανική φιλοσοφία στήν καρδιά τῆς καρδιᾶς*. Ἐξηγοῦσε ὅτι ὁ μαρξισμός ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα μιά φιλοσοφία, ἀλλά ὑλιστική αὐτή, *ἡ πιό ὑλιστική δυνατή*, πού ἔχει ἔρεισμά της τήν πιό γυμνή ὕλη τοῦ κόσμου, ὅτι ὁ μαρξισμός ἦταν ἕνας ὑλισμός διακριτός ἀπό κάθε φιλοσοφικό ἰδεαλισμό, διακριτός ἀπό τόν Χέγκελ, παρ' ὅλο πού ἡ διαλεκτική τοῦ Χέγκελ χρειάστηκε νά ξανα-

στηθεῖ στά πόδια της, διότι ὁ Χέγκελ ἦταν ἕνας ἀναποδογυρισμένος ὑλιστής: ἀρκοῦσε νά τόν ἀναποδογυρίσει κανείς ἀκόμη μιά φορά γιά νά ἀποκτήσει ἕναν καθαρό ὑλισμό καί ἕναν *διαλεκτικό ὑλισμό*, μή μηχανιστικό, ἕναν ὑλισμό πού ἤξερε νά ἐνσωματώνει τήν ἑγελιανή διαλεκτική καί τό νόημα τοῦ ἐξελικτισμοῦ πού ἀντιπροσωπεύει στήν ἱστορία τῆς κουλτούρας. Ὁ Μάρξ ἄφηνε νά γίνονται ὅλ' αὐτά, τά ἐπιδοκίμαζε, ἔγραψε μάλιστα κι ἕνα κεφάλαιο τοῦ *Ἀντι-Ντύρινγκ* (γιά τούς φυσιοκράτες) γιά νά ἐπισφραγίσει τήν ἐπιδοκιμασία του καί νά καταστήσει γνωστό στόν κόσμο ὅτι *ὁπωσδήποτε τό ἔργο τους ἦταν κοινό*, δεδομένου ὅτι ὁ Ἔνγκελς πραγματευόταν τή δική του φιλοσοφία καί ἐπίσης μιλοῦσε σ' αὐτό γιά ἐπανάσταση καί σοσιαλισμό, ὅπως στό *Μανιφέστο*.

Ὁ Ἔνγκελς εἶχε κάτι τό μεγαλοφυές στήν πολεμική του καί τό *Ἀντι-Ντύριγκ* περιέχει μερικά χωρία πού δέν τούς λείπει τό μεγαλεῖο. Ἀλλά ἡ σχέση μέ τόν Μάρξ; Ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἀτέρμονες σελίδες φιλοσοφίας καί τά εἴκοσι φύλλα γιά τή διαλεκτική πού ὁ Μάρξ μέχρι τό τέλος του λυπόταν πού δέν μπόρεσε νά γράψει; Ἄν δέν τό μπόρεσε δέν ἦταν ἀπό κούραση ἀλλά γιατί ἦταν ἀδιανόητο τέτοιο ἀπονενοημένο ἐγχείρημα. Ὡστόσο ὅλα βρίσκονται ἐδῶ: καί ἡ ἀντίφαση καί ἡ ἔννοια καί ἡ ἄρνηση καί ἡ ἄρνηση τῆς ἀρνησης καί τό *Aufhebung*, ὅλη ἡ ἀρματωσιά τῆς ἑγελιανῆς ὁρολογίας τοῦ *Μανιφέστου* καί τοῦ *Κεφαλαίου*. Τίποτε δέν ἔλειπε, ὑπῆρχαν μάλιστα πάρα πολλά, ἕνα ὑπερπλῆρες φιλοσοφίας σέ σημεῖο πού ἡ φιλοσοφία —πού ὀφείλει νά κρατιέται σέ δυό ἤ τρεῖς ἔννοιες, ὅπως τό βλέπουμε ἄλλωστε στούς μεγάλους, τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, τόν Κάντ καί τόν ἴδιο τόν Χέγκελ— πλημμύριζε καί ἐπικάλυπτε τό σύνολο τῆς πραγματικότητας γιά νά στοχαστεῖ τά πάντα: κοινωνική ἱστορία, ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν· ἄν ὑπῆρχε μάλιστα κάποια ἱκανότητα, γιατί ὄχι, καί πολιτιστική ἱστορία, λογοτεχνία καί μουσική. Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, καταχωρημένη σέ μιά Σύνοψη, ἔγινε τό ὑποκατάστατο τῆς ἀπόλυτης Γνώσης, ὑπῆρξε τό Φιλοσοφικό Λεξικό τῶν χρόνων τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ.

Ὁ Μάρξ εἶχε μιά τελευταία ἀναλαμπή: τίς *Σημειώσεις γιά*

τόν Βάγκνερ (1883), πού άπαιτοῦσαν όλη αὐτή τήν ἐπαγωγή (τῆς ἀξίας ὡς ἔννοιας σέ ἀξία χρήσης καί ἀνταλλακτική ἀξία: ἐπαγωγή συμβολική ὅλων τῶν ἄλλων). Ὕστερα, ἀπό τό Λονδίνο πῆγε στ' Ἀλγέρι ὁδεύοντας πρός τό θάνατο, χωρίς νά ἀποδοκιμάσει τόν Ἔνγκελς οὔτε τόν «Οὐτοπικό σοσιαλισμό καί τόν ἐπιστημονικό σοσιαλισμό», ἔχοντάς τον, ἀντίθετα, καλύψει μέ τήν παγκόσμια αὐθεντία του. Κι ἦταν ὁ Ἔνγκελς, ὅσο καιρό τοῦ ἀπέμεινε ἀκόμη νά ζήσει, ὁ «στρατηγός» Ἔνγκελς, πού κυβερνοῦσε παρεμβαίνοντας παντοῦ μέσα στό ἐργατικό κίνημα, ἦταν αὐτός πού διαχειρίστηκε τήν ἀπατηλή ἑνότητα ἐκείνου τοῦ ἔργου. Ἔγραφε μέ σαφήνεια, ὅλος ὁ κόσμος τόν καταλάβαινε, ὅλος ὁ κόσμος θαύμαζε αὐτή τήν ἐγκυκλοπαιδική ἐπιστήμη πού μιλοῦσε γιά τά πάντα, καί γιά κάθε ἱστορία, στό ὄνομα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας: *τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ*. Αὐτό ἦταν καί τό μεγάλο πρόβλημα τῶν διαδόχων. Ἀπό τόν Πλεχάνωφ καί τόν Μπερνστάιν ὡς τόν Λούκατς, ὁ καθένας ἔκανε σ' αὐτή τή φιλοσοφία τήν τύχη του, χωρίς ποτέ νά τέμνεται τό ζήτημα, ὁ καθένας στόν δικό του στοχασμό περνοῦσε ἀπό τό ἕνα ἄκρο στό ἄλλο, σημάδι ὅτι κάτι δέν πήγαινε καλά σ' αὐτή τή βάρβαρη ὁρολογία, φιλοσοφικῶς βάρβαρη, δεδομένου ὅτι δέν τή βρίσκουμε πουθενά ἀλλοῦ παρούσα, σέ κανένα μέρος ὁλόκληρης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀδυναμία νά σκεφθεῖ κανείς μέσα ἀπ' αὐτή τήν ὁρολογία τήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἀπό τόν Ἐπίκουρο ὡς τόν Λασάλ, κι ὕστερα ἀπό τόν Πλεχάνωφ, τόν Μπερνστάιν ὡς τόν Λούκατς, δέν εἶναι ἄνευ σημασίας: εἶναι τό σημάδι ὅτι οἱ προτεινόμενες ἔννοιες δέν εἶναι ἀντίστοιχες παρά μόνο μέ τήν αὐτοκατάφασή τους. Αὐτοί πού τό ἐκμεταλλεύτηκαν ἦταν ὁ Πλεχάνωφ καί ὁ Λένιν ὁ ἴδιος, ὕστερα ὁ Στάλιν στήν ὡραία ἐποχή πού θριάμβευε ὁ δογματισμός τῶν δύο ἐπιστημῶν καί γιατί ὄχι τῶν δύο γλωσσῶν (Μάρξ), τῶν δύο μουσικῶν, τῶν δύο λογοτεχνιῶν (ὁ «σοσιαλιστικός ρεαλισμός»), τῶν δύο κοσμοαντιλήψεων: τοῦ ἀστισμοῦ καί ἡ προλεταριακή.

Ὁ καθένας γνωρίζει τό ἀποτέλεσμα: εἶναι τό πελώριο ἔργο, μηδαμινό καί θνησιγενές, τῶν βενεδικτίνων τοῦ ἱστορικοῦ καί διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, τό ἔργο ὁλόκληρης τῆς ἐπίσημης σοβιετικῆς φιλοσοφίας κι ἐκείνης τῶν ζηλωτῶν της τῶν χω-

ρῶν τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, τό ἔργο τόσων καί τόσων ἐπαγγελματικῶν στελεχῶν καί κομματικῶν φιλοσόφων τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας στά δυτικά κομμουνιστικά κόμματα (!). Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ θάνατος τῆς μαρξιστικῆς σκέψης, πού ἀκόμη καί στήν Ἰταλία, τήν πιό εὔφυή χώρα τοῦ κόσμου, ἀγωνιᾶ, πού ἀγωνιοῦσε ἤδη στόν Γκράμσι, τόν πιό εὔφυή ἡγέτη τοῦ κόσμου, μέσα στή νύχτα τῆς φυλακῆς του. Ἐννοεῖται, «οἱ Γάλλοι εἶχαν κεφάλι πολιτικό, οἱ Γερμανοί κεφάλι φιλοσοφικό, οἱ Ἄγγλοι οἰκονομικό» (Μάρξ). Παρά ταῦτα, ἀπό τή χώρα μέ τό πολιτικό κεφάλι, χωρίς κανέναν μεγάλο φιλόσοφο, μᾶς ἦλθε κάτι σάν σωτηρία: ὄχι ἀπό τόν Σάρτρ καί τόν Μερλώ-Ποντύ, ὄχι ἀπό τούς σχολιαστές τῆς φαινομενολογίας, ὄχι ἀπό μιάν ἀλά Ντέλα Βόλπε ἔκλαμψη, ἀλλά ἀπό δέκα σελίδες, γραμμένες κι αὐτές σέ γερμανικές φυλακές, ἀπό έναν Καβαγιές (γιά τή θεωρία τῆς ἐπιστήμης), ὅπου συμπυκνώνεται ὅλη ἡ αὐστηρότητα τῆς σοβαρῆς φιλοσοφίας, ὄχι ἐκείνης τῶν ἰδεολόγων ἀλλά ἐκείνης πού πάει ἀπό τόν Ἀριστοτέλη ὡς τόν Χοῦσερλ περνώντας ἀπό τόν Ντεκάρτ, τόν Κάντ καί τόν Χέγκελ. Ἡ σωτηρία μᾶς ἦλθε ἀπό δέκα σελίδες πού ἔγραψε στή φυλακή κάποιος ὀνόματι Καβαγιές, ἄγνωστος σέ ὅλους στήν ἀλλοδαπή, ὅπως ἦταν ἄγνωστος στή Γαλλία καί ὁ Βιτγκενστάιν πού μέ τόν τρόπο του ἦταν τοῦ ἐπιπέδου του, ἡ σωτηρία ἦλθε ἀπό μερικά ἄκαιρα ἄρθρα πού τά παραποιοῦσε ὁ χειρότερος χαρακτήρας τοῦ κόσμου, ἀπό τόν Κανγκιλέμ, ὁ ὁποῖος ἐπί δεκαπέντε ὁλόκληρα χρόνια συνέχεε τή φιλοσοφία μέ τήν ἀστυνόμευσή της καί ἐπέβαλε στίς γαλλικές σχολές τή βασιλεία τῆς τρομοκρατίας, τῆς αὐστηρότητας, κάτι πού εἶχε ἀντλήσει ἀπό τόν Ντεκάρτ... καί τόν Νίτσε Ἔτσι στή Γαλλία μιά γενιά ξανάμαθε νά σκέφτεται μαρξιστικά ἔξω ἀπό τόν ἐπίσημο μαρξισμό καί νά τόν διδάσκει στόν ἔκπληκτο κόσμο.

Ἔτσι ἔγινε κι ὁ μαρξισμός, ἐνταφιασμένος εὐθύς ἐξαρχῆς ἐξαιτίας τῆς μετατόπισης πού ὑπέβαλε ὁ Μάρξ στήν ἀνακάλυψη τοῦ Ἔνγκελς, παραδόξως ἀνεστήθη. Καί μέ χαρά τόν ξαναβρήκαμε στό κεφάλαιο γιά τήν πρωταρχική συσσώρευση... ὅπου τά θέματα τῆς *Κατάστασης τῶν ἐργατικῶν τάξεων στήν Ἀγγλία* ξαναῆρθαν στό προσκήνιο σέ πεῖσμα ὅλων τῶν

παλαιότερων μεταμορφώσεων τοῦ *Κεφαλαίου*. Ἀλλά τό κακό εἶχε γίνει. Ποτέ αὐτό τό κεφάλαιο, τόσο μεγαλοφυές ὅσο ἡ *Κατάσταση τῶν ἐργατικῶν τάξεων*, δέν μπόρεσε νά ἐνσωματωθεῖ στίς ἀναπτύξεις γιά τήν «ἀντίφαση» μεταξύ ἀξίας χρήσης καί ἀνταλλακτικῆς ἀξίας, στήν «ἄρνηση τῆς ἄρνησης», τήν ὁποία ἀντιπροσώπευε τό προλεταριάτο καί ἡ ἐπανάσταση. Αὐτό τό κεφάλαιο ἔμεινε στόν ἀέρα ὅπως τόσα ἄλλα μαγευτικά πράγματα τοῦ Μάρξ, πού καταδικάστηκε νά ἀποδοκιμάζει τό ἔργο του γιά νά σώσει τή «φιλοσοφική» του λογική. Ἦταν τό τυχερό τῆς «μεγαλοφυΐας». Καί ὁ Ἔνγκελς ἐπέτρεψε αὐτή τήν τροπή τῶν πραγμάτων, ὄντας πολύ ἱκανοποιημένος ἄλλωστε γιατί ἔτσι ἦταν τουλάχιστο τό «ταλέντο» στήν ὑπηρεσία τῆς φιλοσοφικῆς μεγαλοφυΐας, στήν ὁποία ἀφιέρωσε τή ζωή του.

Αὐτό ἄλλωστε ἐξηγεῖ τή γονιμότητα τοῦ μαρξισμοῦ. Θνησιγενής ὡς φιλοσοφία, διασώθηκε ὡς ἱστορική γένεση τῆς πάλης καί τῆς διαμόρφωσης τῶν τάξεων. Ὅλο του τό πεπρωμένο διακυβεύεται ἀνάμεσα σ' *αὐτά τά δύο*. Σέ μᾶς ἐναπόκειται, ἀντί νά κατατρυχόμαστε σέ μαζικές καταγγελίες ἤ τυφλές ἀπολογίες, νά παίξουμε μέ αὐτό τό «ἀνάμεσα στά δυό», νά ξεδιαλέξουμε ἀνάμεσα στίς μνημειώδεις ἠλιθιότητες καί τά μεγαλοφυῆ γνωρίσματα, νά δουλέψουμε αὐτά τά γνωρίσματα πού τά πρῶτα τους μᾶς ἦλθαν ἀπό τόν Ἔνγκελς, ἐναντίον τῶν φιλοσοφικῶν ἠλιθιοτήτων τοῦ Μάρξ. Εἶναι κι αὐτός ἕνας τρόπος ἐπίσης νά ἀναγνωρίσουμε ὅτι οὔτε ὁ Ἔνγκελς, πού διέπραξε τήν ἠλιθιότητα νά γράψει τό *Ἀντι-Ντύρινγκ* κι ὁ Μάρξ νά τό προσυπογράψει, οὔτε ὁ Μάρξ, αὐτός ὁ φιλόσοφος πού στήν «Καπιταλιστική συσσώρευση» καί στίς *Σημειώσεις γιά τόν Βάγκνερ* βρῆκε τόν τρόπο νά ἔρθει σέ ρήξη μέ τίς ἴδιες του τίς φιλοσοφικές ἀνοησίες, νά αναγνωρίσουμε, λοιπόν, ὅτι καί οἱ δυό τους δέν ἦταν ἄνθρωποι μονοκόμματοι πού μοίρασαν τούς μεταξύ τους ρόλους, ὁ ἕνας τῆς μεγαλοφυΐας ὁ ἄλλος τοῦ τάλαντου, ἀλλά στοχαστές σύνθετοι στούς ὁποίους τό ἀπωθημένο ἐπανέρχεται ἀέναα μέχρι τή χείριστη ἀπόκλιση, καί ἀπό τούς ὁποίους, ὡς ἐκ τούτου, μποροῦμε νά μάθουμε ἀκόμα, κι ἀκόμα.

Ἄν ὁ μαρξισμός τοῦ *Μανιφέστου* καί ἑνός μεγάλου μέρους τοῦ *Κεφαλαίου* εἶναι νεκρός, ἐπιβιώνει ὡστόσο σ' αὐτή τήν

ἐπιστροφή τοῦ απωθημένου τοῦ ὁποίου οὔτε ὁ Μάρξ ουτε ὁ Ἔνγκελς ὑποψιάζονταν τήν ὕπαρξη. Ἄν ὁ μαρξισμός εἶναι νεκρός μποροῦμε ὡστόσο νά βροῦμε σ' αὐτόν πολλά γιά νά στοχαστοῦμε τήν πραγματικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς πάλης τῶν τάξεων ἀπό τήν ὁποία ὅλα ἐξαρτῶνται, νά μάθουμε γιά τίς τάξεις πού ἐξαρτῶνται ἀπ' αὐτήν τήν πάλη, γιά τήν πραγματικότητα τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ πού εἶναι τό ἐπιστέγασμά τους, νά μάθουμε γιά τήν πραγματικότητα ὅλων αὐτῶν καί πολλῶν ἄλλων πραγμάτων.

Ἄν μᾶς ἀπομένει ἀκόμη αὐτή ἡ δυνατότητα προσφυγῆς στή σκέψη τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἔνγκελς, δέν ἰσχύει τό ἴδιο καί μέ τά κομμουνιστικά κόμματα. Οἰκοδομημένα πάνω στή φιλοσοφική βάση τοῦ *Μανιφέστου* καί τοῦ *Ἀντι-Ντύρινγκ*, αὐτές οἱ ὀργανώσεις ἐρείδονται σέ βάσεις πού εἶναι πέρα ως πέρα ἀπατηλές, στηρίζονται πάνω σέ *μηχανισμούς ἐξουσίας* πού οἰκοδομήθηκαν μέσα στόν ἀγώνα καί τήν ὀργάνωσή του. Τά κόμματα, στηριζόμενα πάνω στά συνδικάτα τῆς ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας, εἶναι *ὄρθιοι νεκροί* πού θά ἐπιζοῦν ὅσο διαρκεῖ ἡ ὑλική τους βάση (τά συνδικάτα κατέχοντας τήν ἐξουσία στίς ἐπιτροπές τῶν ἐπιχειρήσεων, τά κόμματα κατέχοντας τήν ἐξουσία στίς δημαρχίες), θά ἐπιζοῦν ὅσο θά εἶναι ἱκανά νά ἐκμεταλλεύονται τήν ἀφοσίωση τῶν προλεταριακῶν τάξεων, νά καταχρῶνται τήν κατάσταση τῶν ὑποπρολετάριων καί τῶν ἐργαζομένων τῆς ὑπεργολαβίας.

Στό ἑξῆς ὑπάρχει μιά *ἀσυμφιλίωτη ἀντίφαση* ἀνάμεσα στά μεγαλοφυῆ χαρακτηριστικά τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ και τοῦ Ἔνγκελς καί τόν ὀργανικό συντηρητισμό κομμάτων καί συνδικάτων. Καί τίποτε δέν ἐπιτρέπει νά προβλέψουμε ότι ἡ πάλη τῶν μή προνομιούχων θά εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τήν πάλη τῶν προνομιούχων πού κατέχουν τόν μηχανισμό τῆς ἐξουσίας. Ἄν ὁ μαρξισμός μπορεῖ ἀκόμη νά ξαναζήσει μέ ἐκλάμψεις, τά κόμματα εἶναι *ὄρθιοι νεκροί*, ἀρτηριοσκληρυμένα μέσα στήν ἐξουσία τους καί στόν μηχανισμό πού κατέχει αὐτή τήν ἐξουσία καί πού ἀναπαράγεται ἄνετα γιά νά τήν κατέχει καί γιά νά τήν ἐκμεταλλεύεται.

Ζοῦμε μέσα σ' αὐτή τήν ἀντίφαση. Τό στοίχημα τῆς γενιᾶς μας εἶναι νά τήν τινάξει στόν ἀέρα. Παρ' ὅλες τίς δυσκολίες ἡ ἐξέγερση τῆς νέας νεότητας τοῦ κόσμου θά τήν τινάξει στόν ἀέρα.

Η ΜΟΝΑΞΙΑ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ

Ἐπιτρέψτε μου ἐκ προοιμίου νά εὐχαριστήσω τήν Γαλλική Ἑταιρεία Πολιτικῆς Ἐπιστήμης καί προσωπικῶς τόν κ. Ζ. Σαρλό πού μοῦ ἔκανε τήν τιμή νά μέ προσκαλέσει. Καί ἀφῆστε μου νά σᾶς ἐμπιστευθῶ χωρίς καθυστέρηση τόν πρῶτο μου δισταγμό. Διότι ἡ Ἑταιρεία σας ἐνδιαφέρεται πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιά τά μεγάλα σύγχρονα πολιτικά προβλήματα ἐνῶ ἐγώ ἐπρότεινα ἕνα θέμα πού ἴσως κριθεῖ ἀνεπίκαιρο: τόν Μακιαβέλι. Μετά ἀπ' αὐτό, νά καί ὁ δεύτερος δισταγμός μου: εἴσθε συνηθισμένοι νά ἀκοῦτε διαλέξεις εἴτε γνωστῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, εἴτε ἱστορικῶν, εἴτε εἰδικῶν τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης. Ἐγώ ὅμως δέν εἶμαι παρά ἕνας φιλόσοφος καί θά ἤθελα ὡς φιλόσοφος ἐνώπιόν σας νά προσεγγίσω τό θέμα μου πού τό ὀνόμασα ἡ «μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι». Τό γεγονός ὅτι αὐτοπαρουσιάζομαι ὡς ἁπλός φιλόσοφος σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν πολλά ἐρωτήματα στά ὁποῖα θά δυσκολευόμουν πάρα πολύ νά ἀπαντήσω καί θά ἤθελα νά μέ συγχωρήσετε ἄν τό μόνο πού θά καταφέρω εἶναι νά δείξω πῶς ἐννοῶ ὁρισμένα σημεῖα πού θά πραγματευθῶ. Ἐλπίζω ὅτι παρά τίς διαφορές μας ὡς πρός τήν ἐπιστημονική μας κατάρτιση, παρά τίς διαφορές ἁρμοδιότητας καί ἐνδιαφερόντων, εἶναι δυνατή μιά ἀνταλλαγή ἀπόψεων ἀπό τήν ὁποία προσωπικῶς περιμένω πολλά.

Γνωρίζω ὅτι σύμφωνα μέ τίς συνήθειες τῆς Ἑταιρείας σας ὁ προσκεκλημένος ὀφείλει ν' ἀπαντήσει σέ ἐρωτήσεις πού προκαταβολικά τοῦ ἔχουν τεθεῖ. Ὁ ἀνεπίκαιρος καί κάπως ἀσυνήθιστος χαρακτήρας τοῦ θέματός μου ἀπέτρεψε, νομίζω, τούς συζητητές μου νά μοῦ θέσουν ἐρωτήσεις. Δέχθηκα μόνο τρεῖς. Μία, τοῦ κ. Πιέρ Φάβρ, ἀναφέρεται στήν ἐπιστημολογική ἀντίληψη πού πραγματεύτηκα σέ φιλοσοφικά

---

* Κειμενο διαλεξης του Λουι Αλτουσέρ στή Fondation Nationale des Sciences Politiques (1978). Δημοσιευτηκε για πρώτη φορά στό περιοδικο *Futur Anterieur*, Φεβρ 1992. Μετάφραση Αγγελος Ελεφαντης

μου δοκίμια, ἤδη ἀρκετά παλαιά. Ἂς μοῦ ἐπιτρέψει νά κρατήσω αὐτή τήν ἐρώτηση γιά μιά ἰδιαίτερη συνομιλία γιατί εἶναι πολύ προσωπική καί θά μᾶς ἀπομάκρυνε ἀπό τό θέμα μας. Ἡ δεύτερη ἐρώτηση, τῆς κυρίας Ὑσμάλ, ἀναφέρεται στήν κρίση τοῦ Γκράμσι ὅτι ὁ Μακιαβέλι εἶναι ὁ θεωρητικός τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἄρα τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ὡς κράτους μεταβατικοῦ ἀπό τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό — ἀλλά νομίζω ὅτι αὐτό ἰσχύει μέσα σέ πολύ ἐξαιρετικές συνθῆκες γιά τίς ὁποῖες θά μιλήσουμε. Ἡ τρίτη ἐρώτηση, τοῦ κ. Πορτελί, ἀφορᾶ τή σχέση μεταξύ τῆς σκέψης τοῦ Μακιαβέλι καί τῆς μαρξιστικῆς παράδοσης ναί, νομίζω ὅτι ὑπάρχει αὐτή ἡ σχέση, ἀλλά εἶναι περισσότερο μιά σχέση συνάντησης καί ἐπανάληψης παρά εὐθείας καταγωγῆς. Καί τό σημεῖο αὐτό μποροῦμε νά τό συζητήσουμε.

Ἂν ἐπιτρέπετε, λοιπόν, θά ἤθελα ν' ἀρχίσω τή συζήτηση μέ μερικές σκέψεις πάνω στό θέμα πού διάλεξα: τή μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι.

Θά μποροῦσε εὐθύς ἐξαρχῆς νά μοῦ ἀντιταχθεῖ ὅτι εἶναι παράδοξο νά μιλᾶ κανείς γιά τή μοναξιά ἑνός συγγραφέα πού, ἀπό τόν 16ο αἰώνα μέχρι σήμερα, *ἀδιακόπως*, δέν ἔπαψε εἴτε νά καταδικάζεται ὡς ὁ διάβολος, ὡς ὁ χειρότερος κυνικός, εἴτε νά ἐφαρμόζεται στήν πράξη ἀπό τούς πιό μεγάλους πολιτικούς, εἴτε νά δοξολογεῖται γιά τήν τόλμη του καί τό βάθος τῆς σκέψης του (Aufklärung, Risorgimento, ἀπό τόν Γκράμσι κ.λπ.). Πῶς μπορεῖ νά ἰσχυρίζεται κανείς ὅτι εἶναι δυνατό νά μιλᾶμε γιά τή μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι τή στιγμή πού τόν βλέπουμε μέσα στήν ἱστορία νά περιβάλλεται ἀπό μιά τεράστια συντροφιά ἄσπονδων ἐχθρῶν, ὀπαδῶν καί προσεκτικῶν σχολιαστῶν.

Μποροῦμε ὡστόσο νά μιλᾶμε γιά τή μοναξιά του ἄν παρατηρήσουμε *τή διαίρεση* πού προξενεῖ ἡ σκέψη τοῦ Μακιαβέλι σέ ὅλους ὅσοι ἐνδιαφέρονται γι' αὐτόν. Ἂν διαιρεῖ σέ τέτοιο σημεῖο τούς ἀναγνῶστες του σέ ὀπαδούς καί ἀντιπάλους κι ἄν, παρ' ὅλο πού ἀλλάζουν οἱ ἱστορικές συνθῆκες, δέν παύει νά τούς διαιρεῖ, αὐτό δείχνει ὅτι δύσκολα μποροῦμε νά τοῦ *ὁρίσουμε ἕνα στρατόπεδο*, νά τόν ταξινομήσουμε, νά ποῦμε ποιός εἶναι καί τί *σκέπτεται*. Ἡ μοναξιά του συνίσταται κατ' ἀρχήν στό γεγονός ὅτι μοιάζει *ἀνένταχτος*, ὅτι δέν μποροῦμε νά τόν ἐντάξουμε σέ ἕνα συγκεκριμένο στρατόπεδο συντροφιά μέ ἄλλους στοχαστές, δέν μπο-

ρούμε νά τόν εντάξουμε σέ μιά παράδοση, όπως μπορούμε νά τό κάνουμε μέ τόν τάδε συγγραφέα τής άριστοτελικής παράδοσης ή τόν δείνα τής παράδοσης τού φυσικού δικαίου. Καί άναμφίβολα, επειδή είναι άνένταχτος καί μή εντάξιμος, γι' αυτό κόμματα τόσο διαφορετικά καί συγγραφεϊς τόσο μεγάλοι δέν κατάφεραν ούτε νά τόν καταδικάσουν ολοσχερώς ούτε νά τόν υιοθετήσουν απολύτως, χωρίς νά τούς ξεφεύγει έν μέρει, σά νά ύπήρχε στόν Μακιαβέλι κάτι τό *άσύλληπτο*. Αν αποκλείσουμε τούς όπαδούς καί σταθούμε μόνο στούς σχολιαστές πού έδώ κι έναν αιώνα δουλεύουν πάνω στό έργο του, θά βρούμε στήν έκπληξή τους κάτι άπ' αυτή τήν άλήθεια. Μιλούσα αυτή τή στιγμή γιά τή σκέψη τού Μακιαβέλι. Όμως οί μεγάλοι σύγχρονοι σχολιαστές υιοθέτησαν, μέ πολύ στοχαστικό τρόπο, ένα *χαρακτηριστικό* τής σκέψης τού Μακιαβέλι, ένα χαρακτηριστικό πού τής προσιδιάζει καί πού μπορεϊ νά εξηγήσει τίς βίαιες διαιρέσεις πού ενέπνευσε. Η σκέψη αυτή έχει όλα τά εξωτερικά γνωρίσματα μιάς κλασικής σκέψης πού δίνει στόν εαυτό της ένα άντικείμενο, τόν *Ηγεμόνα* λόγου χάρη, τά διάφορα είδη ήγεμονιών, τίς μορφές τών ηγεμονιών, δείχνει ποιός είναι ό καταλληλότερος τρόπος νά καταχτηθούν καί νά κρατηθούν, τόν τρόπο νά κυβερνηθούν. Αλλά μιά σκέψη μέ τό νά έχει τά εξωτερικά γνωρίσματα κλασικής σκέψης σημαίνει ότι διαθέτει τά γνωρίσματα μιάς άναγνωρίσιμης σκέψης, πιστοποιήσιμης καί καθησυχαστικής, ότι έχει όλα τά γνωρίσματα μιάς σκέψης κατανοητής μέ τρόπο μονοσήμαντο, ακόμη κι άν αφήνει προβλήματα ανοιχτά. Ωστόσο όλοι σχεδόν οί σχολιαστές αναγνωρίζουν ότι υπάρχει στόν Μακιαβέλι ένα τελείως άλλο πράγμα άπό ανοιχτά προβλήματα, ένα *αίνιγμα*, κι ότι τό αίνιγμα αυτό είναι άλυτο. Ό Μπενετέτο Κρότσε στό τέλος τής ζωής του έλεγε, τό ζήτημα Μακιαβέλι *δέν θά τακτοποιηθεί ποτέ*. Τό αίνιγμα αυτό παίρνει διάφορες μορφές, π.χ. τήν πολύ γνωστή ό Μακιαβέλι είναι μοναρχικός ή δημοκρατικός; Ή μπορεί νά πάρει πολύ πιό λεπτές μορφές: πώς γίνεται καί ή σκέψη του νά είναι κατηγορηματική καί ταυτόχρονα υπαινικτική; Γιατί, όπως τό έδειξε θαυμάσια ό Κλώντ Λεφόρ, πραγματεύεται τά θέματά του μέσα άπό παρεκβάσεις, διακοπές, αντιφάσεις πού αφήνονται μετέωρες; Πώς γίνεται μιά σκέψη φαινομενικά τόσο κυριαρχημένη, στήν πραγματικότητα νά είναι τόσο πα-

ρούσα καί συνάμα τόσο μακρινή, ὁλοκληρωμένη καί ἀνολοκλήρωτη, ἀκόμη καί στήν ἴδια τήν ἔκφρασή της; Τόσα ἀμήχανα ἐπιχειρήματα λοιπόν γιά νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι ὀφείλεται στόν *μοναχικό* χαρακτήρα τῆς σκέψης του.

Ὅμως γιά τό ζήτημα αὐτό δέν μαρτυροῦν μόνο οἱ σχολιαστές ἀλλά καί οἱ ἁπλοί ἀναγνῶστες. Σήμερα ἀκόμη, ὁποιος ἀνοίξει τόν *Ἡγεμόνα* καί τούς *Λόγους*, κείμενα 450 ἐτῶν, αἰσθάνεται νά τόν καταλαμβάνει αὐτό πού ὁ Φρόυντ ὀνόμαζε παράξενη οἰκειότητα, *Unheimlichkeit*. Ἰδού πού αὐτά τά παλαιά κείμενα μᾶς ἐγκαλοῦν σά νά ἦταν σύγχρονά μας, καί μᾶς συναρπάζουν σά νά εἶχαν κατά κάποιο τρόπο γραφτεῖ γιά μᾶς, γιά νά μᾶς ποῦν κάτι πού μᾶς ἀγγίζει ἄμεσα, χωρίς νά ξέρουμε ἀκριβῶς γιατί. Αὐτή τήν παράδοξη ἐντύπωση τήν σημείωνε κιόλας ὁ Ντέ Σάνκτις τόν 19ο αἰώνα λέγοντας γιά τόν Μακιαβέλι ὅτι «*μᾶς χτυπάει αἰφνιδιαστικά καί μᾶς ἀφήνει σκεφτικούς*». Γιατί αὐτό τό χτύπημα, γιατί ἡ ἔκπληξη; Ἐπειδή ἡ σκέψη του συνεχίζεται σέ μᾶς, παρά τή θέλησή μας. Γιατί σκεφτικοί; Γιατί αὐτή ἡ σκέψη δέν μπορεῖ νά συνεχισθεῖ μέσα μας παρά μόνο ἀναστατώνοντας αὐτό πού σκεφτόμαστε, ἔχοντάς μας καταλάβει αἰφνιδιαστικά. Ὅπως μιά σκέψη ἀπέραντα κοντινή μας, πού μολαταῦτα ποτέ ὡς τώρα δέν εἴχαμε συναντήσει, καί πού θά εἶχε ἐπάνω μας αὐτή τήν ἐκπληκτική ἐξουσία νά μᾶς ἀφήνει ἔκπληκτους. Ἔκπληκτους μπροστά σέ τί;

Ἔκπληκτους ὄχι μπροστά σέ μιά συνηθισμένη ἀνακάλυψη, τήν ἀνακάλυψη ἐκείνου πού θά θεμελίωνε τή σύγχρονη πολιτική ἐπιστήμη καί πού θά τήν σχολίαζε, ὅπως τό λέει λόγου χάριν ὁ Χορκχάιμερ, κατά τό παράδειγμα αὐτοῦ πού ἔπρεπε νά κάνει ὁ Γαλιλαῖος καθώς ἐπιζητοῦσε νά ἐπισημάνει τίς παραλλαγές τῶν ἑνωμένων σέ μιά σταθερή σχέση στοιχείων, ἐκείνου πού θά εἶχε ἀντιμετωπίσει ἑπομένως τήν ἀνακάλυψή του μέ τόν θετικό τρόπο τοῦ «ἔτσι εἶναι» καί «ἰδού οἱ νόμοι» πού κυβερνοῦν τήν κυβέρνηση τῶν κρατῶν. Ὄχι, δέν εἶναι μιά ἀνακάλυψη τέτοιας τάξεως πού μᾶς ἀφήνει ἔκπληκτους, διότι ἄν αὐτή ἡ ἀνακάλυψη θά εἶχε περάσει στήν κουλτούρα μας καί θά εἶχε εἰσχωρήσει μέσα σέ μιά ὁλόκληρη ἐπιστημονική παράδοση, θά τήν εἴχαμε ἤδη συνηθίσει καί τίποτε δέν θά εἶχε πλέον νά μᾶς ἐκπλήξει, «νά μᾶς αἰφνιδιάσει». Κι ὡστόσο ὁ Μακιαβέλι αὐτοπαρουσιά-

ζεται μέ τόν τρόπο ὅλων τῶν μεγάλων πολιτικῶν ἐφευρετῶν, ὅπως αὐτοπαρουσιάστηκαν ὁ Βίκο κι ὁ Μοντεσκιέ, σάν ἐφευρέτης μιᾶς νέας γαλιλαιικῆς γνώσης, ἄν καί ἡ σκέψη του μοιάζει σά νά ἔμεινε χωρίς συνέχεια, ἀπομονωμένη μέσα στό χρόνο, ἀπομονώνοντας τό ἄτομο πού τήν γέννησε ἀπό ὅσους τήν εἶδαν νά γεννιέται.

Ἐδῶ ἀγγίζουμε ἕνα ἀποφασιστικό σημεῖο τῆς μοναξιᾶς καί τοῦ μοναχικοῦ χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ Μαχιαβέλι. Ἀλλά πρίν ἔρθουμε σ' αὐτό καί γιά νά τά καταφέρουμε θά ἤθελα νά δείξω ὅτι πρέπει πρῶτα νά διαλευκάνουμε τήν κλασική μορφή τοῦ αἰνίγματος Μαχιαβέλι.

Αὐτή ἡ κλασική μορφή εἶναι δυνατόν νά διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς. ὁ Μαχιαβέλι στό βάθος ἦταν μοναρχικός ὅπως φαίνεται νά ὑποδεικνύει ὁ *Ἡγεμόνας* ἤ δημοκρατικός ὅπως ὑποδεικνύουν οἱ *Λόγοι* στή «10η Δεκάδα»; Συνήθως ἔτσι τίθεται τό ἐρώτημα. Ἀλλά θέτοντας ἔτσι τό ἐρώτημα εἶναι σά νά δέχεται κανείς ὡς αὐτονόητη μιά *προϋπάρχουσα ταξινόμηση τῶν κυβερνήσεων*, μιά τυπολογία τῶν κυβερνήσεων, κλασική πλέον μετά τόν Ἀριστοτέλη, πού πραγματεύεται τίς διάφορες μορφές κυβερνήσεων, τήν παθολογία τους καί τή φυσιολογία τους. Ομως, ὁ Μαχιαβέλι δέν δέχεται καί δέν ἐφαρμόζει αὐτή τήν τυπολογία καί δέν ἀποδίδει στούς διαλογισμούς του ρόλο προσδιορισμοῦ τῆς οὐσίας τοῦ τάδε τύπου κυβέρνησης. Ὁ σκοπός του εἶναι τελείως διαφορετικός. Ὅπως πολύ καλά τό κατανόησε ὁ Ντέ Σάνκτις καί στή συνέχεια ὁ Γκράμσι, ὁ σκοπός του συνίσταται ὄχι στό νά διατυπώσει τή θεωρία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους πού ὑπῆρχε στόν καιρό του στή Γαλλία ἤ τήν Ἰσπανία μέ τή μορφή τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, ἀλλά *νά θέσει τό πολιτικό ἐρώτημα τῶν συνθηκῶν τῆς θεμελίωσης ἑνός ἐθνικοῦ κράτους σέ μιά χώρα χωρίς ἑνότητα, στήν Ἰταλία, μιά χώρα παραδομένη στίς ἐσωτερικές διαιρέσεις καί στίς ἐξωτερικές ἐπιδρομές*. Τό ἐν λόγω ἐρώτημα ὁ Μαχιαβέλι τό θέτει μέ *ριζικούς πολιτικούς ὅρους*, δηλαδή διαπιστώνοντας ὅτι αὐτό τό πολιτικό ἔργο, τή σύσταση τοῦ ἰταλικοῦ ἐθνικοῦ κράτους δηλαδή, κανένα ἀπό τά ὑπάρχοντα κράτη δέν μπορεῖ νά τό πραγματοποιήσει, εἴτε τό κυβερνοῦν ἡγεμόνες εἴτε εἶναι δημοκρατία, εἴτε, τέλος, εἶναι κάποιο ἀπό τά παπικά κράτη, διότι *ὅλα εἶναι παλαιά*, καί, γιά νά τό ποῦμε μέ σύγχρονους ὅρους, ὅλα εἶναι ἀκόμη μέσα στή φεουδαρ-

χία — ἀκόμη κι οἱ ἐλεύθερες πόλεις. Αὐτό τό ἐρώτημα ὁ Μακιαβέλι τό θέτει μέ *ὅρους ριζικούς* δηλώνοντας ὅτι μόνον «*ἕνας νέος ἡγεμόνας σέ μιά νέα ἡγεμονία*» θά μπορέσει νά φέρει εἰς πέρας τό δύσκολο ἔργο. Διότι ἕνας νέος ἡγεμόνας σέ μιά παλαιά ἡγεμονία τίποτε δέν θά μπορέσει νά καταφέρει, διότι ἡ παλαιά ἡγεμονία θά τόν κρατοῦσε φυλακισμένο μέσα στήν παλαιότητά της.

Νομίζω ὅτι εἶναι κεφαλαιῶδες νά κατανοήσουμε σέ βάθος τό πολιτικό νόημα αὐτῆς τῆς ἄρνησης καί τῆς ἀσάφειας στήν ὁποία ἀφήνει ὁ Μακιαβέλι τόν ἀναγνώστη του. Εἶναι φανερό ὅτι ἀναζήτησε τόν ἡγεμόνα τῶν ἐλπίδων του ἀλλά ἄλλαξε, καί στό βάθος ἤξερε ὅτι δέν μποροῦσε νά τόν βρεῖ. Ἦταν πεπεισμένος ἐξαιτίας τοῦ ἐπείγοντος χαρακτήρα τοῦ ἔργου, ἐξαιτίας τῆς πολιτικῆς ἀθλιότητας τῆς Ἰταλίας, χάρη στήν ποιότητα τοῦ ἰταλικοῦ λαοῦ, καί δεδομένου ὅτι οἱ ἐκκλήσεις ἔρχονταν ἀπ' ὅλες τίς μεριές, ἦταν, λοιπόν, πεπεισμένος ὅτι ἕνας τέτοιος ἡγεμόνας θά εἶχε τή λαϊκή συναίνεση καί βρῆκε τονισμούς γεμάτους πάθος γιά νά ἐκφράσει αὐτή τήν κατεπείγουσα ἀνάγκη. Ἡ περιπέτεια τοῦ Καίσαρα Βοργία τοῦ ἔδινε ἤδη τήν ἀπόδειξη: παραλίγο νά πετύχει νά ἱδρύσει μιά νέα ἡγεμονία διότι ὁ ἴδιος δέν ἦταν τίποτε στό ξεκίνημά του, γιατί κανενός κράτους δέν ἦταν ἡγεμόνας, ἑπομένως διότι δέν ἦταν φυλακισμένος σέ κρατικές πολιτικές μορφές μέ τίς ὁποῖες ἡ φεουδαρχία καί ἡ παποσύνη εἶχαν σκεπάσει μιάν Ἰταλία ρημαγμένη ἀπό τίς ἐπιδρομές. Πεπεισμένος γιά τό ἐπεῖγον τοῦ πολιτικοῦ ἔργου καί τῶν μέσων πού ὑπεραφθονοῦσαν στήν Ἰταλία, ἦταν ἐπίσης πεπεισμένος ὅτι ὁ ἀναμενόμενος ἡγεμόνας ἔπρεπε νά εἶναι *ἀπελευθερωμένος ἀπό ὅλα τά φεουδαλικά ἐμπόδια* γιά νά ἀναλάβει τό ἔργο αὐτό ξεκινώντας ἀπό τό τίποτε, χωρίς δηλαδή νά ὑποτάσσεται στίς ὑπάρχουσες πολιτικές μορφές. Γι' αὐτό μιλᾶ γενικά γιά «ἕναν νέο ἡγεμόνα, σέ μιά νέα ἡγεμονία», γενικά, ἀφηρημένα, χωρίς νά δώσει οὔτε ὄνομα οὔτε τόπο. Αὐτή ἡ ἀνωνυμία εἶναι ὁ τρόπος πού βρίσκει γιά νά ἀποκλείσει ὅλους τούς ὑπάρχοντες ἡγεμόνες, ὅλα τά ὑπάρχοντα κράτη, γιά νά καλέσει ἕναν ἄγνωστο νά συστήσει ἕνα νέο κράτος, ὅπως ὁ Καίσαρας Βοργίας εἶχε ἱδρύσει τό δικό του ξεκινώντας ἀπό ἕνα κομμάτι μιᾶς ἐπαρχίας πού δέν ἦταν κράτος καί πού ὁ πατέρας του ὁ Πάπας τοῦ εἶχε δώσει γιά νά τόν εὐχαριστήσει. Ἔτσι, ἕνας ἄγνω-

στος ξεκινᾶ ἀπό τό τίποτε καί ἄν ἡ τύχη συγκλίνει μέ τήν ἀρετή του, τότε θά μποροῦσε νά πετύχει, ἀλλά ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι θά θελήσει νά ἱδρύσει ἕνα *νέο κράτος*, ἕνα κράτος ἱκανό νά ζήσει, ἱκανό νά μεγαλώσει, δηλαδή νά ἑνοποιήσει τήν Ἰταλία κατακτώντας την ὁλόκληρη ἤ μέ ἄλλο τρόπο.

Ὁλο τό περιβόητο ζήτημα, ὁ Μακιαβέλι μοναρχικός ἤ δημοκρατικός, φωτίζεται ξεκινώντας ἀπ᾽ αὐτές τίς προϋποθέσεις. Διότι γιά νά μποῦν τά θεμέλια ἑνός καινούργιου κράτους πρέπει, λέει ὁ Μακιαβέλι, «νά εἶσαι μόνος», πρέπει μόνος νά φτιάξεις τήν ἔνοπλη δύναμη, ἀπαραίτητη σέ κάθε πολιτική, μόνος νά νομοθετήσεις τούς πρώτους νόμους, μόνος νά ρίξεις καί ν᾽ ἀσφαλίσεις τά θεμέλια.

Ἡ πρώτη στιγμή τοῦ κράτους ἀναγκαστικά ἐπαφίεται σ᾽ ἕναν μόνο ἄνθρωπο, πού ἀπό ἰδιώτης γίνεται ἡγεμόνας. Ἄρα, ἄν θέλετε, εἶναι στιγμή μοναρχική ἤ δικτατορική.

Ἀλλά αὐτή ἡ προϋπόθεση δέν ἀρκεῖ. Γιατί ἕνα κράτος πού σχηματίζεται μ᾽ αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἀπέραντα εὔθραυστο. Δυό κίνδυνοι τό παραμονεύουν μπορεῖ νά δεῖ τόν κύριό του νά ρίχνεται στήν τυραννία πού γιά τόν Μακιαβέλι εἶναι ἀνυπόφορη, ὅπως θά εἶναι ἀνυπόφορος ὁ δεσποτισμός στόν Μοντεσκιέ, κι αὐτό γιατί ἡ τυραννία γεννάει τό μίσος τοῦ λαοῦ καί τότε ὁ ἡγεμόνας εἶναι χαμένος καί κατά δεύτερο λόγο τό νέο κράτος ἐνδέχεται νά σπαράσσεται ἀπό ἐσωτερικές διαμάχες πού τό ἀφήνουν στό ἔλεος τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιθέσεων.

Πρέπει, λοιπόν, αὐτό τό νέο κράτος, ἀφοῦ θεμελιωθεῖ, νά εἶναι ἱκανό νά ζήσει. Γιά τό σκοπό αὐτό ὁ ἡγεμόνας, πού μόνος του τό ἵδρυσε, ὀφείλει, ὅπως λέει ὁ Μακιαβέλι, νά «πολλαπλασιασθεῖ» καί νά θεσμοθετήσει ἕνα σύστημα νόμων πού θά προστατεύουν τόν λαό ἀπό τίς καταχρήσεις τῶν ἰσχυρῶν, νά φτιάξει μιά κυβέρνηση «σύνθετη» (εἶναι δική του ἡ λέξη), στήν ὁποία θά ἀντιπροσωπεύονται ὁ βασιλιάς, ὁ λαός καί οἱ μεγάλοι. Αὐτή εἶναι ἡ δεύτερη στιγμή, ἡ στιγμή πού ἡ ἐξουσία ριζώνει μέσα στό λαό, ἀκριβέστερα μέσα στίς ἀντιφάσεις τῆς πάλης πού φέρνει τό λαό ἀντιμέτωπο πρός τούς μεγάλους. Διότι ὁ Μακιαβέλι, ἀντίθετα πρός τίς προκατασκευασμένες ἀλήθειες τοῦ καιροῦ του, ὑπερασπίζεται σκανδαλωδῶς τήν ἰδέα ὅτι οἱ συγκρούσεις τῶν ἀσθενῶν ἐνάντια στούς χοντρούς, μέ δυο λογια ἡ πάλη τῶν τά-

ξεων είναι άπαραίτητη γιά τήν ίσχυροποίηση καί τό μεγάλωμα τοῦ κράτους.

Αν θέλετε, θά μπορούσαμε νά ύποστηρίξουμε ὅτι αὐτή ή δεύτερη στιγμή είναι ή δημοκρατική στιγμή τοῦ Μακιαβέλι. Αλλά ὅταν συγκρίνουμε τά ὅσα λέει γιά τά πλεονεκτήματα τῆς κυβέρνησης στή Γαλλία καί τοῦ θαυμαστοῦ ίστορικοῦ παραδείγματος τῆς Ρώμης —ή όποία παρουσιάζει τό ἐξῆς παράδοξο. νά είναι μιά δημοκρατία πού ἵδρυσε ἕνας βασιλιάς, πού ὅμως διατήρησε τή μοναρχία μέσα στούς θεσμούς τῆς δημοκρατίας— βλέπουμε ὅτι στόν Μακιαβέλι δέν είναι δυνατόν νά ἀντιδιαστείλουμε τόν δημοκράτη ἀπό τόν μοναρχικό, ἤ μᾶλλον ή διαζευκτική ἐπιλογή ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς δύο θέσεις δέν ἁρμόζει στήν σκέψη του Διότι αὐτό πού ἐπιδιώκει δέν είναι ή μοναρχία ή ή δημοκρατία αὐτές καθεαυτές, αὐτό πού ἐπιδιώκει είναι ή ἐθνική ἑνότητα, ή σύσταση ἑνός κράτους ίκανοῦ νά πραγματοποιήσει τήν ἐθνική ἑνότητα. Ομως ή σύσταση ἑνός τέτοιου κράτους περνᾶ κατ' ἀρχήν μέσα ἀπό τή μορφή μιᾶς ἀτομικότητας πού μποροῦμε νά τήν ὀνομάσουμε βασιλιά ἐφ' ὅσον θά ἦταν ίκανός νά βάλει τά θεμέλια ἑνός νέου κράτους, νά τό καταστήσει βιώσιμο καί ίκανό νά μεγαλώσει, νά τό ἐφοδιάσει μέ μιά σύνθετη κυβέρνηση καί μέ νόμους: μιά κυβέρνηση πού θά ἐπιτρέπει τήν πάλη τῶν λαϊκῶν τάξεων, ὅπου ὁ βασιλιάς καί ὁ λαός, γιά νά ἐνισχύσουν αὐτό τό κράτος καί νά τό καταστήσουν ίκανό νά πραγματοποιήσει τήν ἐθνική του ἀποστολή, θά βρίσκονται ἀπό τήν ἴδια μεριά. Αὐτή είναι, νομίζω, ή βαθιά πρωτοτυπία τῆς σκέψης τοῦ Μακιαβέλι στό ἐν λόγῳ ζήτημα. Μέ τήν ἔννοια πού ἀντιλαμβάνεται τό πράγμα ή σύγχρονη πολιτική ἐπιστήμη δέν μποροῦμε νά ποῦμε ἀκριβῶς ὅτι είναι *ὁ θεωρητικός τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας*. Εννοεῖται στοχάζεται σέ συνάρτηση πρός τήν ἀπόλυτη μοναρχία, στηρίζεται στό παράδειγμα τῆς Ισπανίας καί τῆς Γαλλίας. Εγώ θά ἔλεγα ὅτι είναι ὁ θεωρητικός τῶν πολιτικῶν προϋποθέσεων τῆς δημιουργίας ἑνός ἐθνικοῦ κράτους, ὁ θεωρητικός τῆς θεμελίωσης ἑνός νέου κράτους κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία ἑνός νέου ἡγεμόνα, ὁ θεωρητικός τῆς διάρκειας αὐτοῦ τοῦ κράτους, τῆς ἐπέκτασής του καί τῆς ἐνίσχυσής του Είναι μιά θέση ἀπολύτως πρωτότυπη, διότι δέν στοχάζεται *τό τετελεσμένο γεγονός τῶν ἀπόλυτων μοναρχιῶν* οὔτε τόν μηχανισμό τους. Στοχάζεται τό πρός *συντέλεση*

γεγονός, αὐτό πού ὁ Γκράμσι ὀνομάζει «τό καθῆκον νά ὑπάρξει» ἕνα ὑπό ἵδρυση ἐθνικό κράτος μέσα σέ ἐξαιρετικές συνθῆκες, διότι αὐτές εἶναι *οἱ συνθῆκες ἀπουσίας κάθε πολιτικῆς μορφῆς ἱκανῆς νά παράξει αὐτό τό ἀποτέλεσμα*.

Ἔτσι, συναντῶ μέ τά προηγούμενα τόν μοναχικό χαρακτήρα τῆς σκέψης τοῦ Μακιαβέλι. Διότι ἡ μικρή φράση πού τοῦ εἶναι προσφιλής, «πρέπει νά εἶναι μόνος γιά νά βάλει τά θεμέλια ἑνός κράτους», ἀντηχεῖ παράξενα μέσα στό ἔργο του ἀπό τή στιγμή πού κατανοεῖ κανείς τήν κριτική της λειτουργία. Γιατί μόνος; Πρέπει νά εἶναι μόνος γιά νά εἶναι ἐλεύθερος νά φέρει σέ πέρας τό ἱστορικό ἔργο τῆς ἵδρυσης τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Διότι ἀπό τύχη καί ἀρετή, πρέπει κανείς νά βρεθεῖ *ἀποσπασμένος*, *ριζικά ἀποκομμένος ἀπό ὅλες τίς ρίζες*, *ἀποσπασμένος ἀπό κάθε δυνατότητα ἐπιστροφῆς* στίς πολιτικές μορφές τοῦ κόσμου τῆς ὑπαρκτῆς Ἰταλίας, διότι εἶναι ὅλες ἀπαρχαιωμένες, ὅλες σημαδεμένες ἀπό τή φεουδαρχία, καί δέν μπορεῖ κανείς τίποτε νά περιμένει ἀπ' αὐτές. Ὁ ἡγεμόνας δέν μπορεῖ νά εἶναι νέος παρά μόνο ἄν εἶναι προικισμένος μ' αὐτή τή μοναξιά, δηλαδή μέ τήν ἐλευθερία νά δημιουργήσει τό νέο κράτος. Εἶπα: πρέπει ὁ νέος ἡγεμόνας νά *βρεθεῖ*, ἀπό τύχη καί ἀπό ἀρετή, σά νά ἦταν ἐντελῶς ἀποσπασμένος ἀπ' ὅλο αὐτό τό παρελθόν, τούς θεσμούς του, τά ἤθη του καί τίς ἰδέες του, *νά βρεθεῖ*, διότι παραδόξως ὁ Μακιαβέλι, πού μέ τό μανιφέστο του κάνει ἔκκληση στή συνείδηση τῶν συγχρόνων του, δέν ὑπολογίζει *στή συνειδητοποίηση* τοῦ ἀτόμου. Ἄν τό ἄτομο ἔχει ἀρετή, αὐτό φριακά δέν εἶναι ζήτημα συνείδησης καί βούλησης Ἄν ἔχει ἀρετή σημαίνει ὅτι τυχαίνει νά διακατέχεται καί συνέχεται ἀπ' αὐτήν. Ὁ Μακιαβέλι δέν ἔγραψε μιά πραγματεία περί παθῶν οὔτε γιά τήν πνευματική μεταρρύθμιση. Γι' αὐτόν δέν εἶναι ἡ συνείδηση ἀλλά ἡ συνάντηση τῆς τύχης καί τῆς ἀρετῆς πού κάνουν ὥστε τό τάδε ἄτομο νά βρεθεῖ ἀποσπασμένο ἀπό τίς συνθῆκες τοῦ παλαιοῦ κόσμου γιά νά βάλει τά θεμέλια τοῦ νέου κράτους. Ναί, αὐτή ἡ φράση ἠχεῖ παράξενα μέσα στό ἔργο τοῦ Μακιαβέλι. Ὅπως ὁ ἴδιος λέει «πρέπει νά εἶναι κανείς μόνος γιά νά βάλει τά θεμέλια τοῦ νέου κράτους», θά ἔλεγα ὅτι χρειάστηκε στόν Μακιαβέλι νά εἶναι μόνος γιά νά μπορέσει νά γράψει τόν *Ἡγεμόνα* καί τούς *Λόγους*. Μόνος, δηλαδή ἀποσπασμένος ἀπό τά αὐτονόητα πού βασίλευαν στόν παλαιό κό-

σμο, ἀποσπασμένος ἀπό τήν ἰδεολογία του ὥστε νά ἔχει τήν ἐλευθερία νά ἱδρύσει μιά νέα θεωρία, καί νά ριψοκινδυνέψει, ὅπως οἱ θαλασσοπόροι γιά τούς ὁποίους μιλᾶ, σέ ἄγνωστα νερά.

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση. Σέ μιά ἐποχή ὅπου κυριαρχοῦσαν τά μεγάλα θέματα τῆς ἀριστοτελικῆς ἰδεολογίας, ὅπως τά εἶχε ἐπαναπραγματευθεῖ ἡ χριστιανική παράδοση καί ὁ ἰδεαλισμός τῶν διφορούμενων τοῦ οὑμανισμοῦ, ὁ Μακιαβέλι ἐγκαταλείπει αὐτές τίς κυρίαρχες ἰδέες. Ἡ ρήξη αὐτή όσο δέν διακηρύσσεται ρητά τόσο εἶναι βαθιά. Ἔχουμε σκεφθεῖ ὅτι στό ἔργο του, ἐνῶ ἐπικαλεῖται συνεχῶς τήν ἀρχαιότητα, δέν ἀναφέρεται ὡστόσο στήν ἀρχαιότητα τῶν γραμμάτων, τῆς φιλοσοφίας καί τῶν τεχνῶν, τῆς ἰατρικῆς καί τοῦ δικαίου, πού εἶναι τόσο τρέχουσα συνήθεια στούς διανοουμένους τῆς ἐποχῆς; Ἔχουμε σκεφθεῖ ὅτι, ἀντίθετα, ἐπικαλεῖται μιά *ἐντελῶς ἄλλη ἀρχαιότητα*, γιά τήν ὁποία κανείς δέν μιλᾶ, τήν ἀρχαιότητα τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς; Ἔχουμε πάρει ὑπόψη ὅτι σ' αὐτό τό ἔργο, πού μιλᾶ συνεχῶς γιά τήν πολιτική τῶν ἀρχαίων, πρακτικά δέν ἀναφέρεται ποτέ στούς μεγάλους πολιτικούς στοχαστές τῆς ἀρχαιότητας, ποτέ δέν μιλᾶ γιά τόν Πλάτωνα, τόν Ἀριστοτέλη, ποτέ γιά τόν Κικέρωνα καί τούς Στωικούς; Ἀναλογισθήκαμε ὅτι στό ἔργο τοῦ Μακιαβέλι δέν ὑπάρχει κανένα ἴχνος ἐπιρροῆς ἀπό τήν χριστιανική πολιτική παράδοση οὔτε ἀπό τόν ἰδεαλισμό τῶν οὑμανιστῶν; Κι ἄν εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ὁ Μακιαβέλι διαχωρίζει τή θέση του ἀπό κάθε παρελθόν, πού ὡστόσο δεσπόζει στήν ἐποχή του, παρατηρήσαμε τή διακριτικότητα μέ τήν ὁποία τό κάνει; Χωρίς πάταγο. Λέει ἁπλῶς ὅτι προτίμησε νά προχωρήσει πρός τήν οὐσιαστική πραγματικότητα *τοῦ πράγματος* (della cosa*), παρά πρός τή φαντασία πού τήν ἀπορρίπτει κατηγορηματικά, ἀλλά ξέρουμε ὅτι τήν ἐκπροσωποῦν πολύ μεγάλα ὀνόματα τοῦ καιροῦ του. Ἔπρεπε, σίγουρα, νά εἶναι μόνος γιά νά ὑποκρύψει τήν ἀνακάλυψή του καί νά ἀποσιωπήσει τό ὄνομα ἐκείνων πού καταπολεμοῦσε, ὅπως πράγματι τό ἔκανε.

Ἀλλά αὐτά δέν ἀρκοῦν γιά νά ἀναλογισθεῖ κανείς τή μοναχικότητα τοῦ Μακιαβέλι. Διότι ἄν ἦταν ὁ μόνος πού διατύπωσε μιά νέα ἀλήθεια, τοῦτο δέν ἀρκεῖ νά τόν κλείσει στή

* Ιταλικα στό κείμενο Σ.τ.Μ

μοναξιά του. Όλοι οἱ μεγάλοι ἐφευρέτες μᾶς ἔγιναν ὀνομαστοί καί οἱ λόγοι τους μᾶς ἔχουν γίνει γνωστοί. Δέν είναι ἡ περίπτωσή του

Ὁ Μακιαβέλι είναι μόνος διότι ἔμεινε ἀπομονωμένος, ἔμεινε ἀπομονωμένος διότι ἄν καί οἱ πάντες πάλεψαν μέ τή σκέψη του, *δέν στοχάστηκαν μέσα στή σκέψη του*. Καί δέν τό ἔπραξαν γιά λόγους πού ὀφείλονται στή φύση τῆς σκέψης του, ἀλλά ἐπίσης γιά λόγους πού ὀφείλονται στή φύση τῆς σκέψης μέ τήν ὁποία στοχάστηκαν μετά ἀπ' αὐτόν

Ὁ καθένας ξέρει ὅτι, ἤδη ἀπό τόν XVII αἰώνα, οἱ ἰδεολόγοι τῆς ἀστικῆς τάξης ἐπεξεργάστηκαν μιάν ἐντυπωσιακή πολιτική φιλοσοφία, τή φιλοσοφία τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού ἐπεσκίασε τά πάντα, φυσικά καί τή σκέψη τοῦ Μακιαβέλι. Ἡ ἐν λόγῳ φιλοσοφία οἰκοδομήθηκε μέ βάση ἔννοιες πού ἔρχονταν ἀπό τή νομική ἰδεολογία, μέ βάση τά δικαιώματα τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου, καί προσπάθησε νά συναγάγει θεωρητικά τήν ὕπαρξη τῶν θετικῶν δικαιωμάτων καί τοῦ πολιτικοῦ κράτους μέ βάση τά κατηγορήματα πού ἡ νομική ἰδεολογία ἀποδίδει στό ἀνθρώπινο ὑποκείμενο (ἐλευθερία, ἰσότητα, ἰδιοκτησία). Μπροστά στόν Μακιαβέλι ὅμως καί στά ζητήματα πού αὐτός ἔθεσε, ἀντιμετωπίζουμε ἕναν ἐντελῶς ἄλλο τρόπο σκέψης. Βρισκόμαστε ἐπίσης μπροστά *σέ* ἕναν ἄλλο ἰδεολογικό καί πολιτικό κόσμο. Διότι τό ὑπ' ἀριθμόν ἕνα ἀντικείμενο καί τό διακύβευμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἀπόλυτη μοναρχία. Ἄν οἱ θεωρητικοί θέλουν νά τήν θεμελιώσουν πάνω στό δίκαιο (ὅπως ὁ Χόμπς) ἤ νά τήν ἀνασκευάσουν μέ βάση τό δίκαιο (ὅπως ὁ Λόκ κι ὁ Ρουσώ), ἀπό τήν ἀπόλυτη μοναρχία ξεκινοῦν καί γι' αὐτήν μιλοῦν, αὐτή εἶναι τό ζήτημα, εἴτε προβάλλεται ἡ δικαιολόγησή της εἴτε ἡ ἀμφισβήτησή της Ἐδῶ ἡ διαφορά εἶναι κραυγαλέα. Ὁ Μακιαβέλι κάνει λόγο γιά τήν ἀπόλυτη μοναρχία πού ὑπάρχει στή Γαλλία ἤ τήν Ἱσπανία, φέροντάς την ὅμως ὡς παράδειγμα καί ἐπιχείρημα γιά νά πραγματευθεῖ ἕνα *τελείως διαφορετικό ἀντικείμενο· τή σύσταση ἐθνικοῦ κράτους στήν Ἰταλία*. Μιλάει, λοιπόν, γιά τό *πρός συντέλεση γεγονός*. Οἱ θεωρητικοί τοῦ φυσικοῦ δικαίου μιλοῦν μέσα στό *τετελεσμένο γεγονός, κάτω ἀπό τό τετελεσμένο γεγονός τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας* Θέτουν προβλήματα δικαίου διότι τό γεγονός ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ, εἴτε τό γεγονός ἀμφισβητεῖται εἴτε εἶναι

προβληματικό καί πρέπει νά θεμελιωθεῖ στό δίκαιο, εἴτε τό γεγονός εἶναι καθιερωμένο καί πρέπει νά τοῦ ἀμφισβητηθοῦν οἱ δικαιικοί του τίτλοι. Ἀλλά ἐνεργώντας ἔτσι οἱ φιλόσοφοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐπικαλύπτουν κάθε ἄλλο λόγο γιά τήν ἀπόλυτη μοναρχία καί τό κράτος, καί εἰδικά καλύπτουν τόν λόγο τοῦ Μακιαβέλι γιά τόν ὁποῖο κανείς δέν σκέφτεται ὅτι ἔχει φιλοσοφική σημασία, ἀκριβῶς γιατί ἐκεῖνος δέν μιλᾶ τή γλώσσα τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ἐδῶ ἴσως βρίσκεται τό ἀκραῖο σημεῖο τῆς μοναξιᾶς τοῦ Μακιαβέλι. Ὅτι δηλαδή κατέχει μιά θέση μοναδική καί ἔωλη μέσα στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς σκέψης, ἀνάμεσα σέ μιά μακρά ἠθικολογούσα θρησκευτική καί ἰδεαλιστική παράδοση, τήν ὁποία ἀρνήθηκε ριζικά, καί τή νέα παράδοση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού θά πλημμυρίσει τά πάντα καί στήν ὁποία ἀναγνώρισε τόν ἑαυτό της ὁ ἀνερχόμενος ἀστισμός.

Ἡ μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι συνίσταται στό ὅτι ἀπαλλάχθηκε ἀπό τήν πρώτη παράδοση πρίν ἀκόμη ἡ δεύτερη κατακλύσει τά πάντα. Σ' αὐτή τή δεύτερη παράδοση οἱ ἀστοί ἰδεολόγοι βάλθηκαν ἐπί πολύ καιρό, μέσα ἀπό τό φυσικό δίκαιο, νά ἀφηγοῦνται τή μαγευτική τους ἱστορία τοῦ κράτους, ἐκείνη πού ξεκινᾶ ἀπό τό φυσικό κράτος, συνεχίζεται μέ τό κράτος πολέμου, πρίν νά ἠρεμήσει στό κοινωνικό συμβόλαιο μέ τό ὁποῖο γεννιέται τό κράτος καί τό θε-ικό δίκαιο. Ἱστορία ὁλοσχερῶς μυθική, ἀλλά πού ἠχεῖ τόσο εὐχάριστα διότι, τελικά, ἐξηγεῖ σ' ἐκείνους πού ζοῦν μέσα στό κράτος ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό φοβερό στήν καταγωγή τοῦ κράτους, μόνο ἡ φύση καί τό δίκαιο, ἑπομένως τό κράτος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό δίκαιο, εἶναι καθαρό ὅπως τό δίκαιο καί, ὅπως τό ἐν λόγω δίκαιο βρίσκεται μέσα στήν ἀνθρώπινη φύση, τί τό ποιό φυσικό, τί τό ποιό ἀνθρώπινο ἀπό τό κράτος;

Γνωρίζουμε ὅλοι τό VII τμῆμα τοῦ Πρώτου βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου* ὅπου ὁ Μάρξ βάλλει κατά τῆς «ἀρχέγονης συσσώρευσης» (πού μεταφράστηκε «πρωταρχική συσσώρευση*).

* Στά γαλλικά primitive, δηλαδή πρωτόγονη

Σ' αὐτή λοιπόν τήν ἀρχέγονη συσσώρευση οἱ ἰδεολόγοι τοῦ καπιταλισμοῦ ἀφηγοῦνταν τή διδακτική ἱστορία τοῦ κεφαλαίου, ὅπως ἀκριβῶς οἱ φιλόσοφοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀφηγοῦνταν τήν ἱστορία τοῦ κράτους. Ἀρχικά, λοιπόν, ὑπῆρχε ἕνας ἀνεξάρτητος δουλευτής, πού εἶχε τέτοιο πάθος μέ τή δουλειά καί πνεῦμα οἰκονομίας ὥστε μπόρεσε νά ἀποταμιεύσει καί ὕστερα ν' ἀνταλλάξει. Ὁπότε, πέρασε κάποιος φτωχός, κι αὐτός τόν ἐξυπηρέτησε ταΐζοντάς τον μέ ἀντάλλαγμα τή δουλειά του. Αὐτή ἡ γενναιοδωρία ἐπέτρεψε στόν δουλευτή μας ν' αὐξήσει τό βιός του καί νά προσφέρει κι ἄλλες ὑπηρεσίες τοῦ ἴδιου εἴδους σέ ἄλλους φουκαράδες. Ἐξοῦ ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου: μέ τήν ἐργασία, τήν ἀσκητικότητα καί τή γενναιοδωρία. Ξέρουμε πῶς ἀπαντᾶ ὁ Μάρξ σ' αὐτή τήν ἱστορία: μέ τήν ἱστορία τῶν ληστειῶν, τῶν κλοπῶν, τῶν χαρατσωμάτων, μέ τό βίαιο ξερίζωμα τῶν Ἄγγλων χωρικῶν πού τούς κυνήγησαν ἀπό τή γῆ τους, κατέστρεψαν τά κτήματά τους καί τούς ἔριξαν στό δρόμο. Ὁ Μάρξ ἀπαντᾶ μέ μιάν ἄλλη ἱστορία, συναρπαστική κι αὐτή ἀλλά διαφορετική ἀπό τίς τετριμμένες κοινοτυπίες τῶν ἰδεολόγων τοῦ καπιταλισμοῦ.

Θά ἔλεγα, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὅτι ὁ Μακιαβέλι ἀπαντᾶ κάπως μ' αὐτό τόν τρόπο στόν διδακτικό λόγο πάνω στήν ἱστορία τοῦ κράτους, πού χρησιμοποιοῦν οἱ φιλόσοφοι τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Θά ἔφτανα μέχρι νά ὑπαινιχθῶ ὅτι ὁ Μακιαβέλι εἶναι ἕνας ἀπό τούς σπάνιους μάρτυρες αὐτοῦ πού θά ὀνόμαζα *πολιτική πρωταρχική συσσώρευση*, ἕνας ἀπό τούς σπάνιους θεωρητικούς τῶν ἀπαρχῶν τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Ἀντί νά πεῖ ὅτι τό κράτος γεννήθηκε ἀπό τό δίκαιο καί τή φύση, μᾶς λέει μέ ποιόν τρόπο ὀφείλει νά γεννηθεῖ ἕνα κράτος ἄν θέλει νά ἐπιζήσει καί νά εἶναι ἀρκετά δυνατό ὥστε νά γίνει τό κράτος ἑνός ἔθνους. Δέν μιλᾶ τή γλώσσα τοῦ δικαίου, μιλᾶ τή γλώσσα τῆς δύναμης, ὅπλο ἀπαραίτητο γιά νά συσταθεῖ ἕνα κράτος· μιλᾶ τή γλώσσα τῆς ἀναγκαίας στίς ἀπαρχές τοῦ κράτους ὠμότητας, μιλᾶ τή γλώσσα μιᾶς πολιτικῆς χωρίς θρησκεία πού ὅμως ὀφείλει νά χρησιμοποιήσει ὁπωσδήποτε τή θρησκεία, μιᾶς πολιτικῆς πού ὀφείλει νά εἶναι ἠθική ἀλλά νά μπορεῖ καί νά μήν εἶναι, μιᾶς πολιτικῆς πού πρέπει ν' ἀπαρνηθεῖ τό μίσος ἀλλά νά ἐμπνέει τό φόβο, μιλᾶ τή γλώσσα τῆς πάλης ἀνάμεσα στίς τάξεις καί ἐντάσσει τό δίκαιο, τούς νόμους καί

τήν ἠθική σέ ὑποδεέστερη θέση. Διδαγμένοι ἀπό τίς βιαιότητες τῆς ἱστορίας ὅταν τόν διαβάζουμε κάτι μᾶς συναρπάζει σ' αὐτόν: βλέπουμε, πολύ πρίν οἱ ἰδεολόγοι τοῦ ἀστισμοῦ νά σκεπάσουν τήν πραγματικότητα μέ τίς ἱστορίες τους, ἕνα ἄνθρωπο πού εἶναι ἱκανός ὄχι νά ζεῖ, ὄχι νά ὑπομένει ἀλλά νά *στοχάζεται* τήν βία τοῦ τοκετοῦ τοῦ κράτους. Ὁ Μακιαβέλι ρίχνει ἕνα φῶς διαπεραστικό στίς ἀπαρχές τῆς ἐποχῆς μας, τῆς ἐποχῆς τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν. Ἀκόμη καί μέ τόν οὐτοπισμό του, μέ τήν ἀναγκαία καί συνάμα ἀδιανόητη ὑπόθεση ὅτι τό νέο κράτος μπορεῖ νά ξεκινήσει ὁπουδήποτε, ρίχνει ἐπίσης φῶς διαπεραστικό πάνω στόν *διακυβευόμενο χαρακτήρα τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐθνικῶν κρατῶν*. Γιατί, γιά μᾶς, εἶναι τά πάντα ἀποτυπωμένα πάνω στόν χάρτη, σάν νά εἶναι γιά πάντα καθηλωμένα σ' ἕνα πεπρωμένο πού ἀνέκαθεν τούς εἶχε προηγηθεῖ. Γι' αὐτόν ἀντίθετα, σέ μεγάλο βαθμό, εἶναι διακυβευόμενα. Τά σύνορα δέν εἶναι γιά πάντα σταθερά, χρειάζονται κατακτήσεις, ἀλλά ὡς ποῦ; Στά ὅρια τῶν γλωσσῶν; Πέρα ἀπ' αὐτά; Στά ὅρια τῆς δύναμης; Ἐμεῖς τά ξεχάσαμε ὅλ' αὐτά. Ὅταν τόν διαβάζουμε μᾶς συναρπάζει ὅπως μᾶς ἁρπάζει ἡ λησμονιά μας. Μᾶς συναρπάζει αὐτή ἡ παράξενη οἰκειότητα, ὅπως λέει ὁ Φρόυντ, ἡ οἰκειότητα ἑνός ἀπωθημένου.

Ἐπανέρχομαι στή μοναχικότητα τοῦ Μακιαβέλι κάνοντας λόγο γι' αὐτό πού εἶναι ἴσως τό πιό ἔωλο στό λόγο του. Σημείωνα πρίν λίγο τά ἀποτελέσματα ἔκπληξης πού προξενεῖ ἡ ἀνάγνωσή του. Γιατί μᾶς ἐκπλήσσει, τί θέλει νά πεῖ, γιατί συλλογίζεται ἔτσι, μέ ἕναν τόσο ἐπαμφοτερίζοντα τρόπο, περνώντας ἀπό τό ἕνα κεφάλαιο στό ἄλλο χωρίς νά εἶναι ὁρατή ἡ ἀναγκαιότητα αὐτοῦ τοῦ περάσματος, διακόπτοντας ἕνα θέμα πού θά πρέπει νά τό ἀναζητήσει κανείς πιό κάτω, γιατί χωρίς ποτέ νά τελειώνει ξαναπιάνει τά ζητήματα, χωρίς ποτέ νά τούς δώσει ἀπάντηση μέ τήν ἀναμενόμενη μορφή; Ὁ Κρότσε ἔλεγε ὅτι τό ζήτημα Μακιαβέλι δέν θά τακτοποιηθεῖ ποτέ. Θά ἦταν ἴσως σωστό *νά ἀναρωτηθοῦμε μήπως εἶναι ὁ τύπος ἐρωτήσεων πού τοῦ θέτουμε αὐτός πού δέν μπορεῖ νά πάρει ἀπάντηση παρά ὁ τύπος ἐρωτήσεων πού ἀπαιτεῖ καί περιμένει*.

Πολλά εἰπώθηκαν ὅτι ὁ Μακιαβέλι ἦταν ὁ θεμελιωτής τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καί πολλοί εἶναι οἱ σχολιαστές πού ἀρέσκονται νά ξαναβρίσκουν στό ἔργο του μιά ἀπό τίς πρῶτες

μορφές τῆς σύγχρονης θετικότητας πού μαζί μέ τή φυσική τοῦ Γαλιλαίου καί τήν καρτεσιανή ἀνάλυση, εἰκονίζουν σέ ὅλους τούς τομεῖς μιά νέα *τυπική λογικότητα*, ἐκείνη *τῆς θετικῆς ἐπιστήμης* μέ τήν ὁποία ἡ νέα ἀστική τάξη ἀπέκτησε τήν ἱκανότητα νά κυριαρχεῖ στή φύση γιά νά ἀναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις. Ἀκολουθώντας αὐτόν τό δρόμο μποροῦμε εὔκολα νά βροῦμε στόν Μακιαβέλι τό τάδε ἤ δείνα χωρίο, ἐκείνη ἤ τήν ἄλλη μορφή πνευματικοῦ πειραματισμοῦ, τήν τάδε μορφή καθιερωμένης γενίκευσης γιά νά ἐντοπίσουμε τίς παραλλαγές μιᾶς σχέσης πού ἐπιτρέπουν μιά τέτοια θεώρηση. Μποροῦμε νά ποῦμε γιά παράδειγμα σχετικά μέ τόν ἡγεμόνα ὅτι προβαίνει ἀπαριθμώντας ἐξαντλητικά τίς διάφορες ἡγεμονίες, ὅτι προοιωνίζεται τόν κανόνα τῶν λεπτομερῶν καταμετρήσεων τοῦ Ντεκάρτ, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Μακιαβέλι στή σχέση τύχης καί ἀρετῆς καθιερώνει κάτι σάν νόμο ἀνάλογο μέ ἐκείνους πού θά καθιερώσουν οἱ ἀπαρχές τῆς σύγχρονης φυσικῆς κ.λπ. Μέ γενικό τρόπο, ἄν ἐγκαταλείπει τή φαντασία γιά νά ὁδηγηθεῖ, ὅπως λέει, κατευθείαν στήν οὐσιαστική ἀλήθεια τοῦ πράγματος, εἶναι βέβαιο ὅτι προβαίνει σύμφωνα μέ τό πνεῦμα μιᾶς νέας θετικῆς ἐπιστήμης πού δέν συγκροτεῖται καί δέν ἀναπτύσσεται παρά μόνο μέ τήν αὐστηρή προϋπόθεση ὅτι δέν κρύβει τό ὄνομά της.

Ὅμως, νομίζω, ἀποδίδοντάς του αὐτό τόν λόγο τῆς καθαρῆς θετικότητας θά προσκρούουμε πάντα σ' ἐκείνη τήν ἀμήχανη ἔλλειψη γιά τήν ὁποία μιλοῦσα, σ' ἐκείνη τήν ἀβεβαιότητα τῶν θέσεών του καί τόν ἀτερμάτιστο χαρακτήρα μιᾶς σκέψης πού παραμένει αἰνιγματική. Πρέπει νά προσεγγίσουμε τόν Μακιαβέλι ἀπό μιάν ἄλλη σκοπιά, ν' ἀκολουθήσουμε τή διαίσθηση τοῦ Γκράμσι πάνω στό ζήτημα αὐτό.

Ὁ Γκράμσι ἔγραψε ὅτι ὁ *Ἡγεμόνας* ἦταν ἕνα πολιτικό μανιφέστο. Ἀλλά ἄν θέλουμε νά δοῦμε ἕνα πολιτικό μανιφέστο ὡς ἰδεατό μοντέλο, τό ἰδιάζον χαρακτηριστικό του εἶναι ὅτι δέν μποροῦμε νά τό ἐκλάβουμε ὡς καθαρόν θεωρητικό λόγο, ὡς καθαρή θετική πραγματεία. Ὄχι γιατί ἡ θεωρία ἀπουσιάζει ἀπό ἕνα μανιφέστο ἄν δέν περιεῖχε θετικά στοιχεῖα γνώσης, δέν θά ἦταν παρά διακήρυξη στό κενό. Ἀλλά ἕνα πολιτικό μανιφέστο, πού ἐπιδιώκει νά παράξει ἱστορικά ἀποτελέσματα, ὀφείλει νά ἐγγραφεῖ σέ ἕνα ἐντελῶς ἄλλο πεδίο ἀπό ἐκεῖνο τῆς καθαρῆς γνώσης πρέ-

πει νά ἐγγραφεῖ στό πεδίο τῆς πολιτικῆς συγκυρίας ἐντός τῆς ὁποίας θέλει νά δράσει καί νά ἐνταχθεῖ καθ' ὁλοκληρίαν στήν πολιτική πρακτική πού ἐπιβάλλει ἡ συγκυρία καί ἡ σχέση δυνάμεων πού τήν προσδιορίζουν. Θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει μιά σύσταση ὁλωσδιόλου κοινότυπη, ἀλλά τό ζήτημα γίνεται πολύ σύνθετο ὅταν βλέπουμε ὅτι αὐτή ἡ ἐγγραφή τῆς ἀντικειμενικῆς, ἐξωτερικῆς πολιτικῆς συγκυρίας πρέπει ἐπίσης νά ἀναπαρασταθεῖ στό ἐσωτερικό τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου πού τήν διακονεῖ, ἄν βέβαια θέλουμε ν' ἀποφύγουμε ἐκεῖνος πού διαβάζει τό κείμενο τοῦ μανιφέστου νά ἀναφέρεται ὁ ἴδιος στήν συγκυρία μετά λόγου γνώσεως, καί νά μετρᾶ μέ ἀκρίβεια τή θέση πού κατέχει τό μανιφέστο μέσα στήν ἐνλόγω συγκυρία. Ἤ διαφορετικά, γιά νά εἶναι τό μανιφέστο πραγματικά πολιτικό καί ρεαλιστικό-ὑλιστικό, πρέπει ἡ θεωρία πού διατυπώνει ὄχι μόνο νά εἶναι ρητή μέσα στό ἴδιο τό μανιφέστο, ἀλλά τό ἴδιο νά τήν τοποθετεῖ στόν κοινωνικό χῶρο ὅπου παρεμβαίνει καί ὅπου στοχάζεται. Θά μπορούσαμε νά δείξουμε ὅτι αὐτό συμβαίνει μέ τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ἀφοῦ ἐξέθεσε τή θεωρία τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, τοποθετεῖ τή θεωρία τῶν κομμουνιστῶν κάπου μέσα σ' αὐτή τήν κοινωνία, στήν περιοχή ἄλλων κοινωνικά ἐνεργῶν θεωριῶν. Γιατί αὐτός ὁ διπλασιασμός, αὐτή ἡ διπλή ἀνάπτυξη; Γιά νά τοποθετηθεῖ ἡ ἰδεολογική θέση πού κατέχει αὐτή ἡ θεωρία μέσα στό χῶρο τῶν ἀναλυόμενων σχέσεων δύναμης, μέσα στήν ἀναλυόμενη ἱστορική συγκυρία. Πρόκειται γιά μιά διπλή βούληση. Ἀπό τή μιά μεριά ὑπάρχει ἡ βούληση νά ἐπισημανθεῖ μέ σαφήνεια τό εἶδος ἀποτελεσματικότητας πού ἀναμένει κανείς ἀπό τή θεωρία καί πού ἔτσι ὑποβάλλεται στίς συνθῆκες ὕπαρξής της μέσα στό κοινωνικό σύστημα. Καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐκδιπλώνεται ἡ βούληση νά ὁρισθεῖ τό νόημα τῆς θεωρίας ἀνάλογα μέ τή θέση πού καταλαμβάνει στήν ταξική πάλη.

Μέ ὅρους ἀφαίρεσης εἶπα ἐδῶ κάτι πού εἶναι ἀρκετά ἁπλό καί πού ἐμπεριέχεται σέ ὅλα ὅσα ἔγραψε ὁ Μάρξ καί πού ὁ Γκράμσι τά κατάλαβε πολύ καλά. Θέλω νά πῶ ὅτι ἄν ἡ σκέψη τοῦ Μακιαβέλι εἶναι ὁλόκληρη διατεταγμένη γύρω ἀπό τό ἱστορικό καθῆκον τῆς συγκρότησης ἑνός ἐθνικοῦ κράτους, ἄν ὁ *Ἡγεμόνας* ἐμφανίζεται ὡς ἕνα μανιφέστο, αὐτός πού ἀπό πεῖρα ἤξερε τί σημαίνει πολιτική πρα-

κτική, ὄχι μόνο γιατί εἶχε διατρέξει τίς πρεσβεῖες τῆς Εὐρώπης, ὄχι μόνο γιατί εἶχε συμβουλέψει ἡγεμόνες, εἶχε γνωρίσει τόν Καίσαρα Βοργία, ἀλλά καί ἐπειδή σχημάτισε καί ὀργάνωσε στρατιωτικά σώματα στήν Τοσκάνη, θέλω νά πῶ λοιπόν ὅτι *ἄν ὁ Μακιαβέλι παίρνει ὑπόψη του τήν πολιτική πρακτική, ἡ σκέψη του τότε δέν μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ κάτω ἀπό ἕνα ἁπλό ἔξωθεν τῆς θετικότητας ἑνός οὐδέτερου χώρου*. Μποροῦμε, ἀντίθετα, νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἄν ἡ θεωρητική σκέψη τοῦ Μακιαβέλι εἶναι ἀμήχανη, αὐτό συμβαίνει διότι κατανέμει τά θεωρητικά στοιχεῖα πού ἀναλύει πάνω σέ μιά ἐντελῶς διαφορετική διάταξη ἀπό μιάν ἁπλή διατύπωση τῶν σταθερῶν σχέσεων ἀνάμεσα στά πράγματα. Η ἄλλη διάταξη εἶναι αὐτή πού βλέπουμε στόν *Ἡγεμόνα* καί τούς *Λόγους*, μιά διάταξη πού διαταράσσεται διαρκῶς ὄχι μόνο ἀπό τίς μεταβλητές συνθῆκες τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καί ἀπό τά διακυβεύματα, ἀλλά ἐπίσης ἀπό τή θέση του μέσα στίς πολιτικές συγκρούσεις καί ἀπό τήν ἀναγκαιότητα, πού ἐπεσήμανα, νά ἐπανεγγράψει αὐτόν τό θεωρητικό πολιτικό λόγο στό πεδίο γιά τό ὁποῖο ὁμιλεῖ. Τό ὅτι ὁ Μακιαβέλι ἔχει πλήρη συνείδηση αὐτῆς τῆς ἀπαίτησης μαρτυροῦν πολλά ἀποσπάσματα. Δέν χρειάζεται νά τά ἀναφέρω. Θά ἀναφερθῶ μόνο σέ ἕνα πού βρίσκεται στήν ἀφιέρωση τοῦ *Ἡγεμόνα*.

> «Δέν θά ἤθελα (...) νά μοῦ ἀποδοθεῖ ἡ οἴηση ὅτι ἄν καί εἶμαι μικρός καί χαμηλῆς κοινωνικῆς θέσης, ἔχω ὡστόσο τό θράσος νά πραγματεύομαι τά τῶν κυβερνήσεων τῶν Ἡγεμόνων καί νά δίνω τούς κανόνες πού πρέπει νά τίς διέπουν. Διότι, ὅπως ἐκεῖνοι πού ζωγραφίζουν τά τοπία κάθονται στήν πεδιάδα γιά νά ἀτενίσουν τά βουνά καί τά ψηλώματα καί ἀντίθετα, γιά νά ἀτενίσουν τίς πεδιάδες κάθονται στά ψηλώματα, ἔτσι ἀκριβῶς, γιά νά γνωρίσει κανείς τή φύση τῶν λαῶν, πρέπει νά εἶναι Ἡγεμόνας καί γιά νά γνωρίσει καλά τούς Ἡγεμόνες πρέπει νά εἶναι λαϊκός».

Ἄν δέν λησμονοῦμε ὅτι ὁ Μακιαβέλι δέν ἔγραψε μιά πραγματεία περί λαοῦ, ἀλλά ἕνα δοκίμιο περί ἡγεμόνος καί ὅτι χωρίς νά τοῦ ἀποδίδει θέση ἐπιχειρήματος θετικοῦ, ἀντίθετα, ἀναγγέλλει χωρίς ντροπή «τή χαμηλή καί ἀσήμαν-

τη κοινωνική του θέση», έάν συμπληςιάσουμε αύτές τίς τοποθετήσεις μέ δλα δσα βρίσκονται στόν *Ήγεμόνα* καί τούς *Λόγους*, είναι φανερό δτι ό Μακιαβέλι μιλάει γιά τόν ήγεμόνα θεωρώντας τόν έαυτό του λαό καί εύχεται έκ βάθους καρδίας νά ύπάρξει ή πρακτική ένός ήγεμόνα, μιά πρακτική πού τήν στοχάζεται δτι θά πραγματοποιήσει τήν ίταλική ένότητα άπό τήν σκοπιά τοῦ «λαϊκοῦ».

Ξέρουμε δμως άπό δλες του τίς άναλύσεις δτι μέ τό νά έπικαλεῖται τό λαό σημαίνει δτι έπικαλεῖται τήν πάλη, τήν ταξική πάλη τοῦ λαοῦ έναντίον τῶν ίσχυρῶν, σημαίνει δτι προσκαλεῖ τόν ήγεμόνα νά πραγματοποιήσει τήν ίστορική του άποστολή κερδίζοντας τή φιλία τοῦ λαοῦ, δηλαδή, γιά νά ποῦμε τά πράγματα μέ τό δνομά τους, νά συνάψει τή συμμαχία τοῦ λαοῦ έναντίον τῶν εύγενῶν, αύτῶν τῶν φεουδαρχῶν πού ό Μακιαβέλι καταδικάζει μέ πολύ σκληρούς δρους γιατί δέν δουλεύουν.

Άπό τόν Μακιαβέλι αύτό είναι πού έντυπωσιάζει, κοντά σέ πολλά άλλά, τόν Γκράμσι. Ήταν ένας άπό τούς πρώτους πού άναφέρθηκε στόν μοναχικό χαρακτήρα τοῦ ήγεμόνα, γιά τόν όποῖο είπε δτι ήταν ένα είδος μανιφέστου, ένας λόγος ζωντανός καί μή συστηματικός, άντίστοιχος μέ τήν πολιτική θέση τοῦ Μακιαβέλι καί τήν συνείδηση τοῦ πολιτικοῦ έργου ύπέρ τοῦ όποίου συνηγοροῦσε. Είπα άντίστοιχο τῆς *συνείδησής* του, διότι, γνωρίζοντας ποιά ήταν ή θέση του μέσα στούς πολιτικούς άγῶνες τῆς Ίταλίας καί έξάγοντας τίς συνέπειες άπό δσα γράφει, πρέπει νά συμπεράνουμε δτι είναι *αύτή ή συνείδηση πού τόν κάνει νά πραγματεύεται τή θεωρία δπως τήν πραγματεύεται*. άπό τή μιά σάν κάτι πού φωτίζει τίς μεγάλες κοινωνικές πραγματικότητες πού διέπουν τήν πολιτική πάλη καί συνάμα ώς μιά διάσταση ύποκείμενη στήν πάλη αύτή, έγγεγραμμένη κάπου μέσα στήν πολιτική πάλη. Κάπου: δπως δέν μποροῦσε νά πεῖ δτι θά θεμελίωνε τό νέο κράτος καί σέ ποιό μέρος τῆς Ίταλίας, ό Μακιαβέλι δέν μποροῦσε νά πεῖ ποῦ έγγραφόταν τό έργο του μέσα στούς ίταλικούς πολιτικούς άγῶνες Τό λιγότερο, ήξερε δτι θά κρατιόταν στήν άκρη, δτι τό έργο του ήταν ένα άπλό γραπτό, τίποτε περισσότερο, καί πού τό έγκατέλειπε κι αύτό στήν τύχη μιᾶς άνώνυμης συνάντησης.

Ή τελευταία του μοναξιά είναι ίσως αύτή. Ήξερε δτι άν

ἡ σκέψη του συνεισέφερε στό νά γραφτεῖ λίγη ἱστορία, ὁ ἴδιος δέν θά ἦταν πιά ἐκεῖ. Αὐτός ὁ διανοούμενος δέν πίστευε ὅτι οἱ διανοούμενοι κάνουν τήν ἱστορία. Καί εἶπε πολλά, μέσα ἀπό τήν οὐτοπία του, πάνω στίς ἀπαρχές τοῦ ἀστικοῦ ἐθνικοῦ κράτους ὥστε νά μή διαψευσθεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν ἱστορία. Μόνο μιά ἄλλη σκέψη, συγγενική του ὡς πρός τίς τοποθετήσεις του καί τίς ἀπορρίψεις, θά μποροῦσε νά τόν σώσει ἀπό τή μοναξιά του, *ἐκείνη τοῦ Μάρξ*.

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μέ τήν ἄδειά σας, θά ἤθελα νά παρουσιάσω κάποιες σκέψεις γιά τή μαρξιστική φιλοσοφία

Ζοῦμε σέ μιά περίοδο ἱστορική, στήν ὁποία τό γεγονός ὅτι ὁ μαρξισμός —ἡ μαρξιστική θεωρία καί ἡ μαρξιστική φιλοσοφία— ἀποτελεῖ μέρος τῆς κουλτούρας μας δέν σημαίνει ὅτι κιόλας ἔχει ἐνσωματωθεῖ μέσα σ' αὐτή. Ἀντίθετα, ὁ μαρξισμός (δυσ)λειτουργεῖ μέσα στήν κουλτούρα μας, ὡς στοιχεῖο καί ὡς δύναμη διαίρεσης. Τό ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι ἀντικείμενο διαμάχης, μιά θεωρία πού ὑποστηρίζεται ἀπό κάποιους καί πολεμᾶται βιαίως καί παραμορφώνεται ἀπό ἄλλους, δέν πρέπει νά ἐκπλήσσει κανέναν. Γιατί ὁ μαρξισμός —ἡ θεωρία του καί ἡ φιλοσοφία του— θέτει τό ζήτημα τῆς πάλης τῶν τάξεων καί γνωρίζουμε πολύ καλά ὅτι πίσω ἀπό τίς θεωρητικές ἐπιλογές πού ἀναδείχτηκαν ἀπό τόν μαρξισμό, ἀντηχεῖ ἡ πραγματικότητα τῶν πολιτικῶν ἐπιλογῶν καί τῆς πολιτικῆς πάλης.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἀνεξάρτητα ἀπό τό μεγάλο ἐνδιαφέρον της, δέν θά ἀσχοληθῶ μέ αὐτή τήν πλευρά τοῦ ζητήματος καί θά συγκεντρωθῶ στά παράδοξα χαρακτηριστικά τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ μαρξιστική φιλοσοφία παρουσιάζει ἕνα ἐσωτερικό παράδοξο πού ἀρχικά δημιουργεῖ ἀμηχανία καί τοῦ ὁποίου ἡ διευκρίνηση καταλήγει νά εἶναι αἰνιγματική. Αὐτό τό παράδοξο μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἁπλά λέγοντας: Ἡ μαρξιστι-

---

* Διάλεξη τοῦ Λουί Αλτουσέρ στό University of Granada τόν Μαρτιο τοῦ 1976. Ἐκδόθηκε στά ἱσπανικά μέ τίτλο *La transformacion de la filosofia* (μετάφραση Thomas E. Lewis) ἀπό τόν ὁμώνυμο ἐκδοτικό οἶκο τοῦ πανεπιστημίου Η παρουσα μετάφραση ἔγινε ἀπό μιά ἀγγλικά ἔκδοση πού ἀποτελεῖ συλλογή ἀρθρων τοῦ Ἀλτουσέρ ὑπό τόν τίτλο *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientistis* ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο VERSO New Left Books, τό 1990 (ISBN 8609195-60) Μετάφραση Σπύρος Λαπατσιώρης

κή φιλοσοφία ὑπάρχει, ἀλλά δέν ἔχει ποτέ παραχθεῖ ὡς «φιλοσοφία». Τί σημαίνει αὐτό; Ὅλες οἱ φιλοσοφίες μέ τίς ὁποῖες εἴμαστε ἐξοικειωμένοι, ἀπό τόν Πλάτωνα ὥς τόν Χοῦσερλ, τόν Βιτγκενστάιν καί τόν Χάιντεγκερ, ἔχουν παραχθεῖ ὡς «φιλοσοφίες» καί ἔχουν οἱ ἴδιες προμηθεύσει τίς ἀποδείξεις τῆς φιλοσοφικῆς τους ὕπαρξης μέσω ὀρθολογικῶν θεωρητικῶν συστημάτων πού γεννοῦν λόγους, πραγματεῖες καί ἄλλα συστηματικά γραπτά, τά ὁποῖα μποροῦν νά ἀπομονωθοῦν καί νά ἀναγνωριστοῦν ὡς «φιλοσοφία» μέσα στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτό δέν ἐξαντλεῖ τό θέμα: τέτοια συστηματικά καί ὀρθολογικά θεωρητικά συστήματα παρεῖχαν πάντοτε τήν ἀπόδειξη τῆς φιλοσοφικῆς τους ὕπαρξης μέσω τῆς γνώσης ἤ τῆς ἀνακάλυψης ἑνός δικοῦ τους ἀντικειμένου (εἴτε αὐτό τό ἀντικείμενο εἶναι ἡ Ἰδέα τοῦ Ὅλου, εἴτε τοῦ Εἶναι, εἴτε τῆς Ἀλήθειας, εἴτε τῶν à priori συνθηκῶν κάθε γνώσης ἤ δυνατῆς δράσης, εἴτε τῆς Πρώτης Ἀρχῆς, εἴτε τοῦ Νοήματος, εἴτε τοῦ Εἶναι τοῦ Ὄντος). Ὅλες οἱ γνωστές φιλοσοφίες, ἔπειτα, ἔχουν παρουσιάσει τούς ἑαυτούς τους μέσα στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μας ὡς «φιλοσοφίες» οἱ ὁποῖες βρίσκονται ἐντός τοῦ πεδίου τῆς «ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας», μέ τή μορφή τῶν λόγων, τῶν πραγματειῶν ἤ τῶν ὀρθολογικῶν συστημάτων πού παρέχουν τή γνώση ἑνός ἀντικειμένου ἀποκλειστικά δικοῦ τους.

Ἀλλά πρέπει νά ἐμβαθύνουμε. Μέσα στό πεδίο τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὅλες οἱ γνωστές φιλοσοφίες κατά τήν αὐτοσυγκρότησή τους ὡς «φιλοσοφιῶν» ἔχουν προσεκτικά διαφοροποιηθεῖ ἀπό ἄλλες μορφές λόγου ἤ ἄλλα σώματα γραπτῆς ἐργασίας. Ὅταν ὁ Πλάτων γράφει τούς διαλόγους του ἤ τά διδακτικά ἔργα του, κάνει μεγάλη προσπάθεια νά τά διαφοροποιήσει ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλο λογοτεχνικό, ρητορικό ἤ σοφιστικό λόγο. Ὅταν γράφει ὁ Ντεκάρτ ἤ ὁ Σπινόζα, κανένας δέν μπορεῖ νά ἐκλάβει τά γραπτά τους ὡς «λογοτεχνία». Ὅταν γράφει ὁ Κάντ ἤ ὁ Χέγκελ δέν μποροῦμε νά ἀντιμετωπίσουμε τά γραπτά τους ὡς ἠθικές προτροπές, ὡς θρησκευτικά κηρύγματα ἤ ὡς μυθιστορήματα. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία παράγει τόν ἑαυτό της, διαφοροποιώντας τον ριζικά ἀπό τά ἠθικά, πολιτικά, θρησκευτικά ἤ λογοτεχνικά εἴδη γραφῆς. Ἀλλά αὐτό πού εἶναι τό πιό σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφία παράγει τόν ἑαυτό της ὡς «φιλοσοφία»

διαφοροποιώντας τον ἀπό τίς ἐπιστῆμες. Ἐδῶ ἐγείρεται μιά ἀπό τίς πιό κρίσιμες ὄψεις τοῦ ζητήματος. Φαίνεται σάν ἡ μοίρα τῆς φιλοσοφίας νά εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν ὕπαρξη τῶν ἐπιστημῶν, ἀφοῦ ἀπαιτεῖται ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἐπιστήμης γιά νά προκληθεῖ ἡ ἀνάδυση τῆς φιλοσοφίας (ὅπως στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ γεωμετρία προκαλεῖ τή γέννηση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας). Καί αὐτός ὁ δεσμός μέσα σ' ἕναν κοινό προορισμό εἶναι ἀκόμη πιό βαθύς, στό βαθμό πού ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά ἀναδειχθεῖ χωρίς τήν ἐγγυημένη ὕπαρξη τοῦ ὀρθολογικοῦ λόγου μιᾶς καθαρῆς ἐπιστήμης (ἡ περίπτωση τῆς γεωμετρίας σέ σχέση μέ τόν Πλάτωνα, τῆς ἀναλυτικῆς γεωμετρίας καί τῆς φυσικῆς σέ σχέση μέ τόν Ντεκάρτ, τῆς νευτώνειας φυσικῆς σέ σχέση μέ τόν Κάντ κ.λπ.). Ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά ὑπάρξει (καί νά διακρίνεται ἀπό τόν μύθο, τή θρησκεία, τήν ἠθική ἤ τήν πολιτική προτροπή καί τήν αἰσθητική) μόνο μέ τήν ἀπόλυτη προϋπόθεση ὅτι εἶναι ἀπό μόνη της ἱκανή νά προσφέρει ἕναν καθαρό ὀρθολογικό λόγο — πού σημαίνει ἕναν ὀρθολογικό λόγο, τοῦ ὁποίου τό μοντέλο, ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά βρεῖ μόνο στόν αὐστηρό λόγο τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπιστημῶν.

Ἀλλά σ' αὐτό τό σημεῖο τό θέμα ὑφίσταται μιά ἀντιστροφή πού ἐκπλήσσει. ἡ φιλοσοφία δανείζεται τό μοντέλο τοῦ δικοῦ της καθαροῦ ὀρθολογικοῦ λόγου ἀπό τίς ὑπάρχουσες καθαρές ἐπιστῆμες (ἄς σκεφτοῦμε τήν παράδοση πού διατρέχει τό «ἀγεωμέτρητος μηδείς εἰσίτω», τήν προτροπή τοῦ Σπινόζα «νά προσεχθεῖ ἡ γεωμετρία», μέχρι τή «φιλοσοφία ὡς αὐστηρή ἐπιστήμη» τοῦ Χοῦσερλ), ἀλλά παρ' ὅλ' αὐτά ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἀντιστρέφει ὁλοκληρωτικά μέσα στή φιλοσοφία τή σχέση της μέ τίς ἐπιστῆμες. Δηλαδή ἡ φιλοσοφία διακρίνει αὐστηρά τόν ἑαυτό της ἀπό τίς πραγματικές ἐπιστῆμες καί τά ἀντικείμενά της καί διακηρύττει ὅτι εἶναι ἡ ἴδια ἐπιστήμη, ὄχι μέ τήν ἔννοια τῶν κοινῶν ἐπιστημῶν (πού δέν γνωρίζουν γιατί μιλοῦν) ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς ὑπέρτατης ἐπιστήμης, τῆς ἐπιστήμης τῶν ἐπιστημῶν, τῆς ἐπιστήμης τῶν à priori συνθηκῶν κάθε ἐπιστήμης, τῆς ἐπιστήμης τῆς διαλεκτικῆς λογικῆς πού μετατρέπει ὅλες τίς πραγματικές ἐπιστῆμες σέ ἁπλούς προσδιορισμούς τῆς νόησης κ.λπ. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ φιλοσοφία δανείζεται τό μοντέλο τοῦ καθαροῦ ὀρθολογικοῦ λόγου της ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐπιστῆμες. Ἔτσι ὑπόκειται στίς «πραγματικές» ἐπιστη-

μες, οί όποιες συνιστοῦν τίς συνθῆκες πού καθιστοῦν τήν ἴδια δυνατή. Ὡστόσο, μέσα στόν ἴδιο τό δικό της λόγο συμβαίνει μιά ἀντιστροφή: ὁ φιλοσοφικός λόγος μετασχηματίζει τήν πράξη ὑποταγῆς του στίς ἐπιστῆμες καί τοποθετεῖ τόν ἑαυτό του ὡς «φιλοσοφία» ὑπεράνω τῶν ἐπιστημῶν, ἀναλαμβάνοντας τήν ἐξουσία ἐπάνω τους.

Ἔτσι λοιπόν τά μαθηματικά στόν Πλάτωνα ὑποβιβάζονται στήν ὑποδεέστερη βαθμίδα τῆς διάνοιας, οἱ ὑποθετικοί κλάδοι ὑποτάσσονται στούς ἀνυπόθετους, οἱ ὁποῖοι καί συνιστοῦν τό ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι λοιπόν στόν Ντεκάρτ οἱ ἐπιστῆμες εἶναι μόνο κλαδιά πού ξεφυτρώνουν ἀπό τόν κορμό τῆς μεταφυσικῆς. Ἔτσι στόν Κάντ, στόν Χέγκελ καί στόν Χοῦσερλ εἶναι ἡ φιλοσοφία πού ἔχει τήν τελευταία λέξη σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς ἐπιστῆμες — δηλαδή ἀποφαίνεται γιά τήν ἐγκυρότητά τους, τό νόημά τους μέσα στή διαλεκτική τῆς καθαρῆς λογικῆς, τό νόημά τους σέ σχέση μέ τήν ἀρχή τους μέσα στό συγκεκριμένο ὑπερβατικό ὑποκείμενο. Ὁ ἰδιαίτερος καί ἔντονα ἀντιφατικός δεσμός πού ἑνώνει τή φιλοσοφία μέ τίς ἐπιστῆμες (δηλαδή ἡ ἐπιχείρηση πού μετασχηματίζει τίς συνθῆκες ὕπαρξης τῆς φιλοσοφίας, ἐπομένως καί αὐτές τῶν ἐπιστημῶν, σέ προσδιορισμούς πού ὑποτάσσονται στήν ἴδια τή φιλοσοφία, καί μέσω τῶν ὁποίων ἡ φιλοσοφία, διακηρύσσοντας ὅτι μόνη αὐτή κατέχει τήν ἀλήθεια τους, ἐγκαθίσταται ὡς ἐξουσία ἐπάνω στίς ἐπιστῆμες, οἱ ὁποῖες προμηθεύουν τό μοντέλο τοῦ δικοῦ της ὀρθολογικοῦ καί συστηματικοῦ λόγου) παράγει ἐν μέρει τή φιλοσοφία ὡς «φιλοσοφία». Κι αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ στήν ὑποψία ὅτι ἀνάμεσα στήν πρώτη ὁριοθέτηση πού ἔχουμε ὑποδείξει (μέσω τῆς ὁποίας ἡ φιλοσοφία διακρίνει τόν ἑαυτό της ἀπό τόν μύθο καί τή θρησκεία, ἀπό τήν ἠθική παραίνεση καί τήν πολιτική εὐφράδεια ἤ ἀπό τήν ποίηση καί τή λογοτεχνία) καί τή δεύτερη, στήν ὁποία μόλις ἀναφερθήκαμε (πού ἀφορᾶ τίς ἐπιστῆμες) ὑπάρχει ἕνας βαθύς δεσμός. Γιατί ἄν ἐξετάσουμε τό ζήτημα προσεκτικά, θά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν ἱκανοποιεῖται οὔτε μέ τό νά κυριαρχεῖ πάνω στίς ἐπιστῆμες, οὔτε μέ τό νά «ὁμιλεῖ» τήν ἀλήθεια τῶν ἐπιστημῶν. Ἡ φιλοσοφία ἐπιβάλλει τήν κυριαρχία της ἐξίσου πάνω στή θρησκεία καί τήν ἠθική, τήν πολιτική καί τήν αἰσθητική, ἀκόμη καί στήν οἰκονομία (ἀρχίζοντας μέ τόν Πλάτωνα, στόν ὁποῖο βρί-

σκουμε μιά ἐκπλήσσουσα θεωρία γιά τούς μισθούς, καί τόν Ἀριστοτέλη μέ τίς ἀποτιμήσεις του γιά τήν «ἀξία» καί τό «δουλοκτητικό σύστημα»).

Ἡ φιλοσοφία ἔτσι ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ Ὅλου — δηλαδή ὅλων τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία ἐκφέρει τήν ἀλήθεια ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων, ἀποκαλύπτει ὅ,τι τέτοια ἀντικείμενα εἶναι ἀνίκανα νά ἀρθρωθοῦν ἀπό μόνα τους. «ὁμιλεῖ», ἀποκαλύπτει τήν οὐσία τους. Καί μποροῦμε νόμιμα νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ φόρμουλα πού χρησιμοποιήθηκε σέ σχέση μέ τίς ἐπιστῆμες («ἀγεωμέτρητος μηδείς εἰσίτω») ἐφαρμόζεται ἐξίσου καί σέ ἄλλα ζητήματα. Προκειμένου νά μιλήσει γιά θρησκεία ὁ φιλόσοφος πρέπει νά εἶναι ἠθικός, προκειμένου νά μιλήσει γιά τέχνη πρέπει νά εἶναι αἰσθητικός κ.λπ. Ὁ ἴδιος τρόπος ἀντιστροφῆς πού εἴδαμε νά δουλεύει στό ἔδαφος τῶν ἐπιστημῶν λειτουργεῖ παρομοίως ἀλλά ἀθόρυβα σέ σχέση μέ ὅλα τά ἄλλα ἀντικείμενα — «ἀντικείμενα» πού μ' ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο κατοικοῦν στό χῶρο τῆς φιλοσοφίας. Μόνο πού ἡ φιλοσοφία ἐπιτρέπει σ' αὐτά νά εἰσχωρήσουν ἐκεῖ μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἴδια ἔχει προηγουμένως ἐπιβάλει τήν κυριαρχία της ἐπάνω τους. Μέ λίγα λόγια, ἡ παραγωγή τῆς φιλοσοφίας ὡς «φιλοσοφίας» ἀφορᾶ ὅλες τίς ἀνθρώπινες ἰδέες καί ὅλες τίς ἀνθρώπινες πρακτικές, ἀλλά πάντα ὑποτάσσοντάς τες στή «φιλοσοφία» — δηλαδή ὑπάγοντάς τες σέ μιά ριζική «φιλοσοφική μορφή». Καί εἶναι αὐτή ἡ διαδικασία «ὑποταγῆς» τῶν ἀνθρώπινων πρακτικῶν καί ἰδεῶν στή «φιλοσοφική μορφή», τήν ὁποία εἴδαμε νά πραγματοποιεῖται μέσα στούς φιλοσοφικούς διαλόγους, πραγματεῖες καί συστήματα.

Μπορεῖ νά φανεῖ ἁπλοϊκό τό νά θέσω τήν ἐρώτηση ὡς ἑξῆς: Γιατί ἡ φιλοσοφία χρειάζεται νά ὑφίσταται ὡς ἕνα ξεχωριστό πράγμα; Γιατί χρειάζεται νά μιλάει μέ ὑπέρτατη φροντίδα γιά τή διάκρισή της ἀπό τίς ἐπιστῆμες καί ἀπό κάθε ἄλλη ἰδέα ἤ κοινωνική πρακτική; Γιατί ἡ φιλοσοφία μιλάει μόνο γι' αὐτά! Ἄς παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐρώτηση δέν εἶναι τόσο ἁπλή. Τό ὅτι ἡ φιλοσοφία αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά μιλήσει ἤ μᾶλλον ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη νά μιλήσει καί νά διαφυλάξει ὅσα ἔχει νά πεῖ, σέ διακριτές, αναγνωρίσιμες πραγματεῖες προκύπτει ἀπό τό γεγονός ὅτι, κατά τή βαθύτερη ἱστορική πεποίθησή της, ἡ ἴδια θεωρεῖ ὅτι

ἔχει νά φέρει σέ πέρας μιά ἀναντικατάστατη ἀποστολή: νά πεῖ τήν ἀλήθεια γιά ὅλες τίς ἀνθρώπινες πρακτικές καί ἰδέες. Ἡ φιλοσοφία πιστεύει ὅτι κανένας καί τίποτα δέν μπορεῖ νά μιλήσει στ' ὄνομά της καί ὅτι ἄν αὐτή δέν ὑπῆρχε ὁ κόσμος θά εἶχε στερηθεῖ τήν ἀλήθεια του. Γιατί, γιά νά ὑπάρξει ὁ κόσμος, εἶναι ἀναγκαῖο μιά τέτοια ἀλήθεια νά εἰπωθεῖ. Αὐτή ἡ ἀλήθεια εἶναι *Λόγος* (logos) ἤ Ἀρχή ἤ νόημα καί ἀφοῦ ὑπάρχουν κοινές ρίζες ἀνάμεσα στό *Λόγο* (logos) καί στήν ὁμιλία [ἀνάμεσα στό *Λόγο* (logos) καί στό *λέγειν* (legein), στήν ἀλήθεια καί στό λόγο (discours), ἤ, μ' ἄλλα λόγια, ἀφοῦ ἡ συγκεκριμένη, ἐπίμονη ὕπαρξη τοῦ *Λόγου* δέν εἶναι ὑλικότητα ἤ πρακτική ἤ κάποια ἄλλη μορφή ἀλλά ὁμιλία, φωνή, λέξη] ὑπάρχει μόνο ἕνας τρόπος γιά νά γνωρίσουμε τόν *Λόγο* (logos) κι ἐπομένως τήν ἀλήθεια: ἡ μορφή τοῦ λόγου (discours). Αὐτή ἡ οἰκειότητα ἀνάμεσα στό *Λόγο* (logos) καί στήν ὁμιλία σημαίνει ὅτι ἡ ἀλήθεια, ὁ *Λόγος* (logos), μπορεῖ νά ἐγκλεισθεῖ ἤ νά συλληφθεῖ ὁλοκληρωτικά καί νά προσφερθεῖ μόνο μέσα στό λόγο (discours) τῆς φιλοσοφίας. Αὐτό εἶναι τό αἴτιο πού ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ μέ κανένα τρόπο νά ὑπερβεῖ τόν δικό της λόγο (discours). Συνεπῶς εἶναι καθαρό ὅτι ὁ λόγος της (discours) δέν εἶναι ἕνα μέσο ἤ ἕνας μεσολαβητής ἀνάμεσα στήν ἴδια καί τήν ἀλήθεια ἀλλά ἡ καθαυτό παρουσία τῆς ἀλήθειας ὡς *Λόγου* (logos).

Ἀλλά τώρα τό παράξενο παράδοξο τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας ἔρχεται μπροστά μας. Ἡ μαρξιστική φιλοσοφία ὑπάρχει παρ' ὅλο πού δέν ἔχει παραχθεῖ ὡς φιλοσοφία μέ τήν ἔννοια πού μόλις ἀναλύσαμε. Δέν χρειάζεται νά πᾶμε μακριά γιά νά πειστοῦμε γι' αὐτό. Ἐκτός ἀπό προτάσεις, ἐκτυφλωτικές κι αἰνιγματικές, τῶν ***Θέσεων γιά τόν Φόυερμπαχ***, ὅπου ἀναγγέλλεται μιά φιλοσοφία πού δέν ἔφτασε ποτέ· ἐκτός ἀπό τίς καυστικές φιλοσοφικές κριτικές στή *Γερμανική ἰδεολογία* πού στρέφονται ἐνάντια στούς νεοεγελιανούς, οἱ ὁποῖοι περιορίσθηκαν στό νά βυθίσουν ὁλόκληρη τή φιλοσοφία στήν ὁμιχλώδη μηδαμινότητα τῆς ἰδεολογίας· καί ἐκτός ἀπό τίς περίφημες νύξεις γιά τόν Χέγκελ στόν ἐπίλογο

τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ *Κεφαλαίου*, ὁ Μάρξ δέν μᾶς ἄφησε καμιά φιλοσοφική πραγματεία ἤ συστηματικό φιλοσοφικό λόγο. Δυό φορές, σέ δύο γράμματα, ὑποσχέθηκε καμιά εἰκοσαριά σελίδες γιά τή διαλεκτική ἀλλά αὐτές ποτέ δέν εἶδαν τό φῶς. Μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι δέν ἦταν καθόλου εὔκολο νά γραφοῦν. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Ἔνγκελς μᾶς ἄφησε τήν φιλοσοφική του κριτική γιά τόν Ντύρινγκ, καί ὁ Λένιν στόν *Ὑλισμό καί ἐμπειριοκριτικισμό* ἄλλη μιά κριτική. Πολλά στοιχεῖα μποροῦν ἀναμφισβήτητα ν' ἀνασυρθοῦν ἀπό μιά κριτική, ἀλλά πῶς μποροῦμε νά χωρήσουμε μιά τέτοια κριτική; Πῶς μποροῦμε νά τή δομήσουμε θεωρητικά; Ἔχουμε νά κάνουμε μέ στοιχεῖα ἑνός ὅλου, ἔστω ἑνός ἀπόντος ὅλου χωρίς πραγματική παρουσία — στοιχεῖα τά ὁποῖα θά ἀρκοῦσε νά ξαναεπεξεργαστοῦμε σύμφωνα μέ παραδοσιακά μοντέλα, ὅπως στήν περίπτωση μαρξιστικῶν φιλοσοφιῶν πού παραμένουν βυθισμένες μέσα στήν «ὀντολογία»; Ἤ, ἀντίθετα, πρόκειται γιά στοιχεῖα τά ὁποῖα πρέπει νά ἐπερωτηθοῦν καί νά ἀποκρυπτογραφηθοῦν, «ἐρωτώμενα» ἀκριβῶς γιατί παραμένουν μόνον, καί ἀποκλειστικά, «στοιχεῖα»; Βέβαια διαθέτουμε ἐπίσης τίς σημειώσεις τοῦ Λένιν πάνω στόν Χέγκελ. Ἀλλά τά ἴδια ζητήματα ἐγείρονται καί ἐδῶ: ποιό νόημα μπορεῖ νά δοθεῖ σέ ἁπλές σημειώσεις ἀνάγνωσης, σ' αὐτές τίς θαυμάσιες ἀλλά αἰνιγματικές νύξεις; Μέ λίγα λόγια εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά συμπεράνουμε σέ κάθε περίπτωση ὅτι ὁ Μάρξ κι ἀκόμη ὁ Ἔνγκελς καί ὁ Λένιν δέν μᾶς ἄφησαν τίποτε πού νά μπορεῖ νά συγκριθεῖ ἔστω κι ἀπό μακριά μέ τίς κλασικές μορφές τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου.

Ἡ ἔκταση ὅμως αὐτοῦ τοῦ παράδοξου εἶναι ἀκόμη εὐρύτερη. Αὐτή ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἡ ἀπουσία ἑνός φιλοσοφικοῦ λόγου μέσα στόν μαρξισμό ἔχει μολαταῦτα παραγάγει ἐκπληκτικά φιλοσοφικά ἀποτέλεσματα. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία πού ἔχουμε κληρονομήσει, ἡ μεγάλη κλασική φιλοσοφική παράδοση (ἀπό τόν Πλάτωνα στόν Ντεκάρτ, ἀπό τόν Κάντ στόν Χέγκελ καί στόν Χοῦσερλ) ἔχει συγκλονισθεῖ στά ἴδια της τά θεμέλια (καί σ' ὅλες της τίς ἀξιώσεις) ἀπό τήν σύγκρουση μ' αὐτό τό ἀσύλληπτο, τό σχεδόν ἄμορφο πού ξαφνικά παράχθηκε ἀπό τόν Μάρξ στή συνάντησή του μέ τήν φιλοσοφία. Ὡστόσο αὐτό πού παρήγαγε ὁ Μάρξ δέν παρουσίασε ποτέ τόν ἑαυ-

τό του μέ τήν ἄμεση μορφή ἑνός φιλοσοφικοῦ λόγου, ἀλλά ἐντελῶς τό ἀντίστροφο, μέ τή μορφή ἑνός κειμένου ὅπως τό *Κεφάλαιο*. Μέ ἄλλα λόγια, ὄχι ἕνα φιλοσοφικό κείμενο ἀλλά ἕνα κείμενο στό ὁποῖο ἐρευνᾶται ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς (καί, μέσω αὐτοῦ, οἱ δομές τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν)· ἕνα κείμενο, τελικά, τό ὁποῖο ἔχει σχέση μόνο μέ μιά ἐπιστημονική γνώση πού συνδέεται μέ τήν πάλη τῶν τάξεων (μιά ἐπιστημονική γνώση ἡ ὁποία ἔτσι μᾶς προσφέρεται ταυτόχρονα ὡς μέρος τῆς προλεταριακῆς ταξικῆς πάλης — δηλαδή τό καθαυτό ἀντικείμενο πού ἀναπαρίσταται στό *Κεφάλαιο*). Ἄρα: Πῶς θά συλλάβουμε ἕνα τέτοιο παράδοξο;

Θά ἤθελα νά ἀναλύσω αὐτό τό παράδοξο ἀκολουθώντας τή συντομότερη διαδρομή, ἀκόμη κι ἄν αὐτή δέν εἶναι ἡ διαδρομή τῆς πραγματικῆς ἱστορίας.

Ἔτσι, θά ἔλεγα, κατ' ἀρχήν, ὅτι παρ' ὅλη τήν συνοπτικότητα καί τή μή πληρότητά τους, οἱ *Θέσεις γιά τόν Φόυερμπαχ* περιέχουν τό προσχέδιο μιᾶς κεφαλαιώδους ἰδέας. Ὅταν ὁ Μάρξ γράφει στήν «Πρώτη Θέση»·

> «Τό κύριο ἐλάττωμα ὁλόκληρου τοῦ ὑλισμοῦ πού ὑπῆρξε μέχρι σήμερα (συμπεριλαμβανομένου τοῦ ὑλισμοῦ τοῦ Φόυερμπαχ) εἶναι ὅτι τό πράγμα, ἡ πραγματικότητα, τό αἰσθητό συλλαμβάνεται μόνο μέ τή μορφή τοῦ *ἀντικειμένου* ἤ τῆς *ἐνατένισης*, ἀλλά ὄχι ὡς *αἰσθητή ἀνθρώπινη δραστηριότητα*, ὡς πρακτική, ὄχι ὑποκειμενικά».

χωρίς ἀμφιβολία χρησιμοποιεῖ μιά διατύπωση πού μπορεῖ νά ἑρμηνευτεῖ πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς ὑπερβατικῆς φιλοσοφίας τῆς πρακτικῆς. Καί μερικοί ἐπέμεναν νά προσφεύγουν σ' αὐτή τήν ἐνεργητική ὑποκειμενικότητα, συλλαμβάνοντάς την ὡς νομιμοποιούσα μιά οὑμανιστική φιλοσοφία, ἐνῶ ὁ Μάρξ παραπέμπει σέ κάτι διαφορετικό, ἀφοῦ διακηρύσσει ρητά ὅτι αὐτή εἶναι «κριτική» καί «ἐπαναστατική». Ἀλλά σ' αὐτή τήν αἰνιγματική πρόταση, ὅπου ἡ πρακτική ἀντιτίθεται συγκεκριμένα στή «μορφή-ἀντικείμενο» καί στή «μορφή-ἐνατένιση», ὁ Μάρξ δέν εἰσάγει μιά φιλοσοφική ἔννοια σέ ἰσότιμη θέση μέ τή «μορφή-ἀντικείμενο» καί τή «μορφή-ἐνατένιση» καί ὡς ἐκ τούτου προοριζόμενη νά τίς

ἀντικαταστήσει, ὥστε νά ἱδρύσει μιά νέα φιλοσοφία καί νά ἐγκαινιάσει ἕναν νέο φιλοσοφικό λόγο. Ἀντ' αὐτοῦ, ὁ Μάρξ ἑδραιώνει μιά πραγματικότητα πού ἔχει τήν ἰδιαιτερότητα καί νά προϋποτίθεται ἀπό ὅλους τούς παραδοσιακούς φιλοσοφικούς λόγους καί ταυτόχρονα νά ἀποκλείεται φυσικά ἀπό τέτοιους λόγους.

Αὐτό πού λέω ἐδῶ δέν συνάγεται μόνο ἀπό τήν «Πρώτη Θέση» γιά τόν Φόυερμπαχ, ἀλλά ἐπίσης ἀπό ὁλόκληρο τό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἀπό τό *Κεφάλαιο* καί τά γραπτά του πού ἔχουν σχέση μέ τήν ταξική πάλη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Αὐτή ἡ εἰσβολή τῆς πρακτικῆς μέσα στήν φιλοσοφική παράδοση — ἀκόμη καί μέσα στήν ὑλιστική φιλοσοφική παράδοση (δοθέντος ὅτι ὁ ὑλισμός τοῦ 18ου αἰώνα δέν ἦταν ὑλισμός τῆς πρακτικῆς) — συγκροτεῖ οὐσιαστικά μιά ριζική κριτική ἐκείνης τῆς κλασικῆς μορφῆς ὕπαρξης τῆς φιλοσοφίας πού προσδιόρισα ὡς παραγωγή τῆς φιλοσοφίας ὡς «φιλοσοφίας». Τί εἶναι στήν πραγματικότητα ἡ «μορφή-ἀντικείμενο» καί ἡ «μορφή-ἐνατένιση»; Ἐμφανιζόμενες στούς ὅρους μιᾶς ὀπτικῆς μεταφορᾶς [μιᾶς μεταφορᾶς εὔκολα ἀντικαταστάσιμης μέ ἐκείνη τῆς παρουσίας, ἡ αὐτῆς τῆς ὁμιλίας, τοῦ Λόγου (logos)] συνιστοῦν τήν κύρια καταδίκη τῆς ἀξίωσης κάθε φιλοσοφίας ὅτι συμπαρίσταται ὡς λόγος μέ τό ἀντικείμενό της. Μόλις προηγουμένως ὑπέδειξα ὅτι ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς φιλοσοφικῆς ἀντίληψης γιά τήν ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀδυνατεῖ νά ὑπάρξει μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή ἐκτός ἀπό τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου ἤ τῆς ἐνατένισης. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἀντιμετωπίζουμε τό ἴδιο προνόμιο, τήν ἴδια ἀξίωση. Γιά τή φιλοσοφία, οἱ ἄνθρωποι ζοῦν καί δροῦν ὑποκειμενικά στούς νόμους τῶν δικῶν τους κοινωνικῶν πρακτικῶν δέν γνωρίζουν τί κάνουν. Πιστεύουν ὅτι κατέχουν ἀλήθειες δέν ἔχουν συναίσθηση τοῦ τί γνωρίζουν. Δόξα τῷ Θεῷ, ὑπάρχει ἡ φιλοσοφία, πού βλέπει γι' αὐτούς καί μιλάει γι' αὐτούς, τούς λέει ἐκεῖνο πού κάνουν καί ἐκεῖνο πού γνωρίζουν. Λοιπόν, ἡ εἰσβολή τῆς πρακτικῆς εἶναι μιά καταγγελία τῆς φιλοσοφίας πού παράγεται ὡς αὐτοῦ τοῦ εἴδους «φιλοσοφία». Δηλαδή αὐτή ἡ εἰσβολή ἀντιτίθεται στή φιλοσοφική ἀξίωση νά περιλάβει τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν (καί ἰδεῶν), νά δεῖ τό «ὅλον», ὅπως εἶπε ὁ Πλάτων, μέ σκοπό νά ἐγκαθιδρύσει τήν κυριαρχία της πάνω σ' αὐτές τίς ἴδιες τίς πρα-

κτικές. Είναι σέ ἐναντίωση μέ τή φιλοσοφία πού ὁ μαρξισμός ἐπιμένει ὅτι ἡ φιλοσοφία ἔχει ἕνα «ἐξωτερικό» ἤ καλύτερα ὅτι ἡ φιλοσοφία ὑφίσταται μόνο μέσω καί μόνο ἔναντι αὐτοῦ τοῦ «ἐξωτερικοῦ». Αὐτό τό ἐξωτερικό (τό ὁποῖο ἡ φιλοσοφία ἐπιθυμεῖ νά φαντάζεται ὅτι ὑποτάσσει στήν ἀλήθεια) εἶναι ἡ πρακτική, οἱ κοινωνικές πρακτικές.

Ἡ ριζοσπαστικότητα αὐτῆς τῆς κριτικῆς πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ γιά νά κατανοηθοῦν οἱ συνέπειές της.

Σέ ἀντιδιαστολή πρός τόν Λόγο (δηλαδή μέ τήν ἀναπαράσταση κάποιου ὑπέρτατου πράγματος, κάποιου πράγματος πού ὀνομάζεται ἀλήθεια, τοῦ ὁποίου ἡ οὐσία ἀνάγεται στήν «ὁμιλία» — εἴτε πρόκειται γιά τήν ἄμεση παρουσία τῆς θέασης εἴτε γι' αὐτήν τῆς φωνῆς), ἡ πρακτική, ἡ ὁποία εἶναι ὁλοκληρωτικά ξένη πρός τόν Λόγο, δέν εἶναι ἡ ἀλήθεια καί δέν ἀνάγεται —δεν πραγματοποιεῖ τόν ἑαυτό της— στήν ὁμιλία ἤ στή θέαση. Ἡ πρακτική εἶναι μιά διαδικασία μετασχηματισμοῦ πού ὑπόκειται πάντα στίς δικές της συνθῆκες ὕπαρξης καί παράγει ὄχι τήν ἀλήθεια ἀλλά μᾶλλον «ἀλήθειες» (ἤ τήν ἀλήθεια, ἄς ποῦμε, ἀποτελεσμάτων ἤ γνώσης, ὅλα μέσα στό πεδίο τῶν δικῶν της συνθηκῶν ὕπαρξης). Καί ἄν ἡ πρακτική ἔχει φορεῖς, δέν ἔχει ὑποκείμενο ὡς ὑπερβατική ἤ ὀντολογική ἀρχή τῶν ἀντικειμενικῶν σκοπῶν της, τοῦ σχεδίου της· οὔτε ἔχει ἕνα τέλος (σκοπό), τό ὁποῖο νά συνιστᾶ τήν ἀλήθεια τῆς διαδικασίας της. Εἶναι μιά διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο καί χωρίς τέλος (σκοπό).

Αν πάρουμε τόν ὅρο ἀλήθεια κατά τή φιλοσοφική του σημασία, ἀπό τόν Πλάτωνα ὥς τόν Χέγκελ, καί ἄν τόν φέρουμε ἀντιμέτωπο μέ τήν πρακτική —μιά διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο καί χωρίς τέλος σύμφωνα μέ τόν Μάρξ— πρέπει νά βεβαιώσουμε ὅτι δέν ὑπάρχει ἀλήθεια τῆς πρακτικῆς.

Κατά συνέπεια, ὑπάρχει ἕνα πρόβλημα πού ἐνέχεται ἄν ἀποδώσουμε στήν πρακτική τόν ρόλο τῆς ἀλήθειας, τοῦ θεμελίου, τῆς Ἀρχῆς, σέ μιά νέα φιλοσοφία πού θά εἶναι φιλοσοφία τῆς πράξης (δέν παραθέτω αὐτή τήν ἔκφραση ἐνάντια στόν Γκράμσι, ὁ ὁποῖος ποτέ δέν θεώρησε κάτι τέτοιο). Ἡ πρακτική δέν εἶναι ἕνα ὑποκατάστατο τῆς ἀλήθειας πρός ὄφελος μιᾶς ἀναλλοίωτης φιλοσοφίας: ἀντίθετα, εἶναι αὐτό πού θέτει τή φιλοσοφία ἐκτός ἰσορροπίας. Εἴτε πρόκειται γιά τήν πλανώμενη ὕλη εἴτε πρόκειται γιά τήν ταξική πάλη,

ή πρακτική είναι ό,τι ή φιλοσοφία, μέσα στήν ίστορία της, δέν στάθηκε ποτέ ίκανή νά ένσωματώσει. Ή πρακτική είναι αύτό τό άλλο πράγμα, στή βάση τοῦ ὁποίου είναι δυνατόν ὄχι μόνο νά τεθεῖ ή φιλοσοφία ἐκτός ἰσορροπίας, ἀλλά ἀκόμη ἐπιτρέπει ν' ἀρχίσουμε νά βλέπουμε καθαρά μέσα στό ἐσωτερικό τῆς φιλοσοφίας

Θεώρησα προηγουμένως ὅτι ή πρακτική ὑποχρεώνει τήν φιλοσοφία νά ἀναγνωρίσει ὅτι ἔχει ἕνα ἐξωτερικό. Μήπως ὅμως ή φιλοσοφία δέν ἔχει εἰσαγάγει στήν περιοχή τῆς σκέψης της τήν ὁλότητα αὐτοῦ πού ὑπάρχει, συμπεριλαμβανομένης τῆς λάσπης (γιά τήν ὁποία μίλησε ὁ Σωκράτης) ή τῆς δουλείας (γιά τήν ὁποία μίλησε ὁ Ἀριστοτέλης) ή ἀκόμη γιά τή συσσώρευση τοῦ πλούτου στόν ἕναν πόλο καί τῆς ἀθλιότητας στόν ἄλλο (γιά τό ὁποῖο μίλησε ὁ Χέγκελ); Γιά τόν Πλάτωνα, ή φιλοσοφία παρατηρεῖ τό Ὅλον, γιά τόν Χέγκελ αὐτή σκέφτεται τό Ὅλον. Στήν πραγματικότητα, ὅλες οἱ κοινωνικές πρακτικές ὑπάρχουν μέσα στή φιλοσοφία — ὄχι μόνο τό χρῆμα, οἱ μισθοί, ή πολιτική καί ή οἰκογένεια ἀλλά ὅλες οἱ κοινωνικές ἰδέες, ή ἠθική, ή θρησκεία, ή ἐπιστήμη καί ή τέχνη, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού τ' ἀστέρια εἶναι στόν οὐρανό. Ὁπότε ἄν τό καθετί εἶναι ἐκεῖ, ἄν τό καθετί εἶναι τέλεια συλλεγμένο καί ἑνοποιημένο στό ἐσωτερικό τῆς φιλοσοφίας, ποῦ βρίσκεται ὁ ἐξωτερικός της χῶρος; Μήπως ή ἀπάντηση βρίσκεται στό ὅτι ὁ πραγματικός κόσμος, ὁ ὑλικός κόσμος δέν ὑφίσταται γιά ὅλες τίς φιλοσοφίες; Ὁ Μπέρκλεϋ γιά παράδειγμα ἦταν ἕνας ἐπίσκοπος γιά τόν ὁποῖο κατά τή φράση τοῦ Ἀλαίν «τό γεῦμα ἦταν ἤδη μαγειρευμένο». Ὡστόσο αὐτός ὁ ἐπίσκοπος ἦταν ἕνας ἄντρας ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι, καί δέν ἐκφραζόταν μέ διφορούμενα ὅσον ἀφορᾶ τήν ὕπαρξη τοῦ «ψητοῦ μοσχαριοῦ», δηλαδή τήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Σέ τί συνίσταται τότε αὐτή ή κακοήθης διαδικασία πού λειτουργεῖ στή φιλοσοφία; Πρός τό συμφέρον τῆς ἀκριβολογίας ὑπάρχει μιά λεπτή ἀπόχρωση στήν ὁποία πρέπει ἐδῶ νά σταθοῦμε. Μέ στόχο νά κάνει ὅλες τίς τίς κοινωνικές πρακτικές καί ἰδέες νά εἰσέλθουν στήν ἐπικράτειά της καί μέ στόχο νά ἐπιβληθεῖ ή ἴδια πάνω στίς κοινωνικές πρακτικές καί ἰδέες ὥστε νά «μιλήσει» τήν ἀλήθεια τους, ή φιλοσοφία κάνει ζαβολιές. Δηλαδή, ὅταν ή φιλοσοφία ἀπορροφᾶ καί ἐπεξεργάζεται αὐτές τίς πρακτικές καί ἰδέες σύμφωνα μέ

τή δική της φιλοσοφική μορφή, δέν τό κάνει σεβόμενη τήν πραγματικότητα (τήν ειδική φύση) τους ώς κοινωνικών πρακτικών καί ίδεών. Αντίθετα, ένόσω έπιβεβαιώνει τή δική της δύναμη, τής άλήθειας πάνω τους, ή φιλοσοφία τούς έπιβάλλει νά ύποστοῦν έναν πραγματικό μετασχηματισμό, άν καί αὐτή ή άλήθεια παραμένει συνήθως άδιόρατη. Τί άλλο μπορεῖ νά κάνει γιά νά τίς προσαρμόσει, νά τίς σκεφθεῖ κάτω άπό τήν ένότητα μιᾶς καί μόνης άλήθειας; Δέν είναι άπαραίτητο νά προχωρήσουμε πολύ μακριά γιά νά πεισθοῦμε γι᾽ αὐτό· ή ίδια τάση είναι έκδηλη στόν Ντεκάρτ άπέναντι στή φυσική τοῦ Γαλιλαίου (ή όποία, χωρίς άμφιβολία, συνιστᾶ κάτι περισσότερο άπό πειραματισμό!) στό μικρό έγχείρημα τοῦ Κάντ όσον άφορᾶ τή χημεία καί τήν ψυχολογία γιά νά μήν ποῦμε τίποτα γιά τούς έλιγμούς τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Χέγκελ σχετικά μέ τήν ήθική, τήν πολιτική ή τήν οίκονομία. Οταν άντιμετωπίζει τήν ένσταση ότι έχει έναν έξωτερικό χῶρο, ή φιλοσοφία σωστά διαμαρτύρεται καί άνταπαντᾶ ότι δέν έχει άφοῦ έξουσιάζει τά πάντα. Στήν πραγματικότητα, ό έξωτερικός χῶρος τῆς φιλοσοφίας πρέπει νά άναζητηθεῖ μέσα στήν ίδια τή φιλοσοφία, σ᾽ αὐτήν τήν οίκειοποίηση τοῦ έξωφιλοσοφικοῦ χώρου, όπου οί κοινωνικές πρακτικές ύποτάσσονται σ᾽ αὐτή τήν έπιχείρηση έκμετάλλευσης, καί έπομένως παραμόρφωσης, τών κοινωνικῶν πρακτικῶν πού έπιτρέπει στή φιλοσοφία νά ένοποιεῖ τέτοιες πρακτικές κάτω άπό τήν άλήθεια.

Επομένως ό άληθινός έξωτερικός χῶρος τῆς φιλοσοφίας βρίσκεται μέσα στήν ίδια τή φιλοσοφία. Μέ άλλα λόγια, αὐτός ό διαχωρισμός, αὐτή ή άπόσταση άνάμεσα στήν παραμόρφωση καί τήν πραγματική πρακτική συνιστᾶ μιά δέσμευση πού ύπάρχει πέρα καί έξω άπό μιά τέτοια έκμετάλλευση καί έναν τέτοιο μετασχηματισμό· συνιστᾶ τήν άντίσταση στή φιλοσοφική βία.

Αλλά τό πιό σημαντικό μένει άκόμη νά είπωθεῖ. Γιατί όσα είπαμε μέχρις έδῶ μποροῦν νά έρμηνευτοῦν μέ όρους τῆς θέλησης γιά δύναμη, έξηγώντας τήν ίστορία τῆς φιλοσοφίας μέ κάτι άπό τήν τεχνοτροπία τοῦ Νίτσε: σέ μιά δοσμένη στιγμή ύπῆρχαν άνθρωποι παρακινούμενοι άπό μνησι-

κακία, οἱ ὁποῖοι, τραυματισμένοι ἀπ' τόν κόσμο, καταπιάστηκαν μέ τό νά ἐπικρατήσουν μέσω τῆς σκέψης — μέ μιά λέξη μέ τό νά κάνουν τούς ἑαυτούς τους ἄρχοντες τοῦ κόσμου, συλλαμβάνοντάς τον ἀποκλειστικά μέσω τῆς δικῆς τους σκέψης. Οἱ φιλόσοφοι ἦταν ἀκριβῶς αὐτοί οἱ εἰδικοί στή βία τῆς ἔννοιας, τοῦ *Begriff*, τῆς οἰκειοποίησης, πού ἐπέβαλαν τή δύναμή τους ὑποτάσσοντας στό νόμο τῆς ἀλήθειας ὅλες τίς κοινωνικές πρακτικές τῶν ἀνθρώπων, πού κατέληξαν ὅλο καί πιό θλιμμένοι καί συνέχισαν νά ζοῦν μέσα στή νύχτα. Γνωρίζουμε ὅτι μιά τέτοια προοπτική δέν εἶναι ξένη σέ μερικούς ἀπό τούς συγχρόνους μας, οἱ ὁποῖοι, πολύ φυσικά, ἀνακαλύπτουν στή φιλοσοφία τό ἀρχέτυπο τῆς δύναμης, τό μοντέλο κάθε ἐξουσίας. Οἱ ἴδιοι γράφουν τήν ἐξίσωση γνώση = ἐξουσία καί μέ τό στύλ μοντέρνων καί καλλιεργημένων ἀναρχικῶν βεβαιώνουν: ἡ βία, ἡ τυραννία καί ὁ δεσποτισμός τοῦ κράτους εἶναι λάθη τοῦ Πλάτωνα — ἀκριβῶς ὅπως ἔλεγαν λίγο καιρό πρίν ὅτι ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση ἦταν λάθος τοῦ Ρουσώ.

Ὁ καλύτερος τρόπος νά ἀποκριθεῖς σ' αὐτούς εἶναι τό νά πᾶς μακρύτερα ἀπ' ὅ,τι πῆγαν αὐτοί καί νά εἰσαγάγεις τήν σκανδαλώδη ρωγμή τῆς πρακτικῆς μέσα στόν ἴδιο τόν πυρῆνα τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἐκεῖ πού ἡ ἐπιρροή τοῦ Μάρξ ἴσως γίνεται βαθύτερα αἰσθητή.

Μέχρις ἐδῶ ἀφήσαμε νά γίνει πιστευτό ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀρκεῖται στό νά εἰσαγάγει τήν ὁλότητα τῶν ἀνθρώπινων πρακτικῶν καί ἰδεῶν μέσα στή σκέψη της, μέ στόχο νά διατυπώσει τήν ἀλήθεια τους. Καί ἐμεῖς προσωρινά δεχθήκαμε ὅτι ἡ φιλοσοφία, ἀφοῦ ἀπορρόφησε τήν ὁλότητα τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν τίς παραμόρφωσε, τό ἔκανε ὥς ἕνα βαθμό γιά λογικούς καί τεχνικούς λόγους — ὥστε νά μπορεῖ νά τίς ἑνοποιήσει. Ἄν θέλουμε νά προσθέσουμε κάποιον ἀριθμό ἀντικειμένων σέ μιά ἤδη γεμάτη βαλίτσα, εἶναι ἀπαραίτητο νά τά τυλίξουμε καί νά τά παραμορφώσουμε. Ἄν ἐπιθυμοῦμε νά φαντασθοῦμε τίς κοινωνικές πρακτικές κάτω ἀπό τήν ἑνότητα τοῦ Ἀγαθοῦ, τότε θά ἀπαιτηθεῖ ἕνας μεγάλος ἀριθμός παραμορφώσεων ὥστε νά τίς διαπλάσουμε μέσα σ' αὐτή τήν ἑνότητα. Ὁ Ἔνγκελς λέει κάπου κάτι παρόμοιο ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι ὅλη ἡ φιλοσοφία ἦταν συστηματική ὡς συνάρτηση τῆς «ἀκατάβλητης ἐπιθυμίας τῆς ἀνθρώπινης σκέψης (..) νά ξεπεράσει ὅλες τίς ἀντιφάσεις»

Ομως, δέν νομίζω ότι αυτό είναι εντελώς όρθο. Πιστευω μάλλον ότι αυτές οί ένοποιητικές ή άντιφατικές παραμορφώσεις άφορούν άποκλειστικά τήν ίδιαίτερη λογική τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου.

Έχω πλήρη συναίσθηση ότι στόν κάθε φιλόσοφο, όπως καί στόν κάθε μαθηματικό πού γνωρίζει πώς νά έκτιμήσει τήν κομψότητα μιάς άπόδειξης, κοιμάται ήσυχα ένας έραστής τής τέχνης, καί έκεί δέν ύπάρχει έλλειψη φιλοσόφων πού πίστεψαν, μαζί μέ τόν Κάντ, ότι ή κατασκευή ένός συστήματος δέν ήταν ζήτημα μόνο λογικής άλλά καί αίσθητικής έξίσου. Όταν ή λογική δέν έπαρκεί (ή μέ τό σκοπό νά γίνει αυτή εύπεπτη) προστίθεται καί όλίγη αίσθητική — τό Ώραίο καί τό Άγαθό, πού είχαν ίστορικά τή συνήθεια νά έμφανίζονται στό κοινό μαζί, ώστε νά προσεχθοῦν άπό τήν καλή κοινωνία.

Άλλά έδώ έχουμε νά κάνουμε μέ τή ματαιοδοξία τών φιλοσόφων καί δέν πρέπει νά κρίνουμε τή φιλοσοφία στή βάση της, όπως άκριβώς τά μαθηματικά δέν πρέπει νά κρίνονται στή βάση τής κομψότητας τής δουλειάς αυτών πού τά άσκοῦν.

Ή άλήθεια είναι άλλο πράγμα: γιά νά τήν προσπελάσουμε, πρέπει νά περιφρονήσουμε όχι μόνο τήν ψυχολογία τών φιλοσόφων άλλά άκόμη καί τήν αύταπάτη μέσα στήν όποία ή φιλοσοφία βρίσκει τό στήριγμά της: τήν αύταπάτη τής δικής της δύναμης έπάνω στίς κοινωνικές πρακτικές. Γιατί —κι έδώ βρίσκεται τό σημείο όπου όλα άποφασίζονται— αυτό πού είναι σημαντικό δέν είναι ότι ή φιλοσοφία άσκεί έξουσία πάνω στίς κοινωνικές πρακτικές καί τίς ίδέες. Αυτό πού έχει σημασία είναι ότι ή φιλοσοφία δέν ένσωματώνει κοινωνικές πρακτικές κάτω άπό τήν ένότητα τής σκέψης της κατά έναν τυχαίο τρόπο, άλλά μετατοπίζοντας τίς κοινωνικές πρακτικές άπό τόν δικό τους χώρο, ύποτάσσοντας τήν ίεραρχία τους σέ μιά έσωτερική τάξη πού συγκροτεί τή δική της πραγματική ένοποίηση

Μέ άλλα λόγια, ό κόσμος πού σκέφτεται ή φιλοσοφία είναι ένας ένοποιημένος κόσμος στό βαθμό πού είναι ό ίδιος έξαρθρωμένος καί έπαναρθρωμένος —δηλαδή έπανασυνταγμένος — άπό τή φιλοσοφία. Είναι ένας κόσμος στόν όποίο οί διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές, άποσυντιθέμενες καί έπανασυντιθέμενες, κατανέμονται κατά μιά κα-

θορισμένη τάξη διάκρισης καί ἱεράρχησης πού εἶναι σημαντική. Αὐτό πού τήν καθιστᾶ σημαντική δέν εἶναι τό ὅτι ἡ φιλοσοφία κυριαρχεῖ πάνω στά ἀντικείμενά της ἀλλά τό ὅτι τά ἀποσυνθέτει καί τά ἐπανασυνθέτει σέ μιά ἰδιαίτερη τάξη ἐσωτερικῆς ἱεράρχησης καί διάκρισης — μιά τάξη πού προικίζει τό ὅλο ἐγχείρημα τῆς φιλοσοφίας μέ νόημα. Προφανῶς, γιά νά φέρει σέ πέρας ὅλη αὐτή τήν ἐπιχείρηση, γιά νά κατανείμει τά ἀντικείμενά της σύμφωνα μέ αὐτήν τή τάξη, ἡ φιλοσοφία πρέπει νά κυριαρχήσει ἐπάνω τους. Ἤ, μέ ἄλλα λόγια, αὐτή ἡ ἀναγκαιότητα ἐπιβάλλει στή φιλοσοφία νά τά ἐξουσιάσει.

Ἀλλά ἄς θυμόμαστε πάντα ὅτι «ἐξουσία» δέν σημαίνει ποτέ «ἐξουσία γιά χάρη τῆς ἐξουσίας», οὔτε ἀκόμη καί στόν πολιτικό στίβο. Ἐντελῶς τό ἀντίστροφο: ἡ ἐξουσία δέν εἶναι παρά ὅ,τι κάποιος κάνει μ' αὐτή — δηλαδή ὅ,τι αὐτή παράγει ὡς ἀποτέλεσμα. Καί ἄν ἡ φιλοσοφία εἶναι αὐτή πού «βλέπει τό Ὅλον», τό βλέπει μόνο μέ σκοπό νά τό ἐπαναδιατάξει, δηλαδή νά ἐπιβάλει μιά ὁρισμένη τάξη ἐπάνω στά ποικίλα στοιχεῖα τοῦ Ὅλου.

Δέν μπορῶ ἐδῶ νά ὑπεισέλθω σέ λεπτομέρειες. Χιλιάδες παραδείγματα μποροῦν εὔκολα νά παρουσιασθοῦν, ἀλλά ἄς βασιστοῦμε σέ ἕνα πού εἶναι μονοσήμαντο τή «θέση» πού ὁ Ντεκάρτ, ὁ Κάντ καί ὁ Χέγκελ ἐπιφυλάσσουν σέ ὅ,τι ἀντιλαμβάνονται ὡς ἠθική καί θρησκεία. Προφανῶς αὐτή ἡ «θέση» (πού δέν παραμένει ποτέ ἀκριβῶς ἴδια στήν ὁλότητα τοῦ καθενός ἀπό αὐτά τά συστήματα) ἔχει βαθιές ἐπιπτώσεις στό κάθε σύστημα. Ἤ, γιά νά πάρουμε ἕνα πιό ἀφηρημένο παράδειγμα, ἄς θυμηθοῦμε πώς ἡ παρουσία μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης στόν Ντεκάρτ καί στόν Κάντ καί ἡ ἀπουσία της στόν Σπινόζα καί στόν Χέγκελ μαρτυρεῖ τή διαφορετικότητα τῆς θεώρησής τους γιά τήν ἐπιστημονική πρακτική καί ἀπορρέει ἀπό τόν συνολικό προσανατολισμό καθενός ἀπό τά συστήματα αὐτά.

Δέν μπορῶ τώρα νά προχωρήσω βαθύτερα σ' αὐτό τό εἶδος διευκρίνησης, ἀλλά θέλω ν' ἀσχοληθῶ μέ μιά συνέπεια αὐτοῦ πού μόλις εἰπώθηκε. Ὅταν προτείνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ φιλοσοφία κάνει χρήση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί ἰδεῶν μέ σκοπό νά ἐπιβάλει πάνω τους μιά εἰδική σημασία στό ἐσωτερικό τοῦ συστήματός της, εἶναι φανερό ὅτι ἡ φιλοσοφία ὀφείλει πρῶτα νά ἀποσυνθέσει καί στή συνέ-

χει νά ἐπανασυνθέσει τέτοιες πρακτικές. Δηλαδή ἡ φιλοσοφία ὀφείλει νά ἀνατάμει τίς κοινωνικές πρακτικές μ' ἕναν συγκεκριμένο τρόπο ἔτσι ὥστε νά μπορέσει νά διατηρήσει μόνο ἐκεῖνα τά στοιχεῖα τά ὁποῖα ἡ ἴδια θεωρεῖ περισσότερο σημαντικά γιά τό ἐγχείρημά της καί στή συνέχεια νά ἐπανασυνθέσει τέτοιες πρακτικές στή βάση αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἐπομένως, ξεκινώντας ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς, κάθε φιλόσοφος πλάθει μιά ἰδέα τῆς ἐπιστήμης, ἤ ξεκινώντας ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ἠθικῆς πρακτικῆς πλάθει μιά ἰδέα τῆς ἠθικότητας κ.λπ.

Αὐτή ἡ συστηματική παραμόρφωση (πρέπει νά γίνει σαφές ὅτι ἐννοῶ τήν παραμόρφωση μέ τήν ἰσχυρότερη δυνατή σημασία τῆς λέξης), πού προκαλεῖται ἀπό τό σύστημα (δέν ἐννοῶ ἕνα λογικό σύστημα ἀλλά ἕνα σύστημα κυριαρχίας πού ἐπιβάλλει ἕνα νόημα —μιά ἀλήθεια— ἐπάνω στίς κοινωνικές πρακτικές), παράγει φιλοσοφικά ἀντικείμενα, πού μοιάζουν μέ τά πραγματικά ἀντικείμενα, ὅμως εἶναι διαφορετικά ἀπ' αὐτά. Ἀλλά ὑπάρχει κάτι πού εἶναι ἀκόμη πιό σημαντικό: γιά νά προκαλέσει τήν ἐμφάνιση τῆς ἀλήθειας πού ἐπιθυμεῖ νά ἐπιβάλλει στό ἐσωτερικό τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν ἤ ἰδεῶν καί γιά νά συγκρατήσει τό Ὅλον μέσα σ' ἕνα μοναδικό πλαίσιο, ἡ φιλοσοφία ὑποχρεώνεται νά ἐφεύρει ὅ,τι θά ἀποκαλοῦσα φιλοσοφικά ἀντικείμενα, χωρίς πραγματική, ἐμπειρική ἀναφορά — γιά παράδειγμα τήν ἀλήθεια, τό Ἕνα, τήν Ὁλότητα, τό cogito, τό ὑπερβατικό ὑποκείμενο καί πολλές ἄλλες κατηγορίες τοῦ ἴδιου εἴδους, πού δέν ὑπάρχουν ἔξω ἀπό τή φιλοσοφία.

Πρίν ἀπό χρόνια ἔγραφα: Ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει ἀντικείμενο μέ τήν ἔννοια πού μιά ἐπιστήμη ἔχει ἀντικείμενο ἤ, μολονότι ἡ φιλοσοφία δέν ἔχει ἀντικείμενο, ὑπάρχουν φιλοσοφικά ἀντικείμενα. Ἡ φιλοσοφία ἔχει τά ἀντικείμενά της στό ἐσωτερικό της καί τά ἐπεξεργάζεται ἀκατάπαυστα. Τά τροποποιεῖ, τά ἐπανεξετάζει, δέν μπορεῖ νά κάνει χωρίς αὐτά, γιατί αὐτά τά φιλοσοφικά ἀντικείμενα (πού δέν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπ' τό ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας) εἶναι τά μέσα μέ τά ὁποῖα ἡ φιλοσοφία ἐπιτυγχάνει τούς στόχους της, τήν ἀποστολή της, νά ἐπιβάλει ἐπάνω στίς κοινωνικές πρακτικές καί ἰδέες πού ἐμφανίζονται στό σύστημά της τήν παραμόρφωση πού ἐπιβάλλεται ἀπό τήν καθορισμένη τάξη αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Μιλοῦσα μό-

λις προηγουμένως γιά τή θεωρία τῆς γνώσης κι ἔλεγα ὅτι ἡ παρουσία της στόν Ντεκάρτ καί στόν Κάντ καί ἡ ἀπουσία της στόν Σπινόζα καί στόν Χέγκελ ἔχουν μιά σημασία. ἡ θεωρία τῆς γνώσης εἶναι ἕνα ἀπ' αὐτά τά ἀντικείμενα τῆς φιλοσοφίας πού δέν ἀνήκουν πουθενά ἀλλοῦ ἐκτός ἀπό τή φιλοσοφία καί ἀπέναντι στά ὁποῖα οἱ φιλόσοφοι μποροῦν νά τοποθετήσουν τούς ἑαυτούς τους. Ἀπό τή στιγμή πού συναντᾶμε αὐτό τό ἀντικείμενο εἴμαστε στήν καρδιά αὐτοῦ πού συνιστᾶ τήν ἰδιαιτερότητα τῆς φιλοσοφίας, τά ἀντικείμενα πού εἶναι δικά της καί μόνο δικά της καί μέσα στά ὁποῖα παίζεται ὁλόκληρη ἡ μοίρα τῆς δραστηριότητάς της.

Ἄν συνεχίσουμε αὐτή τήν πορεία, θά βρεθοῦμε σέ καλύτερη θέση γιά νά ἀντιληφθοῦμε πῶς εἰσβάλλει ἡ πρακτική γιά νά καταλάβει τή φιλοσοφία ἀπό τά νῶτα καί γιά νά δείξουμε ὅτι αὐτή ἔχει ἐξωτερικό. Ὁ ἐξωτερικός χῶρος της, ἐπαναλαμβάνω, εἶναι ὅ,τι συμβαίνει στό ἐσωτερικό της: ὄχι μόνο λογικές παραμορφώσεις τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν μέ σκοπό νά ὑπαχθοῦν στή μή ἀντιφατική τυπική ἑνότητα μιᾶς συστηματικῆς σκέψης πού περικλείει τήν ὁλότητα, ἀλλά ἐπίσης ἐξάρθρωση καί ἐπαναδόμηση, πειθαρχημένη ἀναδιάταξη αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν παραμορφωμένων κοινωνικῶν πρακτικῶν — μιά διπλή παραμόρφωση, λοιπόν, πού ὑπαγορεύεται ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῆς τάξης πού τελικά κυριαρχεῖ στά πάντα καί ἀποδίδει στή φιλοσοφία τή σημασία της.

Ποιά μπορεῖ νά εἶναι αὐτή ἡ σημασία; Γιατί μέχρις ἐδῶ ὅλα συνέβησαν μέσα σέ γραπτά κείμενα, σέ ἀφηρημένους λόγους, πού φαίνονται νά βρίσκονται πολύ μακριά ἀπό τίς πραγματικές κοινωνικές πρακτικές, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται μέσα στή φιλοσοφία μόνο μέ τή μορφή κατηγοριῶν καί ἐννοιῶν. Βέβαια, ὁλόκληρο αὐτό τό διανοητικό ἐγχείρημα μπορεῖ νά ἱκανοποιήσει τόν συγγραφέα του προσφέροντάς του μιά ὅμορφη ἐννοιολογική ἑνότητα, πού ἀπαντάει στήν ἀνάγκη του (της) γιά μιά «ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας». Στό κάτω κάτω, οἱ συλλέκτες καί οἱ σκακιστές εἶναι πολυάριθμοι. Ἀλλά τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει μέ τήν ἱστορία αὐτό τό μικρό ἰδιωτικό ἐννοιολογικό ζήτημα, ἀπό τή στιγμή πού ξεσκεπάστηκαν οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους ἐνεργεῖ, ἀπό τή στιγμή πού κανείς δέν πιστεύει πιά ὅτι αὐτό τό ἐγχείρημα ἔχει τήν ἱκανότητα νά μιλήσει τήν ἀλήθεια. Στήν πραγμα-

τικότητα ἐδῶ εἶναι πού τά πράγματα σοβαρεύουν — καί αὐτό τό χρωστᾶμε στόν Μάρξ. Ὅ,τι θά πῶ δέν βρίσκεται βέβαια ἐξ ὁλοκλήρου στόν Μάρξ, ἀλλά χωρίς αὐτόν δέν θά μπορούσαμε νά τό ποῦμε.

Κανείς δέν μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι, τουλάχιστον σ' ὁρισμένες περιοχές, ἡ ἱστορία γνωρίζει πολύ καλά πῶς νά διαλέξει καί νά ἀναγνωρίσει τούς δικούς της. Καί δέν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι αὐτό τό γεγονός ἔχει καθαγιάσει τήν ἱστορική ὑπόσταση τῆς φιλοσοφίας. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐπιβιώνει, ὅτι αὐτά τά ἱερά καί ἀφηρημένα κείμενα, πού διαβάζονται καί ξαναδιαβάζονται ἀτέλειωτα ἀπό γενιές σπουδαστῶν, πού σχολιάζονται καί ἑρμηνεύονται ἀκατάπαυστα, μποροῦν νά ἀντιμετωπίζουν τίς θύελλες καί τίς φουρτοῦνες τοῦ πολιτισμικοῦ μας σύμπαντος καί νά παίζουν τόν ρόλο τους ἐκεῖ. Κι ἀφοῦ δέν εἶναι οὔτε ἡ ἀγάπη τῆς τέχνης οὔτε ἡ συνέπεια ἀπέναντι στήν ἱστορία τους πού ἐμπνέει τό διάβασμά τους, ἄν τέτοια κείμενα ἐπιζοῦν, αὐτό ὀφείλεται, ὅσο παράδοξο κι ἄν φαίνεται, στά ἀποτελέσματα πού παράγουν. Καί ἄν παράγουν ἀποτελέσματα, ὀφείλεται στό ὅτι αὐτά τά ἀποτελέσματα ἀπαιτοῦνται ἀπό τίς κοινωνίες τῆς ἱστορίας μας.

Τό ὅλο ζήτημα συνίσταται στό νά γνωρίσουμε μέ ἀκρίβεια σέ τί συνίστανται αὐτά τά ἀποτελέσματα καί σέ ποιά τάξη προσιδιάζουν. Θέλω νά προειδοποιήσω τό ἀκροατήριο ὅτι αὐτό πού πρόκειται νά πῶ δέν διατείνεται, κατά κανένα τρόπο, ὅτι ἐξαντλεῖ τό θέμα. Ὅπως κάθε ἄλλη κοινωνική καί πολιτιστική πραγματικότητα, ἡ φιλοσοφία ὑπερκαθορίζεται κατ' ἐξοχήν. Ἀλλά ἐπιθυμῶ νά θέσω στό προσκήνιο αὐτό πού θεωρῶ ὅτι συνιστᾶ τόν βασικό καθορισμό της, τόν καθορισμό της σέ τελευταία ἀνάλυση.

Γιατί μέχρι στιγμῆς ξεχάσαμε μιά θεμελιωδῶς σημαντική πραγματικότητα. Δηλαδή: ἡ φιλοσοφία πού διατείνεται ὅτι ἐκφέρει τήν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων μιά γιά πάντα, ἐνσωματώνει αὐτό τό παράδοξο χαρακτηριστικό, νά εἶναι στήν οὐσία της συγκρουσιακή καί αὐτό ἀκατάπαυστα. Ὁ Κάντ εἶπε γιά τή φιλοσοφία —τή φιλοσοφία πού προηγήθηκε ἀπό τή δική του— ὅτι συνιστοῦσε ἕνα πεδίο μάχης. Καί ὅλοι οἱ φιλόσοφοι, πού εἴτε προηγήθηκαν ἀπό αὐτόν εἴτε τόν διαδέχτηκαν, ἀπέδειξαν ὅτι εἶχε δίκιο, ἀφοῦ ποτέ δέν ἔγραψαν τίποτα πού νά μήν ἔκανε πόλεμο ἐνάντια στόν

ἕνα ἤ στόν ἄλλο ἀπό τούς προκατοχους τους. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία (μέ μιά ἐπιμονή και μιά σταθερότητα τόσο ἐντυπωσιακή ὥστε νά ἀποκαλύπτει τή φύση της) εἶναι ἕνας ἀδιάκοπος πόλεμος ἰδεῶν. Γιατί αὐτός ὁ πόλεμος; Δέν μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ στή νευρασθένεια κάποιων εὐαίσθητων προσωπικοτήτων. Οἱ ἀναρίθμητοι ὑποφιλόσοφοι, ἐρασιτέχνες φιλόσοφοι ἤ πιασμένοι ἀπ' τά μαλλιά φιλόσοφοι (ὅπως ὁ Μάρξ συνήθιζε νά λέει), πού εἰσῆλθαν στόν πόλεμο ἀπό πνεῦμα ἀντιλογίας, ὡς ἀποτυχημένοι συγγραφεῖς πού ἔχαναν πῶς καί πῶς γιά μιά μάχη, δέν ἔχουν ἀφήσει ἴχνη στήν ἱστορία. Ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὅλοι αὐτοί πού ἔχουν παραμείνει στήν ἱστορία δέν ἔκαναν τίποτα περισσότερο ἀπ' τό νά πολεμοῦν μεταξύ τους, καί, ὡς ἔξυπνοι μαχητές, γνώριζαν πῶς νά βρίσκουν ὑποστήριξη ἐνάντια στόν κύριο ἀντίπαλό τους μέσα ἀπό τά ἐπιχειρήματα τῶν δευτερευόντων ἀντιπάλων τους, πῶς νά κάνουν συμμάχους, ἀπονέμοντας ὕβρεις ἤ ἐπαίνους, υἱοθετώντας, μέ δύο λόγια, θέσεις —καί φιλοπόλεμες θέσεις— χωρίς διφορούμενα. Στή βάση αὐτῆς τῆς γενικῆς πάλης πρέπει νά προσπαθήσουμε νά καταλάβουμε τά ἀποτελέσματα πού παράγονται ἀπό τήν ὕπαρξη τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας μας. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ γίνεται ἀποφασιστική.

Στόν πρόλογο τῆς *Εἰσαγωγῆς* τοῦ 1859, ὁ Μάρξ ἀποτολμᾶ τήν ἰδέα ὅτι ἕνας κοινωνικός σχηματισμός στηρίζεται στήν οἰκονομική ὑποδομή του — δηλαδή στήν ἑνότητα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καί τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Στήν ὑποδομή εἶναι ριζωμένη ἡ ταξική πάλη πού ἀντιπαραθέτει τούς ἰδιοκτῆτες τῶν μέσων παραγωγῆς ἐνάντια στούς ἄμεσα ἐκμεταλλευόμενους ἐργάτες. Καί ὁ Μάρξ πρόσθεσε ὅτι πάνω ἀπό αὐτή τήν ὑποδομή ἐγείρεται μιά ὁλόκληρη ὑπερδομή ὅπου περιλαμβάνονται ὁ νόμος καί τό κράτος ἀπ' τήν μία πλευρά καί οἱ ἰδεολογίες ἀπ' τήν ἄλλη. Ἡ ὑπερδομή δέν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπ' τό νά καθρεφτίζει τήν ὑποδομή. Προφανῶς, πρέπει νά ἐμφυσηθεῖ ζωή μέσα σ' αὐτή τήν τοπογραφία, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νά κόψουμε δρόμο πρός τήν ἱστορία ἑνός κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, καί πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἄν ἕνας κοινωνικός σχηματισμός ὑφίσταται, μέ τήν ἰσχυρή ἔννοια τοῦ ὅρου, αὐτό συμβαίνει γιατί εἶναι ἱκανός, ὅπως κάθε ζωντανή ὕπαρξη, νά ἀναπαράγει τόν ἑαυτό του, ἀλλά, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μέ τίς ἄλλες ζωντανές ὑπάρ-

ξεις, πρέπει ὁ ἴδιος ἐπίσης νά ἀναπαράγει τίς δικές του συνθῆκες ὕπαρξης. Οἱ ὑλικές συνθῆκες ἀναπαραγωγῆς ἐξασφαλίζονται ἀπό τήν ἴδια τήν παραγωγή, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει ἐπίσης ἕνα σημαντικό τμῆμα τῶν συνθηκῶν ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Ἀλλά οἱ οἰκονομικές καί πολιτικές συνθῆκες ἀναπαραγωγῆς ἐξασφαλίζονται ἀπ' τόν νόμο καί τό κράτος. Ὅσον ἀφορᾶ τίς ἰδεολογίες, αὐτές συμμετέχουν στίς σχέσεις παραγωγῆς καί στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἐξασφαλίζοντας τήν ἡγεμονία τῆς κυρίαρχης τάξης στό ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν ἤ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἰδεολογίες βρίσκονται, γενικά, ἡ νομική ἰδεολογία, ἡ πολιτική ἰδεολογία, ἡ ἠθική ἰδεολογία, ἡ θρησκευτική ἰδεολογία καί αὐτό πού ὁ Μάρξ καλεῖ φιλοσοφική ἰδεολογία.

Ὁ Μάρξ λέει ὅτι εἶναι οἱ ἄνθρωποι ἀποκτοῦν συνείδηση τῆς σύγκρουσης τῆς τάξης τους καί διεξάγουν τή σύγκρουση αὐτή μέσα ἀπό τίς ἰδεολογίες. Ἀφήνω κατά μέρος τό ἐρώτημα κατά πόσον ὁ μαρξιστικός ὅρος —«φιλοσοφική ἰδεολογία»— καλύπτει ἀκριβῶς ὅ,τι ὁρίσαμε ἐδῶ ὡς «φιλοσοφία». Ἀλλά θά συγκρατήσω δύο οὐσιαστικά σημεῖα: πρῶτον, ὅ,τι συμβαίνει μέσα στή φιλοσοφία διατηρεῖ μιά στενή σχέση μέ ὅ,τι συμβαίνει στίς ἰδεολογίες· δεύτερον, ὅ,τι συμβαίνει μέσα στίς ἰδεολογίες διατηρεῖ μιά στενή σχέση μέ τήν ταξική πάλη.

Μέχρις ἐδῶ, χάριν ἁπλότητας, μίλησα κυρίως γιά τίς κοινωνικές πρακτικές, λέγοντας ὅτι ἡ φιλοσοφία προτίθετο νά διατυπώσει τήν ἀλήθεια τους, ἀφοῦ θεωροῦσε μόνον τόν ἑαυτό της ἱκανό νά τό κάνει. Ἀλλά συγχρόνως ἀναφέρθηκα σέ κοινωνικές πρακτικές καί σέ ἰδέες ὥστε νά ἀναδείξω τό γεγονός ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν ἀσχολεῖται μόνο μέ τήν παραγωγή κατασκευασμένων ἀντικειμένων. Ὁμοίως προσπάθησα νά ὑπογραμμίσω ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά οὔτε μέ τήν πρακτική τῆς παραγωγῆς τῆς γνώσης (εἴτε ἐπιστημονική εἶναι αὐτή εἴτε κάποιου ἄλλου τύπου), ὅπως παρατηρεῖ κανείς μέσα σέ ὅλους τούς συγγραφεῖς μας· οὔτε ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά μέ τή νομική, τήν ἠθική ἤ τήν πολιτική πρακτική, οὔτε μέ καμιά ἄλλη πρακτική πού τείνει νά μετασχηματίσει ἤ νά διατηρήσει ὁτιδήποτε στόν κόσμο. Σημείωσα αὐτά γιατί ἐνόσω ἀπασχολεῖται μέ τίς κοινωνικές πρακτικές, ἡ φιλοσοφία ἐνδιαφέρεται ἐπίσης γιά

τίς ἰδέες πού οἱ ἄνθρωποι σχηματίζουν γι' αὐτές τίς πρακτικές: ἰδέες τίς ὁποῖες ἡ φιλοσοφία θά χρησιμοποιήσει σέ μερικές περιπτώσεις γιά νά καταδικάσει ἤ νά κριτικάρει, σέ ἄλλες γιά νά ἐπιδοκιμάσει, ἀλλά οἱ ὁποῖες, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀποβαίνουν χρήσιμες γιά νά προτείνει μιά νέα ἑρμηνεία, μιά νέα ἀλήθεια. Αὐτό, στήν πραγματικότητα, συμβαίνει γιατί οἱ κοινωνικές πρακτικές καί οἱ ἰδέες πού οἱ ἄνθρωποι σχηματίζουν γι' αὐτές εἶναι στενά συνδεδεμένες. Μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά πρακτική χωρίς ἰδεολογία καί ὅτι κάθε πρακτική —μή ἐξαιρουμένης τῆς ἐπιστημονικῆς πρακτικῆς— πραγματοποιεῖ τόν ἑαυτό της μέσω μιᾶς ἰδεολογίας. Σ' ὅλες τίς κοινωνικές πρακτικές (εἴτε ἀνήκουν στό πεδίο τῆς οἰκονομικῆς παραγωγῆς, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης ἤ τοῦ νόμου, εἴτε τῆς ἠθικῆς ἤ τῆς πολιτικῆς) οἱ ἄνθρωποι πού δροῦν ὑπόκεινται σέ ἀντίστοιχες ἰδεολογίες, ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέλησή τους καί διατελοῦντες συνήθως σέ πλήρη ἄγνοια τοῦ γεγονότος.

Ἔχοντας φτάσει σ' αὐτό τό σημεῖο, νομίζω ὅτι μπορῶ νά προβάλω τήν ἰδέα ὅτι ἡ φιλοσοφία ἱκανοποιεῖ τόν ἑαυτό της μόνο δρώντας πάνω στό ἀντιφατικό σύνολο τῶν ὑπαρχουσῶν ἰδεολογιῶν, δρώντας πάνω στό φόντο τῆς ταξικῆς πάλης καί τῶν ἱστορικῶν συντελεστῶν της. Μιά τέτοια δράση δέν εἶναι κατά κανένα τρόπο ἀσήμαντη. Κανείς μαρξιστής δέν μπορεῖ νά ὑπερασπιστεῖ τήν ἰδέα ὅτι ἡ δράση πού ἀσκεῖ ἡ ἰδεολογία στίς πρακτικές ἐπαρκεῖ γιά νά ἀλλάξει τή φύση τους καί τόν γενικό προσανατολισμό τους. Κι αὐτό γιατί δέν εἶναι ἡ ἰδεολογία πού εἶναι καθοριστική σέ τελευταία ἀνάλυση. Ὡστόσο, ἡ δραστικότητα τῆς ἰδεολογίας δέν εἶναι καθόλου ἀμελητέα. Ἀντίθετα, μπορεῖ νά εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική καί κατά συνέπεια (ἀποδεχόμενος πραγματικές ἱστορικές ἐμπειρίες) ὁ Μάρξ ἀναγνώριζε τόν ἰδιαίτερα σημαντικό της ρόλο στήν ἀναπαραγωγή καί τόν μετασχηματισμό τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ δυνητική ἀποτελεσματικότητα τῆς ἰδεολογίας στίς κοινωνικές πρακτικές μπορεῖ νά συλληφθεῖ σχηματικά ὡς ὅ,τι ἀποδίδει σ' αὐτές μιά ὁρισμένη ἑνότητα καί κατεύθυνση κατά ἕνα δεδομένο στάδιο τῆς ταξικῆς πάλης.

Ἄν τό σύνολο τῶν ἰδεολογιῶν εἶναι ἱκανό γιά τέτοια δράση, καί ἄν ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς φιλοσοφίας συνίσταται στό νά δρᾶ ἐπί τῶν ἰδεολογιῶν καί, διά μέσου αὐτῶν, στό σύ-

νολο τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῶν προσανατολισμῶν τους, τότε ὁ *λόγος ὕπαρξης* καί ὁ σκοπός τῆς φιλοσοφίας μπορεῖ νά ἐκτιμηθεῖ καλύτερα.

Ἀλλά θέλω νά ἐπιμείνω σ' αὐτό τό σημεῖο: ὁ *λόγος ὕπαρξης* τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἔτσι κατανοητός μόνο μέ τυπικούς ὅρους, γιατί δέν ἔχουμε κατανοήσει ἀκόμη γιατί εἶναι ἐπιτακτικό γιά τό σύνολο τῶν ἰδεολογιῶν νά παίρνουν ἀπό τή φιλοσοφία, κάτω ἀπό τίς κατηγορίες τῆς ἀλήθειας, αὐτή τήν ἑνότητα καί τήν κατεύθυνση πού ἡ ἐν λόγῳ ἡ ἑνότητα συνεπάγεται.

Γιά νά τό κατανοήσουμε αὐτό τό τελευταῖο εἶναι ἀναγκαῖο, κατά τήν ὀπτική τοῦ Μάρξ, νά εἰσαγάγουμε αὐτό πού θά ἀποκαλοῦσα πολιτική μορφή τῆς ὕπαρξης τῶν ἰδεολογιῶν στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν. Εἶναι ἀπαραίτητο νά θέσουμε στό προσκήνιο τήν ταξική πάλη καί τήν ἔννοια τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ἄν ἡ κοινωνία στήν ὁποία αναφερόμαστε εἶναι ταξική κοινωνία, ἡ πολιτική ἐξουσία —ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους— θά κατέχεται ἀπό τήν ἐκμεταλλεύτρια τάξη. Γιά νά διατηρήσει τήν ἐξουσία της (κι αὐτό τό ξέρουμε πολύ πρίν τόν Μάρξ, ἀπό τή στιγμή πού ὁ Μακιαβέλι ἵδρυσε τήν πολιτική θεωρία) ἡ κυρίαρχη τάξη πρέπει νά μετασχηματίσει τήν ἐξουσία ἀπό ἐξουσία πού βασίζεται στή βία σέ ἐξουσία πού βασίζεται στή συναίνεση. Μέσω τῆς ἐλεύθερης καί καθ' ἕξιν συναίνεσης τῶν ὑποτακτικῶν της, μιά τέτοια κυρίαρχη τάξη χρειάζεται νά ἐκμαιεύει μιά ὑπακοή πού δέν θά μποροῦσε νά διατηρηθεῖ μόνο μέ βία. Αὐτός εἶναι ὁ σκοπός πού ἐξυπηρετεῖται ἀπό τό πάντοτε ἀντιφατικό σύστημα τῶν ἰδεολογιῶν.

Αὐτό εἶναι ὅ,τι, ἀκολουθώντας τόν Γκράμσι, ὀνόμασα σύστημα τῶν Ἰδεολογικῶν Μηχανισμῶν τοῦ Κράτους, πού ἐννοεῖ τό σύνολο τῶν ἰδεολογικῶν, θρησκευτικῶν, ἠθικῶν, οἰκογενειακῶν, νομικῶν, πολιτικῶν, αἰσθητικῶν κ.λπ. θεσμῶν, μέσω τῶν ὁποίων ἡ τάξη πού ἔχει τήν ἐξουσία, ἐνόσω ἑνοποιεῖ τόν ἑαυτό της, ἐπιτυγχάνει νά ἐπιβάλλει τήν ἰδιαίτερη ἰδεολογία της στίς ἐκμεταλλευόμενες μάζες ὡς δική τους ἰδεολογία. Ἀπό τή στιγμή πού τό ἐπιτυγχάνει, ἡ μάζα τῶν ἀνθρώπων, ἐμποτισμένη ἀπό τήν ἀλήθεια τῆς ἰδεολο-

γίας τῆς κυρίαρχης τάξης, υἱοθετεῖ τίς ἀξίες της (δίνοντας ἔτσι τή συναίνεσή της στήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων) καί ἡ ἀναγκαία βία μπορεῖ εἴτε νά ἀφεθεῖ κατά μέρος εἴτε νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς τελευταῖο καταφύγιο.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων —ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό ἐξαιρετικές περιόδους, ἐπιτυγχάνεται μόνο ὡς τάση— προϋποθέτει (ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται) κάτι τό ὁποῖο δέν εἶναι τόσο προφανές, δηλαδή τήν ὕπαρξη μιᾶς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ὅπως εἶπε ὁ Μάρξ, κυρίαρχη ἰδεολογία εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης. Εἶναι συνδεδεμένη τήν ἔκβαση μιᾶς πάλης, μέ μιᾶς ἰδιαίτερα περίπλοκης πάλης. Καί ἡ ἱστορική ἐμπειρία δείχνει ὅτι παίρνει χρόνο — μερικές φορές πάρα πολύ χρόνο— γιά μιά κυρίαρχη τάξη, πού ἔχει ἤδη ἀποκτήσει τήν ἐξουσία, νά σφυρηλατήσει μιά ἰδεολογία πού νά γίνει τελικά κυρίαρχη. Ἄς πάρουμε τήν ἀστική τάξη: χρειάστηκαν τουλάχιστον πέντε αἰῶνες, ἀπό τόν 14ο μέχρι τόν 19ο αἰώνα, γιά νά τό ἐπιτύχει. Ἀκόμη καί στόν 19ο αἰώνα, ὅταν αὐτή εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τούς πρώτους ἀγῶνες τοῦ προλεταριάτου, πολεμοῦσε ἀκόμη ἐνάντια στήν ἰδεολογία τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξης, τόν κληρονόμο τῆς φεουδαρχίας. Ἀπ' αὐτή τήν παρέκβαση πρέπει νά συγκρατήσουμε ὅτι ἡ συγκρότηση μιᾶς κυρίαρχης ἰδεολογίας εἶναι γιά τήν κυρίαρχη τάξη ζήτημα ταξικῆς πάλης· στήν περίπτωση τῆς ἀστικῆς τάξης τοῦ 19ου αἰώνα, ζήτημα ταξικῆς πάλης σέ δύο μέτωπα. Καί αὐτό δέν εἶναι ὅλο τό ζήτημα. Δέν εἶναι ἁπλῶς τό νά κατασκευαστεῖ μιά κυρίαρχη ἰδεολογία, μέ διάταγμα, γιατί ὑπάρχει ἀνάγκη γιά μία. Οὔτε εἶναι ἁπλῶς ζήτημα συγκρότησής της μέσα σέ μία μακροχρόνια περίοδο τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ στή βάση αὐτοῦ πού ἤδη ὑπάρχει, ξεκινώντας ἀπό τά στοιχεῖα, τίς περιοχές, τῆς ἤδη ὑπάρχουσας ἰδεολογίας, ἀπό τά κληροδοτήματα τοῦ παρελθόντος, πού εἶναι ποικίλα καί ἀντιφατικά, καί ἐπίσης μέσα ἀπό ἀπροσδόκητα γεγονότα πού συνεχῶς συμβαίνουν τόσο στήν ἐπιστήμη ὅσο καί στήν πολιτική. Μιά ἰδεολογία πρέπει νά συγκροτηθεῖ μέσα στήν ταξική πάλη καί στίς ἀντιφάσεις της (στήν βάση τῶν ἀντιφατικῶν ἰδεολογικῶν στοιχείων πού ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἀπό τό παρελθόν), ὥστε νά ὑπερβαίνει ὅλες αὐτές τίς ἀντιφάσεις, μιά ἰδεολογία ἡ ὁποία νά εἶναι ἑνοποιημένη γύρω ἀπό τά οὐσιώ-

δη συμφέροντα τῆς κυρίαρχης τάξης ὥστε νά ἐξασφαλίσει αὐτό πού ὁ Γκράμσι ἀποκαλεῖ τήν ἡγεμονία της.

Ἄν ἐμεῖς κατανοήσουμε τήν πραγματικότητα τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας μέ αὐτό τόν τρόπο, μποροῦμε —τουλάχιστον αὐτή εἶναι ἡ ὑπόθεση πού θά ἤθελα νά προτείνω— νά κατανοήσουμε τή λειτουργία πού προσιδιάζει στή φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι οὔτε μιά ἀνέξοδη ἐπιχείρηση οὔτε μιά ἐνατενιστική δραστηριότητα. Ἡ καθαρή, ἀκηλίδωτη ἐνατένιση κάνει τά χατίρια τῆς αὐτοαντίληψής της. Ἀλλά οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι ἤδη εἶχαν μιά πολύ διαφορετική ἀντίληψη τῆς ἀποστολῆς τους. Γνώριζαν ὅτι ἀπαντοῦσαν στά μεγαλύτερα πρακτικά πολιτικά ζητήματα: πῶς μποροῦσαν νά προσανατολίσουν τούς ἑαυτούς τους στή σκέψη καί στήν πολιτική; Τί ἔπρεπε νά γίνει; Τί κατεύθυνση ἔπρεπε νά πάρουν; Γνώριζαν ἀκόμη ὅτι αὐτά τά πολιτικά ζητήματα ἦταν ἱστορικά ζητήματα. Δηλαδή, παρ' ὅλο πού τά ζοῦσαν σάν αἰώνια ζητήματα, γνώριζαν ὅτι αὐτά τά ζητήματα ἀπέρρεαν ἀπό τά ζωτικά συμφέροντα τῆς κοινωνίας γιά τήν ὁποία στοχάζονταν. Ἀλλά σίγουρα δέν γνώριζαν αὐτό πού ὁ Μάρξ μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε καί τό ὁποῖο θά ἤθελα νά μεταδώσω μέ λίγες λέξεις. Πραγματικά, μοῦ φαίνεται ὅτι δέν μπορεῖ κανείς νά καταλάβει τό ἔργο, καθοριστικό σέ τελευταία ἀνάλυση, τῆς φιλοσοφίας παρά μόνο σέ σχέση μέ τίς ἀπαντήσεις τῆς ταξικῆς πάλης στό χῶρο τῆς ἰδεολογίας — μέ ἄλλα λόγια, τό κεντρικό ζήτημα τῆς ἡγεμονίας, τῆς συγκρότησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Αὐτό πού εἴδαμε νά συμβαίνει στή φιλοσοφία· —τήν ἀναδιοργάνωση καί διατεταγμένη τοποθέτηση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί ἰδεῶν μέσα σέ μιά συστηματική ἑνότητα κάτω ἀπό τήν ἀλήθεια της— ὅλ' αὐτά, τά ὁποῖα προφανῶς συντελοῦνται πολύ μακριά ἀπό τήν πραγματικότητα, μέσα στή φιλοσοφική ἀφαίρεση, μποροῦμε εὔκολα νά τά δοῦμε νά παράγονται μέ μιά ἀνάλογη, σχεδόν παράλληλη (ἀλλά ὄχι ταυτόχρονη) μορφή στήν ἰδεολογική ταξική πάλη.

Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά ἕνα ζήτημα αναδιοργάνωσης, διαμελισμοῦ, ἐπανασυγκρότησης καί ἑνοποίησης, σύμφωνα μέ ἕναν ἀκριβή προσανατολισμό, μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἀντίστοιχων σ' αὐτές ἰδεολογιῶν — μέ σκοπό νά κυριαρχήσει ἐπάνω σ' ὅλα τά ὑποταγμένα στοιχεῖα μία συγκεκριμένη ἀλήθεια ἤ

όποία νά τούς έπιβάλει έναν συγκεκριμένο προσανατολισμό, έγγυώμενη αύτόν τόν προσανατολισμό, μ' αύτή τήν άλήθεια. Ἄν ή άντιστοίχιση είναι άκριβής, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ότι ή φιλοσοφία πού συνεχίζει τήν ταξική πάλη όπως τής άρμόζει στή θεωρία άπαντάει σέ μιά θεμελιώδη πολιτική άναγκαιότητα. Τό καθῆκον πού τής άναθέτει καί ώς πρός τό όποῖο τήν έξουσιοδοτεῖ ή ταξική πάλη γενικά, καί περισσότερο άμεσα ή ίδεολογική ταξική πάλη, είναι νά συμβάλει στήν ένοποίηση τῶν ίδεολογιῶν μέσα σέ μιά κυρίαρχη ίδεολογία καί νά έγγυηθεῖ τήν κυριαρχία τής ίδεολογίας ώς άλήθειας. Πῶς συντελεῖται αύτή ή συμβολή; Ἀκριβῶς μέ τό νά άναλαμβάνει ή φιλοσοφία νά σκεφτεῖ τίς θεωρητικές συνθῆκες δυνατότητας νά έξαλειφθοῦν οί ύπάρχουσες άντιθέσεις καί κατά συνέπεια νά ένοποιηθοῦν οί κοινωνικές πρακτικές καί ή ίδεολογία τους. Αύτό ένέχει μιά άφηρημένη έργασία, μιά έργασία καθαρής σκέψης, μιᾶς καθαρής καί έπομένως a priori θεωρητικοποίησης. Καί τό άποτέλεσμά της είναι τό νά σκέφτεται, κάτω άπό τήν ένότητα καί τήν έγγύηση ένός ταυτόσημου προσανατολισμοῦ, τήν ποικιλία τῶν διαφορετικῶν πρακτικῶν καί τῶν ίδεολογιῶν τους. Τί κάνει ή φιλοσοφία άπαντώντας σ' αύτή τήν άπαίτηση, τήν όποία ή ἴδια ζεῖ ώς έσωτερική άναγκαιότητα άλλά ή όποία προέρχεται άπό τίς μείζονες ταξικές συγκρούσεις καί τά μείζονα ίστορικά γεγονότα. Παράγει έναν όλόκληρο μηχανισμό κατηγοριῶν πού χρησιμεύουν στό νά σκέφτεται καί νά τοποθετεῖ τίς διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές σέ μιά καθορισμένη θέση κάτω άπό τίς ίδεολογίες — δηλαδή στή θέση πού αύτές πρέπει άναγκαστικά νά καταλάβουν ώστε νά παίζουν τό ρόλο πού άναμένεται άπό αύτές κατά τή συγκρότηση τής κυρίαρχης ίδεολογίας. Ἡ φιλοσοφία παράγει μιά γενική προβληματική: δηλαδή έναν τρόπο τοποθέτησης καί έπομένως λύσης τῶν προβλημάτων τά όποῖα μπορεῖ νά έγερθοῦν. Μέ λίγα λόγια, ή φιλοσοφία παράγει θεωρητικά σχήματα, θεωρητικές μορφές πού χρησιμεύουν ώς μεσάζοντες γιά τήν ύπέρβαση άντιθέσεων καί ώς σύνδεσμοι γιά τήν έπανασύνδεση τῶν διαφορετικῶν στοιχείων τής ίδεολογίας. Ἐπιπλέον, έγγυᾶται (μέ τό νά κυριαρχεῖ στίς κοινωνικές πρακτικές όπως αύτές έπαναδιατάσσονται) τήν άλήθεια αύτής τής τάξης, έκφρασμένης μέ τή μορφή τής έγγύησης ένός όρθολογικοῦ λόγου.

Πιστεύω, ἔτσι, ὅτι ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά ἀναπαρασταθεῖ μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο. Δέν βρίσκεται ἔξω ἀπό τόν κόσμο, ἔξω ἀπό ἱστορικές συγκρούσεις καί γεγονότα. Στήν πιό συμπυκνωμένη, τήν περισσότερο ἀφηρημένη μορφή της —στά ἔργα τῶν μεγάλων φιλοσόφων— εἶναι κάτι πού βρίσκεται ἀπό τήν μεριά τῶν ἰδεολογιῶν, ἕνα εἶδος θεωρητικοῦ ἐργαστηρίου ὅπου τό θεμελιωδῶς πολιτικό πρόβλημα τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας —δηλαδή τῆς συγκρότησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας— τελειοποιεῖται πειραματικά σέ μιά ἀφηρημένη μορφή. Ἐκεῖ τελειοποιοῦνται οἱ θεωρητικές κατηγορίες καί τεχνικές πού θά κάνουν τήν ἰδεολογική ἑνοποίηση —βασική πλευρά τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας— δυνατή. Γιατί, ἡ ἐργασία πού πραγματοποιεῖται ἀπό τούς πιό ἀφαιρετικούς φιλόσοφους δέν παραμένει νεκρό γράμμα. Αὐτό πού ἡ φιλοσοφία ἔχει παραλάβει ὡς ἀναγκαιότητα ἀπό τήν ταξική πάλη τό ἐπιστρέφει μέ τή μορφή σκέψεων πού θά ἐργασθοῦν πάνω στίς ἰδεολογίες μέ σκοπό νά τίς μετασχηματίσουν καί νά τίς ἑνοποιήσουν. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ συνθῆκες ὕπαρξης πού ἐπιβάλλονται στή φιλοσοφία μποροῦν νά παρατηρηθοῦν ἐμπειρικά στήν ἱστορία, ἔτσι, μποροῦν νά παρατηρηθοῦν καί τά ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφίας ἐπάνω στίς ἰδεολογίες καί στίς κοινωνικές πρακτικές. Ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τόν ὀρθολογισμό τοῦ 17ου αἰώνα καί τή φιλοσοφία τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιά νά ἔχουμε δύο πολύ γνωστά παραδείγματα: τά ἀποτελέσματα ἀπό τήν ἐργασία τῆς φιλοσοφικῆς ἐπεξεργασίας δίδονται στήν ἰδεολογία καί στίς κοινωνικές πρακτικές. Αὐτές οἱ δύο φάσεις τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας εἶναι δύο ἀπό τίς συγκροτητικές στιγμές τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας ὡς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ἡ συγκρότηση ἐπιτεύχθηκε στήν πάλη καί σ' αὐτή τήν πάλη ἡ φιλοσοφία ἔπαιξε τόν ρόλο της ὡς θεωρητικό θεμέλιο γιά τήν ἑνότητα τῆς ἰδεολογίας.

Ἄν ὅσα μόλις εἰπώθηκαν μποροῦν νά γίνουν δεκτά — καί ἄν αὐτά ἔγινε δυνατό νά εἰπωθοῦν ἐξαιτίας τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Μάρξ γιά τή φύση τῆς ταξικῆς κοινωνίας, γιά τό ρόλο τοῦ κράτους καί τῶν ἰδεολογιῶν στήν ὑπερδομή— τό

ζήτημα τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας γίνεται ἀκόμη πιό παράδοξο. Γιατί ἄν, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ φιλοσοφία παίζει τόν ρόλο ἐργαστηρίου γιά τή θεωρητική ἑνοποίηση καί θεμελίωση τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, ποιός εἶναι ὁ ρόλος τῶν φιλοσόφων πού ἀρνοῦνται νά ὑπηρετήσουν τήν κυρίαρχη ἰδεολογία; Ποιός εἶναι ὁ ρόλος ἑνός ἀνθρώπου ὅπως ὁ Μάρξ, πού διακηρύσσει στόν Ἐπίλογο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἔκδοσης ὅτι τό *Κεφάλαιο* εἶναι «μιά κριτική πού ἀντιπροσωπεύει μιά τάξη (...) τῆς ὁποίας τό ἱστορικό καθῆκον εἶναι ἡ ἀνατροπή τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἡ τελική κατάργηση ὅλων τῶν τάξεων»; Ἄς τό θέσουμε διαφορετικά. Ἄν ὅ,τι ἔχω προτείνει εἶναι εὔλογο, πῶς εἶναι νοητή μιά μαρξιστική φιλοσοφία,

Γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή δυνατότητα ὕπαρξής της, ἀρκεῖ νά σκεφτοῦμε τό γεγονός ὅτι ἡ ἔκφραση «κυρίαρχη ἰδεολογία» δέν ἔχει κανένα νόημα ἄν αὐτή δέν τίθεται ἐνάντια σέ μιά ἄλλη ἔκφραση: κυριαρχούμενη ἰδεολογία. Καί αὐτό προκύπτει ἀπό τό ἴδιο τό ζήτημα τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας. Τό γεγονός ὅτι, σέ μιά κοινωνία διαιρεμένη σέ τάξεις, ἡ κυρίαρχη τάξη πρέπει νά σφυρηλατήσει μιά ἰδεολογία πού νά εἶναι κυρίαρχη (γιά νά ἑνοποιήσει τόν ἑαυτό της καί νά τήν ἐπιβάλει στίς κυριαρχούμενες τάξεις) ὁδηγεῖ σέ μιά διαδικασία πού ξετυλίγεται μέ πολλές ἀντιστάσεις. Ἰδιαίτερα ἐπειδή, ἐκτός ἀπό τήν ἰδεολογία τῆς παλιᾶς κυρίαρχης τάξης, πού ἐπιβιώνει ἀκόμη, ὑπάρχει στήν ταξική κοινωνία αὐτό πού ὁ Λένιν ὀνόμαζε «στοιχεῖα» μιᾶς ἄλλης διακριτῆς ἰδεολογίας, αὐτή τῆς τάξης πού ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση: Ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης δέν συγκροτεῖ τόν ἑαυτό της ὡς κυρίαρχο παρά πάνω καί ἐνάντια στά ἰδεολογικά στοιχεῖα τῆς κυριαρχούμενης τάξης. Μιά παρόμοια ἀντίθεση μπορεῖ νά βρεθεῖ μέσα στήν ἴδια τή φιλοσοφία, ὡς ἕνα στοιχεῖο τοῦ ἡγεμονικοῦ προβλήματος ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἕνας πόλεμος ὅλων ἐναντίον ὅλων, αὐτός ὁ συνεχής πόλεμος πού ἀποτελεῖ τό ἀποτέλεσμα καί τήν ἠχώ τῆς ταξικῆς πάλης μέσα στήν φιλοσοφία. Ἔτσι οἱ ἀνταγωνιστικές θέσεις τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἰδεολογιῶν ἐκπροσωποῦνται μέσα στήν ἴδια τή φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία πού δουλεύει στό δικό της θεωρητικό ἐργαστήριο, πρός ὄφελος τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας τῆς ἀνερχόμενης ἤ τῆς κυρίαρχης τάξης, ἀντιμετωπίζει τούς ἀντιπάλους της χωρίς νά τό

συνειδητοποιεῖ γενικά κάτω ἀπό τό ὄνομα τοῦ ὑλισμοῦ.

Κατ' ἀρχήν, συμβαίνει στή φιλοσοφία κάτι ἀνάλογο μέ ὅ,τι συμβαίνει στήν ταξική κοινωνία: μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἡ ἑνότητα καί ἡ πάλη τῆς ἐκμεταλλευόμενης τάξης ὀργανώνεται κάτω ἀπό τήν ταξική κυριαρχία, οἱ μορφές τῆς φιλοσοφικῆς κομματικότητας γιά τήν κυριαρχούμενη τάξη ἀντιπροσωπεύονται ἀπό τίς μορφές πού συγκροτοῦν τή φιλοσοφία ὡς «φιλοσοφία», κι ἑπομένως ὑπό τῶν μορφῶν τοῦ ζητήματος τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας. Γι' αὐτό ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἀντηχεῖ ἐκκωφαντικά μέ τήν ἠχώ τῶν ἐκμεταλλευομένων ἤ τῶν ἀντιπάλων. Μερικοί, ὅπως οἱ ὑλιστές τοῦ 18ου αἰώνα, πῆγαν τόσο μακριά, μέχρι νά ἀντιπαραθέσουν τό δικό τους σύστημα ἀλήθειας στούς ἐκπροσώπους τῆς κυρίαρχης τάξης. Ἀλλά ἀντί τῶν ὑλιστῶν τοῦ 18ου αἰώνα (πού δέν ἀντιπροσώπευαν τήν ἐκμεταλλευόμενη τάξη ἀλλά μιά νέα τάξη ἐκμεταλλευτῶν, τήν ἀστική, πού προσπαθοῦσε τότε νά ἐπιτύχει μιά συμμαχία μέ τήν ἀριστοκρατία κατά τό ἀγγλικό μοντέλο), αὐτοί πού ἔπρεπε νά μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι αὐτοί πού κατάφεραν μόνον ἐν μέρει (ἤ σχεδόν καθόλου) νά δώσουν στήν ἀντίθεσή τους τή μορφή μιᾶς φιλοσοφίας πού παρήχθη ὡς «φιλοσοφία». Ἀπό τήν πλευρά μου θά ἐξέταζα ἀπό πολύ κοντά τίς περιπτώσεις τοῦ Ἐπίκουρου καί τοῦ Μακιαβέλι, γιά νά ἀναφέρω μόνον αὐτούς. Ἀλλά ἄν τό κάνω αὐτό εἶναι μόνο γιά νά προσπαθήσω νά καταλάβω τόν Μάρξ: δηλαδή τή σιωπή του.

Κατά βάση, τό όλο παράδοξο τοῦ Μάρξ ἔγκειται ἐδῶ. Αὐτός πού εἶχε σπουδάσει φιλόσοφος ἀρνήθηκε νά γράψει φιλοσοφία. Αὐτός πού σχεδόν ποτέ δέν μίλησε γιά τή φιλοσοφία (ἀλλά κλόνισε τά θεμέλια ὁλόκληρης τῆς παραδοσιακῆς φιλοσοφίας ὅταν ἔγραψε τή λέξη «πρακτική» στήν 1η Θέση γιά τόν Φόυερμπαχ) ὡστόσο, γράφοντας τό *Κεφάλαιο*, ἐφήρμοσε τή φιλοσοφία πού ποτέ δέν ἔγραψε. Καί γράφοντας τό *Κεφάλαιο* ὁ Μάρξ μᾶς ἄφησε, ὅπως κανένας πρίν ἀπ' αὐτόν δέν εἶχε κάνει, τό κλειδί γιά νά ἀρχίσουμε νά καταλαβαίνουμε τί διακυβεύεται μέσα στήν ἴδια τή φιλοσοφία — δηλαδή τό κλειδί γιά νά γίνουμε ἱκανοί ν' ἀρχίσουμε νά ἐπεξεργαζόμαστε κάτι σά μιά θεωρία τῆς φιλοσοφίας. Μετά ἀπ' αὐτόν, ὁ Ἔνγκελς καί ὁ Λένιν δέν ἔγραψαν τίποτα ἄλλο παρά κριτικές καί ἀπομονωμένα ἀποσπάσματα. Ὁπότε καί πάλι: πῶς πρέπει νά κατανοήσουμε αὐτό το

παράδοξο; Μπορεῖ αὐτό νά κατανοηθεῖ πάνω στή βάση ὅσων προτάθηκαν ἐδῶ;

Θά προσπαθήσω νά ἐκθέσω ὅ,τι πιστεύω γι' αὐτό τό θέμα, χωρίς νά ἀποκρύβω τό γεγονός ὅτι ἀναλαμβάνω τόν κίνδυνο νά ὑποστηρίξω μιά πολύ παράτολμη ὑπόθεση. Ἀλλά πιστεύω ὅτι ἀξίζει νά διατρέξω τόν κίνδυνο.

Ὅταν παρατηροῦμε τήν ἱστορία τοῦ μαρξιστικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέσα ἀπό τό πρίσμα τῶν φιλοσοφικῶν μορφῶν ὅπου τό ἴδιο ἀναγνώρισε τόν ἑαυτό του, συναντᾶμε δύο τυπικές καταστάσεις. Στήν πρώτη βρισκόμαστε παρέα μέ τόν Μάρξ, τόν Ἔνγκελς, τόν Λένιν, τόν Γκράμσι καί τόν Μάο, οἱ ὁποῖοι μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο δίνουν πάντα τήν ἐντύπωση νά δυσπιστοῦν σάν τήν πανούκλα γιά ὁτιδήποτε θά μποροῦσε νά μοιάζει μέ μιά φιλοσοφία πού παράγεται ὡς τέτοια, ὡς «φιλοσοφία», μέ τήν μορφή τῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας πού ἀναλύσαμε. Ἀντίθετα, στή δεύτερη κατηγορία, βρισκόμαστε παρέα μέ ἀνθρώπους ὅπως ὁ Λούκατς —ἄν καί αὐτός δέν ὑπῆρξε ἀποφασιστικός — καί πάνω ἀπ' ὅλους ὁ Στάλιν (ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε πραγματικά ἀποφασιστικός στό ἄνοιγμα τῆς λεωφόρου γιά μιά μαρξιστική φιλοσοφία πού παράγεται ὡς «φιλοσοφία»). Ὁ Στάλιν τό ἔκανε κλίνοντας ξανά μερικές ἀτυχεῖς προτάσεις τοῦ Ἔνγκελς σχετικές μέ τήν «ὕλη καί κίνηση» κ.λπ., καί προσανατολίζοντας τή μαρξιστική φιλοσοφία πρός τήν κατεύθυνση μιᾶς ὑλιστικῆς ὀντολογίας ἤ μεταφυσικῆς, μέσα στήν ὁποία οἱ φιλοσοφικές θέσεις πραγματώνονται μέσω τῆς ὕλης. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ Στάλιν δέν διέθετε τήν πολύ μεγάλη περίσκεψη τοῦ Μάρξ, τοῦ Λένιν καί τοῦ Γκράμσι καί ὅτι οἱ φιλοσοφικές θέσεις του σ' αὐτόν ἕλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τήν πολιτική γραμμή του καί τίς τρομοκρατικές πρακτικές του, ἀφοῦ δέν εἶναι δύσκολο νά δειχθεῖ ὅτι οἱ σταλινικές φιλοσοφικές θέσεις ὄχι μόνον δέν εἶναι ξένες μέ τήν πολιτική γραμμή τοῦ σταλινισμοῦ ἀλλά ἐπιπλέον ὅτι αὐτές τήν ἐξυπηρετοῦσαν τέλεια. Οὔτε θά ἦταν δύσκολο νά δειχθεῖ ὅτι, μέσα στή βαθιά κρίση τοῦ σταλινισμοῦ ἀπό τήν ὁποία μόλις τώρα ἀρχίζουμε νά συνερχόμαστε, ἦταν οἱ φιλοσοφικές θέσεις τοῦ Στάλιν αὐτές πού ἔβαλαν τή μαρξιστική «φιλοσοφία» στό δρόμο της.

Ἔτσι εἶναι σάν ἡ ἱστορία τοῦ μαρξιστικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, σ' ἕνα σημεῖο τό ὁποῖο παραμένει ἀκόμη σκοτει-

νό, νά είχε δικαιώσει πειραματικά τόν Μάρξ, τόν Λένιν καί τόν Γκράμσι, διαψεύδοντας τόν Πλεχάνωφ, τόν Μπογκντάνωφ καί ίδιαίτερα τόν Στάλιν. Είναι σάν (ἐξαιτίας τῆς ἐξαιρετικῆς ἀσάφειας, ἀλλά καί τῆς μεγάλης περίσκεψης πού χαρακτήριζε τίς ἄμεσες φιλοσοφικές παρεμβάσεις τους, μαζί μέ τήν συνεχή πρακτική μιᾶς φιλοσοφίας τήν ὁποία ποτέ δέν θέλησαν νά γράψουν) ὁ Μάρξ, ὁ Λένιν καί ὁ Γκράμσι νά είχαν ὑποδείξει ὅτι ἡ φιλοσοφία πού ἀπαιτοῦσε ὁ μαρξισμός δέν ἦταν μέ κανένα τρόπο μιά φιλοσοφία πού παράγεται ὡς «φιλοσοφία» ἀλλά μιά νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας.

Γιά νά καταλάβουμε τί βρίσκεται στή ρίζα τῶν παραπάνω, μποροῦμε νά ξεκινήσουμε ἀπ' τήν διάκριση πού κάνει ὁ Μάρξ, στόν Ἐπίλογο τῆς 2ης γερμανικῆς ἔκδοσης τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀνάμεσα σέ δύο ἀντιλήψεις γιά τή διαλεκτική. Κατά τήν πρώτη ἀντίληψη, ἡ διαλεκτική ἐξυπηρετεῖ —καί παραθέτω— «νά δοξάσει τήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων ἄρα ἐνέχει μιά ἀπολογία γιά τήν κυρίαρχη τάξη». Κατά τή δεύτερη, ἡ διαλεκτική εἶναι «κριτική καί ἐπαναστατική». Μόνο αὐτή ἡ δεύτερη ἀντίληψη εἶναι ἱκανή νά ἐξυπηρετήσει τό προλεταριάτο. Ἁπλοποιώντας, μποροῦμε νά ποῦμε, ὅτι ὁ Στάλιν ὀπισθοδρόμησε στήν πρώτη ἀντίληψη ἐνῶ ὁ Μάρξ μέ σκοπό ν' ἀποφύγει αὐτόν τόν κίνδυνο κρατήθηκε σταθερά στή δεύτερη καί δέν ἔγραψε ποτέ μιά φιλοσοφία ὡς «φιλοσοφία».

Ἐμφανῶς ὁ Μάρξ θεωροῦσε ὅτι ἡ παραγωγή τῆς φιλοσοφίας ὡς «φιλοσοφίας» συνιστοῦσε ἕναν τρόπο εἰσόδου στό παιχνίδι τοῦ ἀντιπάλου ὅτι ἀκόμη κι ἄν ἔπαιρνε ἀντιπαραθετική μορφή αὐτή ἡ παραγωγή θά ἔπαιζε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς ἡγεμονίας καί θά συνέβαλλε, ἐμμέσως, σέ μιά ἀναμέτρηση μέ τήν ἀστική ἰδεολογία πού θά ἀποδεχόταν τήν ἐγκυρότητα τῆς μορφῆς τῆς φιλοσοφικῆς ἔκφρασής της ὅτι τό νά ἐπενδύσει τήν προλεταριακή ἰδεολογία μέ μορφές πού ἀποκτοῦσε τό ζήτημα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας ἰσοδυναμοῦσε μέ τό νά διακυβεύσει τό μέλλον —καί ἄρα τό παρόν— τῆς προλεταριακῆς ἰδεολογίας τελικά αὐτό ἰσοδυναμοῦσε μέ τό νά κινδυνεύσει νά ὑποκύψει, μέσα στή φιλοσοφία, στό κόμμα τοῦ κράτους. Γιατί ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στή φιλοσοφία καί τό κρά-

τος είναι, ὅπως εἶδε ἐξίσου καλά καί ὁ φιλόσοφος Πώλ Νιζάν, μιά μακριά ἱστορία. Ἀναφέρθηκα σ' αὐτό ὅταν ὑπαινίχθηκα τό ζήτημα τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης, συνεπῶς τῆς τάξης πού κατέχει τήν κρατική ἐξουσία. Ἀπό τόν Πλάτωνα μέχρι τόν Ντεκάρτ, τόν Σπινόζα, τόν Κάντ, τόν Χέγκελ, ἀκόμη καί τόν Χοῦσερλ, ἡ φιλοσοφία βασανίζεται ἀπό τήν ἔμμονη ἰδέα τοῦ ζητήματος τοῦ κράτους, μέ τή μορφή γενικά μιᾶς νοσταλγικῆς ἐπίκλησης ὅπου ὁ φιλόσοφος ζητάει ἀπό τό κράτος νά ἀναγνωρίσει ὅτι θά ὠφεληθεῖ ἄν τό προσέξει· ὅταν αὐτή ἡ ἐπίκληση δέν ἔχει τή μορφή τοῦ ὀνείρου τοῦ φιλοσόφου νά γίνει ἡ κεφαλή τοῦ κράτους.

Σέ ἀντιδιαστολή, μέ ἕνα πολύ σίγουρο πολιτικό ἔνστικτο, ὁ Μάρξ κατάλαβε καθαρά τήν πολιτική καί φιλοσοφική σημασία τοῦ ζητήματος τοῦ κράτους. Δέν σκέφθηκε μόνο γιά τό ὑφιστάμενο ἀστικό κράτος (γιά τό ὁποῖο ὁ Ντίτζγκεν — μέ τήν ἐπιδοκιμασία τοῦ Λένιν— ἔλεγε, μέ λόγια φημισμένα γιά τήν δριμύτητά τους, ὅτι οἱ καθηγητές φιλοσοφίας ἦταν λακέδες του) Δέν σκέφτηκε μόνο γιά τό ἀστικό κράτος, «τήν πρώτη ἰδεολογική δύναμη», μέ τά λόγια τοῦ Ἔνγκελς, πού εἶναι ἱκανή νά ἐπιβάλλει τήν μορφή τῆς ἰδεολογίας της σέ ὁλόκληρη τή φιλοσοφική παραγωγή. Ὁ Μάρξ εἶδε πολύ πιό μακριά. Σκέφτηκε γιά τή μορφή τοῦ μελλοντικοῦ κράτους, αὐτοῦ πού ἦταν ἀπαραίτητο νά οἰκοδομηθεῖ μετά τήν ἐπανάσταση, γιά τό ὁποῖο ἡ ἐμπειρία τῆς Κομμούνας τοῦ εἶχε δώσει μιά πρώτη ἰδέα καί τό ὁποῖο ἔπρεπε νά εἶναι ὄχι ἕνα κράτος ἀλλά μιά «κοινότητα» ἤ (ὅπως τό ἔθεσε ὁ Ἔνγκελς) «ὄχι πιά ἕνα κράτος μέ τήν κυριολεξία τοῦ ὅρου». Μέ λίγα λόγια μιά συνολικά νέα μορφή πού θά ἐπιφέρει τήν ἴδια της τήν ἐξαφάνιση, τό ἴδιο της τό σβήσιμο. Φυσικά αὐτή ἡ στρατηγική ὀπτική τοῦ Μάρξ, ἡ ὁποία ὑπονόμευε ἐξ ὁλοκλήρου τήν παραδοσιακή ἀντίληψη τοῦ κράτους (πού παραμένει ἰσχυρή ἀκόμη καί σήμερα) δέν ἦταν χίμαιρα ἀλλά στηριζόταν σέ μιά βαθιά πεποίθησή του· ὅτι τό προλεταριάτο, ὅπως εἶχε παραχθεῖ καί συγκεντρωθεῖ ἀπό τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς, ὅπως διδασκόταν ἀπό τούς μεγάλους ταξικούς ἀγῶνες του, διέθετε ἱκανότητες πού ἦταν ὁλοκληρωτικά ξένες πρός τόν ἀστικό κόσμο — πάνω ἀπ' ὅλες τήν ἱκανότητα νά ἐπινοεῖ μορφές

οργάνωσης πού βασίζονται στίς μάζες, σάν τήν Παρισινή Κομμούνα καί τά Σοβιέτ τοῦ 1905 καί 1917, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν ἕνα καλό παράδειγμα μορφῶν ὀργάνωσης πού παρέχουν στό προλεταριάτο τή δυνατότητα νά ὑπάρχει στό περιθώριο τοῦ κράτους. Προφανῶς, ἡ στρατηγική ὀπτική τοῦ Μάρξ, ἡ ὁποία προέβλεπε τήν καταστροφή τοῦ κράτους, περιέκλειε τήν ὅλη ὑπερδομή, μαζί μέ τίς ἰδεολογίες (καί ἄρα τήν κυρίαρχη ἰδεολογία, ἐντελῶς ἀξεχώριστη ἀπό τό κράτος). Εἶναι πολύ πιθανόν ὅτι ὁ Μάρξ εἶχε πάντα τήν ἴδια δυσπιστία γιά τή φιλοσοφία καί τό κράτος (γιά τούς λόγους πού συνδέουν τήν παραδοσιακή φιλοσοφία μέ τό κράτος καί τόν ὑποχρέωναν νά προβλέπει τήν κατάργηση τοῦ κράτους). Μέ κανέναν τρόπο αὐτό δέν ἐνέχει μιά ἀναρχική ἀπόρριψη τοῦ κράτους, παρά τίς κάποιες συγγένειες ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τούς ἀναρχικούς. Οὔτε, κατά ἀνάλογο τρόπο, ὑποκρύπτεται ἐδῶ μιά ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας. Ἀντίθετα, αὐτή ἡ ἀντίληψη ἐνεῖχε μιά βαθιά δυσπιστία πρός έναν θεσμό —τό κράτος— καί πρός μιά μορφή ἑνοποίησης τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας —τή φιλοσοφία— τά ὁποῖα ὁ Μάρξ ἔβλεπε νά εἶναι βαθιά συνδεδεμένα, στό βαθμό πού καί τά δύο ἐνέχονται μέσα στόν ἴδιο μηχανισμό τῆς ἀστικῆς ταξικῆς κυριαρχίας. Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, πιστεύω ὅτι αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἔκανε τόν Μάρξ νά ἀπέχει ἀπ' ὅλη τή φιλοσοφία πού παράγεται ὡς «φιλοσοφία»: γιά νά μήν ὑποχρεωθεῖ «νά δοξάσει τήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων».

Ἄν αὐτό ἀληθεύει, ὁ Μάρξ κληροδότησε στούς μαρξιστές (πού διδάχτηκαν σκληρά ἀπό τήν ἀντι-ἐμπειρία τῆς σταλινικῆς ὀντολογίας) ἕνα ἐξαιρετικά δύσκολο ἐγχείρημα. Ἀκριβῶς ὅπως αὐτός ἄφησε τό ἐργατικό κίνημα μέ τό καθῆκον νά ἐπινοήσει νέες μορφές «κοινότητας» πού νά μποροῦν νά μετατρέψουν τό κράτος σέ κάτι περιττό, ἔτσι ὁ Μάρξ ἄφησε στούς μαρξιστές φιλοσόφους τό καθῆκον νά ἐπινοήσουν νέες μορφές φιλοσοφικῆς παρέμβασης γιά νά ἐπιταχύνουν τό τέλος τῆς ἀστικῆς ἰδεολογικῆς ἡγεμονίας. Συνοπτικά: τό καθῆκον νά ἐπινοήσουν μιά νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας.

Γιά νά ὑποστηρίξουμε τό ἐπιχείρημά μας σέ σύγκριση μέ τό ἐπαναστατικό κράτος πού ὀφείλει νά εἶναι κράτος «μή-κράτος» —δηλαδή ἕνα κράτος πού τείνει στή δική του διά-

λυση γιά νά ἀντικατασταθεῖ ἀπό μορφές ἐλεύθερης συνένωσης— μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία πού κατέτρεχε τόν Μάρξ, τόν Λένιν καί τόν Γκράμσι πρέπει νά εἶναι «μή-φιλοσοφία» — δηλαδή μιά φιλοσοφία πού σταματᾶ νά παράγεται μέ τή μορφή μιᾶς φιλοσοφίας, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία τῆς θεωρητικῆς ἡγεμονίας θά ἐξαφανισθεῖ γιά νά ἀνοίξει δρόμο σέ νέες μορφές φιλοσοφικῆς ὕπαρξης. Καί ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐλεύθερη συνένωση τῶν ἐργατῶν πρέπει, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, νά ἀντικαταστήσει τό κράτος ἔτσι ὥστε νά παίξει ἕναν συνολικά διαφορετικό ρόλο ἀπ' αὐτόν τοῦ κράτους (ὄχι ἕνα ρόλο βίας καί καταστολῆς), μπορεῖ ἐπίσης νά εἰπωθεῖ ὅτι οἱ νέες μορφές φιλοσοφικῆς ὕπαρξης πού θά συνδέονται μέ τό μέλλον αὐτῶν τῶν ἐλεύθερων συνενώσεων θά σταματήσουν νά ἔχουν ὡς θεμελιώδη λειτουργία τους τή συγκρότηση τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας, μέ ὅλους τούς συμβιβασμούς καί τήν ἐκμετάλλευση πού τήν συνοδεύουν, ὥστε νά προωθήσουν τήν ἀπελευθέρωση καί τήν ἐλεύθερη ἄσκηση τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν καί τῶν ἀνθρώπινων ἰδεῶν.

Καί ὅπως συμβαίνει μέ τήν προοπτική ἐπί τοῦ κράτους, τό καθῆκον πού ἀνατίθεται στή μαρξιστική φιλοσοφία δέν ἀφορᾶ τό μακρινό μέλλον. Εἶναι ἕνα ἐγχείρημα γιά τό παρόν, γιά τό ὁποῖο οἱ μαρξιστές πρέπει νά εἶναι ἕτοιμοι. Ὁ Μάρξ ἦταν ὁ πρῶτος πού μᾶς ἔδειξε τό δρόμο ἀσκώντας τή φιλοσοφία μέ μιά νέα καί ἀνατρεπτική μορφή, ἀρνούμενος νά παραγάγει μιά φιλοσοφία ὡς «φιλοσοφία», ἀλλά ἐφαρμόζοντάς την στήν πράξη, στην πολιτική, κριτική καί ἐπιστημονική ἐργασία του — μέ λίγα λόγια, ἐγκαινιάζοντας μιά νέα, «κριτική κι ἐπαναστατική» σχέση ἀνάμεσα στή φιλοσοφία καί τίς κοινωνικές πρακτικές, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν ταυτόχρονα τόσο ὅ,τι διακυβεύεται κατά τήν ταξική πάλη ὅσο καί τήν προνομιοῦχα θέση της. Αὐτή ἡ νέα πρακτική τῆς φιλοσοφίας ὑπηρετεῖ τήν προλεταριακή ταξική πάλη χωρίς νά ἐπιβάλλει πάνω της μιά καταπιεστική ἰδεολογική ἑνότητα (γνωρίζουμε ποῦ ἔχει τίς ρίζες της αὐτή ἡ καταπίεση), ἀλλά δημιουργεῖ γι' αὐτήν τίς ἰδεολογικές συνθῆκες πού ἐπιτρέπουν τήν ἀπελευθέρωση καί τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν πρακτικῶν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(Ό άριθμός άριστερά παραπέμπει στή σελίδα)

13 *'Αστάθμητο* = Aléatoire. Matérialisme aléatoire = ύλισμός τοῦ ἀστάθμητου. Μέ τόν ὅρο «ἀστάθμητο» προτίμησα νά ἀποδώσω στά ἑλληνικά τόν ορο-ἔννοια aléatoire, πού διαπερνᾶ τά συγκεντρωμένα σ' αὐτόν ἐδῶ τόν τόμο κείμενα τοῦ 'Αλτουσέρ καί πού δέν ἀπαντᾶται στά πρό τοῦ 1980 ἔργα του. 'Αστάθμητο δέν εἶναι τό τυχαῖο, τό συμπτωματικό, ἀλλά τό γεγονικό ἀποτέλεσμα που δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ νομους καί νομοτέλειες, ἕνα ἀποτέλεσμα πού προϋποθέτει τό κενό ἐντός τοῦ ὁποίου θά λειτουργήσουν καί οἱ ὁποιοι προσδιορισμοί. Υπ' αὐτή τήν ἔννοια «ὑλισμός τοῦ ἀστάθμητου», κατά τόν Αλτουσέρ, εἶναι ἡ ριζική ἀπόρριψη κάθε τελεολογίας καί κάθε ὑπερβατικῆς αἰτίας, κάθε πρώτης αἰτίας, κινοῦντος αἰτίου, καταγωγῆς. Εἶναι ὁ μόνος δυνατός ὑλισμός πού δέν ὑποτάσσεται οὔτε σέ προνοιακές ἀντιλήψεις θεολογικῆς ἐμπνεύσεως οὔτε στούς περιβόητους «νόμους» τοῦ διαλεκτικοῦ ὑλισμοῦ, ἰδεαλιστικῆς προελεύσεως.

13. *16 Νοεμβρίου 1980*. Εἶναι ἡ ἡμέρα πού ὁ 'Αλτουσέρ στραγγάλισε τή γυναίκα του 'Ελέν. Βλ. τήν αὐτοβιογραφία τοῦ συγγραφέα *Τό μέλλον διαρκεῖ πολύ*, ἑλληνική μετάφραση ἐκδ. *'Ο Πολίτης* 1993

16. «*Σφιχταγκάλιασμα*». Ἔργο τοῦ Αὐστριακοῦ ζωγράφου Γκούσταβ Κλίμτ, 1862-1918, ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ «γιοῦγκεν στύλ» (ἄρ νουβώ) καί τοῦ συμβολισμοῦ.

16 Jacques Bidet, *Que Faire du "Capital"?*, ἐκδ Meridiens 1985

17. *Διάκενα*, interstices, ὁ κενός, ὁ ἐλεύθερος χῶρος. Αναφορά στή φιλοσοφία τοῦ 'Επίκουρου πού ἀρνεῖται κάθε μυθολογημένη κοσμοερμηνεία. Κατά τόν 'Επίκουρο, τό σύμπαν ὑπάρχει ἀπό πάντα, εἶναι ἄπειρο, ἄχρονο, ἀποτελεῖται μόνο ἀπό χῶρο καί ἀπό ἀπειροελάχιστα τμήματα ὕλης (ἄτομα), ἀντιληπτά μόνο μέ τή νόηση (*νόῳ θεωρητά*) Τά διάκενα εἶναι ὁ ἐλεύθερος χῶρος, ὁ κενός, πού ἐπιτρέπει τήν κίνηση τῶν σωμάτων καί τήν παρέγκλιση (climamen), χάρη στήν ὁποία δημιουργοῦνται οἱ κόσμοι.

23. *Γιά τόν Μάρξ*, ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ, ἑλληνική μετάφραση Τάκη Καφετζῆ, ἐκδ. Πολύτυπο, 1985. Τό ἀπόσπασμα πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ δική μου μετάφραση.

23. *Έκκληση τῆς Στοκχόλμης*. 18 Μαρτίου 1950, ὑπέρ τῆς εἰρήνης καί ἐναντίον τῆς ἀτομικῆς βόμβας πού ἀπηύθυνε τό Παγκόσμιο Συνέδριο Εἰρήνης. Ἐπιστράτευσε τούς κομμουνιστές ὅλου τοῦ κόσμου σέ μιά γιγαντιαία κινητοποίηση καί πολλούς φιλειρηνιστές (273 ἑκατ. ὑπογραφές). Χρησιμοποιήθηκε ἀπό τήν πολιτική τῆς ΕΣΣΔ σέ μιά ἐποχή πού, σέ σχέση μέ τίς ΗΠΑ, εἶχε μεγάλη καθυστέρηση στά πυρηνικά.

27 «*Ἐγκατάλειψη τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου*». Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1976 ὁ γραμματέας τοῦ ΚΚΓ Ζώρζ Μαρσαί ἀνήγγειλε αἰφνιδιαστικά ὅτι τό κόμμα του «ἐγκαταλείπει τή δικτατορία τοῦ προλεταριάτου». Ὁ Ἀλτουσέρ ἀντιτάχθηκε δημόσια σ' αὐτήν τήν «ἐγκατάλειψη» («δέν ἐγκαταλείπουμε μιάν ἔννοια ὅπως ἐγκαταλείπουμε ἕνα σκύλο»), ὑποστηρίζοντας ὅτι μιά ἔννοια ὅπως ἡ «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου» δέν ἐγκαταλείπεται ἀλλά ὑπόκειται σέ κριτική, ἀνασκευάζεται, ἐνδεχομένως καί ἀντικαθίσταται ἀπό κάποιαν ἄλλη.

30. *Aron Raymon* (1905-1983), φιλόσοφος, κοινωνιολόγος, ἐπί σειρά ἐτῶν κύριος ἀρθρογράφος τῆς συντηρητικῆς γαλλικῆς ἐφημερίδας *Figaro*, συγγραφέας πολλῶν ἔργων πολιτικῆς θεωρίας καί κοινωνιολογίας.

32. *Κάρλ Μάρξ, ΙΙ Θέση γιά τόν Φόυρμπαχ*.
«Τό ἐρώτημα ἄν ἀντικειμενικές ἀλήθειες εἶναι προσιτές στήν ἀνθρώπινη γνώση δέν εἶναι θεωρητικό ἀλλά *πρακτικό*. Ἡ πρακτική βοηθάει τόν ἄνθρωπο νά ἀποδείξει τήν ἀλήθεια, δηλαδή τήν πραγματικότητα καί τή δύναμη, τήν ἐγκυρότητα τῆς ἐγκόσμιας σκέψης του. Ἡ συζήτηση γιά τήν πραγματικότητα ἤ τή μή πραγματικότητα τῆς ἀποσπασμένης ἀπό τήν πράξη γνώσης εἶναι ἁπλούστατα *σχολαστική*».

33. *Παρέγκλιση, Κόσμοι τοῦ Ἐπίκουρου*. Ἡ ἀρχή της ἐλευθερίας καί τοῦ αὐθόρμητου πού, κατά τόν Ἐπίκουρο, διέπει τή ζωή τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ἀποκλειστικό τους προνόμιο γιατί ὁ ἄνθρωπος *«βαστάει ἀπό τά ἴδια στοιχεῖα πού μέ τόν συνδυασμό τους σχηματίστηκε ὁ κόσμος |...| Τά ἄτομα, ἐνῶ πέφτουνε ἀπό τό δικό τους βάρος σέ ἴσια γραμμή μέσα στό κενό, ξεφεύγουν, σέ ἀκαθόριστη ὥρα καί ἀκαθόριστους τόπους, λιγάκι ἀπό τό κάθετο, τόσο δά πού νά πεῖς ἄλλαξε ἡ κατεύθυνση. Ἄν δέν συνήθιζαν νά ξεγέρνουν* |*declinare*| *ὅλα θά ἔπεφταν πρός τά κάτω, ὅπως οἱ στάλες τῆς βροχῆς μέσα στό βαθύ κενό. Ἀνά-*

μεσα στά πρωταρχικά στοιχεῖα (ἄτομα) δέν θά γινότἂν καμιά ἐπαφή οὔτε χτύπος [plaga, πληγή]. *Ἔτσι ἡ φύση δέν θά ἔφτιαχνε ποτές τίποτε»*. Ἀπόσπασμα ἀπό τό ἔργο *Περί Φύσεως* (De rerum natura), 6ιβλ. II, 217 τοῦ Λουκρήτιου, τοῦ μεγάλου ποιητῆ καί θαυμαστῆ τοῦ Ἐπίκουρου. Μετάφρ. Χ. Θεοδωρίδη στό *Ἐπίκουρος, ἡ ἀληθινή ὄψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου*, σ. 365.

Βλέπε ἐπίσης τή μετάφραση τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος ἀπό τόν Κωνσταντίνο Θεοτόκη

«Ἐνῶ ἴσια πέφτουν στό κενό τά μόρια πρός τά κάτου.
»Ἀπό ἀφορμή τό 6άρος τους, σ' ἕναν καιρό ἀβέβαιο
»Καί σ' ἕναν τόπο ἀνόριστον, λιγάκι ἀπ' τό ἴσιο 6γῆκαν,
»Μονάχα ὅσο εἶνε χρειαστό γιά νά εἰπωθεῖ ἀλλαγμένο
»Τό κίνημά τους. Μά ἄν αὐτά δέν ἐλοξοδρομοῦσαν,
»Καθώς οἱ στάλες τῆς 6ροχῆς θά ἔπεφταν πρός τά κάτω
»Πάντα στό τρίσβαθο κενό, καί στίς ἀρχές τες πρῶτες
»Δέν θά γενόνταν συγκρουσμοί, δέν θά συμβαίναν χτύποι,
»Κι ἔτσι ποτέ τους τίποτε δέ θάχε πλάσει ἡ φύση.»

(Τίτου Λουκρήτιου Κάρου, *Περί Φύσεως* |*De rerum Natura*|, 6ιβλία ἕξι, μεταφρασμένα ἀπό τόν Κωνσταντίνο Θεοτόκη, τυπογρ. «Κείμενα», 1986, ἐπιμέλεια, σχόλια, γλωσσάρι Φίλιππος Βλάχος).

«Αὐτή εἶναι ἡ περίφημη ἐπικουρική παρέγκλιση», γράφει ὁ Χ. Θεοδωρίδης (ὅπ.π., σ. 366), *«πού ὁ Λουκρήτιος τήν ἀπέδωσε μέ τό clinamen κι ὁ Κικέρων μέ τό declinatio* |...| *Ἡ παρέγκλιση εἶναι ἡ πρώτη καί κυριότατη ἀρχή τῆς δημιουργίας* |.. |, *μ' αὐτή φανερώνεται τό πρῶτο ἀμυδρό σημάδι τοῦ αὐθορμητισμοῦ»*.

Καί ἐπειδή οἱ Ἐπικούρειοι ἀποκλείουν καί τήν ἀπόλυτη τυχαιότητα καί τή μηχανιστική αἰτιοκρατία, εἶναι οἱ πρῶτοι πού δίδαξαν τίς ἀρχές τῆς ἐνδεχομενικότητας καί τοῦ ἀστάθμητου, ἀπό τίς ὁποῖες ἐμπνέεται ὁ Ἀλτουσέρ στή γραμμή τῶν ἀρχαίων ὑλιστῶν Δημόκριτου καί Ἐπίκουρου, πού συνεχίζεται μέ τούς νομιναλιστές, μέ τόν Μακιαβέλι, τόν Σπινόζα, τόν Χόμπς, τόν Ρουσώ, τόν Μάρξ

39. *«Ὁ κόσμος εἶναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν κάθε φορά»*. Χρησιμοποιῶ τήν ἀπόδοση τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ ἀπό τή μετάφραση τοῦ *Tractatus logicophilosophicus τοῦ* L. Wittgenstein ἀπό τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο (6λ. περιοδικό *Δευκαλίων*, τεῦχ 21, Μαρτίος 1978, σελ 185).

40 *Scot Duns* 1270-1308. Σκωτσέζος φιλόσοφος καί θεολι

γος, νομιναλιστής, κριτικός τοῦ ἀριστοτελισμοῦ καί τοῦ θωμισμοῦ

40. *D'Occam Guillaume*. Ἄγγλος θεολόγος καί φιλόσοφος τοῦ 14ου αἰ. (+1350), φραγκισκανός. Διώχθηκε ἀπό τόν Πάπα. Νομιναλιστής, παραδέχεται ὡς μόνη πηγή γνώσης τήν ἐσωτερική διαίσθηση καί τήν ἐξωτερική ἐποπτεία. Τό ἔργο του προαναγγέλλει τόν ἐμπειρισμό τῶν μεγάλων Ἄγγλων φιλοσόφων (Τζών Λόκ, Χιούμ) καί ἐπεδίωξε τό διαχωρισμό τῆς φιλοσοφίας καί τῆς θεολογίας.

44 *Ἡμερολόγιο αἰχμαλωσίας*. *Journal de captivité. Stalag XA. 1940-1945*. Stock/IMEC, Παρίσι 1992

70. «*Ἐν γένει ἰδεολογία*», βλέπε τό δοκίμιο τοῦ συγγραφέα γιά τούς «Ἰδεολογικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους», στό *Θέσεις*, ἑλλην μετάφρ. ἐκδ. Θεμέλιο 1977

72. *Τετράδια τοῦ ἀστείου πολέμου* |*Cahiers de la drôle de guerre*|. ἡμερολογιακές καταγραφές τοῦ Ζάν Πώλ Σάρτρ ἀπό τήν ἐπιστράτευσή του στόν πόλεμο 1939-1940.

73 *Αὐθόρμητη φιλοσοφία τῶν ἐπιστημόνων*, *Philosophie spontanée des savants*, ἐκδ Maspero, 1974, ἔργο τοῦ Λουί Ἀλτουσέρ, ἀμετάφραστο στά ἑλληνικά

74 *Pierre Raymond*. *Le passage au matérialisme*. ἐκδ Maspero 1973

83 *Ekchart Johannes*. 1260-1327. Γερμανός δομηνικανός μοναχός, εἰσηγητής τοῦ μυστικιστικοῦ «κινήματος τῆς Ρηνανίας»

109. *Ο Σπινόζα καί οἱ ἀράχνες του* Ο Σπινόζα ἐκτός ἀπό ρολογᾶς ἦταν καί ἐρασιτέχνης ἐντομολόγος, περνοῦσε ὧρες παρακολουθώντας μέ τό φακό τίς ἀράχνες του

113.. *Ἐκεῖνο τό ζῶον ὁ Δανιήλ*: «Κι ἐγώ ἤκουσα ἀλλά δέν ἐννόησα, τότε εἶπον, Κύριέ μου, ποῖον τό τέλος τούτων; Καί εἶπε, ὕπαγε Δανιήλ. Πολλοί θέλουσι καθαρισθῆ καί λευκανθῆ καί δοκιμασθῆ Καί οἱ ἀσεβεῖς θέλουσι ἀσεβῆ καί οὐδείς ἐκ τῶν ἀσεβῶν θέλει νοήσει ἀλλά οἱ συνετοί θέλουσι νοήσει» *Παλαιά Διαθήκη* Δανιήλ, κ 1Β 8-10

118 *Dietzgen Joseph*, 1828-1888, Γερμανός ἐργάτης, βαρελᾶς, κομμουνιστής καί φιλόσοφος. «Ἀνακάλυψε» τή διαλεκτική καί διατύπωσε τή θεωρία του γιά τήν ἀφαίρεση σέ μιά ἐπιστολή στόν Μάρξ, στίς 7 Νοεμβρίου 1867.

121. *Βοργίας Καῖσαρ*, 1476-1507, νόθος γιός τοῦ Πάπα Ἀλεξάνδρου VI, καρδινάλιος στά δεκάξι του χρόνια, ἀρχηγός τοῦ στρατοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Προσπάθησε νά δημιουργήσει τό κράτος τῆς Ρωμανίας ἐξοντώνοντας τούς ἀντιπάλους του (1502). Ὁ διάδοχος τοῦ πατέρα του στόν παπικό θρόνο Ἰούλιος II τόν φυλάκισε καί τοῦ ἀφαίρεσε τίς κτήσεις του. Συνοδεύοντας τόν βασιλιά τῆς Ναβάρρας στήν Ἰσπανία σκοτώθηκε τό 1507. Προστάτης τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, φίλος τοῦ Λεονάρντο Ντά Βίντσι, ἄφησε τή φήμη τοῦ προικισμένου στρατιωτικοῦ, αὐστηροῦ ἀλλά δίκαιου. Ὑπῆρξε τό πρότυπο τοῦ Πρίγκιπα γιά τόν Μακιαβέλι.

120. *Leford Claude*, φιλόσοφος καί πολιτειολόγος. Μαζί μέ τόν Κορνήλιο Καστοριάδη ἦταν ἐκ τῶν βασικῶν στελεχῶν τοῦ περιοδικοῦ *Socialisme et Barbarie*.

136. *Savonarole* Girolamo 1452-1498, Ἰταλός δομηνικανός μοναχός, σφοδρός ἀντίπαλος τῆς Ἀναγέννησης, ἀντίπαλος τῶν Μεδίκων τῆς Φλωρεντίας καί τοῦ πάπα Ἀλέξανδρου VI. Μέ τήν ὑποστήριξη μιᾶς μερίδας τοῦ λαοῦ τῆς Φλωρεντίας ἐπέβαλε στήν πόλη θεοκρατικό-ἀστυνομικό καθεστώς, διώκοντας αἱρετικούς, Ἑβραίους, τήν «εἰδωλολατρική» πολυτέλεια, ὡς ὄργανα τοῦ διαβόλου. Ἐν τέλει στήν ἀντίθεσή του μέ τόν Πάπα καί τούς Φλωρεντίνους ἀστούς ἡττήθηκε· καταδικάστηκε, καρατομήθηκε καί οἱ στάχτες τοῦ ἀποτεφρωμένου σώματός του ρίχτηκαν στόν ποταμό Ἄρνο.

136. *Sforza*, διάσημη ἰταλική οἰκογένεια πού βασίλεψε στό δουκάτο τοῦ Μιλάνου ἀπό τό 1450 ἕως τό 1535 καί ἐπεξέτεινε τήν κυριαρχία της σ' ὁλόκληρη τή Λομβαρδία.

142. *Cavour Camillo* 1810-1861, Ἰταλός πολιτικός, ἱδρυτής τῆς ἐφημερίδας *Risorgimento* (1847), ἐργάστηκε γιά τήν ἰταλική ἑνοποίηση, τήν ὁποία, ὄντας πρωθυπουργός τοῦ Πεδεμόντιου, πραγματοποίησε καταλύοντας τά ἐκκλησιαστικά κράτη καί τό βασίλειο τῆς Νεαπόλεως (1860)

125 *Πραγματεία περί τῶν παθῶν*, *Traité sur les passions*, ἔργο τοῦ Ντεκάρτ (1649). Σ' αὐτό ὁ Ντεκάρτ ἀναπτύσσει τήν ἄποψη ὅτι τά πάθη εἶναι ψυχικές καταστάσεις πού ὅμως ἔχουν πάντοτε γιά ἀφετηρία τίς λειτουργίες τοῦ σώματος. Τά πάθη, ὑποστηρίζει, εἶναι κατά βάθος καλά, ἀρκεῖ νά ἀποφεύγονται οἱ ὑπερβολές

133. *Luis Althusser, Montesquieu, la politique et l' histoire, PUF, 1964.*

157. *«...(διανοούμενοι) πού κάθονται πίσω ἀπό τό γραφεῖο τους»*. Φράση τοῦ Ζώρζ Μαρσαί, γραμματέα τοῦ ΚΚΓ μέ τήν ὁποία στηλίτευε τήν κριτική πού ἀσκοῦσαν διανοούμενοι τοῦ κόμματος μετά τήν καταγγελία τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος τῆς 'Αριστερᾶς ἀπό τούς σοσιαλιστές καί κομμουνιστές ἑταίρους (1978).

159. Λυσιέν Σέβ, Lucien Sève *Structuralisme et dialectique*, Editions Sociales, 1984.

165 *«Πρέπει νά κάνουμε κάτι γι' αὐτούς, εἰδάλλως θά φύγουν»*. Εἶναι ἡ ἀπάντηση πού ἔδωσε ὁ Βαλντέκ Ροσέ, γραμματέας τοῦ ΚΚΓ, στόν ἴδιο τόν 'Αλτουσέρ, ὅταν ὁ τελευταῖος, σέ συνάντησή τους, τό 1965, τοῦ ἔθεσε τό ἐρώτημα «τί σκέφτονται οἱ ἐργάτες γιά τόν οὐμανισμό» «Σκασίλα τους», ἀπάντησε ὁ γραμματέας καί πρόσθεσε, ὅπως διηγεῖται ὁ Αλτουσέρ στό *Μέλλον διαρκεῖ πολύ* (σελ. 232), ὅτι «κάτι πρέπει νά κάνουμε γι' αὐτούς».

173 *Dixit et salvavi animam meam*, «εἶπα καί ἔσωσα τήν ψυχή μου»

176 *Ὁ Μάρξ* μπῆκε στή «Λίγκα τῶν Δικαίων», (ὀργάνωση Γερμανῶν, κυρίως, ἐπαναστατῶν ἐργατῶν μέ ἐπίκεντρο τό Παρίσι), τόν Φλεβάρη ἤ τόν Μάρτη τοῦ 1847. Τόν 'Ιούνιο τοῦ ἴδιου χρόνου στό συνέδριό τους στό Λονδίνο μετονομάστηκε σέ «Λίγκα τῶν Κομμουνιστῶν». Στό μοναδικό φυλλάδιο πού κυκλοφόρησε, τήν *Κομμουνιστική Ἐπιθεώρηση* (Σεπτ. 1847), ὑπῆρξε γιά πρώτη φορά γραμμένο τό ἔμβλημα «Προλετάριοι ὅλων τῶν χωρῶν, 'Ενωθεῖτε». Τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, γράφηκε τον Δεκέμβρη τοῦ 1847 ὡς τά τέλη τοῦ Γενάρη τοῦ 1848, λίγες ἑβδομάδες πρίν ξεσπάσει ἡ 'Επανάσταση τοῦ 1848

179. *Γουλιέλμος 1ος*, 1797-1888, βασιλιάς τῆς Πρωσίας καί αὐτοκράτορας τῆς Γερμανίας. Πρωτεργάτης μαζί μέ τόν Μπίσμαρκ τῆς δημιουργίας τοῦ γερμανικοῦ Ράιχ

179. *Λέσχη τῶν Διδακτόρων*, Doktorklub, ἄτυπη ὁμάδα νεαρῶν φιλοσόφων, φιλολόγων, νομικῶν, στό Βερολίνο τῆς δεκαετίας τοῦ 1830 καί τοῦ 1840. Φιλελεύθεροι ριζοσπάστες ὡς ἐπί τό πλεῖστον, «ἀριστεροί ἐγελιανοί» ὁρισμένοι, ἀργότερα κάποιοι ἀπ' αὐτούς κομμουνιστές, ἀνάμεσά τους ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς πού σύχναζαν τακτικά στό Doktorklub.

180. *Gans Edward*, καθηγητής στή νομική σχολή τοῦ Βερολίνου, ἀντίπαλος τῆς ἱστοριοκρατικῆς σχολῆς τοῦ Φρ. Σαβινύ, μαθητής τοῦ Χέγκελ. Φιλελεύθερος, θαυμαστής τῶν ἰδεῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Στήν ἱστορική σχολή τοῦ δικαίου (Σαβινύ) ἀντέτασσε τό σαινσιμονικό ἰδανικό γιά ὁλοκληρωτική ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας

180. *O.S.*, *Ouvrier specialisé*, εἰδικευμένος ἐργάτης τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, ὁ ἐργάτης στήν ἁλυσίδα παραγωγῆς, στήν πραγματικότητα παντελῶς ἀνειδίκευτος.

181. *Χαρτισμός*, Chartism, τό πρῶτο πολιτικό ἐργατικό κίνημα πού ἀναπτύχθηκε στήν Ἀγγλία κατά τή δεκαετία τοῦ 1830. Ἐξαιτίας τοῦ ἀντιδημοκρατικοῦ ἐκλογικοῦ νόμου τό 1830 ἡ Ἕνωση Ἐργατῶν Λονδίνου ἐψήφισε τήν Ἐργατική Χάρτα μέ τήν ὁποία διεκδικοῦσε τήν καθολική ψηφοφορία (ἀνδρῶν) Ἡ πρόταση δέν ἔγινε δεκτή. Ἀκολούθησαν ἐργατικές κινητοποιήσεις, σκοτώθηκαν ἐργάτες, ἐργατικές ἑνώσεις διαλύθηκαν Πιό μετριοπαθῆ στοιχεῖα τῶν χαρτιστῶν τό 1842 συγκέντρωσαν 3 ἑκατ. ὑπογραφές διεκδικώντας τά πολιτικά τους δικαιώματα. Καί πάλι δέν εἰσακούστηκαν Τό χαρτιστικό κίνημα, μετά ἀπό μιά τελευταία ἔκρηξη τό 1848, κόπασε. Ἀπ' αὐτό προέκυψε ἀργότερα, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, τό Ἐργατικό Κόμμα Ἀγγλίας.

182. *Owen Robert*, 1771-1857, Ἄγγλος κοινωνικός μεταρρυθμιστής, οὐτοπικός σοσιαλιστής. Μεγαλοβιομήχανος, βασιλιάς τοῦ βάμβακος στή Σκωτία, παραχωροῦσε μέρος τῶν κερδῶν του γιά τήν αὔξηση τῶν μισθῶν τῶν ἐργατῶν, τή δημιουργία σχολείων, νοσοκομείων, φιλανθρωπικῶν ἱδρυμάτων. Ἀγωνίστηκε γιά τήν κατάργηση τῆς ἐργατικῆς συνθήκης. Διατύπω-

σε τίς ἰδέες του στό ἔργο του *A New View of Society or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character* (1813), πού εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Τό 1825 ἵδρυσε μιά κομμουνιστική ἀποικία, τή «Νέα Ἁρμονία», στήν Ἰνδιάνα τῶν ΗΠΑ, ἀπόπειρα πού ἐν τέλει ἀπέτυχε. Ἵδρυσε τό 1830 στό Μάντσεστερ τό Labour Equitable Exchange μέ σκοπό τήν ἄμεση ἀνταλλαγή ἀγαθῶν χωρίς μεσολάβηση τοῦ χρήματος. Ἀπέτυχε. Στή συνέχεια προσπάθησε νά δημιουργηθοῦν παντοῦ ἐργατικοί «παραγωγικοί συνεταιρισμοί» ὥστε νά καταργηθεῖ καί ἡ ἐργοδοσία καί ἡ μισθωτή ἐργασία, ἀπόπειρα πού καταπολεμήθηκε ἀπό τήν ἐργοδοσία καί δέν εἶχε συνέχεια. Αὐτός ὁ μεγάλος οὐτοπικός σοσιαλιστής τελείωσε τή ζωή του διαδίδοντας τίς ἰδέες του στό περιοδικό *The New Moral World* πού ἵδρυσε τό 1834, ὅπου ἀκούραστα καταδίκαζε τίς τρεῖς μεγάλες τυραννίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τήν ἀτομική ἰδιοκτησία, τό γάμο καί τή θρησκεία.

189 *Herr Vogt*, ὁ κύριος Βόγκτ. Ὁ Κάρλ Βόγκτ ἦταν ἀρχηγός τῆς Ἀριστερᾶς στή Βουλή τῆς Φραγκφούρτης στή δεκαετία τοῦ 1850. Τό 1860 κατηγόρησε τόν Μάρξ, πού ἦταν ἐξόριστος τότε στό Λονδίνο, ὅτι ὡς ἀρχηγός ὁμάδας ἐμιγκρέδων ζοῦσε πλουσιοπάροχα ἐκβιάζοντας ἄλλους Γερμανούς ἐμιγκρέδες ὅτι θά τούς κατέδιδε στήν ἀστυνομία, ὅτι κυκλοφοροῦσε ψεύτικα τραπεζογραμμάτια κλπ. Οἱ συκοφαντίες αὐτές ἀνάγκασαν τόν Μάρξ νά γράψει ὁλόκληρο βιβλίο 190 σελίδων (*Herr Vogt*) ὅπου ἀνασκεύαζε τίς ψευδολογίες τοῦ Βόγκτ καί ἐπιπλέον ἀπεδείκνυε ὅτι ὁ ἐν λόγω κύριος πληρωνόταν ἀπό τήν προπαγάνδα τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη. Τό 1871, σύμφωνα μέ ἔγγραφα πού δημοσίευσε ἡ γαλλική κυβέρνηση, πιστοποιήθηκε ὅτι ὁ Βόγκτ εἶχε εἰσπράξει 40.000 γαλλικά φράγκα ἀπό τό προσωπικό ταμεῖο τοῦ αὐτοκράτορα.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ Λ. ΑΛΤΟΥΣΕΡ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

Α. Βιβλία

Γιά τόν Μάρξ, μετάφραση. Τ. Καφετζής, Γράμματα, 'Αθήνα 1978.
'Ο Λένιν καί ή φιλοσοφία, μετάφραση: Φ. 'Αμπατζοπούλου, Λ. Κύρκος, 'Ηριδανός, 'Αθήνα, χ.χρ. ἐκδ.
'Απάντηση στόν Τζών Λιούις, μετάφραση: Κ. Μιτσοτάκη (μαζί μέ τό: Τζών Λιούις: *Κριτική στό ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ*), Θεμέλιο, 'Αθήνα 1977.
Στοιχεῖα αὐτοκριτικῆς, μετάφραση Τ. Καφετζής, Πολύτυπο, 'Αθήνα 1983.
Θέσεις, μετάφραση: Σ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο, 'Αθήνα 1978.
Τί πρέπει ν' ἀλλάξει στό κομμουνιστικό κόμμα, μετάφραση: 'Α. 'Ιωάννου, 'Αγώνας, 'Αθήνα 1978.
Γιά τήν κρίση τοῦ μαρξισμοῦ, Συλλογή τριῶν ἀνεξάρτητων κειμένων: α) «'Αντί προλόγου: 4 ἐρωτήσεις στόν Λουί 'Αλτουσέρ», β) «'Επιτέλους, ξέσπασε ἡ κρίση τοῦ μαρξισμοῦ!», γ) «Τό 22ο Συνέδριο», μετάφραση: Γ. Κόκκινος, Δ. Δαριώτη, Π. Δημητρίου, 'Αγώνας, 'Αθήνα 1980.
«Τό πρόβλημα τοῦ κράτους στή μαρξιστική θεωρία», μετάφραση: Δ. Ψαρράς |στό 'Αλτουσέρ, Μπαλιμπάρ, Πουλαντζάς, 'Εντελμάν: *Συζήτηση γιά τό κράτος* (συλλογή)|, 'Αγώνας, 'Αθήνα 1980.
'Ο μετασχηματισμός τῆς φιλοσοφίας — 'Η μοναξιά τοῦ Μακιαβέλι, μετάφραση: Σπ. Λαπατσιώρας, 'Α. 'Ελεφάντης, 'Ο Πολίτης, 'Αθήνα 1992.
Τό μέλλον διαρκεῖ πολύ — Τά γεγονότα, μετάφραση: 'Αγγ. 'Ελεφάντης, Ρούλα Κυλιντηρέα, ἐκδ. 'Ο Πολίτης, 'Αθήνα 1992.

Β. Ἄρθρα

«'Ο μύθος τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν» (δέν ἀναφέρεται μεταφραστής), *Σχολιαστής*, Ν. 22, 'Αθήνα, 1985.

«Φοιτητικά προβλήματα (δέν ἀναφέρεται μεταφραστής). Ἔκδοση ΕΚΟΝ *Ρήγας Φεραῖος, Ο.Β. Οἰκονομικοῦ*, Θεσσαλονίκη, χ.χρ. ἔκδοσης.
«Θεωρία καί θεωρητική συγκρότηση. Ἰδεολογία καί ἰδεολογικός ἀγώνας» (δέν ἀναφέρεται μεταφραστής), *Ἀγώνας*, Ν. 4, Ἀθήνα 1978.
«Παράρτημα. γιά τόν 'ἰδανικό μέσο ὅρο" καί τίς μορφές μετάβασης», μετάφραση: Χρ. Γιαννούλης, Δ. Δημούλης, *Θέσεις*, Ν. 34, Ἀθήνα 1991.
«Ἡ τεράστια θεωρητική ἐπανάσταση τοῦ Μάρξ», μετάφραση: Ἄ. Ἐλεφάντης, *Ὁ Πολίτης*, Ν. 35, Ἀθήνα 1980.
«Ὁ μαρξισμός δέν εἶναι ἱστορικισμός», μετάφραση: Β. Σταματιάδης, *Ὁ Πολίτης*, Ν. 79, Ἀθήνα 1987.
«Ἐπιστολή στόν André Daspre γιά τήν τέχνη», μετάφραση: Κ.Τ., *Κριτική*, Ν. 6, Ἀθήνα 1984.
«Σχέσεις μεταξύ κλάδων τῶν γραμμάτων», μετάφραση. Τ. Κίτσιου, *Θέσεις*, Ν. 18, Ἀθήνα 1987.
«Μάης "φοιτητικός" ἤ "ἐργατικός";», Σχετικά μέ τή μελέτη τοῦ Μ. Βερρέ γιά τόν φοιτητικό Μάη, μετάφραση: Ἄ. Ἐλεφάντης, *Ὁ Πολίτης*, Ν. 91, Ἀθήνα 1988.
«Γιά τήν ἰδεολογία», μετάφραση: Ἄ. Ἐλεφάντης, *Ὁ Πολίτης*, Ν. 3-4, Ἀθήνα 1976.
«Ἱστορία τελειωμένη, ἱστορία χωρίς τελειωμό», μετάφραση: Ἄ. Ἐλεφάντης, *Ὁ Πολίτης*, Ν. 6, Ἀθήνα 1976.
«Γιά τόν Μάρξ καί τόν Φρόυντ», μετάφραση: Χρ. Γιαννούλης, Δ. Δημούλης, *Θέσεις*, Ν. 35, Ἀθήνα 1991.
«Ἡ ἔννοια τοῦ οἰκονομικοῦ νόμου στό *Κεφάλαιο*», μετάφραση: Χρ. Θεοχαράς, *Θέσεις*, Ν. 15, Ἀθήνα 1987.
«Μαρξισμός: "ἕνας κριτικός ἀπολογισμός"», μετάφραση: Λ. Κανελλόπουλος, Τ. Οὐλής, *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, Ν. 49, Ἀθήνα 1985.
«Σημείωση σχετικά μέ τούς Ἰδεολογικούς Μηχανισμούς τοῦ Κράτους (ΙΜΚ)», μετάφραση: Μ. Ἰωαννίδης, *Θέσεις*, Ν. 21, Ἀθήνα 1987.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ